

**TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETI KUTATÁSOK. IV.**

Szerkeszti: MANDELLÓ GYULA.

**A NÉPESEDÉS
ELMÉLETE.**

ÍRTA

KOVÁCS GÁBOR.

DEBRECZEN.

HEGEDŰS ÉS SÁNDOR KÖNYVKIADÓHIVATALA.

1908.

ELŐSZÓ.

A népesedés elméletéről írt jelen tanulmányom nagyrészt azokon a dolgozatokon épül fel, amelyeket néhány év óta a *Közgazdasági Szemlé*-ben s önállóan is kiadtam. Álláspontomat hangsúlyoztam már e kisebb dolgozatokban is, de még inkább igyekeztem azt a jelen munkában kidomborítani, amelyben eddigi irodalomtörténeti s negatív, kritikai fejtegetéseim után a népesedés — véleményem szerint — helyes elméletének megalkotására is teszek kísérletet.

A népesedési elmélet beláthatatlan irodalmának minden egyes neves termékét méltatnom e munka keretében nyilvánvalóan nem lehetett. Nem is férhettem hozzájuk, hisz annak is nehézségekkel kell e téren küzdenie, aki a külföld egyik-másik nagyobb könyvtárában dolgozhatja ki munkáját: aki pedig Magyarországon — pláne nem is a központban — dolgozik ily munkán, jól tudja, mennyi nehézség torlódik törekvései elé a könyvtárak hiányossága következtében. Munkám irodalomtörténeti része ezért nem teljes. De különben sem lehet az, mert erre is egészen ráillik a Goethe mondása: „egy ily munka tulajdonképpen sohasem készülhet el, hanem késznek kell azt tartani, ha időnkhez és körülményeinkhez képest a lehető megtettük”.

Munkám pozitív elméleti részét oly anyag alapján alkottam meg, amelyet — tudtommal — ily célra még nem használtak fel. Kísérletemet sokan mondhatják mérésznek, mert csak néhány év népmozgalmának statisztikai adatain igyekszem a magyarországi népesedés elméletét felépíteni; de a magyar népmozgalmi statisztika rövid múltja miatt nem is lehetett visszamennem messzire.

Azonban a szűkös magyar adatokkal is be lehetett igazolnom tételemet az osztályokba tagozódás tényének a népesedés menetére gyakorolt döntő befolyását. Amit Hansen fejtegetett a történelmi fejlődés tényei alapján s amit Mandelló kiegészített: azt a gondolatot igyekeztem én — bár természetesen más formában — statisztikai alapokon Magyarország népesedése vizsgálatánál alkalmazni s ezen az úton jutottam el a népesedés egy — talán — helyesebb elméletéhez. De a népesedési elméletekkel s azok érvényességével szemben való állásfoglalásomat a magam kísérlete egyáltalán nem másítja meg.

Azonban éppen azért, mert e kísérlet megalkotásáig elvezető útnak nemcsak az egyengetése, de néhol új irányban való vezetése is rám nehezedett: dolgozatom ez elméleti pozitív része is hiányos, s talán tévedésektől sem ment. Azokat a hiányokat, melyek az összehasonlításra alkalmas külföldi statisztika elmaradásában nyilvánulnak, mentse az, hogy tanulmányom nem statisztikai munkának készült, s az, hogy az, mint szociálgazdaságtani munka direkte a magyarországi népesedés szabályszerűségeinek megállapítását tűzte ki kutatása feladatává; azokat a hiányokat pedig, amelyek a hazai, de nem országos statisztika szinguláris bemutatásánál tűnnek fel, mentse saját erőtlenségemen kívül a rendelkezésemre álló ily adatok fogyatékosága.

Amit pedig és amiben tévedtem, azt nem magam ítélném meg: ezt a tudományos kritika meg fogja állapítani.

A népesedés menetének irányítására hivatott állami és társadalmi magatartás, esetleg beavatkozás, egyszóval a népesedés politikája más lapra tartozik. Ide vágó következtetéseket nem szűrtem le: de — azt hiszem — többnyire kiolvashatni ezeket soraimból. E népesedéspolitikai következtetések és tételek összefoglalását, egy másik kötet számára tartom fel.

Debrecen, 1908. szeptember elején.

TARTALOM.

Bevezetés.

Alapfogalmak.

Oldal

1. A népesség	1
2. A nép.....	2
3. A társadalom	4
4. A népesedés	5
5. A népesség és népesedés kérdéseinek tudományos tárgyalása	6

Irodalomtörténeti rész

Az „Essay on population”

1. Malthus.....	15
2. A „népesedés törvénye”.....	20

A népesedési elmélet fejlődése

A) *A Malthus elméletét elfogadó írók*

A mai malthusiánisták.....	29
11. A német malthusiánisták	31
a) Roscher	31
b) Rümelin.....	34
c) Schäffle	37
d) Wagner	41
e) Cohn.....	44
f) Schmoller	45
g) Fircks	47
h) Elster	47
i) Újabb német malthusiánisták (Wolf, Conrad, Philippovich, Men- ger, Ratzel stb).....	48
j) Német statisztikusok (Wappäus, Oettingen, Haushofer, Schnapper- Arndt).....	49
2. A francia és angol malthusiánisták (Garnier, Molinari, Passy, Cour- celle-Seneuil, Jourdan, Block, Keynes, Lyttelton, Cannan, Mar- shall, Giddings).....	49
3. A magyar malthusiánisták (Kautz, Láng, Földes, Ráth, Mandelló, Balás) ...	53

<i>A neomalthusiánizmus</i>	57
1. A neomalthusiánizmus története	57
2. A neomalthusiánizmus és a vallás	64
3. A neomalthusiánizmus és az erkölcs	67
4. A neomalthusiánizmus és a jog	70
5. A neomalthusiánizmus mai irányai (A túlzók s a mérsékelt szocialista és polgári irányzat)	72
B) <i>A Malthus elméletét el nem fogadó írók</i>	
<i>A mai társadalmi rend alapján álló antimalthusiánizmus</i> . 74	
1. Az angol antimalthusiánisták (Sidgwick, Ogilvy, Toynbee, Ingram) ...	75
2. Francia antimalthusiánisták	77
a) Több francia szociálgazda (Loua, Mangin, Guyot, Cauwés, J. Bertillon)	77
b) Gide	78
c) Paul Leroy-Beaulieu	79
d) A szociológusok (Jacoby, Candolle, Richer, Delaunay, Letourneau, Guyau, Fouillée)	83
3. Más polgári antimalthusiánisták:	
a) Szociálgazdák (Van Buren, Denslow, S. N. Patten, Brownell, Csernyisevski, Tallquist, Scheel, Prinzing, Fetter, P. E. Fahlbeck, Karvasy, Pisztóry)	83
b) Statisztikusok (Westergaard, Morpurgo)	85
<i>A természettudományt alapokon álló antimalthusiánizmus</i> 87	
1. Egynéhány régebbi természettudós:	
a) Sadler	87
b) Doubleday	88
2. Darwin szerepe a Malthus-féle teória körül	89
3. Spencer és iskolája:	
a) Spencer	91
b) Trail	94
c) Reich	95
d) Nossig	96
4. Carey és Dühring	97
5. Újabb kutatók	99
<i>A szocialista alapon álló antimalthusiánizmus</i> 100	
1. Marx és a német szocializmus:	
a) Marx	101
b) Engels	108
c) Bebel	109
d) Schippel	109

2. Bernstein.....	110
3. George	112

C) Újabb elméletek

1. Hansen elmélete a népesség áramlatáról	115
2. Ammon természettudományi alapon álló elmélete	130
3. Dumont pszichológiai elmélete	136
4. Nitti összefoglaló elmélete	143
5. Oppenheimer antimalthusiánizmusa	148
6. Wolf kiegyenlítő elmélete	154

Kritikai rész

Észrevételek a Malthus-féle népesedési elméletre és az újabb népesedéselméleti irányokra

1. A nemi ösztön és a szaporodás	160
2. A geometriai és arithmetikai progresszió	169
3. A Malthus-féle népesedési törvény három tétele	177
4. A föld csökkenő hozadéképessége	183
5. A túlnépesedés és a beralapelmélet	188
6. Az eddigi népesedési elméletek	197

Szintetikus rész

Kísérlet egy új népesedési elmélet megalkotására

<i>Általános szempontok</i>	202
-----------------------------------	-----

A) Induktív kutatás,

<i>A népesedés általános statisztikai eredményei</i>	205
--	-----

1. A születések	207
2. A halálozások	210
3. A természetes szaporodás	212

<i>A népesség rétegződésének kérdése</i>	215
--	-----

1. A gazdasági alapokon elkülönített rétegek népesedése Magyarországon ..	224
a) Az anyagi javak termelésében résztvevő elemek népesedése	
α) A birtokos osztály.....	228
β) A birtoktalan osztály	236
b) Az anyagi javak termelésében részt nem vevő elemek népesedése	
α) Az értelmiség.....	245
β) A véderő	248
c) Az ismeretlen osztályhelyzetűek népesedése	249

2. A nem gazdasági alapokon elkülönített rétegek népesedése Magyarországon.....	249
a) A népesedésnek nemzetiség és vallásfelekezet szerinti általános statisztikai eredményei.....	252
b) Az erdélyi szászok és románok népesedése.....	358

B) *A népesedés új elmélete*

<i>Az elmélet alapjai.....</i>	269
1. Malthus elméletének egyoldalúsága.....	273
2. A népesedés, mint társadalmi jelenség Az egyéni akarat szerepe	276
3. A akaratelhatározásra hatással bíró tényezők	
a) A gazdasági motívumok különböző hatása az osztályhelyzet szerint.....	279
b) Erkölcsi, vallási, lélektani és esztétikai motívumok Ezek összefonódése a gazdaságiakkal osztályhelyzet, faji és felekezeti különbség szerint.....	287
c) A politikai alakzat hatása A kényszercölibátus	302
4. Az állami és egyéni akarat ellentéte a népesedés kérdésében.....	304
5 A biológiai kutatás hiányossága.....	308
<i>A társadalmi fejlődés és népesedés.....</i>	311
1. A homogén népességű társadalmak.....	311
2. A heterogén népességű társadalmak.....	313
<i>A népesedés törvénye.....</i>	325

Bevezetés.

Alapfogalmak.¹

I. A népesség.

A *népesség* szó annyit jelent, mint egyidejűleg egy bizonyos területen élő emberek összessége, amely politikai, szociális vagy kulturális tekintetben egységet alkot.

Ezek szerint egyaránt lehet beszélni az egész föld, egy földrész, egy hegység, egy folyamvidék, egy ország, egy állam, egy vármegye, vagy egy község népességéről, mert itt az emberek összességét ugyanazon időben mindig egy elhatárolt területre való vonatkozásában tekintjük. A társadalmi tudományok azonban rendszerint nem minden geográfiailag pontosan meghatározható s természeti fekvés, helyzet vagy más körülmények folytán a többiektől elválasztható területen élő emberek összességével, vagyis népességgel foglalkoznak, hanem a politikailag elhatárolt területen élő emberek összességével, vagy mint másképpen mondjuk: ily területen élő lakossággal, mint egységgel, — első sorban az állam népességével.

¹ V. ö. Arthur Freiherr von Fircks: *Bevölkerungslehre und Bevölkerungs-politik.* (Leipzig 1898.) 1. old. — Heinrich Rauchberg: *Bevölkerungstatistik der neuesten Zeit* című dolgozata a *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (II. kiadás Jéna 1899.) II. kötet 653. old. — Max Haushofer: *Lehr und Handbuch der Statistik* (II. kiadás. Wien 1882.) 87. és köv. és 117. és köv. old. — *Bevölkerungslehre* (Leipzig 1904.) 1. old. — Gustav Rümelin: *Die Bevölkerungslehre* a Schönberg-féle *Handbuch der politischen Oekonomie* (II. kiadás. Tübingen 1886.) II. kötet 883. és köv. old. stb.

Thirring Gusztáv: *Demográfia és demológia, a Közgazdasági Lexikon* (Budapest 1898.) I. kötet 496. és köv. old. — Ráth Zoltán: *Népesség és népesedés*, ugyanott III. kötet (1901) 81. és köv. oldal. — *Magyarország statisztikája* (Budapest, 1896.) 102. és köv. old. — Kenéz Béla: *Magyarország népességi statisztikája* (Budapest, 1906.) 9. és köv. old. stb.

Collins F. Howard: *Spencer Herbert szintetikus filozófiájának kivonata* (Budapest, 1903.) 441. és köv. old.

A népességnek, legáltalánosabb értelme szerint, mint az egyidejűleg egy bizonyos területen élő emberek összességének abszolút számát feltüntető jelzője mindig a „nagy” vagy a „kicsiny”, a „nagyszámú”, vagy „kisszámú”, míg a területet is figyelembe vevő adjektívuma a „sűrű” vagy a „ritka” kifejezés. Mindezen szavak a népesség fogalmának kvantitatív jellegzetességei megjelölésére szolgálnak, tehát arra adnak felvilágosítást, hogy egyfelől mennyi ember él abszolút számokban kifejezve az illető földterületen, az illető állam területén, másfelől pedig arra, hogy ott a terület egy-egy szokásos mérték egységén (négyzetkilométer, négyzetmérföld) relatíve hány ember él?

A népesség fogalmát a tudomány általában ezen kvantitatív értelemben használja; bár igen sokszor nem tud tartózkodni attól, hogy emellé egy kvalitatív mellékízt adva, ne tegye komplikáltabbá a magában véve egyszerű fogalmat. Ekkor a népesség fogalma alkotó elemének számítja be a népességet alkotó egyes individuumok testi, szellemi vagy erkölcsi tulajdonságait s az illető tulajdonságoknak a népességet alkotó individuumok többségénél kifejezésre jutott mértékét többé vagy kevésbé határozott átlagban kiszámítva, ez átlag alapulvétele mellett ad véleményt az illető népességről.

Az ilyen különféle tulajdonságok kvalitatív mérlegelésének a népesség fogalmába alkotó rész gyanánt való bevitele, — amely az „intelligens”, „erkölcsös”, „szorgalmas”, „művelt” stb. vagy ezekkel ellenkező jelzőkben jut kifejezésre, — azt eredményezi, hogy a népesség e komplikált fogalma egy megszemélyesített, az azt alkotó egyes individuumok átlagos tulajdonságai alapján megszemélyesített fogalommá válik, mintegy ezen átlagos tulajdonságokkal bíró személynek tűnik fel. Ez pedig annyival is inkább zavarja a tiszta látást s a fogalmak világos használatát, mivel e kvalitatív jelzők alkalmazása nem a népesség, hanem a nép, illetve még inkább, a társadalom fogalmánál van helyén.

2. A nép.

Az egyszerű, kvantitatív értelemben vett népesség nem egy és nem ugyanazonos a *nép* fogalmával.

Mindakettő kollektív fogalom ugyan s a népesség szó közele rokona a nép fogalmának annyiban, amennyiben a népesség fogal-

mát egy államterületre, az ahhoz tartozók összességére vonatkoztatjuk. Amde pontos értelmé szerint a népesség fogalma szűkebb tartalmú. A népesség fogalma semmi tekintettel sincs ama történelmi és politikai individualitásra, karakterre s azon politikai és kulturális intézményekre, amaz erkölcsökre, fizikai és pszichikai jellegzetességekre, amelyek a nép fogalmát megadják. A népesség egy bizonyos embertömegnek atomjaiban: az egyes individuumokban való feloldása s ezek újbóli összegezése, a nem és a kor fiziológiai, a családi állapot fiziológiai és szociális jellegzetességei, az együttélés fajainak s a lakóhelyeknek gazdasági és szociális különbözőségei s alkotó individuumainak állandó változásai szerint való csoportosítása. A népesség az együttélő egyének összegét számszerűleg s azok állandó változásainak feltüntetésével foglalja össze, de egyáltalán nem törődik azzal a történelmi és politikai individualitással, amely a nép fogalmára oly annyira jellemző, hogy az csak a történelmi kialakulásában összefűzött, közös, de jogi és nem tényleges kapcsok által egységgé tömörített egyének összegét jelöli, vagyis a nemzetet, amelynek tagjait az állampolgári minőség csatolja egymáshoz s egy bizonyos területhez, az országhoz.¹ Amde ez a kapocs: az állampolgári minőség jogi és nem tényleges; tehát a nép, a nemzet nemcsak az illető államban élő, hanem a külföldön tartózkodó állampolgárokat is magába zárja.

Ebből a szempontból tekintve, a nép fogalmának a népesség fogalmától való pontosabb elkülönítése céljából valamely állam népét az illető állam *jogi népességének*, míg népességét az illető állam *tényleges népességének* nevezzük. A nép így az illető államban élő és külföldön tartózkodó, de jogi kapocs: az állampolgári minőség által az államhoz fűzött egyének összessége; a népesség pedig a belföldön, az illető államban tartózkodó egyéneknek, (tehát az idegeneknek is) összességét jelenti, tekintet nélkül a jogi kapocsra, az állampolgárságra. Ott a jogi kapocs, itt pedig a tényleges viszony: a bizonyos meghatározott területen való tartózkodás ténye a döntő.

A nép, a nemzet, az állam jogi népessége (population de droit ou legale, Staatsangehörige, heimatberechtigzte, rechtliche

¹ Igaz, hogy ettől a néptől, mely a nemzettel azonosítatik a szövegben, különbözik a faji leszármazás közössége által egységgé tett nép, az amely teljesen független az államtól.

Bevölkerung) eszerint a modern államok államjogi szabályai által az illető államhoz tartozóknak elismert egyének összessége.¹

A valamely területen adott időpontban tartózkodó népesség, a tényleges vagy jelenlevő népesség (population de fait ou présente, ortsanwesende Bevölkerung). Ez azon személyek összessége, akik az illető területen az összeszámolás időpontjában jelen vannak, ott „residence effective”-vel bírnak. E tényleges népességben azután további különbséget lehet tenni aszerint, amint a népeséget alkotó egyéneknek ideiglenes vagy állandó tartózkodásáról, megtelepüléséről van szó. Az utóbbi esetben a népesség megtelepült népességnek (population domiciliée dans l'acception ordinaire du domicile, ou population de séjour habituel, Wohnbevölkerung) nevezetik, mert tartózkodása az illető területen állandó (residence habituelle).

3. A társadalom.

A nép fogalmától való megkülönböztetés csak egyik oldala a népesség fogalma pontos megállapításának. A másik oldalt a *társadalom* fogalmától való elhatárolás alkotja.

A társadalom, amint ez a társadalmi tudomány vizsgálati objektuma, az embereknek mindenkori legmagasabb egyesületeit jelenti, amelyek Spencer szerint önálló, vagyis tagjaik: az egyes emberek lététől különböző léttel bírnak. A társadalom organizmus, élőlény, szervezet, amely kis halmazatból tömegében integrálódással nő s a kezdetleg egyszerű alakulat differenciálódva bonyolultabbá, sokoldalúvá válik, részei között kifejlődik a kölcsönös összetartozás, amelynél fogva mindenik rész csak úgy élhet és működhetik, ha a többi részek élő munkája neki segít s ha tagjai, részei, az egyes egyedek elpusztulnak és kicserélődnek is, az összesség: a társadalom élete túlhaladja alkotó részei életét. Éppen olyan ez, mint az egyéni szervezetben a sejtek kapcsolódása, differenciálódása, együtt működése és kicserélődése, amelyről mind megdöntetlen tanúsággal szolgál a fiziológia.

A társadalom fogalma már magában véve is arra utal, hogy

¹ Vagy ha az államhoz való tartozást, az ahhoz jogi kapcsolattal való fűzetését kisebb körre vesszük át, pl. a községre, úgy a jogi népességnek fogalma csak annyiban szenved változást, amennyiben a községhez jogilag való tartozást kifejező illetőség lép a honosság, az állampolgárság helyébe.

az emberi létet nem egyedül az emberek fizise és a külső természet határozza meg, hanem az embernek más emberekkel való együtt élése és együtt működése is, hiszen éppen az ebből származó kölcsönös vonatkozások összessége egyesíti az egyéneket társadalommá.

A népesség természeti törvények hatása alatt, a születés és halálozás által egybekapcsolt tömeg, amely természeti törvények szerint él; a társadalom pedig a kölcsönös vonatkozás, a közös érdekek ezer, meg ezer szálával egybefűzött, egybekapcsolt emberek összessége, amellyel szemben más érdekek által összefűzött más tömegek, más csoportok, más társadalmak állanak, de bármelyik is ezek közül önmaga által alkotott s önmaga által megváltoztatható szabályok szerint él.

A közös érdek egyesíti a társadalmat, osztja meg és tagozza azt. A népesség is mulat fel tagozódást, de a benne egymástól különvált csoportok létrejövetelét s egyeseknek egyik vagy másik csoporthoz való tartozását sohasem az a személyes érdek okozza, amely a társadalmak és társadalmi csoportok elkülönülésének létesítője.

A népességben elmosódnak mindama tulajdonságok, amelyek az egyént, mint ilyent, másoktól különböztető teszik: a népességben az embernek csak ama tulajdonságai szolgálnak kutatás tárgyául, amelyek őt a természeti törvénynek: a születésnek és a halálozásnak hatása alatt bizonyos területen létező tömeg tagjává tették, illetve abból kivonták, a társadalomban pedig amaz előfeltételeknek vizsgálata vezeti a kutatót, amelyek az egyént társai-val kölcsönös vonatkozásba hozzák, avagy tőlük elválasztják.

4. A népesedés.

A népesség, mint személyek összessége, folytonos számbeli hullámvásznak van alávetve.

El lehetne ugyan képzelni, hogy a népesség, számát tekintve, valamely területen teljes nyugalomban, alkotó tagjai ugyanazon mennyiségében marad meg, amidőn is a népesség állapotát állandónak, stacionáriusnak nevezhetnők. De az emberiség a föld fejlődésével együtt lassacskán jött létre s szaporodik; amiből az emberiség származott s ami őt folyton befolyása alatt tartja: a természet soha sem áll feltétlen nyugalomban, — így a népességnek ily állapota valójában nem létezik.

A népeiséget alkotó egyének állandóan változnak s amint ők magok is létrejönnek, fejlődnek és eltűnnek a föld színéről, a népesség is változást tüntet fel számában. A népesség abszolút számában végbemenő ezen változásokat *népesedés*, *népmozgalom* fogalommal jelöljük.

E változások a népesség számát növelő vagy csökkentő irányban hatnak, úgy, hogy az első esetben a népesség szaporodásáról, az utóbbiban annak fogyásáról, csökkenéséről beszélünk. Mindkét esetben gyorsabban vagy lassabban mehet végbe változás, szabályszerűen, avagy nagyobb, vagy kisebb egyenlőtlenséggel térhet az vissza.

A változások oka belső és külső körülményekben rejlik. A belső okok — és ezek az egész föld népességére vonatkozólag az egyedüli okot alkotják — a születés és a meghalás. Ezek egymás közötti aránya a népesség számának növekedését, illetve csökkenését eredményezi. És ha a születéseket és halálozásokat bizonyos események állandó következményeiként fogjuk fel, úgy matematikailag kifejezve a népesség szaporodni fog, ha a születések egymásra következésének intervallumai kisebbek, mint a halálozások egymásra következésének intervallumai; ha ellenben a halálozások egymásutánjának intervallumai kisebbek a születésekinél, úgy csökken a népesség (Haushofer).

A születés és halálozás aránya által meghatározott, tehát belső okokból történő, azaz természetes szaporodással, illetve fogyással szemben áll a külső okokból végbemenő változás. Ennek azonban az egész föld népességének változására semmi befolyása sincs; erre vonatkozólag a változásnak más oka nem lehet, mint a természetes úton történő születés és meghalás. — De kisebb körre, egy bizonyos meghatározott területre vonatkoztatva ott a hatékony külső ok: a vándorlás, amidőn az egyén mással cseréli fel eddigi körét, amelyhez tényleg, avagy jogilag tartozott. Ily esetben szólunk valamely területre irányuló bevándorlásról, illetve e területről való kivándorlásról; hatását tekintve, mind a kettő ok gyanánt szerepel az illető terület népességének tényleges szaporodásában vagy fogyásában.

5. A népesség és népesedés kérdéseinek tudományos tárgyalása.

A népesség száma, összetétele, állandó megújulása, az annak egészében vagy alkotó részeiben végbemenő változások s az ezek

okainak kifürkészése már régi idő óta foglalkoztatja a tudományok legkülönbözőbb terén munkálkodókat. Nem csoda, mert a népesség a természet mellett álló, vele egyenrangú faktor a gazdasági életben, hisz a termelésnek anyagi aljzatát, s így önmagában véve csak holt tényezőt nyújtó természettel szemben ő az élő tényező: a munkaerő, s emellett ő a javak elfogyasztója is; így tehát nemcsak alanya, de egyszersmind tárgya, célja is az egész gazdasági életnek. Az emberi társadalom a különböző érdekek tömörítő vagy elválasztó hatása alatt a népességet alkotó egyénekből alakul, s míg rá a népesség összetétele, kor-, nemi s más különbségek gyakorolnak hatást, önmaga is hatással van a benne legerősebb összekötő vagy elválasztó kapcsolatot alkotó gazdasági tények folytán a népesség alakulására s a népesedés menetére. Az emberiség szellemi vagy anyagi életének haladása vagy elmara-dottsága evidensen összefügg a népesség s a népesedés kérdésével. — Csoda-e hát, ha mindama tudományok, amelyek az emberrel akár társadalmi, akár természeti vonatkozásban foglalkoznak, szükségképpen foglalkoznak a népességgel is, még ha nem tesznek is oly éles különbséget ott, hol a népesség és a társadalom szétválasztása éppen a fogalmak tisztázása érdekében volna kívánatos!? Tény azonban az is, hogy az emberrel, mint a társadalmat és a népességet is egyaránt alkotó individuummal való foglalkozás előbb lett feladatává azoknak a tudományoknak, amelyek a népességgel, — s ott is az ú. n. államtudományok körében, — semmint azoknak, amelyek a társadalommal foglalkoztak. Ennek az oka az, hogy a „társadalom” s a „társadalmi” fogalmát csak a legújabb idő tisztázta.

A népesség és a népesedés vizsgálatán ma egymással megosztó tudományok részint a társadalmi tudományok, ahol a statisztika és a társadalmi gazdaságtan valóban szüleit alkotják a népességgel s a népesedéssel foglalkozó kutatásoknak és azok tervezett összegezésének: a népesség-, vagy népesedéstannak; részint pedig a természettudományok s ott is első sorban a fiziológia, biológia és a fejlődéstan. De amíg az utóbbiak csak a természeti vonatkozásokat: a népességet alkotó egyének fejlődésének ismeretét közvetítik s a születés, a világrajövés homályos kérdéseit világítják meg, az átöröklésnek, a kiválasztásnak a népesedésre gyakorolt befolyását mutatják be, addig az előbbieket részint számszerű adatok alapján, részint pedig a létfenntartási eszközök mennyi-

ségének a népesség számára gyakorolt befolyása e két tényező egymáshoz való viszonya feltüntetésével, s a népesség, mint termelő, s a népesség, mint fogyasztó faktor szerepe megvilágításával sokkal nagyobb teret vindikálhatnak magoknak a vizsgálatból, mint a természettudományok.

A népességtan, vagy helyesebben népesedéstan rendszeres, az ide tartozó összes kérdéseket lehetőleg átfogó tudománnyá, — úgy amint azt már évekkel ezelőtt Rümelin kívánta¹ — még nincsen kiépítve; az még manapság sem mondható oly önálló tudománynak, hogy ne a társadalmi gazdaságtan, vagy a statisztika részét alkotná, hanem pl. a német tudományban ma is általános, összefoglaló szereppel bírónak tekintett politikai gazdaságtan mellé kordinált tudományágnak s a társadalmi tudományok vele egyenrangú tagjának ítéltessék. A Rümelin kívánsága, hogy a társadalmi tudománynak: a szociológiának még ki nem épített rendszerében az alapvető s bevezető általános társadalomtanhoz első sorban a népesedéstan fűződjék s második tagú a társadalmi gazdaságtan, harmadikul pedig a társadalom szellemi kultúrájáról szóló még fejletlen tan s hogy a társadalmi tevékenység politikai oldala rekesztesse ki innen és vivődjék át az államtudományok birodalmába: — nem valósult meg. De nem valósult meg a népesedéstanra vonatkozó azon óhajtása sem, hogy ez felölelvén a népességi statisztikát, a népesség elméletét és a népességi (illetve mindenhol egyszerűsített) politikát, teljes képet nyújtson a népességről és a népesedésről.²

Ez esetben a népességi statisztika, mint a számszerűleg megállapítható és kifejezhető tényeket megállapító tudomány, vizsgálati anyagot szolgáltatna az elméleti törvények leszűrésére és a gyakorlati irányú — bizonyára inkább állam-, semmint társadalompolitikai — berendezések számára. A statisztika megfigyelései részint az ember fizikai sajátosságaira, vagyis korára, nemére, testi alkátára, házassági viszonyára, szaporodására, családi állapotára vonatkoznak, részint pedig gazdasági jellegű tényeire: kereseti tevékenységére, szükségleteire s az azokat kielégítő javakra. De helyet találnak benne az együttélési alakzatok (család, háztartás, ház, lakóhely, politikai közületek, vándorlás stb.), s az ideális

¹ Már idézett értekezésében a Schönberg-féle *Handbuch der politischen Oekonomie* (II. kiadás. Tübingen 1886). II. kötet, 884. oldal.

² Id. munka id. helyén.

közösséget közvetítő momentumok (állampolgárság, nyelv, vallás, iskolák, állami jogok és kötelességek stb.) számokban kifejezhető tényei is. Az ily óriás anyagot felölelő, megfelelő statisztika elkészítéséhez a hivatalos állami apparátusok a művelt államokban mindenhol rendelkezésre állanak; így azután hatalmas anyag áll készen a feldolgozásra, a törvényszerűségek kikutatására, az elmélet megalapozása s a gyakorlati intézkedések teljességének biztosítása céljából.

A népességtannak további alkotó részét tenné Rümelin szerint a népességre vonatkozó elméleti tanok összegezése; amely, mint a népesség elmélete, a népességi statisztika által megfigyelt tényekből szűrné le az általános törvényszerűségeket s megállapítaná a szabályszerinti jelenségektől való eltérés okait. Bizonyos, hogy ily feladatot állítani a hivatalos statisztika részére nem lehet. Hiszen kétségtelenül meghaladná a hivatalos statisztika feladatának körét, ha ez akarná kimutatni a népesség gazdasági és kulturális életének a népesség állapotával s a népesedés folyamatával való összefüggését s ha ez óhajtaná kikutatni azon törvényeket, amelyek szerint a népesség és a népesedés egyes jelenségei alakúinak. Ez a gazdasági kérdések körén igen sokszor túlmenő feladatot ró a kutatóra, kinek érintenie kell biológiai, politikai, s történeti problémákat s ezek megfejtésével kell megalkotnia azon általános törvényszerűségeket, amelyek hatása alatt él és szaporodik a népesség. Ez pedig csakugyan nem lehet a hivatalos statisztika feladata. Pedig bizonyos, hogy a népesség száma, rétegződése, állandó megújulása, gyarapodása és fogyása adott és lényegében oly változhatatlan tények, amelyek hatásukat egyaránt éreztetik az állami és a társadalmi életben, s e tényeket figyelembe is kell venni. De mivel a népesség állandóan változik, s álló népesség, amely számában ugyanaz maradna, egyáltalán nincs, helyesen nem népességi, hanem népesedési elméletnek lehet ezt a tudományt nevezni¹

A népességtannak harmadik alkotó részét tenné a népességi, itt is helyesebben: népesedési politika, amely azon feladatokkal foglalkozik, amelyek az államra, vagy más, kényszerhatalommal bíró politikai közületre az elmélet által megállapított szabály-

¹Idegen nyelveken nincs különbség népesség és népesedés között. »Bevölkerung« és a „Population” egyaránt tesz „népességét és „népesedést” is.

szerúségek és a statisztika által felderített tények hatása alatt akkor származnak, amikor ez rendezőleg akar benyúlni a népesség tényleges életének viszonyaiba.¹

A népességtannak e három részre különítése s rendszeres egészzé való kiépítésének hangsúlyozása azt a demologia és demográfia tudományával hozza közeli összeköttetésbe, amennyiben az az emberi társadalmak fizikai jelenségeivel foglalkozik. De sem a népességtan, sem a demográfia tudományos rendszere kiépítve még ma sincsen. Mindakét téren csak kísérletek történtek, s akkor is inkább egyik vagy másik alkotó részének feldolgozására, semmint egy szerves rendszer megalkotására.

Ezzel a törekvéssel áll szemben még manapság is egy másik, ellentett törekvés, mely a népességre vonatkozó elméleti és gyakorlati tanokat a társadalmi gazdaságtan körébe utalja s a népességi statisztika által nyert és számszerűleg kifejezhető tények egész csoportját itt dolgozza fel, bár elismeri, hogy kívánatos volna a népességtannak önálló rendszerré alkotása. Azonban azon nehézségek, amelyek e munka elé tornyosulnak, a népességre és népesedésre vonatkozó ismeretek ily helyen való összefoglalását teszik szükségessé.

Ez az irányzat, mely Wagner Adolfban találja egyik fő képviselőjét, a népességtannak legalább is azt a részét igyekszik bőven és kimerítő részletességgel tárgyalni a társadalmi gazdaságtan keretében, amelynek a gazdasági jelenségekkel való összefüggése nyilvánvaló, így óhajtja enyhíteni azt a mostoha elbánást, amelyben a népességtant egyik szülője: a gazdaságtan, eddig részeltette, midőn legtöbbször csak a „függelék” szerepét juttatta neki.²

A népesség tanának tényleg van gazdasági oldala is s ez

¹ Ezzel a hármas részre való beosztással áll szemben legújabbban a Schnapper-Arndt „dichotomiá”-ja, mely szerint a népességtannak van egy statisztikailag és egy nem statisztikailag „kezelt” része; ez utóbbi tényeket állapíthat meg, szabályszerűségeket vagy gyakorlati követelményeket formulázhat. De helyes beosztás csak az lehet, amely a társadalmi gazdaságtanhoz hasonlóan itt is egy teoretikus (leíró) és egy praktikus (népesedés-politikai) népességtant különít el egymástól s e beosztást úgy az álló-, mint a mozgó népességre keresztül viszi. (*Sozialstatistik, Vorlesungen über Bevölkerungslehre, Wirtschafts- und Moralstatistik*. Leipzig 1908. 32—33. old.) Schnapper-Arndt a népességtant csupán statisztikailag „kezelt” részében dolgozza fel.

² Mandelló Gyula: *A népesedési tan egy újabb irányáról* című értekezése a *Budapesti Szemle* 1890-ik évfolyamának 62. kötete, 411. old.

főleg a termelés problémájával, tehát az emberi munkafaktorialal függ össze, úgy annak kvantitatív, mint kvalitatív oldalát tekintve. A munkának mennyisége, részben a módja, a termelés mennyisége, ez által pedig a társadalmi jövedelem és vagyon nagysága a javak megosztásának szempontjából a népességi viszonyoktól, a népesség számától, összetételétől és sajátságaitól függ. Másfelől azonban összefüggésben van a népesség tanának e gazdasági oldala a megosztás problémájával is. A népesség nagysága a társadalmi gazdaság organizációjától s a birtokviszonyoktól függően, döntő jelentőséggel bír az individuális jövedelmi és vagyonmegosztásra. A társadalmi gazdaságtan e két alapproblémájára így a népesség tanának van kiváló befolyása, mert ez mutatja meg, hogy a népesség száma, változása, különböző egyénekből való összetétele miként hat be a gazdasági viszonyok alakulására, a termelésre és a megosztásra; de viszont épp e tárggyal való foglalkozás közben kell azzal a nem kicsinylendő jelentőségű kérdéssel is foglalkozni, hogy a termelésnek és fogyasztásnak alakulata és fejlődése miképpen és mennyire foly be a népességi és a népesedési viszonyok alakulatára és fejlődésére? Főleg azon kérdések vizsgálata a fontos, hogy a termelés és a fogyasztás gazdasági előfeltételei és következményei minő változást okoznak a népesség számában és összetételében? Ezen kérdések pedig a társadalmi gazdaságtan alapvető részébe tartoznak. Ezek miatt a kérdések miatt lett a népességtan tulajdonképpen alapvetőjének, Malthusnak elmélete par excellence társadalomgazdaságtani elméletté, s mint ilyen elmélet, kell, hogy az elsősorban a szociálgazdát foglalkoztassa és csak kihatásai folytán számol azzal, közvetve a historikus vagy politikus.¹

Egyébként bármilyen érdekes legyen is ez a vita a népességtan helyére nézve, gyakorlati fontossággal legfeljebb akkor bír, ha egy nagyobb szociológiai vagy társadalomgazdaságtani mű megírásánál az illető szerző munkájában e kérdések vizsgálatának is helyet óhajtván biztosítani, annak helyét kijelölni akarja. Tény, hogy a népesség és népesedés kérdése elsősorban fontosságú, de hogy első sorban a társadalom gazdasági élete kutatójának vagy a szociológusnak lehet-e feladata hozzá nyúlani,

¹ V. ö. Adolf Wagner: *Grundlegung der politischen Oekonomie* III. kiadás I. rész. II. félkötet. 446-447. old. A *Lehr- und Handbuch der politischen Oekonomie* I. főrészében (Leipzig 1893.)

az más lapra tartozik; de ha a gazdaságtan alkotó része a szociológiának, vagy legalább is segédtudománya, úgy ellentét a feladat megoldását két oldalról megkísértők között egyáltalán nincs; csak amíg a szociálgazda — ha nem akar túlterjeszkedni feladata körén — egyedül csak gazdasági tényeket vesz figyelembe s azok szemszögéből vizsgálja a népesség és népesedés jelenségeit, a szociológus e kérdések körén túl fekvő szempontokat is bizonyára érvényesíteni fog munkájában.

Annyi bizonyos, hogy a népességtan tudományos művelése éppen a gazdasági szempontok figyelembe vételével, sőt kizárólagos hangsúlyozásával vette kezdetét.¹ Azon idő azonban, mely

¹ Régi idő óta ismeretes tény már az állam és a társadalom jelenségeivel elméleti vagy gyakorlati szempontokból foglalkozók előtt, hogy az államok népességének nagyságával mennyire összefügg az állami és gazdasági élet. Legkevésbé sem lehet így azután azon csodálkozni, hogy a népesség szaporodásának vagy csökkenésének vizsgálatával egyes gondolkodók már nagyon régen foglalkoznak, de azon sem, hogy a régi korokból is igen számosak azon politikai, állami intézmények, amelyek a népesedésnek az államra kedvező menetét biztosítani kívánták.

A jelenre is tudományos beccsel bíró ily vizsgálatok s a nagyobb szabású, ma is figyelemre méltó állami intézkedések csak a 17. század táján veszik kezdetüket a mai európai kulturállamokban s a merkantilizmusnak uralmával jutnak ezek elméletben és gyakorlatban egyaránt jelentőséghez.

A merkantilisták iratai, valamint az állami törvényhozások ez időből származó emlékei tanúsítják, hogy a merkantilizmust jellemző erős állami s nemzeti és egységes gazdasági politika a népesség menetének is több figyelmet szentelt s a merkantilizmus hatalmi politikája álláspontján álló állam aminél nagyobb népességnek kedvez, mert csak ez tud többet termelni, csak a nagyobb termelés adhat fölösleget és valósíthatja meg a kereskedelmi mérleg azon kedvező állapotát, amely a nagy kivitelben nyilvánul s amely a csengő aranyat és ezüstöt, a gazdagság egyedüli alakját az országba behozza.

Törvényhozási intézkedések elég szép számmal mutatják a 17. századi európai államok törekvéseit; de azok a törvényhozás akkori tényezői lelkében bizonyára nem igen érlelődtek volna meg azon írók tudományos működése nélkül, akiknek munkái ez időből tudományosan igazolják — ha nem is mindenhol feltétlenül — a nagyszámú népesség állami, politikai és főleg gazdasági előnyeit. Az angol Sir William Petty (1623—1687), John Locke (1632—1704), Sir William Temple (1628—1700), Charles Davenant (1636—1714) s a német Hermann Conring (1606—1681), Veit Ludvig von Seckendorff (1626—1692), Johann Joachim Becher (1625—1685) stb. ezek az írók.

A fiziokrata írók sincsenek más véleményen, csak elvi szempontjukat domborítják ki ott is, ahol a népesedés kérdéseivel foglalkoznak; habár már oly hangok is hallatszanak a 18. század íróinak munkájában, amelyek a túl-

e kutatástól kezdve lefolyt, meggyőzhetett arról, hogy tisztán és egyedül gazdasági szempontoktól vezéreltetve nem lehet azokat a ködös problémákat megoldani, amelyeket a népeştégan felölel. Vannak más, a gazdasági szférán kívül eső tények is, amelyek

népesedés lehetőségét nem tagadják. Amit Becher egyik munkájában (*Politischer Discurs*. III. kiadás Frankfurt. 1688.) a 17. század második felében vizsgálódásaiban kifejtett: az élelmiszereknek és a népességnek egymáshoz való viszonyát, azt már mások, így az olasz Giovanni Bolerotól (1540—1617. *Delle causa della grandezza e magnificenza della città.*) kezdve a 18. században igen sokan hangsúlyozzák s nem festenek oly rózsás képet a népesség szaporodásának előnyeiről, mint a merkantilista s a fiziokrata írók.

A 18. századból, — melynek a népesedés kérdésével foglalkozó írói általában optimista szemmel tekintik a szaporodást s ily irányban befolyásolják a törvényhozás szabályozó beavatkozását is, — főleg a következő írók azok, akik ugyan nem mind a kérdést gyökerében megfogó tárgyalással, vagy helyes módszerrel indulnak pesszimiztikusabb nézeteik kifejtésére, de munkáik tanúságául szolgálnak annak, hogy felfogásuk szerint nem egyedül a népesség számában van az emberi boldogság, hatalom és jólét gyökere.

A nápolyi Antonio Genovesi (1712—1769) a népesedés kérdésével *Lezioni di economia civile* című 1769-ben megjelent munkája első részének V. fejezetében foglalkozik. Itt az államok területéhez, helyzetéhez, klímájához, földje termékenységéhez és más körülményeihez illő népesség fogalmát meghatározza és kijelöli amaz alapelveket, melyek nyomán az államférfiaknak a népesedési politika terén haladniok kell. A velencei Giammaria Ortes (1713—1790) a népesedésről írt s *Riflessioni sulla popolazione delle nazioni per rapporto all economia nazionale* című 1790-ban napvilágot látott munkájában már azt a magot veti el, melyből az angol Malthusnál a népesedés törvényének terebélyes fája sarjadt ki. A népesség szaporodása az ő felfogása szerint magával hozza s magával is kell, hogy hozza az országban létező anyagok (sostance) szaporodását, addig a fokig, ameddig a föld termékenysége növelhető: végső fokon ez korlátozza a népesség szaporodását s állapítja meg mennyiségét, mert a nép táplálkozása csak akkor van biztosítva, ha az saját földje termékeiből él és nincs idegen népek termékeire utalva. Már nála megtalálható a népesedésnek geometriai progresszióban való haladása, midőn az emberben rejlő szaporodási képesség végtelenbe vivő ereje illusztrálására 7 személynek szaporodását 150 év múlva 224-re, 300 év múlva 7168-ra, 450 év múlva 229,376-ra teszi, s 600 év elteltével 7.340,032-re, 750 év múlva 234.881,024-re s 900 év leforgásával 7,516.192,768-ra becsüli. Az állatoknál a szaporodást az erőszak s a természeti kényszer, az embernél pedig az ész szorítja korlátok közé; ezért kell a coelibátusban a szaporodás bizonyos fokon túl való meggátolására expedienst látni; azt épp oly hasznosnak és szükségesnek kell elismerni, mint akár a házasságot, mert igénybe vétele nélkül az emberiség a legnagyobb nyomorba jutna, vagy a legnagyobb erkölcstelenségnek engedne érvényesülést.

A 18. század francia írói közül Montesquieu az *Esprit des lois*-ban

befolyásukat a népesség alakulatára el nem tévesztik, így aztán ha a kutató első sorban gazdasági jelenségek vizsgálata mellett nyúl is a népesség problémáihoz, kénytelen lesz áttérni más mezőkre, hol inkább vagy kevésbé találván magát otthonosan, többé vagy kevésbé sikerültén fogja megoldani az elébe tornyosuló problémákat.

(1748) foglalkozik a népesedés kérdésével, amint arra maga Malthus is hivatkozik munkája második kiadásának előszavában, hol eltekintve Hume-től, Wallace-tól, Adam Smith-től és Price-től, kiknek irataiból vonta le azt a törvényt, mely tanulmánya főtárgyát képezte, — Montesquieu-n kívül megnevezi amaz angol írókat is, akiknek munkáikban lefektetett javaslataira az új kiadásban kiterjeszkedik. Ezek az írók pedig: az amerikai Franklin (1706—1790) (*Observations concerning the increase of mankind and the peopling of countries* 1751-ben elkészült, de csak 1755-ben megjelent munka), az angol Sir James Stewart (1712—1780) (*An inquiry into the principles of political economy*. 1767. két kötet) Arthur Young (*Political arithmetic*. 1774) és Joseph Townsend (*Dissertations on the poor-laws* 1787 s *A journey trough Spain*. 1791), akik mind a négyen hangsúlyozzák a népesség száma és az élelmi szerek mennyisége közötti összefüggést. De ott van a német Herrenschwand (1730—1796) s főleg Justus Möser (1720—1794), aki több munkája alapján, melyek a *Patriotische Phantasieen* című gyűjteményes kiadásban vannak összefoglalva, legelső sorban tekinthető azon nézet német képviselőjének, amelyet Malthus tesz munkájával dogmává.

A Malthus könyvében lefektetett gondolat nem tarthat így igényt arra, hogy eddig még ki nem mondott ideának tekintessék. Az azonban természetes, hogy a népesedési elmélet tudományos megalapozása az ő nevével van összekötve, mert hiszen épp abban áll az ő jelentősége, hogy a népesség szaporodásának feltétlen előnyeiről szóló optimista nézetekkel szembeállva mutatott rá a népesség számának, sűrűségének, szaporodásának és létfenntartásának szükségképpen összefüggésére s azokra a veszélyekre, amelyek a népességnek az élelmi szereket meghaladó szaporodásából származhatnak. Ő az, aki rendszeres munkában először dolgozta fel ezt a kérdést, — de hogy mennyire sikerült e dolgozata s mi az, ami állításaiból ma is megállhat, más lapra tartozik: ezek kifejtése képezi a következő oldalak feladatát.

A népesedés kérdése tudományos tárgyalásának Malthust megelőző előhírnökeire nézve, lásd főleg Robert von Mohl: *Geschichte der Bevölkerungslehre* című dolgozatát a *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften* (Erlangen, 1858) III. kötet 409—517. old., Wilhelm Roscher: *Die Grundlagen der Nationalökonomie* 497. s köv. old. a *System der Volkswirtschaft* (V. kiadás. Stuttgart 1864) I. kötetében, Wagner id. m. 451—453. old., Elster id. dolgozata 703. s köv. old.

Irodalomtörténeti rész.

Az „Essay on population”.

1. Malthus.

Malthus Tamás Róbert 1766-ban Rookeryben, Surrey megyében született. Atyja Malthus Dániel — mint Comte, egy 1836-ban tartott beszédében említi¹ — lelkes tisztelője volt kora nagy gondolkodóinak, Rousseau-nak, Helvetius-nak, Holbach bárónak, Voltairének, sőt Hume Dáviddal, Rousseauval és Voltairerrel baráti viszonyban és élénk irodalmi levelezésben is állott.

Az angol örökösödési jog sajátos rendelkezései következtében az atyák fiatalabb fiaiból legtöbbször pap, vagy katona szokott lenni. A fiatal Malthusra is, mint nem legidősebb fiúra, ugyanez a sors várt. Mivel az utóbbi életpályához nem érzett magában sok hajlandóságot, a papit választotta s 18 éves korában a cambridgei Jézus-kollégium tagja lett, ahol szigorú papi és konzervatív egyházi elvek szerint nevelték.² Az egyetemen elnyerte a fellowságot, majd atyja birtokán, Alburyban lett lett lelkésszé. Atyja világnézetével teljes ellentétben, egyházi és konzervatív világi elvek között

¹ Charles Comte *Notice sur la vie et les travaux de Malthus*; a párisi tudományos akadémián tartott előadás. Megjelent a Malthus munkájának Pierre Prevost és ennek fia Guillaume Prevost által készített francia kiadásában: *Essai sur le principe de population par Malthus* (II. kiadás. Paris, 1882.) is. Idézve Kautsky munkájában: *Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft*. Wien 1880. 7. old.

² Kautsky azt állítja — nyilván Marx *Das Kapital I.* kötete (V. kiadás) 580. old. után, ahol a cambridgei egyetem határozata, mint a fellowship feltétele van idézve: „socios collegiorum maritos esse non permittimus, sed statim postquam quis uxorem duxerit, socius collegii desinat esse” — hogy Malthusnak le kellett tennie a coelibátusi fogadalmat. Id. m. 7. old. - Tény, hogy Malthus 1805-ben megnősült.

növekedett fel férfúvá, falusi pappá s iszonyattal szemlélte a francia forradalom eseményeit, amelyek a nemesség és a papság eddigi nimbuszát elhomályosították és itt-ott oly elméleti és gyakorlati rendszereket alkottak, amelyek az emberek egyenlőségének hirdetésétől sem tartózkodtak.

A francia forradalom szelleme nem maradt meg Franciaország határai között. Nem hagyta érintetlenül Európa kontinentális államait s kezdett elterjedni a brit szigetországban is. 1793-ban William Godwin tollából egy híres munka került napvilágra,¹ amely a politikai igazságosságot kutatja s élesen bírálja a fennálló társadalmi rendet és egy új, szociálistikus egyenlőségi rendet igyekezik teremteni a mai egyenlőség nélküli társadalom helyén. Malthus olvasta ezt a könyvet s olvasta még a Godwin másik írását is,² amely még erősebben támadja meg a fennálló társadalmi rendet. Ez a két munka megérlelte benne a gondolatot, hogy szakítva mindamaz új világfelfogással, amely családjában atyja révén otthonos volt, önmaga is az irodalom terére lépjen s a Godwin nézetei megcáfolásával egy munkában hangot adjon annak a szellemnek, amelyben őt a kollégium falai között nevelték és síkra szálljon minden egyenlősítési ideál ellen.

Így jött létre főmunkája a népesedés törvényéről, amely 1798-ban névtelenül „An inquiry on the principle of population, as it effects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. *Godwin*, M. Condorcet, and other writers” címen jelent meg s későbbi kiadásaiban „An essay on the principle of population, or a view of its past and present effects on human happiness; with an inquiry into our prospects respecting the future removal or mitigation of the evils which it occasions” címet kapott³ Vagyis e munka „tanulmány a népesedés törvényéről, azaz szemlélődés annak az emberi boldogság tekintetében a múltban és jelenben való következményei felett, az abból származó

¹ *An inquiry concerning political justice.*

² *The Enquirer: reflections on education manners and literature.* London, 1797.

³ Malthus még életében hat kiadást rendezett művéből sajtó alá, nem pedig, mint Kautsky állítja: ötöt (id. m. 9. old.). A második, fontos változásokot tartalmazó és szerzője nevével ellátott kiadás 1803 június 8-ikáról van az előszó szerint kelezve s a hatodik, mely sokkal bővebb és toldásokkal s egy függelékkel is el van látva, 1826. januárius 2-ikáról kelt.

bajok jövőbeli mellőzésére vagy enyhítésére vonatkozó kilátásaink vizsgálatával egyetemben”¹.

Minden filozófiai irányú mű, amely saját korának adott viszonyaiból sarjadzott elő, minden mű, amelyben írója korának felfogása, hangulata, vagy legalább is az író társadalmi osztályának világnézete és életfelfogása leszűrődött, — amennyiben ama kort mozgató erők egyikének vagy másikának kifejezőjeként állott elő, — sohasem tartalmaz annyit keletkezési ideje viszonyainak visszatükröztetéséből, mint amennyit írója benne visszatükröztetni gondolt. Az író tudta, hogy a tudós körök, vagy olvasó közönsége előtt is ismeretesek korának azon körülményei, amelyek őt műve megírására indították. Ő, műve teljes megérthetése végett csak célzásokat tesz a más felfogást képviselő írók irataira, avagy egyes, akkor általánosan ismert tényekre; és nem is kell mást tennie, hogy a korabeli olvasót teljesen tájékoztassa. Az utókor azonban egyetlen munkából még nem szerez teljes ismeretet, hanem csak töredékeset a munka korának viszonyairól. Hogy azokat teljesen megérthesse s közójük méltó helyére tudja beilleszteni az olvasott munkát, a későbbi generációkból származott kutatónak nem szabad izoláltan, csak az illető művet tanulmányoznia, hanem elő kell vennie e korból származó ellentétes irányú, más társadalmi osztályok képviselői által írt munkákat is.

Ha ily szélesebb alapokon épül fel a Malthus munkájára vonatkozó kutatás, úgy abban nem lehet a ma is elsőrangú fontossággal bíró népesedési kérdés első ízben való felvetését látni. Ez a munka a tudomány által már rég ismert azon kérdést és az annak megoldására való tervezetet tartalmazza, hogy miképpen lehetne az emberi társadalmat nyomorától és szenvedéseitől megszabadítani? Már pedig ez a kérdés igen régi: minden társadalmi reformátor működése e kérdés megoldására irányult; a társadalom életét helyesebb útra terelő reformokra való törekvés pedig bizonyára majdnem egykorú a társadalom életével. Ámde amit ez a régesrég kérdés megoldás céljából a tudomány elé vetett: a létesítendő eredmény, a jólét, a boldogság, a gyönyör — nem a tudo-

¹ A munka csaknem minden kulturnép nyelvére le van fordítva. Fordításából a francia kiadás már volt említve. Én később a szövegben az eredeti VII-ik angol kiadás mellett részint a Stöpel-féle, Pragertől átdolgozott II. német kiadást (Berlin 1900.) részint a György Endre magyar fordítását (Budapest, 1902) használok s mindenhol utalok arra, hogy melyik kiadást idézem.

mány által adható tényezői az emberiség életének. A tudomány csak azt van hívatva megállapítani e kérdésre adandó feleletében, hogy melyek azok az okok, amelyek a haladás útjában állanak? A tudomány csak azt az utat mutathatja meg, amelyen haladva a fejlődést gátló akadályok részben vagy talán egészen is elmellőzhetők. A haladás útjában álló okokra való reámutatás s a haladás felé vivő út kijelölése alkothatja csak a tudomány feladatát. Magán a társadalmon áll azután reálélni a kijelölt útra, amely a haladást, a fejlődést s ezzel együtt a boldogságot, a jólétet és a gyönyört is jelenti, mert hisz a haladás és fejlődés igaz és legmagasabb értelme szerint e fogalmakkal ugyanegy.

Minden kornak képe irodalmában tükröződik vissza. A „Wealth of Nations” a Smith korszakot alkotó munkája a legkiválóbb példája e tételnek. Ez a munka az „industrial revolution”-nak valóban öntudatosan megfestett képe s az ipari forradalomnak és a technikai előhaladásnak valóban filozófiája.¹ Ámde Adam Smithnek a természetjogon alapuló és a szabad versenyen felépülő gazdasági és filozófiai elmélete, a régi privilégiumoknak s a fejlődés akadályainak megszüntetéséért folytatott politikai követelései nem hozták létre a szociális és a gazdasági érdekek között azt a harmóniát, amelyet Smith posztulátumai megvalósulása esetén remélt. A sóvárgott összhang nem akart megvalósulni és a Smith-féle elmélet már-már nagyrészt elvesztette hitelét az angol munkásságnál, sőt egynémely tekintetben a polgári ideológusok nagy részénél is. A munkásság nyomora égre kiáltott, a szocializmus újra fel-emelte a fejét, mint ahogy mindenkor fel szokta emelni, ha a gazdasági életben gyorsan válik nagygyá a különbség a maximális és minimális jövedelmek között. Az ipari forradalmat kísérő nyomor nagyobbak tűnt fel most számbelileg, borzasztóbbnak és koncentráltabbnak a hatását tekintve s fájdalmasabbnak azokra, akik azt elviselni voltak kénytelenek. Az egész szegényügyi törvényhozás, az „allowance” segélyezés rendszerével egyetemben, mit sem ért, az ipari forradalmat nyomon követte a társadalmi forradalom.

Ebben az időben adta ki Godwin már említett munkáját s bocsátotta közre a maga „egyenlőségi rendszerét”. Ezzel akarta védelmezni két alapprincipiumát, azt t. i., hogy a jelenkor minden

¹ Mandelló Gyula *Ipari forradalom*. Különlenyomat a *Közgazdasági Lexikonból*. Budapest, 1900. — 35. és 37. old.

nyomora és ínsége csak a társadalom helytelen organizációjának következménye és hogy okos társadalmi organizáció mellett nyom nélkül fog eltűnni minden nyomor és szükség a föld színéről. Godwin itt egy tényt állapít meg, de azonkívül jóslásokba is bocsátkozik. Az állítás és a jóslat azonban lényegében véve ugyanaz: t. i., hogy minden osztálykülönbség és az ebből származó minden nyomorúság csak történeti kategóriák. A társadalom ezt a nyomort elkerülheti, ha észszerűen szerveződik, hiszen okos szociális organizáció mellett nincs osztálykülönbség s így nem lehet nyomor.

A szocialista Godwin elmélete optimisztikus szociológiai elmélet. De kifejezője ez a társadalmi forradalom idején a nyomor és ínség által legjobban sújtott angol munkásság és vezetői hitének s a munkássággal rokonszenvező és sorsa jobbulásáért küzdő intellektuális elem tudományos meggyőződésének. Aki ez optimista elmélet képviselőivel szemben más társadalmi osztályok érdekkörében áll, s — mondjuk — az uralmon levő néprétegek világnézetében él és e teóriával szembe egy pesszimiztikusat akar állítani, annak szükségképpen azt kell vallania, hogy a nyomor és az ínség nem históriai, hanem immanens kategóriák. Vagyis azt kell hirdetnie, hogy az osztálykülönbségnek és az osztályellentétnek, de meg ezzel összefüggésben, a múlt és a jelen ebből fakadó összes nyomorának meg volt és meg van a maga biztos alapja; ez azonban magának a természetnek kérlelhetetlen szigorúságú törvénye, tehát el nem kerülhető, amint hogy a múltban sem volt mellőzhető és amint sem ma, sem a jövőben nem fogjuk azt és annak hatását elkerülhetni.¹

Ezt állította Malthus, mint kora polgári osztályainak ideológusa a maga pesszimiztikus, tehát egyszersmind antiszociálisztikus és antiutópisztikus szociológiai felfogása alapján, amidőn a „népese-
dés törvényé”-ben a haladást, a boldogulást gátló tényezőt egy hatalmas természeti törvény hatásának tudva be, magában az emberiségben találta. Nem a rosszul organizált társadalom, hanem a természet, a maga túlnépesedésével oka a társadalom nyomorának! Nem az egyenlősítési vagy szocialista rendszerek, hanem a túlnépesedés veszélyes következményeinek okos és erkölcsi alapon nyugvó intézkedések útján leendő elkerülése szolgálhat csak kibontakozásul!

¹ Franz Oppenheimer *Das Bevölkerungsgesetz des Th. R. Malthus und er neueren Nationalökonomie*. Berlin-Bern. 1901. 4-5. oldal.

Ezeket a gondolatokat tartalmazza végső következtetések gyanánt a Malthus könyve, amely bővítve, de szociálpolitikai tervezeteiben enyhítve, 1803-ban már saját neve alatt látott napvilágot. E kiadásban felhasználta azokat az adatokat, amelyeket a cambridgei kollégium három tagja kíséretében Dániában, Svéd- és Norvégországban és Oroszország egyrészében tett utazásai alatt szedett össze.

1805-ben, miután megnősült,¹ a keletindiai társaság által Haileyburyban alapított kollégiumban a politikai gazdaságtan és az újkori történelem tanszékére hívatott meg; itt élt és dolgozott a társadalmi gazdaságtan több terén szorgalmasan. Számos munkája jelent meg idegen nyelven is. Újabb utazásai alatt folyton gyűjtögette a népesedési elméletét támogató anyagot s azt főműve újabb kiadásaiban feldolgozva ki is adta.

1834-ben váratlanul következett be halála.

2. A „népesedés törvénye

Malthus a szocialistákkal szemben az emberiség haladását és boldogságát gátló faktort nem a társadalmi szervezetben, hanem magában az emberiségben találta. Az emberiség egy hatalmas, örök természeti törvény uralma alatt áll. Ez a törvény pedig a „the constant tendency in all animated life, to increase beyond the nourishment prepared for it”: a minden élő élet állandó tendenciája a részére rendelkezésre álló tápszereken túl szaporodni. Így az emberiség szaporodása is csak az organikus szaporodás általános természeti törvényének speciális esete. És éppen ez a haladást és boldogulást gátló tényező, ez a magában az emberiségben rejlő ama faktor, amely konkrét hatályhoz jutva, egyfelől az

¹ Némelyek, mint Marx — úgy látszik — azt hiszik, hogy Malthus nem házasodott meg s György Endre is tagadja, hogy Malthus nős lett volna. Mások pedig, mint pl. Byron — aki a *Don Juan*-ban egyáltalán nem tartózkodik a Malthust csipkedő s néhol igen erős kifejezésektől és a XII-ik ének 20., s a XV. ének 38. versében ugyancsak szarkasztikus módon nyilatkozik a népesedési törvényről — éppen házasságáról s gyermekei nagy számáról csináltak a magok idejében európaszerte ismert anekdotákat. Ezek nincsenek minden pikantéria nélkül s közülök nem a legutolsó az, hogy Malthus egyszer Genfben Sismondi Jánosnál tizenegy leányával jelent volna meg, Ez mind csak rossz tréfa. Családját illetőleg tény az, hogy megbízható források szerint egy fiút és egy leányt hagyott hátra.

életfentartás eszközei: a táplálék és másfelől a szaporodás folytán megnövekedett népesség között idéz elő diszharmoniót.

„A tápszereken túl való szaporodás megdönthetetlenül és ellenmondás nélkül igaz. Az állat- és növényországon át a természet mindenhol a legpazarabb és legbőkezűbb kézzel osztotta szét az élet magvait, de aránylag takarékos volt az eltartásukra szükséges térrel és élelemmel. Ha e földön szabadon fejlődhetnének a lét csirái, kevés pár ezer esztendő alatt millió világokat töltenének be. A szükség, a természetnek ezen parancsoló, mindent átható törvénye szorítja azokat megszabott határok közé. A növények és az állatok világa ezen nagy megszorító törvény alatt áll és az ember, az ész minden törekvése dacára sem tud alóla szabadulni.

A növényeknél és az oktan állatoknál a dolog igen egyszerű. Ezeket egy hatalmas ösztön hajtja fajuk szaporítására és ezt az ösztönt egyáltalán nem korlátozza az utódaikról való gondoskodás. Ahol ennél fogva szabadság van, gyakorláshoz jut a szaporodási képesség, amelynek felesleges eredményeit később aztán a térnek és a tápláléknak hiánya nyomja vissza.

Ez akadálynak hatásai az emberre vonatkozólag már komplikáltabbak. Faja szaporítására épp oly hatalmas ösztön által készítetve, az ész áll útjában eljárásának, s azt a kérdést veti fel előtte, vajjon nem oly lényeket hoz-e világra, akiknek számára létfentartási eszközökről gondoskodni nem tud? Ha a kétely e szavára hallgat, úgy ez akadály igen gyakran csak bünt létesít, míg ha nem hallgat rá, úgy az emberi nem állandóan a tápszereken túl való szaporodásra törekszik. De mivel a természet ama törvényének erejénél fogva, amely a táplálékot szükségessé teszi az ember életére, a népesség a valóságban sohasem szaporodhatik a tápszerek ama legalacsonyabb mértékén túl, amely őt eltartani képes, kell, hogy a népesedésnek a táplálék megszerzése nehézségéből származó erős akadálya állandó működésben legyen. Ezen nehézségnek valahol ki kell tűnnie és szükségképpen kell, hogy az emberiség nagy része által erősen érezhető legyen az a nyomor különböző alakjának egyikében vagy másikában, avagy pedig a nyomortól való félelemben.

Az, hogy a népességnek meg van ez az állandó iránya a tápszerek mértékén túl való szaporodásra¹ és hogy ezen okok tartják

¹ A „népességnek” van állandó iránya a tápszerek mértékén túl való szaporodásra, nem pedig a „népesedésnek”, amint György Endre fordítja (id.

vissza azt túl nem léphető színvonalán, az mind eléggé kitűnik, ha vizsgálat alá vesszük a társadalom különböző fejlődési fokait, amilyeneken ember élt.”¹

Mielőtt azonban ezt az áttekintést megadná, tárgya világosabbá tétele céljából Malthus azon két kérdésre igyekszik megfelelni, hogy először „miképpen szaporodnék természetszerűleg a népesség, ha ez a szaporodás teljes szabadsággal fejlődhetnék” — és másodszor, hogy „a föld termékeinél milyen gyarapodás volna várható az emberi szorgalom legkedvezőbb viszonyai között?”²

Malthus az első kérdést több példával igyekszik megvilágosítani, amelyek az erkölcsök tisztább vagy kevésbé tiszta voltára, a korai házasságokra, majd pedig Amerika északi és többi államaira vonatkoznak. Idézi Eulernek és Sir William Pettynek a népesség megkétszereződését feltüntető táblázatait, hogy eredményként szűrje le azt a tételt, miszerint „a népesség, ha nincs akadálya, minden 25 esztendőben megkétszereződik, vagyis geometriai progresszióban szaporodik”.³

A második kérdésre adandó felelet már komplikáltabb és nehezebb, mert „a föld termékeinek gyarapodási aránya nem oly könnyen állapítható meg. Azonban arról teljesen biztosak lehetünk, hogy ezek szaporodásának aránya teljesen más természetű, mint a népességé. Ezer millió⁴ épp oly könnyen megkétszereződhetik huszonöt év alatt, mint ezer. De a megnagyobbodott szám részére táplálékot szerezni már nem oly könnyen megy”.⁵

A föld és a földművelés természetéről szóló nézetei s az ezekről általa elismert igazságok elmondása után azt állapítja meg

m. 3 old.), mert a „népesedés” már a népesség változását, vagy magát a változás eredményét jelenti. Igaz, hogy az angol „population” s a német „Bevölkerung” egyaránt jelenti a „népességet” és a „népesedést”. Malthus ugyan az utóbbi fogalom megjelölésére gyakran használja a magyar „szaporodás” szónak megfelelő „increase”-t, amelyet a német kiadások azután „Zunahme” vagy „Vermehrung” szóval fordítanak.

¹ V. ö. a Stöpel-féle kiadás 2—4. old., a György Endre-féle kiadás 2—3. oldal. Az utóbbiból a 2. oldalon az idézet utolsó mondatát megelőző két mondat hiányzik.

² Ismét nem „népesedés” mint a magyar fordítás mondja (3. oldal).

³ Angol kiadás 4. oldal. Német kiadás 6. oldal. Magyar kiadás 4. oldal. Itt ismét tautológia van: „a népesedés ... megkétszereződik ... vagyis növekszik”.

⁴ T. i. organikus lény, illetve ember.

⁵ Angol kiadás 4. oldal. Német kiadás 6. oldal. Magyar kiadás 4—5. oldal.

eredményül Malthus, hogy „a föld jelenlegi átlagos állapotát tekintetbe véve, az élelmiszerek az emberi szorgalomra legkedvezőbb körülmények között sem szaporíthatók gyorsabban, mint arithmetikai haladványban”.¹

Malthus ezek szerint két pontba foglalja össze a népesedésről való nézeteit; ezek pedig:

1. A népességnek állandó tendenciája van az élelmiszerek mértékén túl való szaporodásra.

Ezt a mondatot bővebben is elemzi a második pontban:

2. A népesedés, ha akadálya nincs, geometriai haladványban történik, míg az élelmiszerek gyorsabban nem szaporíthatók, mint arithmetical progresszióban!

„Ha összevetjük ezeket különböző szaporodási arányt, — folytatja tovább Malthus — azonnal szembeötlenek azok kikerülhetetlen következményei. Vegyük fel, hogy...² a föld jelenlegi népessége 1000 millió, úgy az emberi nem abban az arányban szaporodnék, mint ahogy egymáshoz az 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128 és 256... állanak; ezzel szemben az élelmi szerek az 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 és 9 arányában. Két század alatt a népesség az élelmiszerekhez úgy aránylanék, mint a 256 a 9-hez, három század alatt, mint 4096 a 13-hoz, és két ezredév alatt a különbség csaknem kiszámíthatatlan lenne.”³

Malthus a népesség szaporodására vonatkozó hipotézisét tehát — ha azt pontosan, matematikailag akarjuk kifejezni, — egy oly geometriai progresszióban állítja elénk, amelynek első tagja az adott időbeli népesség száma; hányadosa kettőt s azon időköz, amely alatt a haladvány bármely tagja a következő tag mértékére növekedik, huszonöt esztendőt teszen. Ezzel szemben az élelmiszerek gyarapodásának arányát megállapító tételt egy arithmetikai progresszió alakjában formulázza, amelynek kezdő tagja az adott

¹ Angol kiadás 6. oldal. Német kiadás 9. oldal. Magyar kiadás 6. oldal

² A pontozott helyen Angliára hivatkozik Malthus. Ennek népességét az ő korában 11 millióra teszi. Feltéve, hogy a jelenlegi termelés elegendő a népesség könnyű eltartására, 25 év alatt 22 millió lenne a népességből s a tápszerek mennyisége is megkétszereződne. 50 év múlva a népesség már 44 millióra szaporodnék, de az élelmi szerek csak 33 millió ember eltartására lennének elégségesek. Az első század végén a népesség 176 millió lenne, míg az élelmiszerek csak 55 millió ember eltartására volnának elegendők. Magyar kiadás 6—7. oldal.

³ Angol kiadás 6. oldal. Német kiadás 10. oldal. Magyar kiadás 7. oldal.

időben létező összes élelmi szerek mennyisége, a haladvány tagjai közötti differencia ezen mennyiséggel egyenlő s azon időköz, amely alatt a haladvány bármely tagja a következő tag mértékére növekedik, huszonöt esztendő.

Bármily szörszálhasogatásnak lássék is, Malthus e két tételét ily pontos, matematikai szigorúsággal kell elemezni, mert műve szellemének ez az értelmezés felel meg és mert minden jelentését és értelmét is elveszti ez a hipotézis akkor, ha azt úgy foglalják össze, ahogy a tankönyvekben legtöbbször történik: a népesség tendenciája geometriai progresszióban szaporodni, az élelmiszereket pedig legfeljebb aritmetikai progresszióban lehet szaporítani. Igaz, hogy Malthus pongyola és szabatosaknak egyáltalán nem mondható kifejezései¹ okozzák, hogy az ily általános szólamok elterjedtek. Pedig a geometriai és aritmetikai progresszióknak csak ily általánosságban való odavetése semmit sem mond, hisz hogy egy progresszióról tiszta fogalmat nyerhessünk, ahhoz a haladvány kezdő tagját, a quotiens, illetve a differencia nagyságát — s itt még a haladvány következő tagja elérési idejét is — ismerni kell.²

„A népesedés végső akadályaként tehát az élelmiszerek hiánya szerepel, amely a népesség és az élelmi szerek különböző szaporodási arányainak szükségképpen eredménye. Ez a végső akadály azonban csak a valóságos éhínség eseteiben válik a népesedés közvetlen akadályává. A közvetlen akadály mindazon szokásokban és betegségekben rejlik, amelyek az élelmiszerek hiánya folytán látszanak létrejönni és mindamaz, eme hiánytól független morális vagy fizikai okokban, amelyek az emberi szervezetet idő előtt gyengítik vagy tönkreteszik. A népesedés ezen akadályai, amelyek több vagy kevesebb erővel állandóan működésben vannak minden nép körében, s a népesség számát az élelmiszerek színvonalán tartják, két általános csoportba sorozhatók: preventív és pozitív akadályok csoportjába.

A preventív (megelőző) akadály, amennyiben az önkéntes, az ember sajátja és az ő észbeli erőinek különbséget tenni tudó ama fensőbbiségéből származik, amely őt képesíti a távoleső következmények megfontolására is.) A növények és az okatlan állatok

¹ Lásd például az angol kiadás 4. fentebb már idézett oldalán.

² Teljesen igazat kell adni Soetbeernek, aki *Die Stellung der Socialisten zur Malthus'schen Bevölkerungslehre* (Berlin, 1886) című munkája 3. oldalán elemzi így a haladványokat.

vég nélküli szaporodásának akadályai ellenben vagy mind pozitívek, vagy pedig, ha preventívek is, csak önkéntelenek”.¹

Az emberiség szaporodásának preventív akadályát Malthus — több „megfontolandó körülmény” felsorolása után — az önmegtartóztatásban látja) Ez a megtartóztatás „ha nem okoz bűnt, úgy bizonyára a legcsekélyebb baj, ami a népesedés törvényéből származhatik; kényszernek tekintve azt egy erős, természetes hajlammal szemben, időlegesen elő kell idéznie a kellemetlen érzések bizonyos fokát, amely azonban a népesedésnek többi akadályából származó bajokkal szemben nyilvánvalóan csekély és pusztán oly természetű, mint más, koronként hozandó áldozat, amelynek árán állandó jólétet vásárolunk.”

„Ha azonban e megtartóztatás bűnt hoz létre, úgy a belőle származó bajok nagyon is szembeötlők. A nemi érintkezés, amely a gyermeknemzést kizárja, lealacsonyítja az emberi természet méltóságát. Ennek hatásai a férfiakra sem maradhatnak el, de semmi sem világosabb, mint a női jellem lesülyesztésére és a nő minden, leginkább szeretetreméltó és leginkább jellemző tulajdonságainak tönkretételére irányuló hatása”.²

„A népesedés pozitív akadályai szerfelett számosak és magokban foglalnak minden, a bűnből vagy nyomorból származó körülményt, amely bármely módon közrejátszik az emberi élet természetes tartamának megrövidítésében. Ide tartozik ennél fogva minden egészségtelen foglalkozás, nehéz munka, az időjárásnak kitettség, a végtelen szegénység, a gyermekek rossz táplálása, a nagy városok, mindennemű kicsapongás, a betegségek és járványok egész csoportja, háborúk, dögvész és éhínség”.

„Vizsgálva a népesség szaporodását gátló azon okokat, amelyek a preventív és pozitív akadályok csoportjaihoz tartoznak, az tűnik ki, hogy azok mind benfoglaltatnak az erkölcsi önmegtartóztatás, bűn és nyomor fejezetei alatt”.

„A preventív akadályok közül a házasságtól való azon tartózkodás, amelyet rendetlen kielégítés nem követ, helyesen erkölcsi önmegtartóztatásnak nevezhető”.³ Az erkölcsi önmegtartóztatás alatt, amint Malthus egy jegyzetben magát még világosabban fejezi ki,

¹ Angol kiadás 7. oldal. Német fordítás 11. oldal. Magyar fordítás 7—8. oldal.

² Német fordítás: 12—13. old.

³ Magyar fordítás: 9. old.

„a házasságtól való oly önmegtartóztatást kell érteni, mely észszerűségi okokból ered, az ezen önmegtartóztatás ideje alatti teljesen erkölcsös magaviselettel”.

„Házasságon kívüli nemi érintkezés, természetellenes szenvedélyek, a házasság megsértései, erkölcstelen üzemek, amelyek meg nem engedett viszonyok következményeinek eltitkolására irányulnak: preventív akadályok, de világosan a bűn fejezete alá tartoznak.”

„A pozitív akadályok közül azok, amelyek kikerülhetetlenül a természet törvényeiből származnak, kizárólagosan nyomornak nevezhetők, míg azok, amelyeket nyilvánvalóan mi idézünk magunkra, mint a háború, a kicsapongások és sok más ilyesmi, amit kikerülhetnénk, vegyes természetűek. Mi önmagunk a bűn útján hoztuk magunkra ezeket s ezek következménye a nyomor”.

„Mindezen preventív és pozitív akadályok összessége a népesség szaporodásának közvetlen akadályát alkotja”.¹

Tehát Malthus ezek szerint a népesedés akadályait a következőképpen osztályozza:

1. Preventív akadályok:

- a) erkölcsi önmegtartóztatás (moral restraint),
- b) bűn (házasságon kívüli nemi közösülés, természetellenes szenvedélyek, a házasság megsértései, erkölcstelen üzemek).

2. Pozitív akadályok:

- a) vegyes természetűek (mindazok az akadályok, amelyek a bűn útján származnak s következményök a nyomor),
- b) nyomor (amely a természet törvényeiből fakad).²

¹ Német fordítás: 14—15. old. — Magyar fordítás: 10. old.

² A társadalmi gazdaságtan népesedéstannal foglalkozó újabb írói a népesedés akadályait jelölő s Malthus által adott terminológiát: „prevent-ve and positive checks”, helyesebben „preventive and repressive checks”-nek nevezik Roscher után, ki a „represszív” kifejezést a *System der Volkswirtschaft* I. kötet 272. és következő §-ában használja először, mert a „pozitív” fogalom e helyen egyáltalán nem mond semmit, hisz a „preventív” akadályok is „pozitív”-ak. Malthus csak azt akarta jelezni a népesedés akadályainak két ily csoportra osztásával, hogy míg az egyik csoportba tartozó és nála „pozitív” néven szereplő akadályok a népesség fölösleges mennyiségét semmisítik meg s lenyomják a népesség számát az élelmi szerek által meghatározott színvonalra, addig a másik csoporthoz tartozó „preventív” akadályok célja nem a már meglévő népességfőlösleg megsemmisítése, hanem e fölösleg létrejövete-

Malthus ezeket a gondolatokat később három tétel alakjában összefoglalta s bennök fixírozta azokat a pontokat, amelyeket munkája egészén beigazolni óhajt. Ezek a pontok pedig:

1. „A népesség¹ szükségképpen az élelmiszerek által van korlátozva.

2. A népesség mindenkor növekszik ott, ahol az élelmiszerek szaporodnak, hacsak valami igen hatalmas és szembeszökő akadály által nincs gátolva.

3. Ezen akadályok és azok az akadályok, amelyek a szaporodás túlnyomó erejét elnyomják és hatásaikat az élelmiszerekkel egy színvonalon tartják, mind az erkölcsi önmegtartóztatásra, a bűnre és a nyomorra vihetők vissza”².

Ezek a pontok sem tűnnek különös precizitásokkal. Látni ezt abból is, hogy a könyve szövegében adott ezen tételeket egy azok alatt levő jegyzet már nem egészen fedi. Itt Malthus előre bocsátván, hogy „ezen óvatos módon fejeztem ki magam, mert azt hiszem, van több eset, amidőn a népesség nem marad az élelmiszerek színvonalán, de ez ritka eset”, — az első és harmadik tételt meghagyja eredeti alakjában, de a másodikat minden megszorítás nélkül már úgy formulázza, hogy:

„a népesség mindig növekszik, ahol az élelmiszerek szaporodnak”.

E három tétel bebizonyítása a népesedés törvényének igazolása. Ezért fűzi hozzájuk Malthus: „Ezen állítások elseje alig igényel indokolást”,³ mert, mint már előbb is mondta: „a különböző

lének megakadályozása. S ezek szerinte — mint a szövegből is kivehető — vagy morálisak vagy pedig immorálisak.

De épp azért, mivel az akadályok egyik csoportja utólagosan, represszíve hat, megjelölésére sokkalta alkalmasabb a „pozitív” helyett a „represszív” kifejezés.

¹ Ez Malthusnál: „population” (angol kiad. 12. old.), Igaz, hogy „népesedés” is érthető alatta a „population” szó kettős jelentése folytán; a fenti szöveg szerint fordítja Fetter *Versuch einer Bevölkerungslehre, ausgehend von einer Kritik des Malthusischen Bevölkerungsprinzips* (Jena, 1894) című munkája 4. old.; míg Oppenheimer id. m. 3. old., Stöpel id. m. 20. old., György Endre id. m. 14. old. stb. „Volksvermehrung”, illetve „népesedés” szóval adják vissza.

² Angol kiadás: 12. old. Német kiadás: 20—21. old. Magyar kiadás: 14—15. old.

³ Angol kiadás: 13. old. Német fordítás: 21. old. Magyar fordítás: 15. old.

társadalmi fokok áttekintéséből, amelyeken az ember élt, annak igazsága kitűnik”.¹ — „A második és a harmadik tétel pedig ki-elégítőleg igazolva lesz, ha áttekintést adunk a népesedésnek a társadalom elmúlt és jelenlegi állapotaiban szereplő közvetlen akadályairól”.² Ez az áttekintés tárgya a munka további részeinek.

A tudomány azonban azon százöt év óta, amely a Malthus könyve első ízben való kiadásától számítva letelt, nem ily „megdönthetetlen” igazságnak találta ez állításokat. Ha feltétlen igazsága lett volna Malthusnak, bizonyára nem csatázott volna munkája felett oly éles tollharcban az egész világ, hisz Renan örökbecsű mondása szerint „minél evidensebb valamely igazság, annál kevésbé törődnek vele az emberek, de ami homályos, az a szenvedélyt is felkelti”. E munka homályos tételei nyomán pedig a legszenvedélyesebb kritika támadt s ez a harc, a tudományos meggyőződésért folytatott s néhol kelleténél élesebb küzdelem talán mélyítette is azokat az alapokat, amelyeken a jövőben fel lehet építeni a népesedés tudományát.

A következőkben e könyv feladatának elsősorban e tudományos vita ismertetését tűzöm ki, hogy aztán a Malthus-féle elméletre teendő kritikai észrevételek után a véleményem szerint helyes népesedési elmélet megalkotására adhassak egy kísérletet. Jól tudom azonban, hogy ezzel oly cirkulusokat is zavarhatok meg, amelyeket egyeseknek jól esett eddigelé érinthetetleneknek látni. Ezekben a cirkulusokban azonban csak oly megkövült dogmák foglalnak helyet, amelyeket érinteni csak a kutatástól visszariadó, maradi kényelemszeretet tilt; de a tudományos kutatás megköveteli és egyenesen megparancsolja az alapjukat már elvesztett dogmákkal való leszámolást, hiszen nem a szubjektíve kellemes vagy kellemetlen érzések alkotják a társadalmi életfolyamat törvényszerűségét, hanem oly objektív normák szabályozzák ez életfolyamatot, amelyek nem igen tekintenek az egyesek lelkébe, a régihez való ragaszkodás kényelemszeretetéből beivódott nézetekkel.

¹ L. előbb, az angol kiadás 2. old.

² Angol kiadás: 13. old.

A népesedési elmélet fejlődése.

A) *A Malthus elméletét elfogadó írók.*

A mai malthusiánizmus.

Az az elmélet a népesedésről, amely a Malthus nevéhez fűződik, e munkában nem ismertetett szociálpolitikai következtetéseire nézve a rokon- és ellenszenvnek éppen olyan sokfajta megnyilvánulását keltette maga után előbb az angol, majd más népek politikusi körében, akik a szegényügyi törvényhozással foglalkoztak, mint amennyire vele egyező nézeteket és vele szembenálló fejtegetéseket hívott egymással csatára azok körében, akik a népesedés kérdését egyedül és tisztán a gazdaságtani elmélet szempontjából vizsgálták.

Ez a feltétlenül komor s minden jobb jövőre való kilátást megtagadó elmélet a gazdaságtan tudományában évszázados harcot idézett elő. A tollharc aktái ma sincsenek még lezárva. Sőt ellenkezőleg. Igazán csak most vesznek részt abban azok a tudományok, amelyek az emberrel foglalkoznak, bárha nem is gazdasági szempontból vizsgálják az emberiség életét. A küzdőtér bővült a százados harc alatt, a tisztán gazdasági térről átterjedt az élettan, az anthropológia, a történelem, a lélektan, a statisztika stb. mezejére, de a harc központja ma is ugyanaz, mert annak kellett maradnia: az ember.

Érdekes a sorsa ennek az elméletnek.

Amíg 1800. és 1855. között a stagnáló kereseti viszonyok hatása alatt messze körben aratott tetszést Anglia, Francia- és Németország első államférfiai és gazdasági írói körében,¹ addig ma már sokkal csekélyebb a hatása. De viszont e három állam közül is a nagy szaporodást feltűntető Németországban még mindig megtalálja Malthus a maga híveit, ellenben a sterilis Franciaországban, amely valamikor entuziázmussal fogadta, napról-napra veszti el terrénumát, Angliában pedig, ahol ötven éve a társadalmi

¹ Schmoller *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre*. I. rész. IV—VI. kiadás. Leipzig 1901. 175. oldal.

tudomány szilárd fundamentumának kiáltották ki azt, hívei nagyobb része elpártol tőle.¹

Az egymással küzdő vélemények közül némelyek feltétlenül elfogadják e teóriát, mások csak bizonyos módosítással teszik a magukévá, azonban a teória magját tekintve ezek is Malthus hívei. Mind a két irányzat képviselőit közös névvel *malthusianistáknak* nevezi a gazdaságtan.²

¹ V. ö. Fr. S. Nitti: *La population et le Systeme social*. Paris 1898. 51. oldal. (A *Bibliothèque sociologique internationale* III. kötete.)

² A régebbi malthusianistákat mind felsorolni éppoly hiábavaló, mint fölösleges munka volna. Csak a nevezetesebbeket említem meg itt idevágó műveikkel együtt:

John Bird Sumner (*A treatise on the records of the creation* etc. 1816. 2 kötet), ki védi Malthus munkájának az isteni világrenddel való összhangját. — Thomas Chalmers (*On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society*, 1832.) és William Thomas Thornton (*Overpopulation and its remedy*. 1846) mindketten feltétlen malthusianisták; az utóbbi ugyan kimondja, hogy a morális önmegtartóztatás magában nem sokat ér az alsóbb néposztályoknál: az általános jólétet kell emelni. — Ricardo nem foglalkozott ugyan a Malthus-féle elmélettel, de *A közgazdaság és adózás alapelvei*-ben kijelenti, hogy „örülök ez alkalommal, hogy e helyütt bámulatomat fejezhetem ki a Malthus munkája... iránt. A támadások, amelyeket e munka ellen annak ellenesei intéztek, csak arra szolgáltak, hogy annak erejét bizonyítsák. És én meg vagyok arról győződve, hogy e munka méltó hírneve csak növekedni fog további művelésével a tudománynak, melynek az kiváló díszét képezi». (Magyar fordítás. II. kiadás. Budapest 1899. 466. oldal.) — James Mill (*Elements of political economy* 1821) és fia John Stuart Mill (*Principles of political economy* 1848. 2. kötet. 7. angol kiadásban) feltétlen malthusianisták, az utóbbi Malthus tételeit „bizonyos tekintetben axiómáknak” tekinti s a neomalthusianizmus atyjaként szerepel. — Me. Culloch (*Principles of political economy* 1825), — Martineau (*Illustrations of political economy* No. VI. London 1832), — J. B. Say (*Cours complet d'économie politique pratique*. 6. köt. 1828—29), Rossi (*Cours d'économie politique* etc. 3. kötet. 1840—41), a statisztikus Quetelet (*Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale* 2 kötet. 1835), Loudon (*Solution du problème de la population et de la subsistence* etc. 1842), Foderé (*Essai historique et moral sur la pauvreté des nations* etc. 1825), Colmeiro (*Tratado elemental de economia politica ecléctica* 1845), — Luden (*Handbuch der Staatsweisheit oder Politik* 1811), K. H. Rau (*Lehrbuch der politischen Oekonomie* 3 kötet. 1826), R. v. Mohl (*Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen der Rechtsstaates* 3. kötet. 1832—34), K. A. Weinhold (*Von der Übervölkerung in Mittel-Europa* etc. 1827. — *Über die Population und die Industrie*, 1828. *Von der überwiegenden Reproduction des Menschenkapitals* etc. 1828. *Über das menschliche Elend* etc. 1828. *Das Gleichgewicht der Bevölkerung* 1829) stb. stb.

1. A német malthusiánisták.

A mai malthusiánizmus íróinak sorából feltétlenül első helyen kell a németeket említeni. Oly tekintélyes számmal szerepelnek a társadalmi gazdaságtan művelői között a németek sorából azok, akik a népesedés kérdésében a pesszimista világfelfogást képviselik, hogy irodalmi nevök kiváló tekintélyének és súlyának figyelembe nem vétele mellett, már csak számoknál fogva is vezetnek a mai malthusiánisták között. A társadalmi gazdaságtannak irodalmi sikertől kísért művelői s kutatási mezejökön tudományos szaktekintélyeknek elismert férfiak ezek, akik Malthus mellett keltek harczra, s ha hazájok határain túl talán nem is ad a népesedés kérdésében kiejtett szavok oly élénk viszhangot, mint a germán határoszlopok között, az azoknak a tényeknek számlájára írandó, amelyek a népesedés processzusát e más országokban más irányba terelik.

a) Roscher.

Roscher a népesedés kérdésével és a Malthus-féle elmélettel rendszeres munkájában részletesen foglalkozik.¹ Az elméletre megjegyzi, hogy „ha azt gondoljuk is, hogy a népesség élelmi szere

Egy vagy más szempontból nem feltétlen hívei Malthusnak: Scrope (*Principles of political economy* 1833), Alison (*The principle of population* 1840), Everett (*New ideas on population etc.* 1823), J. Ch. de Sismondi (*Nouveaux principes d'économte politique on de la richesse dans ses rapports avec la population* II. kiad. 1827), Hoffmann *Über die Besorgnisse, welche die Zunahme der Bevölkerung hervorrufft* 1835), Stein (*System der Statistik, der Populationistik und der Volkswirtschaftslehre* 1852), Gerstner (*Die Bevölkerungslehre* 1864), Messedaglia (*Teoria delta popolazione* 1858) stb. stb.

Lásd Mohl id. m. id. helyén és *Polizei-Wissenschaft etc.* III. kiadás I. kötet. Tübingen 1866. 90—97. oldal. Wagner id. m. 455. s köv. old. Fircks id. m. 486—490. old. Elster id. dolgozat 731—736. old.

¹ *System der Volkswirtschaft.* I. rész. *Die Grundlagen der Nationalökonomie* V. könyvében (I. kiadás Stuttgart 1854). Az V. kiadástól kezdve (1864, nem pedig, mint Elster állítja: 1863 — id. m. 756. old.) ugyan már elhagyta a *Malthusischer Gesetz der Volksvermehrung* címet a 242. s következő §-ok fölül, mint e kiadás előszavában (IX. old.) mondja: „um flüchtige Leser vor dem Wahne zu schützen, als ob §§. 242 fg. etwa das gelehrt wurde, was der grosse Haufen mit dem Worte „Malthusianismus“ bezeichnet, worauf sie vielleicht den ganzen Abschnitt überschlagen möchten”. E „malthusiánizmus“-sal Roscher a „neomalthusiánizmus“-t jelöli.

tulajdonképpen növényekből és állatokból állanak — s ezek éppen úgy, mint az ember, geometriai progresszióban, sőt rendszeren még erősebb multiplikátorral szaporodnak, akkor szembeötlőleg figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy ezeknek természetes szaporodását már a népesség fogyasztása is megszakítja. De ezzel szemben igaz, hogy a fejlettebb technika segítségével a nyers anyagok és a nemesítésre szolgáló javak is mindenkor erősebb arányban gyarapodhatnak, mint pusztán arithmetikai progresszióban. Csakhogy még is teljességgel lehetetlen az, hogy a létfontartási eszközöknek növekedése a népszaporodás legszélőbb körü fiziológiai lehetőségével állandóan egyenlő lépést tarthasson. Az utóbbi tendencia éppen ezért korlátoztaik egyéb úton”.¹

Ebben az idézetben több szembetűnő tévedés van. Először is a népesség Malthus szerint nem feltétlenül szaporodik geometriai progresszióban, így csak akkor szaporodik, ha nincs semmi akadálya. Másodszor bizonyos, hogy a Malthus kívánalmainak ismerete nélkül is korlátozza az emberi akarat — eltekintve minden külső korlátozó körülménytől — a társadalom több rétegében a gyermekszámot: az állat- és a növény nem ismeri ezt az akarattól függő korlátozást. Harmadszor: a tápszereket fogyasztás útján nem csak az ember csökkenti, hanem az állat is. Igaz, hogy ez még kevesebbé teszi a tápszerek mennyiségét; ámde az ember, a saját érdekében visszapótolja azt, amit elfogyasztott, sőt többszörözni is törekszik az elfogyasztott helyett az új termelést. Ami pedig azt az állítást illeti, hogy a fejlett technika segítségével az élelmi szerek s általán a javak jobban szaporíthatók, mint Malthus arithmetikai progressziójában, ez csak az én azon kifogásaimat erősíti meg, amelyeket a munka későbbi kritikai részében Malthus állításai ellen felhozok. De ez egyszersmind bizonyosságául szolgál annak a ténynek is, hogy Roscher sem tulajdonít a csökkenő hozadék törvényének oly jelentőséget, mint Malthus s nem fél azoktól a borzalmaktól, amelyeket a népesedés eredményeként az „essay on population” oda állít. Ebben a pontban tehát az ő malthusiánizmusa teljességgel nem fedi a Malthus felfogását; sőt utolsó mondatából sem lehet még feltétlen malthusiánizmust kiolvasni; inkább az utolsó előttiből, amely azonban a benne foglalt állítást semmivel sem bizonyítja.

¹ V. kiad. 493. oldal. XII. kiadás (1875) 563. old.

De még sajátosabb magyarázatot nyer a népesedés törvénye a Roscherből vett következő idézetekben:

„A túlnépesedés lehetőségét a legtöbb teoretikus vitatja. Valóban, az e feletti panasz legtöbbször csak annak a lustaságnak babonás mentegetése, amely érzi a népszaporodás nyomását, de a létfenntartási eszközök szaporítására azért nem nyer ezáltal ösztönzést. Ez a lustaság, amely egy egész népet uralmába vesz, bizonyára olyan tény, amelyet ignorálni nem lehet. Szerintem túlnépesedés van mindenhol ott, ahol a népesség száma és a létfenntartási eszközök közötti aránytalanság az átlagos porció nyomasztó kicsinységét idézi elő; ez vezethet aztán a feltűnő halandósághoz vagy a házasságkötés és a szaporodás kínos korlátozásához. Az ily túlnépesedés rendszerint gyógyítható a táplálékadta tér kiterjesztése által vagy a belső kultúra haladása, vagy pedig kivándorlás útján. Teljesen távol álló gondolat az, hogy az egész föld teljesen korrigálhatatlanul túlnépesülhetne”.¹

„Általában véve éppen oly könnyen el lehet hinni, hogy egy társadalmi gazdaság sem nőhet a végtelenségig, mint ahogy nehéz egyenként megállapítani az át nem léphető határt. A földművelésnél eleinte még lehetséges volt ez. Itt vannak oly pontok, amelyekről látja minden gyakorlati gazda, hogy ha a nyers termelést ezeken túl emeli, úgy a tiszta hozadéknak abszolúte csökkennie kell. Ha azonban valamely nép egész mezőgazdaságával már elérkezett e pontig, akkor még mindig van kivezető útja: az ipar, a kereskedelem üzése s más népek számára személyes szolgálatok végzése. Ha a mi népünk is rálépett már erre a pályára, akkor iparunk minden javítása s a külföldnek nyers anyagtermelésben és gyári fogyasztásban, vagy a szolgálatok felhasználásában való előhaladása nyilvánvalóan a mi gazdaságunk abszolút növekedését hozza magával”.²

Ez a malthusiánizmus nem fedi a Malthus elméletét. Ha a túlnépesedésen lehet segíteni valahogy, úgy Malthus szerint az egyedül csak a „moral restraint” útján lehetséges. Roscher ellenben a túlnépesedést „rendszerint gyógyítható”-nak mondja s a gyógyítás eszköze nála: a társadalomgazdasági, illetve a szociális organizáció javítása.

És ezt aényt, — mint Oppenheimer is figyelmeztet rá³ —

¹ Idézett munkája (XII. kiadás) 612. old.

² Id. m. 649. old.

³ Id. m. 68. és 71. old.

annál is fontosabb leszögezni, mert Roscher malthusiánista s Malthus elméletéről ő mondta ki a híres „ktéma esz aej”-t; az ő hite szerint a jövő a népesedés kérdésével foglalkozó tudomány mai erjedési processzusának lefolyásával teljes dicsőségében fogja visszaadni Malthust, mint elsőrangú kutatót és felfedezőt a tudományos világnak.¹ — És ez a malthusiánista Roscher foglalja el ugyanazt az álláspontot, mint a szocialista Godwin, aki ellen vitairatul írta meg népesedési törvényét Malthus! Roscher nem tartja ugyan egyedül üdvöztőnek a szociálistikus organizációt, de ez különben is más lapra tartozik: itt az a fő, hogy álláspontja a túlnépesedés és az azon való javítás kérdésében megegyez a Godwinéval.²

b) Rümelin.

Rümelin a tübingeni egyetem volt kancellárja három munkájában foglalkozik a népesedési elmélettel.³ A legelső azzal kezd, hogy a Malthus ismeretes mondatai egyenként tekintve épp oly megtámadhatatlanok statisztikai és pszichológiai megalapozásukban, mint amily határozott igazságúak összességükben. De azért ő is feltalálja e tételek hibáit, és hamisnak mondja azt az állítást, hogy ha minden házasságból csak négy gyermek születik is, a népesség 25 évenként megkétszereződik. Ezt egyébként ily alakban Malthus nem említi tételei kifejtésekor. Azonban mentséget talál Malthus számára az akkori statisztika hiányosságában. Pszichológiai szempontból pedig ott találja lényegesen hibásnak Malthus okoskodását,

¹ Az V. kiadáshoz (1864) írt előszóban X. old.

² Érdekes — füzi e tény konstatálásához Oppenheimer — hogy míg Roscher a „tendencia” kifejezést szembevető módon, állandóan a jövőbeli lehetőség vagy valószínűség értelmében használja, egy helyen egyszerre csak a szigorú malthusi értelmezésben alkalmazza, midőn arról szól, hogy „a... (népesedési) tendencia egyéb úton korlátoztatik”.

³ *Über die Malthus'sehen Lehren* című dolgozat a *Reden und Aufsätze* (Tübingen 1875. 305—332. old.) című gyűjteményben. — *Zur Übervölkerungsfrage* című dolgozat (amely első alakjában *Unbehagliche Zeitbeirachtungen* néven jelent meg az *Allgemeine Zeitung* 1878. jan. 24—31. számaiban) a *Reden und Aufsätze*. Neue Folge (Freiburg in. B. — Tübingen 1881.) 568—624. old. — *Die Bevölkerungslehre* című fejezet a Schönberg-féle *Handbuch der politischen Oekonomie*-ban. (Ez a fejezet az 1886-ból származó II. kiadásban a II. kötet 883—942. oldalait foglalja el, de az I. kiadásban, valamint a két újabbban az I. kötetbe van téve. A IV. kiadásban v. Scheel nézte át és bővítette ki a saját megjegyzéseivel. Tübingen, 1896. I. köt. 876. old.)

hogy csak két tényezővel: a nemi ösztönnel és a táplálék mértékével, vagyis a létfenntartási eszközök határaival operál, holott a jelenségek tényleg sokkal komplikáltabb természetűek.¹ Majd a gyermek utáni vágy és a nemi ösztön érdekes szembeállítás után ismerteti a népesedés akadályait² s e premisszákból a következő konzekvenciát vonja le: „Ha valóban úgy volna, amint a Malthus-féle elmélet mondja, hogy a népesség szaporodása csupán a tápszerek szaporodásához fűződne, s a szaporodásra vonatkozó természetes ösztönöknek az volna az erejük és tendenciájuk, hogy állandóan átlépjék a létfenntartási eszközök határait és azok csakis különböző akadályok útján tartatnak meg e határok között: akkor tulajdonképpen nem volna elképzelhető az emberiségnek haladása sem gazdasági életében, sem pedig civilizációjában. Nem volna lehetséges a szükségleteknek és élvezeteknek folytonos növekedése és finomulása, ha minden hiány azonnal kipótoltatnék, ha az eszközökben való minden fölösleget azonnal igénybe venné a megerősödött szukkreszcencia. A társadalom állandóan életmódja első fokához maradna bilincselve. Az emberek azon természetes törekvésének, hogy boldogságukat s életök kellemességeit növeljék, nyilvánvalóan erősebb pszichikai erőkkel kell rendelkeznie, ha a nemi törekvéseknek nem sikerül minden új gazdasági eszközt szolgálatukba terelni. Úgy látszik, hogy más szabályt kell állítani azon Malthus-féle törvény helyébe, amely szerint a társadalomnak tendenciája van gazdasági eszközeinek minden szaporítását a népesség megfelelő szaporodásával kísérni. Azt a szabályt kell ideállítani, hogy minden egyes civilizációra hívatott népnek az a tendenciája, hogy jövedelmét gyorsabban szaporítsa, mint tagjai számát és személyei szaporodásával egy állandóan növekvő távolságban maradjon vissza a gazdasági eszközök szaporodása mögött. Mert ha a hányados, vagyis a szükségleteknek és élvezeteknek összege az egyes individuumra vonatkozólag állandóan kell hogy növekedjék, az osztandó: a nemzet jövedelme, és az osztó: a népesség száma nem növekedhetik egyenlő arányban.”³

¹ Ezt ismétli meg a Schönberg *Handbuch*-jában is (II. kiadás 929. old.): Malthus ... csak két pszichikai tényezővel, az éhséggel és a szerelemmel operál, míg az ember ösztönéletének változó összjátéka sokkal komplikáltabb.

² Id. m. 307—309. old.

³ Id. m. 310—311. old. Ez idézet egy részét egyébként ismétli Rümelin a Schönberg-féle *Handbuch*-hoz írt dolgozatában (II. kiadás 929. old.)

Nyilvánvaló, hogy a magát malthusiánistának állító Rümelin ezen nyilatkozata egyáltalán nem szolgál a Malthus-féle elmélet megerősítésére, vagy védelmére. Nyilvánvaló ez még akkor is, ha a Rümelin könyvében e nyilatkozatra közvetlen következő mondatokból az tűnik is ki, hogy „mindez egyáltalán nem megdöntése vagy felforgatása a malthusi tételeknek, hanem csak azok szűkebbé tett formulázása.” Malthus szerint a népesség növekedésének mindig egyenlő lépést kell tartania s az tart is a gazdasági eszközök szaporításával, a fenti formula szerint pedig az nem is ér el e határig, hanem annak mindenkor vissza kell maradnia egy oly lépéssel, amelynek mértéke magában a növekedésben foglaltatik.¹

Sokkal komorabb és pesszimiztikusabb és így sokkal inkább a Malthus felfogásához közeledőbb a Rümelin álláspontja második munkájában.

A német gazdasági életnek ez időtájt nagy csapásokat okozó válságokat, az 1870-es évek nagy krachjainak következményeit Rümelin is éppúgy írta a gyors népszaporodás számlájára, mint Malthus tette ezt a maga idejében a társadalmi forradalom nyomorúságaival. Ha nem tekintheti is az ez időbeli állítólagos túlnépesedést oly szükségképpeninek s oly állandónak mint Malthus, nem habozik kijelenteni, hogy „még az ellenfelek sem tagadják s nem is tagadhatják, hogy a túlnépesedés állapota legalább tényleg már előfordult, s minden időben előjöhethet”.² De hiszen ha igaza lett volna Rümelinnek, amidőn a gazdasági bajokat a születések enormális növekedéséből származtatta, akkor a német gazdasági életnek tovább is, sőt még inkább kellett volna szenvednie e bajokban, mert 1881 óta — mint tudva van — majdnem 20%-kal növekedett Németország népessége. Mégis köztudomás szerint állandó gazdasági virulásban él Németország, sőt a táplálékban és élvezeti eszközökben való egy-egy lélekszámra eső hányados még a szegény néposztályra vonatkozólag is igen növekedett. Tehát egyáltalán nem lehet a születések számának növekedését az akkori kereskedelmi és nagyipari válság okának tekinteni.³

¹ Id. m. 311. old.

² *Zur Übervölkerungsfrage* 564. old.

³ V. ö. Oppenheimer, id. m. 78. old. és 79. oldalon: Rümelin is elköveti azt a hibát, amit Malthus; a túlnépesedést, amelyet ő az élelmiszerek, illetve a munkaalkalmak nem elegendő mennyiségében lát, ő is kizárólag a hatalmas népszaporodásból magyarázza, holott éppen azt kellene megmagyaráznia.

Harmadik munkájában csak azt szedi össze pontosabban fixírozott tételekbe Rümelin, melyeket főleg első, itt idézett dolgozatában s más helyeken már megírt. E harmadik munkájában Malthus elméletéről való gondolkodását s malthusianista felfogását ez a néhány sor tükrözteti vissza legjobban: „Malthus argumentumai egyenként, némely pontban helyesbítendők, kiegészítendők, megerősítendők, sőt részben egész átalakítást és további kiépítést kívánnak”.¹ A pszichológiai motívumok kiemelésénél idézi első munkája egyik passzusát, majd Malthusnak az élelmi szerekről mondott tétéleivel folytatja s azokat indokolásaiban pótolgatva, azt vonja le eredményül, hogy „mindez a megjegyzés azonban távol áll attól, hogy Malthust megdöntse, csak mondatai súlyát és horderejét akarja ez növelni és erősíteni. Hogy az ember szaporodási törekvése, amely a legerősebb természeti ösztönökben gyökerezik... — mindig hat és a növekvő népességszám ezt semmivel sem kisebbíti, hogy ezzel szemben a változatlan téren a természet adományai, amelyekre az embernek személyes léte fentartása végett szüksége van, éppenígy nem szaporíthatók a végtelenbe, hanem évi szaporodási kvótájok a művelés növekvő intenzitásával mindig kisebb lesz, stb. stb.... oly igazságok, amelyekre éppúgy tanúbizonyossággal szolgál az emberiség egész történelme, mint az egyszerű meggondolás”.²

c) Schäffle.

Schäffle, a volt osztrák miniszter, nagy szociológiájában külön fejezetet szentel a fejlődéstan szempontjából vizsgált népességi törvénynek s ennek keretében Malthusszal is foglalkozik.³

Spencer és Trall idevonatkozó nézeteinek ismertetése után⁴ azt a tételt teszi kiindulási pontjának, hogy a „társadalom növekedési tendenciája nem csupán a népesség növekedésében nyilvánul, hanem mindenfajta szociális institúció alkotásában és kiterjesztésében is, tehát a bárminő szociális egységek (letelepülés,

¹ *Die Bevölkerungslehre*. A Schönberg-féle *Handbuch der politischen Oekonomie* (II. kiadás) II. kötet 928. old.

² Id. m. 929—930. old.

³ *Ban und Leben des socialen Körpers* etc. Tübingen, 1878. II. kötet 234-275. old.

⁴ Lásd e munka egyik későbbi fejezetét „A természettudományi alapon álló antimalthusianizmus” cím alatt.

védelmi berendezés, hivatalok stb.) homológ megsokszorozásában. Amint az állati test szövete vagy orgánuma létesülésében barázdálódás vagy oszlás útján sejt a sejthez, szövet a szövethez, csíralevél a csíralevéelhez, a mindenkori alsóbb egyéni fokok ugyanazon képződményeinek proliferációja és ismétlődése által sorakozik, úgy megy végbe — még pedig kauzálisan teljesen átlátható szaporodási processzusokban — a homológ szociális egységek ismétlődése; család, törzs, nemzet, faj egymás mellé halmozódik, község községhez, vállalat vállalathoz társul. A gyarmatosítás leányállamokat alkot. A népnek szaporodás általi növekvése mellé járul az intézményeknek alapítás és nagyobbítás útján való homológ megsokszorozása és kiterjesztése. A fölösleges, a létfenntartási eszközöknek lokálisan és történelmileg adva levő keretei között el nem tartható individuumok: azaz a túlnépesedés mellett vonul el a túlalapítás, amely oszlási processzusban megy végbe, amidőn egy anyaintézmény több intézményre oszlik. A megsokszorozódott egységek hasonlófajúsága növeli az érdekellentétet, mert a hasonlófajú életmódnak hasonlófajú szükségletei vannak. De a homológ egységek számszerű és extenzív szaporodása mellett már kezdettől fogva egy differenciálódás is történik... A szaporodás és az új alkotások a személyes és külső civilizatórius anyag fölöslegei fölhalmozódása oly fokának a következménye, amely túlhaladja a szülői organizmusok és intézmények növekedésének határait. E fölöslegek a maradandóság törvénye szerint új organizmusokban és intézményekben így akarnak értékesítést találni; a szülőknél és anyaintézményeknél önfenntartási ösztöne használja fel őket erre a szaporodás és az alapítás által”.¹

„A népesség érett részében a nemző anyag felhalmozódása oly erős, hogy aránylag rövid idő alatt az egész föld sűrűn be volna népesítve, ha sikerülne a külső természettel való harchoz teljesen alkalmazkodni és a megfelelő létfenntartási források nyerésében a létfenntartási eszközök által adott legszélesebb tér abszolút határáig szakadatlanul előrejutni. De ez az előfeltétel nem áll. Ezért kezdődik el már korán a létfenntartásért való küzdelem, amelynek következménye vagy a gyengébbek migrációja, vagy a küzdő feleknek produktív munkamegosztás és egyesítés által való alkalmazkodása, vagy a megsemmisülés”.

¹ Id. m. 236—37. old.

„A szaporodás által létrehívott harc következtében a szociális feszültség — figyelmen kívül hagyva egyelőre a jog és szokás hatalmas befolyását — annál nagyobb, 1. minél zabolátlanabbul hat a nemi szaporodási ösztön (a proliferáció foka); 2. minél nagyobb az önfentartásért küzdő szociális egységek átlagos szükséglete (az életigény vagy szükséglet foka); 3. minél számosabbak és nagyobbak az előnyben részesítés ama porciói, amelyeket az előnyös létért való sikeres küzdelemnek a létfentartási összes eszközökből a maga számára elvenni sikerül (az egyenlőtlenség foka); 4. minél csekélyebb a külső természettel szemben a védő ellenállásnak és a produktív támadásnak ereje és minél kevésbé lehet ezt a produktív természetű alkalmazkodás által emelni (a munka improduktivitása); 5. végül minél erősebb az ellenállás, amelyet a természet és a véletlen a fejszám és intéciók tekintében növekvő civilizáció önfentartási törekvése elé állít. (A föld terméketlensége és a konjunktúra veszélyei)”¹

Ezen öt momentum közelebbi elemzése után Schäffle abban vonja le a konzekvenciát, hogy „csak annyiban haladhat előre büntetlenül a népszaporodás, amennyiben a megszorodott existenciák számára produktív alkalmazkodás által további tér nyílik, vagy fölösleges szükségletek mellőzöttek, vagy egyenlőtlenségek kiegyenlítettek, vagy technikai haladás tétetik, vagy pedig csekélyebb lesz a természeti ellenállás. Ezen túl a rombolás harca következik számtalan existencia között, amelyek nyílt vagy takart megsemmisülési küzdelemben soroztatnak be a halottak kontingensébe. Nincs más eszköz, amely egyfelől a szaporodási ösztön és másfelől a föld hozadékának végül mégis csak bekövetkező csökkenése közötti aránytalanságból kivezetne, mint az, hogy a szaporodási ösztön korlátozása által, a termelési eszközök lehető szaporításával az egyensúly fentartassék. Tehát: vagy a túlnépesedés megsemmisítő következményeitől való félelemből a fölösleges existenciáktól való óvakodás, azaz megelőzés, vagy pedig a fölöslegesek valóságos megsemmisítése, represszió; — harmadik nincsen. E malthusi dilemma alól nem lehet találni dispenzációt. Csak a krónikus tömegnyomor és örökké visszatérő megsemmisítési harc árán adhatja magát oda az ember a nemzési anyagok felhalmozódásának mértéke szerint a proliferációnak. Ha úgy szaporodik,

¹ Id. m. 238. old.

mint az állat, úgy el is kell szenvednie e megsemmisítő harcot, amelyet az állati szaporodási ösztön hívott létre”.¹

Schäffle a fejlődés történeti szempontjából vizsgálja a represszív és preventív „ellentendenciá”-kat is és megállapítja, hogy „a társadalmi kiválasztás sikerére s a társadalmi fejlődés menetére és irányára nézve egyáltalán nem közömbös, hogy vajjon a megsemmisítő ellentendenciák érvényesülnek-e, vagy pedig melyik jut érvényhez a megelőző ellentendenciák közül?”² Hosszasan polemizál a „társadalmi tudomány alapelvei” című angol mű szerzőjével s ennek a „nemi vallásról szóló fejtegetéseivel s maga részéről azt tartja, hogy az „erkölcsi megtartoztatás” és a „preventív nemi érintkezés” útján is csak akkor érhető el siker, ha ugyanakkor megalkotják a szociális jószágtermelésnek és a szociális vagyonmegosztásnak megfelelő jogi szervezetét.³ „Az éppen a gyenge oldala a malthusianizmusnak s az ő legújabb orvosi alapokon való kibővítésének, hogy teljesen elhanyagolja a társadalomgazdasági jog hatásának vizsgálatát. Lehet ugyan egész helyesen azt mondani, hogy ha minden proletár és csupán a proletár gyakorolná a „morál restraint”-t és ezáltal korlátozná a munkabeli kínálatot, igen hatalmasan emelkednék a munkabér; sőt a bérrendszer egész mai rendjét is igen könnyen meg tudnák akkor szüntetni a dolgozó osztályok. Ámde a „morál restraint”-nek általánosan egyenlő elterjedése mellett képzelhető csak általános és kielégítő prevenció”.⁴

És ha már ez utolsó idézetben a mindent fejlődéstörténeti és szekekcionárius szempontból vizsgáló Schäffle, ki eddig nagyon is a Malthus álláspontjára helyezkedett, elhagyta mesterét, amennyiben reámutatott a túlnépesedéstől, illetve az anyagi és szexuális nyomortól a szociális organizáció javításával egyidejű prevenció útján való szabadulásra⁵, most még élesebben állítja oda e véleményét a következőkben:

„Az eddigi egész fejtegetés csak a szociális törvényszerűséget mutatta ki, de nem a szociális eredendő bajnak: a tömegnyomornak, a korai halálnak, a kicsapongásoknak, a természet-

¹ Id. m. 245. old.

² Id. m. 248. old.

³ Id. m. 264. old.

⁴ Id. m. 270—71. old.

⁵ Ezt ismétli meg id. m. 272. old. levő összefoglalásban.

ellenes bűnöknek, a nemi bajoknak s az éhség és nyomor betegségeknek elkerülhetetlenségét.

.... S ha azt vetik ellen némelyek, hogy a szaporodás korlátozásával a tökéletesbítő létérti küzdelem és ezzel a haladás is teljesen megszűnnék... arra csak az a válaszom, hogy egy oly népességnek, amely erkölcsi által és a társadalom organizációja útján ki tudja kerülni a túlnépesedést, általában véve magasabbak az életigényei. Éppen itt volna gondoskodva az érdekharcol folytonos feszültségéről. Éppen ezért hagyjanak fel a túlnépesedésnek, mint a kiválasztási elmélet szempontjából szükséges rosznak igazolásával. Egyedül csak az éhség és a szerelem útján, a táplálékért és a nemi szükséglet kielégítéséért folytatott megsemmisítő küzdelem által nem tartja fenn magát a természetes kiválasztás, csak az állatok és csupán a régebbi időknek az állatokéhoz hasonló létérti harcot folytató emberei között.

Malthus a fejlődés elméletének egy egyetlen momentumát helyesen fogta fel és így képes volt Darwint is tovább kutatásra ösztönözni, azonban elmélete egyoldalú, mert nem csupán létfentartásért és szerelemért, hanem más érdekekért is folyik a társadalomban a létérti küzdelem s azt nemcsak egyesek, hanem egész közületek is vívják. A Malthus elmélete adalék a fejlődéstörténet ismeretéhez, azonban még megközelítőleg sem teljes teóriája a társadalmi fejlődésnek”.¹

d) Wagner.

Wagner — eltekintve egyik-másik idevonatkozó kisebb dolgozatától² — főleg nagy tankönyvében szentel kiváló figyelmet a népesedés kérdésének s ezzel együtt a Malthus elméletének.³

Wagner maga mondja, hogy ő malthusianista, s a többi között, hogy a Rümelinéhez hasonló álláspontot foglal el⁴; ő teljesen meg van győződve a Malthus elméletének nagy igazságáról, sőt munkájának

¹ Id. m. 274—275. old. — Minő sajátos ellentétben van Schäffle e jellemző felfogásával Elster azon megjegyzése, hogy „Roscherrel hasonló módon, de még energikusabban lép harcba Schäffle Malthus mellett!» (Id. dolg. 756. old.)

² *Volksvermehrung und Auswanderung* című cikksorozat az *Allgemeine Zeitung* 1880. évfolyama júniusi 160—170. számaiban.

³ *Grundlegung der politischen Oekonomie. (A Lehr und Handbuch I. fő-rész I. része. II. félkötet)* Leipzig, 1893. ill. kiadás 445—666. oldal.

⁴ Id. m. 457. old.

a népesedéstről szóló könyvét azzal a kijelentéssel is zárja be, hogy „Malthusnak minden lényeges kérdésben igaza van”¹. A pontosabb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy — bár malthusiánistának vallja magát Wagner is — ő is feladta Malthus elméletének nem egy lényeges részét és hogy — Malthusnak még a lényeges kérdésekben sincs mindenhol igaza.

A Malthus elmélete főbb vonásainak fixírozása után megállapítja Wagner, hogy „... ezek a tételek magokban, mely az ú. n. Malthus-féle népesedési törvényt alkotja, s abban az igaz értelemben, amellyel azok Malthusnál bírnak, megdönthetetlenek és a tényleges tapasztalás szerint beigazolt szembeszökő igazságok. Sajnos, hogy Malthus ezeket tanai magyarázatául igen kielegte és igen abszolút módon formulázta, sőt annyira elragadtatta magát, hogy azokra egy matematikai formulát alkalmazzon... Ez a formula egyáltalán nem talál, nem áll meg a tápszerekre; a népesedésre vonatkozólag pedig statisztikai hibán alapszik. Úgy itt, mint a társadalmi gazdaságtan más terén történt ily kísérleteknél össze van tévesztve a valódi természeti és a szociális törvény. A népesedési törvényt csupán szociális törvényképpen lehet felfogni. Ha azt természeti törvénynek fogja fel valaki, azzal csak az ellenfél malmára hajtja a vizet. A Malthusnak oly bőven kijutott támadások éppen az ő népesedési törvényének természeti törvényként való felfogását érik. De ha ezt elhagyjuk, úgy kitűnik, hogy a támadás és Malthusnak egész, ú. n. „megdöntése” csak a formáját, nem pedig alapját éri a dolognak”².

Wagner kifogás alá veszi azokat a „zu schroff formulirt” tételeket is, melyekbe Malthus a népesedési tant összefoglalta, de véleménye szerint ezek kevésbé vannak kitéve a kritikának. Ő abban talál Malthus számára mentséget, hogy a rendelkezésére álló történelmi és statisztikai anyag hiányos volt. Malthus védelmére hozza fel azt is, hogy természettudományi és technikai ismeretei alapján lőtt úgy túl a célon, amint tette a munka produktivitásának emelkedése tekintetében mondott reménytelen nyilatkozataival. Ámde, ha ez tagadhatatlanul hiba is, s ha a gazdasági szervezetben és jogi rendben igen szilárd valamit látott is Malthus s nem vonta be megfontolása körébe azok változásának a termelés minden

¹ Id. m. 665. old.

² Id. m. 453—454. old.

terén kifejtett munka produktivitásának növelésére gyakorolt kedvező visszahatását, e tekintetben is csak saját korának gyermeke, akinek munkája — mindezek dacára — épp oly vezérszerepet kell, hogy játszó a népesedési tan terén, mint a Smithé az egész társadalmi gazdaságban.¹

Ez a Wagner-féle védelem, amelyre Malthus rászorult, egyáltalán nem nevezhető védelemnek. Wagner a Malthus tételeinek bővítését és precizizozását célozza itt idézett fejtegetéseivel, holott teljesen feladja azokat. Mert ha először nem tekinti természeti törvénynek azt, amiként Malthus, s ha másodszer a tételek formulázásában is bőven talál kifogásolni valót, és azok hiányaira is rámutat: akkor már ugyancsak eltért Malthustól, s nem malthusiánista a felfogása.

Wagner elméletének érdekessége főleg abban áll, hogy mint munkája későbbi során egész részletességgel kifejti, az abszolút túlnépesedést ő csak az alsó kulturális fokon vagy pedig „abnormis időkbén” látja természeti szükségképpeniséggel bekövetkezni.

Ha azonban a társadalom a magasabb kulturfokon ki akarja kerülni azt a relatív túlnépesedést, amelyet Wagner minden gazdasági jogrendben és szervezetben bekövetkezni vél s ha meg akarja magát óvni az életmód alacsonyabbra szorításának, a kultúra ily fejlődésének vagy a népszaporodás represszív tendenciái szerephez jutásának szomorú esetlegességeitől, vagy ha ily körülmények között nem tudja a kivándorlást a szükséges mértékben eszközölni s abban megtartani s a technikai haladás segítségével a mezőgazdasági termelésben felmondja a szolgálatot, és nem sikerül a hazai termékeknek idegen piacokon való elhelyezése s a javaknak idegen piacokról való jutányos beszerzése sem, — akkor csak egyetlen tartós érvényű segítőeszköz van: a népszaporodás elégséges hatékonyságú preventív tendenciája.²

Ez a felfogás a túlnépesedést a fejlett társadalmakban csak a társadalmi körülményekre viszi vissza s annak bekövetkezését „valószínűnek látja ugyan, de azon első sorban társadalmi eszközökkel gondol segíteni s csak ezek ki nem elégíthető hatékonysága esetén nyúl a Malthus „preventív tendenciájához”.³ Tehát

¹ Id. m. ugyanott.

² Id. m 665. old.

³ Ugyan ez is kérdéses, mert Malthus csak az erkölcsi önmegtartóztatást tartja megfelelő és erkölcsi szempontból ajánlhatónak. De van más prevenció is, amelyet a neomalthusiánisták ajánlanak.

itt így újból nem a Malthus tételeinek tovább fejlesztéséről van szó, hanem, amíg a prevenció igénybevétele nem válik alkalomszerűvé, a társadalmi szervezet jobbítására való törekvés ajánlásáról. Wagner elébe helyezi a társadalmi organizáció javítását a Malthus természeti szükségképpiségű túlnépesedése egyedüli elfogadható ellenszerének, a „moral restraint”-nek. De akkor, amidőn itt is ennyire eltér Malthustól, — csak azért, mert a nála lényegére közelebből meg nem határozott preventív eljárást gondolja végső orvosszernek, — azzal zárja be fejtegetéseit: hogy „Róbert Malthus behält sowie in allem Wesentlichen Recht!”

e) *Cohn.*

Cohn, aki számos cikkében s újabban nagyszabású „rendszer”-ében¹ is foglalkozik a népesedés kérdésével, a Malthus-féle népesedési törvényben az „egész eddigi társadalmi gazdaságtan legmegingathatatlanabb és legfontosabb természeti törvényét” látja.² Ezt vonja le következtetésül azon előzetes kijelentésből, hogy „a modern technikával szemben nagy igazságtalanságot követnénk el, ha a jelen elfajult munkájának csak ebben látnók az okát. Ez részben nyilvánvalóan sokkal régibb, mint mindazon mechanikus előhaladás, amely a mai nagyipart megteremtette... Ezt tanúsítja a történelem, ez világlik ki a népesség szaporodásának általános törvényéből, amely nem várt a gőzgép feltalálására, hogy a nyomort tovább terjessze”.³ A gyári törvényhozás, a nagy vállalatok körében csak a család újjászületésének (domestic regeneration) prelimináriája s ebben az újjászületésben a népesség szaporodása problémáját kell szemlélni; mivel pedig ez a probléma régibb, mint minden modern technika és nagyipar, régibb, mint minden újabb kultúra, azok a jelenségek, amelyekkel a gyári törvényhozásnak számolnia kell, csak annak a modifikációi, ami mindenkor megvolt. Mert ha természeti törvény, hogy a népszaporodásra irányuló ösztön és képesség a létfenntartási eszközökkel csak az élet megsemmisítése

¹ *System der Nationalökonomie. Ein Lehrbuch für Studierende.* Stuttgart 1885. I. kötet. 116. s köv. old.

² *Internationale Fabrikgesetzgebung* című dolgozata, amely először a *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* XXXVII. kötetében (1881) jelent meg. Újra kiadott a *Volkswirtschaftliche Aufsätze* (Stuttgart 1882) című gyűjteményes munka 439—635. old. Id. hely itt az 530. old. foglaltatik.

³ Id. m. 480. old.

által hozható egyensúlyba s ha a kultúra törvénye, hogy a népszaporodásnak magának kell egyensúlyba hoznia magát a létfenntartási eszközökkel, hogy amaz életmegsemmisülés nyomora elkerültesse: úgy az a balhelyzet, amely a népszaporodáshoz fűződik s amely a kultúra szempontjából elkerülendő, csak a természeti szükségképpiségű nyomor nyilvánulásának látszik, mely változatos formákban és fokozatokban tűnik elénk... A természet a népesség mennyiségére nyomaszkodik, s ezzel állandóan veszélyezteti az egzisztencia minőségét is; a kultúra a minőséget tartja szem előtt és csak e föltétel mellett óhajtja a szaporodást. A történelem egész jelentősége az élet minőségén, még pedig haladó minőségén alapszik, míg a naiv mondás: „legyetek termékenyek és szaporodjatok”, a természeti állapotot jelöli. Ha érvényesülnek ama démoni természeti hatalmak egy bizonyos időszakban, amelynek specifikusan történelmi, azaz előre törekvőnek kell lennie, tehát az élet minőségét, az „emberhez méltó lét”-et kell jelszavává tennie, — akkor a két elem ellentmondása is éles tudatra kel”.¹ Szép frázisokban megírt fejtegetés ez, mint ahogy Cohn „etikai” gazdaságtanának akármelyik oldalán találhatni ilyeneket. Csak egy a bajuk ezeknek a frázisoknak, az, hogy a szép szavakban sem újat, sem pedig olyasmit nem mondanak, ami a Malthus-féle elméletnek tárgyi méltatása vagy kritikája lenne.

f) *Schmoller.*

Schmoller régebbi írásaiban — amint azt általában tartják — közel áll Malthushoz, bár én régebbi írásaiból sem tudom kiolvasni azt, hogy ő feltétlenül malthusiánista, amint Elster teszi,² mert Schmoller csak alkalmilag nyilatkozik a népesedés kérdéséről, de akkor sem Malthusról s az ő elméletéről.³ Az pedig, hogy amikor nem tör lándzsát a francia két gyermekrendszer mellett, ugyanakkor

¹ Id. m. 528—230. old.

² Id. d.olg. 758. old.

³ Ilyen dolgozatai pedig *Offenes Sendschreiben an Herrn Prof. Dr. Heinrich von Treischke über einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft* (a *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* XXIII. köt. 1874. 321. s köv. oldal). — *Einige Bemerkungen über die zunehmende Verschuldung des deutschen Grundbesitzes und die Möglichkeit ihr entgegenzuwirken* (a *Landwirtschaft liehe Jahrbücher* XI. köt. Berlin 1882. 613. s köv. old.) id. Elster id. cikke.

nem tartja kedvezőnek a lehető legnagyobb „gyermekáldást” sem, az még nem teszi őt feltétlen malthusianistává.

Legújabb „Grundriss”-e, amelyben a Malthus népesedési elmélete meglehetősen szűk szavakban s nem nagyon jellemzően van bemutatva,¹ nem sokat foglalkozik a népesedési elmélettel. Egyébként abban találja Malthus érdemét, hogy nyomatékosan és tudományos igazolással hangsúlyozza a népesség számának a táplálkozás lehetőségével való összefüggését és ez utóbbi meglevő határait megmagyarázza; azonban számformulái hamisak és a bizonyára meglevő szaporodási tendenciát nagyon is természetesnek és abszolútnak s mindig jelenlévőnek állítja; nem eléggé különbözteti meg a különböző gazdasági állapotokat és a létfenntartás és az expediensek lehetőségét; ő is, mint pesszimista hívei közül számosan, oly állapotokat is túlnépesedésnek néz, amelyek inkább a javak termelésének és megosztásának rossz berendezéséből, a technikai hátramaradottságból, mintsem a nagyszámú népességből származnak”.²

A malthusi teóriára alapított praktikus törvényhozási intézkedések vázolója s a népesedés problémájának kifelé terjeszkedés, hódítás, kolonizáció, vándorlások, tömörülés által való megoldási kísérletének vázolója után végeredményül Schmoller oda konkludál, hogy a megoldás minden népre különböző. És ha felemlítem, hogy a német népre a jelenben megoldásnak találja a népesség fölöslegének saját gyarmatokba való levezetését, a proletárság nagy gyermekszámának (a két gyermekrendszer ajánlása és a házasságkötés rendőri tilalma nélküli) csökkentését, a gyermekhalandóság arányszámának lehető leszállítását, a magasabb társadalmi rétegekben pedig a házasságnélküliség s a pénzért való házasodás elleni küzdelmet és egy minden irányban helyes gazdasági és kereskedelmi politikát, s ha ehhez még hozzáveszem, hogy az abszolút túlnépesedést sem a múltban, sem a jelenben lehetőnek nem tartja s hogy a relatív túlnépesedés problémáját távolról sem látja megoldhatatlannak,³ akkor — azt hiszem — Schmollert sem lehet az ő optimistább felfogása folytán s a miatt, mert a túlnépesedésen társadalmi

¹ *Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre* 1. köt. Leipzig 1901. 175. old., hol a geometriai progresszióval szemben az aritmetikai teljesen hiányosan írja le.

² Id. m. ugyanott

³ Id. m. 187. oldal.

intézmények útján segíthetni vél, a malthusiánistákhoz számítani, bárha ilyenek kívánja is őt feltüntetni a német katedrák gazdasági tudománya.

g) *Fircks.*

Fircks a túlnépesedésről szóló s egymásnak sok tekintetben ellenmondó pesszimiztikus nyilatkozata után kifejezetten a Malthus-féle elmélet álláspontjaira helyezkedik. Azt elfogadja. Az ezen elmélet elleni támadásokat is a Malthus javára magyarázza, mint pl. a Spencerét,¹ amelyet Malthus törvényével teljes összhangban állónak hisz. Néha ugyan enged egy kis eltérést Malthustól, amennyiben a pszichológiai akadályokra is rámutat, de azért szerinte a Malthus elméletének alapgondolata helyes marad, mert ez az, hogy egy bizonyos területen a népesség száma gyorsabban növekedhetik, mint az ott előállított tápszerek.²

Erre elég azt megjegyezni, — amit gúnyosan említ fel Oppenheimer, ki ugyancsak ráolvassa a Fircks fejére saját mondatait — hogy ez egyáltalán nem alapgondolata Malthusnak, mert Malthus szerint nemcsak szaporodhatik a népesség, hanem éppen az a tendenciája, hogy szaporodjék is.³

h) *Elster.*

Elster szerint „a malthusi teóriának alapjául szolgáló gondolatot, a tan tulajdonképeni magját minden korlátozás nélkül el kell fogadni, de nem egyes fejtegetéseit s nem az arithmetikai és geometriai progresszióról szóló állításait”.⁴ A tápszerekben való objektív hiányról belátható időn belül alig beszélhetni s ha túlnépesedés mutatkozik itt vagy ott, annak semmiképp sem kell szükségképpen összeesnie a sűrű népességgel, mert hisz az legelső sorban a fennálló termelési renddel függ össze.⁵

És a malthusiánista Elster itt ad igazat az antimalthusiánista List Frigyesnek, aki azt állítja, hogy minden gazdasági állapotnak megvan a népességre vonatkozó határozott befogadó ereje s ez az

¹ *Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik.* Leipzig 1898. 322. oldal.

² Id. m. 324. oldal.

³ Id. m. 89. oldal.

⁴ Id. dolg. 769. oldal.

⁵ Id. dolgozat ugyanott.

Elster ad igazat Marxnak, aki szerint minden történelmileg kifejlődött termelési módnak meg van a maga történelmileg érvényes népesedési törvénye, úgy hogy ezáltal kényszerül feladni azt az álláspontot, amelyet Malthus képvisel. Hiszen ha, mint Elster állítja, a gazdasági rendben történt változások — amelyek a múltban is végbementek s a jövőben is végbe fognak menni — változásokat teremtenek a népesség létfenntartási eszközei által megállapított tér terjedelmében, úgy a túlnépesedésnek természeti szükségképpeniségen alapuló állandó visszatérése csak a társadalmi viszonyok által létre hívott s nem is elkerülhetetlen veszedelemnek látszik, így aztán ha ezt a gondolatot teszi magáévá Elster, amely gondolat pedig éppen az ellentétje a Malthus teóriája magjának, úgy ő maga adja fel az egész teóriát. Ezért csak az marad meg igazságul Malthusból, (ugyan kifejezetten Elster nem ismeri be, hogy csak ez maradt meg, de ő maga emeli ki ezt), hogy bármily fényes legyen is az emberiség előhaladása, amelyet a jövő hoz magával, a népesség szaporodás előtt mindenkor lesz korlát s a szaporodási képesség sohasem fejtheti ki magát akadálytalanul.¹ Ez mind igaz, de ez már nem a malthusi teória!²

i) Újabb német malthusianisták.

Az újabb német gazdaságtani írók közül a már említettekén kívül a malthusianistákhoz számíthatók, bár teljesen nem akceptálják az „essay on population” elméletét, hanem annak csak „magját” fogadják el: Julius Wolf, aki 1892-ben megjelent szociálpolitikai munkájában³ érinti a népesedés teóriáját, s azt, mint maga később beismeri, amikor már inkább szembe helyezkedik Malthusszal, „fő részében feltétlenül elfogadja”;⁴ Johannes Conrad,⁵ Eugen

¹ Id. dolg. ugyanott.

² Itt lehet megemlékezni a berni V. Johnról is, ki a malthusianisták között foglal helyet *Malthus' Bevölkerungsgesetz* című, újat egyáltalán nem mondó, s kritika nélküli székfoglaló értekezése alapján. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* Neue Folge. II. köt. Jena. 1881. 231—255. oldal.

³ *System der Sozialpolitik* I. kötet: *Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung. Kritische Würdigung beider, als Grundlage einer Sozialpolitik* (Stuttgart, 1892.) 356—357. old.

⁴ *Ein neuer Gegner des Malthus* című értekezésében a *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* IV. évf. (Berlin, 1901) 257. old.

⁵ *Grundriss zum Studium der politischen Oekonomie* II. kiad. *Volkswirtschaftspolitik* II. kiad, Jena 1898. 98. s köv. old.

von Philippovich,¹ és a szocialista Anton Menger is,² valamint a híres geográfus Friedrich Ratzel³ és rajtuk kívül számos más író.

j) *Német statisztikusok.*

Ezek a statisztika szempontjából nézvéen a népesedés tényeit, nem hallgathatják el Malthus tanának statisztikai hiányosságát, de már úgy a régen nagy érdemeket szerzett Wappäus,⁴ mint újabban Oettingen⁵, és Haushofer⁶ is elismerik Malthusnak a népesedés elméletében s főleg politikájában szerzett fontos érdemeit, s tanait tovább építésre alkalmas alapoknak tartják. Legújabban pedig Schnapper-Arndt veszi védelmébe — alap gondolatára nézve — Malthust.

2. A francia és angol malthusiánisták.

Sokkal kisebb már a francia és angol szociálgazdák között azoknak a száma, akik a népesedés kérdésében a pesszimista világfelfogást képviselik. Néhány rövid szóval, könnyen lehet ezek kiválóbbjait felemlíteni.

¹ *Grundriss der politischen Oekonomie.* I. köt. II. kiadás. (Freiburg-Leipzig.) 56. old.

² *Neue Staatslehre* (Jena 1903). 178. old. „A Malthus-féle törvény a legtöbb európai kultúrnépre érvényesnek tekintendő, amíg a nemi szokások nem változnak meg teljesen”.

³ *Völkerkunde.* I. és II. kötet. Leipzig. 1887., III. kötet 1888., és *A föld és az ember. Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai.* (Simonyi fordítása) Budapest, 1887.

⁴ *Allgemeine Bevölkerungsstatistik. Vorlesungen.* Leipzig, 1859. Wappäus ugyan megjegyzi, hogy a „Malthus teóriája hiányos statisztikai alapokra van építve, de Malthus csak azt a hibát követte el, hogy egy magában véve helyes tételt (az élelmi szerektől korlátolt népszaporodást) hamis példával indokolt” (I. rész 87—88. oldal), azonban „jelenleg a nemzetgazdaságtan a Malthus alapnézeteit a tudomány szilárd tulajdonának” tartja (1. rész 44. old.).

⁵ *Die Moralstatistik in ihrer Bedeutung für eine Sociaethik.* III. kiadás. Erlangen 1882. — A dorpati professzor Süssmilchnek Malthusra gyakorolt hatását is igyekszik bizonyítani, s Malthust keresztyén szempontból is védelmezni. Id. m. 260—262. oldal.

⁶ *Lehr- und Handbuch der Statistik.* II. kiad. Wien 1882. 368—71. old. és *Bevölkerungslehre* Leipzig, 1904. 99—101. old.

⁷ *Sozialstatistik. (Vorlesungen über Bevölkerungslehre, Wirtschafts- und Moralstatistik.)* Leipzig. 1908. Ez a védelem azonban — úgy látom — inkább a Zeitliné, aki Schnapper-Arndt halála után, mint jó barátja, vállalkozott az előadások kiadására. Id. m. 253—254. old.

A franciák között Joseph Clement Garnier,¹ Gustav de Molinari,² Frederic Passy³ munkáik első megjelenési ideje szerint ugyan a régebbi malthusiánistákhoz volnának számíthatók, de újabb műveik, vagy a régiek újabb kiadása folytán ide sorozhatók. Ide sorozhatók az újabbak közül Courcelle-Seneuil,⁴ Jourdan,⁵ és főleg Maurice Block,⁶ aki egy értekezésében a Malthus geometriai és aritmetikai progresszióit a legszellemesebb találmánynak nevezi, aminőt a világ még nem mutat fel, úgy hogy „c'était un trait de génie, qui lui assurera l'immortalité”.

Az újabb francia írók már nem a malthusiánisták táborában találhatók.

Az újabb angol irodalom is feltünteti azt az átalakulást, a Malthushoz ragaszkodó írók tanításait tekintve, mint amit a német mutat: Malthus törvényét természeti szükségképpiségű törvénynek itt sem ismerik el többé s a különböző munkákból a szociális reformok útján való átalakulás és helyzetjavítás lehetősége mindenhol kidomborodik. Az, hogy John Neville Keynes a Malthus teóriájában a történet milieu eredményét látja s hogy Arthur Lyttelton és Edwin Cannan a malthusi elmélet ezen históriai jellege mellett kitartanak,⁷ az korántsem jelenti e teória feltétlen akceptálását, hanem csak azt, hogy ezt az elméletet is be kell

¹ *Du principe de la population*. Paris, 1857. — II. kiadás 1885.

² *Questions d'économie politique*. Bruxelles, 1851.; *Cours d'économie politique* 1855. — II. kiadás 1863.; *Malthus. Essai sur le principe de population*. Különlenyomat a *Journal des Économistes* 1884-ik évfolyamából, bevezetéképpen mellékelve a Garnier könyve II. kiadásához.

³ *Le principe de la population, Malthus et sa doctrine* Paris, 1868. — *Malthus et la véritable notion de l'assistance*. Paris, 1892. (*Séances et travaux de l'Académie des Sciences morales et politiques de Paris*).

⁴ *Tratte d'économie politique*. III. kiadás. Paris, 1891.

⁵ *Cours analytique d'économie politique*. Paris, 1882.

⁶ *Les progrès de la science économique depuis Adam Smith*. Paris, 1890 és főleg *Essai actuel de Veconomic politique en Allemagne*. (*A Journal des Économistes* 1883. évi folyama 23. kötetében).

Lásd e munkákra bővebben Elster id. dolg. 760. old. — H. Soetbeer *Die Stellung der Socialisten zur Malthus' sehen Bevölkerungslehre*. Berlin, 1886. — 13. old. — Nitti id. m. 95. old.

⁷ Keynes: *The scope and method of political economy*. London 1891. 276. old. Lyttelton: *The question of population* (*The economic Review* 1892 ápr. és júl. füzetében). Cannan: *The malthusian anti-socialist argument* (Ugyanott 1892 Jan. füzet). Lásd Nitti id. m. 85. old.

illeszteni abba a korba, amely azt szülte s mint ilyent kell azt elbírálni. Marshall, aki rendszeres munkájában elég bőven foglalkozik Malthusszal, nem annyira feltétlen malthusianista, mint ahogy azt Wagner feltűnteti, aki őt Sidgwickkel együtt egyenesen malthusianistának mondja.²

Marshall három részre osztja a Malthus elméletét. „Az első a munkakínálatra vonatkozik. Egy gondosan átdolgozott anyag alapján akarja itt igazolni Malthus hogy minden nép, amelynek történetéről megbízható tudomásunk van, gyorsan és végtelenül szaporodott volna, ha nem gátolta volna meg szaporodásában az élelmi szereknek hiánya, vagy más ok, mint betegség, háború, gyermekölés, avagy végül az önkéntes önmegtartóztatás.

Második tétele a munka utáni keresletre vonatkozik, az is tényekre van alapítva, de már a tényeknek egész másféle sorára. Itt Malthus azt akarja igazolni, hogy egy ország sem volt abban a helyzetben (ellentétben egy oly várossal, mint Róma vagy Venézia) addig az ideig, amelyben ő munkáját írta, hogy bőségesen termelhetett volna élelmi szereket azután is, hogy népesége a sűrűség egy bizonyos fokát már elérte. A termelés hozzádéli, amelyet a természet az emberi munkának nyújt, mutatója a népesség valóságos szükségletének. Malthus azt igazolja, hogy egy bizonyos sűrűségtől kezdve a történelemben sohasem következett be e szükségletnek a gyors népszaporodásnak megfelelő nagyobbodása.

Harmadszor azt a következtetést vonja le, hogy a jövőben is valószínűen úgy fognak alakulni a viszonyok, mint a múltban és hogy a népszaporodásnak, ha az önkéntes önmegtartóztatás útján nem tartatik korlátok között, a szegénység vagy más bajok fognak vetni határokat. Épp ezért sürgősen ajánlja, hogy a népesség ne házasodjék korán, éljen erkölcsös életet és gyakorolja az önmegtartóztatást.

Marshall, bár lényeges vonásaiban megállhatónak tartja a Malthus nézetét a népesedésről, a második és harmadik tételt elavultnak látja, s utal arra, hogy a 19. század első felének angol gazdasági írói, köztük éppen Malthus is, túlbecsülték a népszaporodásnak az élelmi szerekre gyakorolt nyomását és távolról sem remélték a közlekedésnek azt a javítását, amely által a mi gene-

² Id. m. 455. old.

rációnk oly könnyen tudja magának megszerezni a leggazdagabb országok termékeit.¹

Amidőn pedig az egyes társadalmi osztályok és főleg a munkásosztály szaporodását mutatja be Marshall, bizonyos — bár elég gyenge — echót látszik adni a Spencer-féle természet-tudományi hipotézisek által megütött alaphangra. Már pedig az az irányzat feltétlenül antimalthusiánista.²

Az amerikai szociológus Franklin Henry Giddings a népesedés elméletét kirekesztendőnek tartja a közgazdaságtanból; szerinte az direkte a szociológiába tartozik.³ Mint szociológiai kérdéssel foglalkozik tehát Giddings a Malthus elméletével s egy új gondolat világánál vizsgálja azt. Ez az új gondolat pedig a „pláne of living”, az élet színvonala. Ez objektív tény — bizonyos kényelem és fényűzés tényleges bírása és élvezete — szemben a szubjektív ténnyel — az élet értékmérőjével, a „standard of living”-gel.

Giddings szerint a találmányok biztosítják ugyan egy időre az élet pusztá szükségleteinek oly bő kielégítését, hogy a közösség a meglévőnél jóval nagyobb népességet is el tudna tartani, de ebből nem következik, hogy a malthusi filozófia hamis, mert a feltalálás apálya alatt is tovább nő a népesség, míg aztán a szó tágabb értelmében vett életszükségletekre valóságos nyomást gyakorol. A malthusi formula tehát helyes, de oly javított alakban, amely elismeri az anyagi feltételek javítására irányuló emberi vágyakat, de „egy határoló kikötést” is tartalmaz, amely a föld csökkenő hozadéképessége formulájában is benfoglaltatik. így aztán a Malthus-féle népesedési törvény ez: a népesség az iparnak és a mesterségeknek minden adott állapotában gyorsabban akar szaporodni, mint az élet általános színvonalának emelése megengedi. És amíg az ipar kinetikus, addig a népesség határtalanul nőhet, de ha statikus, akkor a malthusi törvény teljes szigorában érvényesül.

Giddings bebizonyítotttnak látja e tételét a mai jelenségekben, melyeket — szerinte csodálatos módon — még egyes tehet-

¹ *Principles of Economics*. London 1891. 234. s köv. old., német kiadás (Ephraim és Salz fordítása.) 214—216. old.

² Ezt kifogásolja főleg Wagner id. m. 445. old.

³ *A szociológia elvei* (Dienes Valéria fordítása) Budapest. 1908. (*Társadalomtudományi könyvtár.*) 40. old.

séges írók is a malthusi törvény cáfolatául igyekeznek felhasználni. Hiszen, ha igaz volna az, amit az antimalthusiánisták mondanak, akkor egész észszerűen mondhatnák azt is, hogy az éhség is megcáfolja a Malthus-féle törvényt. Ha pedig a népesség szándékosan csökkenti a születések számát, úgy ezzel csak azt bizonyítja, hogy maga is érzi a természetes hajlamot a gyorsabb szaporodásra, mint aminőt az élet általános színvonalának emelése megenged.¹

3. A magyar malthusiánisták.

A magyar társadalomgazdaságtani írók közül Kautz, Láng és Földes csatlakoznak leginkább a malthusiánista irányzathoz. Kautz Gyula, úgy látszik, malthusiánista, bár nem nyilatkozik ebben a kérdésben határozottan. Elég bőven foglalkozik a Malthust ért támadásokkal s a Malthus állításai ellen tett kifogások közül a progressziókra vonatkozóakra megjegyzi, hogy ezek Malthusnak nem sarktételei, így a kifogást sem nehéz megerősíteni. A „létszerek” alatt Malthus és iskolája nemcsak táplálékot ért, hanem „munkaeszközöket és műveltségi javakat” is. A külföldről való behozatal nem kimeríthetetlen forrás, a magasabb műveltségű és számító jellemű népek házassága termékenységének csökkenése pedig nem a természet valami titkos működésére vihető vissza.²

Ezek alapján a „népesedési tan főbb tételeit” össze is foglalja és ezek között csak kivételes esetekben hiszi elháríthatóknak azt a konfliktust, amely az emberi nem szaporodási irányzata és fizikai képessége között, valamint a határtalan mennyiségű ember létezési lehetősége között fennáll. A gyors népszaporodás esetelegességeit teljesen a Malthus tanai értelmében elemzi, de ugyanakkor kifejezést ad azon nézetének is, hogy valamely állam népességi aránya mindig több egymás mellett és ellen ható erők és viszonyok eredménye. Mesterséges szabályozás e téren így rendszerint fölösleges, habár kétségtelen, hogy az egyéni emberi cselekvőség és törekvés egész sikeressége célszerű közintézmények és intézkedések által igen hathatósan támogattathatik s kétségtelen, hogy a tömegek erkölcsös és előregondoló magatartásának egyik legfőbb előfeltétele a nemzetvagyon egészséges megoszlása.³

¹ Id. m. 389—392. old.

² *Nemzetgazdaságtan*. Budapest, 328—329. old.

³ Id. m. 331—332. old.

Láng Lajos a Malthust ért támadásokat inkább az érzelmek felizgatására, mint az értelem meggyőzésére szántaknak látja. Egyébiránt legtöbbször félreértik e teóriát. Nem az a lényege e tannak, hogy az emberiség maholnap nem tud a föld hátán megélni, hanem az, hogy tápszerek nélkül nem élhet meg az ember. Ennek a senki által kétségbe nem vont igazságnak pedig megvannak a maga folyamányai, amelyek nemcsak akkor bírnak gyakorlati fontossággal, ha az egész földön nyüzsgög már ember hátán az ember, hanem akkor is, ha a népesség rendes viszonyok közt él, vagy éppen csekély számban lakja az országot. Annak a következménye, hogy az ember táplálék nélkül meg nem élhet, elsősorban az, hogy a munkához, a termeléshez elengedhetetlenül szükséges a munkás fenntartása, mi több, felnevelése. Termelővé az ember csak akkor lesz, ha mások előlegezték már fenntartását. Csak azok a szülők járulnak a nemzeti létszám s ezzel a nemzeti munka gyarapításához, akik gyermekeiket tisztességesen fel is nevelik; erre azonban csak szorgalmas és takarékos szülők képesek. Valósággal tehát a lakosság csak ott szaporodik, ahol az emberek szorgalmasok és takarékosok.

A Malthus elmélete így nyer gyakorlati fontosságot hazánkban is, hol az 1870—76-iki statisztika tanúsága szerint a magyar, német, tót és orosz nemzetiség szaporodik, az oláh és a szerb ellenben fogy. Miért? Mert az elsőknél jobban megvan a szaporodás feltételét képező élelmiszerek mennyisége, más szóval az elsők szorgalmasabbak és takarékosabbak, mint az utóbbiak. De ott van a vallásfelekezetek közti különbség is. Minden felekezet között a zsidó szaporodik legjobban, mert legjobban gondoskodik gyermekeiről s mert családszeretete erősebb nála, mint bármely más felekezetnél. Szorgalom és takarékoság a népek szaporodásának alapja. Minden egyéb tetszetős frázis, ámító illúzió.¹

Eltételezve attól, hogy a Láng érvei támogatására felhozott statisztika sem szolgál örökérvényű erősségül, a kérdés teljesen ki van csavarva Láng fejtegetéseiben. A Malthus tanának Láng szerinti lényege még magában nem képezheti, de nem is képezi a népesedés törvényét vagy elméletét, a belőle folyó folyamányokat pedig nem fedik a tények. Éppen ott nincs „gyermekáldás”, hol megvannak az élelmiszerek. De erről úgylis később lesz bővebben szó.

Földes Béla is igazat ad Malthusnak, nem ugyan betűszerint,

¹ *A közgazdaság elmélete*. Budapest, 1882. 77—79. old.

hanem könyve filozófiai alapja tekintetében. Malthus túlzásait csak a vele szemben álló párt túlzó álláspontja következményeinek látja. A túlnépesedés nagy bajokat szülhet, de e bajok miatt kétségbeesni nem szabad, hanem le kell azokat küzdeni. A probléma megoldása a munkában rejlik és így a Malthus tana visszavezet az újkori gazdaságtan kiindulási pontjához.¹

Földes a Malthus tanának lényegét abban látja, hogy az emberek fentartása és így száma is a fentartási eszközöktől függ. Ez a gondolat nem új és nem is a Malthusé. Így az a védelem sem érinti a vita tulajdonképpen magját, hogy a Malthus tana lényegében nemcsak igaz, hanem közhelynek is tekinthető.² Egyébként Földes nem igen nyilatkozik határozottan Malthus ellen vagy mellett, csak Malthust jellemző szavaiból lehet kivenni inkább malthusiánista, mint antimalthusiánista álláspontját. Ő egy egész sereg író felfogását bemutatja, de maga nem ad véleményt a Malthus elméletéről, amennyiben a kérdést más tere tereli s hangsúlyozza, hogy csak az idevágó különböző vizsgálatok teljessé tétele által sikerülhet a népeségi tan kiegészítése.³

Ráth Zoltán lényegében igazat ad Malthusnak, bár elismeri, hogy távolról sem vette számba mindazokat a tényezőket, amelyek a népesedés menetét meghatározzák.⁴ Körülbelől ugyanez az álláspontja Mandelló Gyulának is, aki idevágó tanulmányában új alapot ad a népesedési elmélet bűvárának s a Hansen elméletéhez fűzve fejtegetéseit, figyelmeztet a társadalmi osztályok különböző népesedési feltételeire s a gazdasági tényeken kívül azon sok más körülményre, amelyek a népességet megosztják. Ezeknek pedig újból más és más népesedési folyamatok a következményei.⁵

Balás Károly is igaznak tartja a Malthus tanainak magját,

¹ *A társadalmi gazdaságtan elemei*, I. köt. II. kiad. Budapest, 1898. — 70. old.

² Id. m. 73. old.

³ Navratil Ákos *Közgazdaságtani és pénzügytant jegyzetek* (Budapest, 1906.) című munkájában a népesedés kérdésével csak az irodalomtörténeti részben foglalkozik, hol a klasszikus gazdaságtan íróinak munkáját mutatja be. 49—53. old.

⁴ *Népeség és népesedés* című cikke a *Közgazdasági Lexikon* III. kötete (Budapest, 1901.) 92. old.

⁵ Később bővebben ismertetendő dolgozatát, melyről szó lesz a természettudományi alapon álló antimalthusiánizmusnál is, a *Budapesti Szemle* közölte *A népesedési tan egy újabb irányáról* címen. 62. köt. 1890. 411. s köv. old.

bár túlságos pesszimizmussal kiszínezett igazságnak,¹ azonban a közgazdaság fellendülése elhárította a Malthus rémképeit.² Balás, is egyetemesebb, összefoglalóbb tekinteteket kíván munkájában érvényre juttatni, de ő inkább népesedéspolitikai szempontokból vizsgálja a népesedés kérdését.

A többi magyar írók állásfoglalása a népesedés kérdésében határozottan eltér ettől: róluk az antimalthusiánisták sorában lesz szó.

¹ *A népesedés*. Budapest, 1905. 254. old.

² Id. m. 260. old.

A neomalthusiánizmus.

Neomalthusianistáknak nevezzük ma azon irányzat képviselőit, akik a Malthus elméletét, legalább is a népesedés állandó tendenciájának következménye: a nagy gyermekszám folytán beálló nyomor és ínség, tehát a következtetések tekintetében dogma gyanánt elfogadván, az utódok számának a nemző akaratán alapuló korlátozását megengedettnek, sőt szükségesnek tartják és ez irányban a rendelkezésökre álló legkülönfélébb eszközökkel agitálnak.

1. A neomalthusiánizmus története.

A népesedés elméleti tanainak összefoglalásánál e szociálpolitikai irányzat teljes méltatást nem találhat, de bizonyára megérdemli e munka megszabott keretei között is, hogy a követeléseinek alapját alkotó elméleti tételek — ha csak nagy vonásokkal is — megvilágosítást nyerjenek s hogy a különböző államokban végbe menő ilyfajta mozgalom ismertetésre találjon.

Ma már egynéhány neomalthusiánista liga és szövetség hirdeti világszerte a maga tanait; utazó apostolai és apostolnői számosak, akik bejárják a félvilágot s gyűléseken *palam et publice* tárgyalják az óvakodás módozatait, tanítanak és felvilágosítanak. Még csak néhány évtizeddel ezelőtt sem volt ez apostoloknak ily rózsás helyzetök: akkor, amidőn az elméleti fejtegetések helyett első ízben kezdték el a gyakorlati propagandát, az üldözés lett osztályrészökké. Sok-sok neomalthusiánista propagandacsináló érezte meg így az államügyészek és bíróságok vaskezének súlyát, szenvedte el a fogház-, sőt börtönbüntetést, vagy azokat a hátrányos következményeket, amelyek felsőbb hatóságok ébersége folytán őket előhaladásukban érték. Pedig ők egyáltalán nem új eszmékkal léptek a világ elé, legfeljebb csak összefoglalták a már tudottakat, teóriát alkottak a létező tények láttán bennök megérlelődött gondolatokból és másfelől ezeknek csináltak propagandát, amidőn az óvakodás módozataira felhívta a figyelmet ott, ahol még azokat

nem ismerték. Itt, de csakis itt volt új, — ha ugyan volt ily hely — amit hirdettek, máshol azonban már régen neomalthusiánista volt a földesúr, a kereskedő, az intellektuell, sőt a paraszt is, akiknek százából jó, ha egy is tudta, hogy ezeket az apostolokat neomalthusiánistáknak hívják s talán ő maga is már régen azelőtt volt a gyakorlatban neomalthusiánista, mint amikor Malthus élt és tanított. Legalább is számos történelmi emlékünknél van arra nézve, hogy az emberiség minden korban és minden éghajlat alatt tudott és ismert módozatokat, amelyek útján a bőséges gyermekáldástól magát megszabadította.¹ Az újabb időből pedig pontos statisztikai adatok vannak arra nézve, hogy mily erős esést mutatnak fel egyes államok a népesség szaporodásában: ez pedig a neomalthusiánista praxist mindennél fényesebben igazolja.

De a malthusiánizmusról — szemben ez életnek az *irányzatot* igazoló fényeivel — tulajdonképpen csak azóta lehet beszélni, amióta egyesültek és szervezkedtek azok az apostolok, akik meggyőződésképpen vallják a nagy gyermekszámmal járó veszedelmet, s agitacionális íratok kibocsátása, népgyűlések vagy előadások tartása útján meggyőződésüket terjeszteni s az óvó intézkedésekre

¹ Íme csak egy néhány példa arra a tényre, hogy a szaporodás preventív akadályainak mily különböző módjai voltak alkalmazásban a legkülönbözőbb korokban és népeknél s vannak ma is a vad törzseknél.

Az ókori görögöknél is elterjedt preventív nemi közösülésről s a szélében űzött abortusokról már Polybius (XXXVII. 9. 5.) tudósít: „Az én koromban egész Görögország gyermektelenségben szenvedt, főleg pedig emberhiányban. Mert az emberek a jóléthez, a pénzutáni sóvárgáshoz és a kényelemhez fordultak s nem akartak többé nősülni, vagy pedig csak kevés gyermeket akartak felnevelni. Nem az ellenség kardja, hanem utódok hiánya tette néptelenné az államokat”. — Spanyolországban a 16. és 17. században az új világban megszerzett gazdagság folytán valóságos házasságtól és szaporodástól való irtózás uralkodott, úgy, hogy a népesség 9 millióra csökkent és a négy gyermekkel bíró nemesség számára jutalmakat osztogattak. (Unold *Aufgaben und Ziele des Menschenlebens*, Leipzig, 1904. 110. old.) Primitív népeknél szintén el van terjedve a szaporodás meggátlásának nem egy preventív eszköze s ezek közül egyik legérdekesebb az ausztrálieiak ú. n. „mica” operációja (Lásd M. Bartels *Die Medizin der Naturvölker*, Leipzig, 1893. 297—298. old.), amiből az is látható, hogy nemcsak a kulturnépek eudaimonizmusa és élvezetvágya teremti meg a prevenció útjait. — Lásd e citátumokat: J. Bloch *Das Sexualleben unserer Zeit in seinen Beziehungen zur modernen Kultur*. (Berlin, 1907. II—lii. kiadás 758—59. old.) — Érdekes történelmi adatot foglaltak még Roschernél *System der Volkswirtschaft* I. kötete 242. és 244—252. §§-aiban.

való reámutatás útján az állítólagos veszedelmes helyzeten segíteni törekednek.

Ez az egyesülés és szervezkedés pedig természetesen akkor következett be, amikor az egyes államok üldözni kezdték az előadásokat tartó, vagy röpiratokat kibocsátó, neomalthusianista felfogású személyiségeket. Igaz, hogy a Malthus könyve megjelenése után a népesedési tan kiterjedt irodalmában még csak az a megfigyelés nyert kifejezést, hogy Franciaországban már a „házasság gyakorlati okosságai” léptek az eddig későn kötött házasságok helyébe s így ott nincs mit félni a Malthus festette rémképektől. De a XIX. század húszas s harmincas éveiben már nem egy népesedési író akadt, aki egyenesen ajánlotta könyvében „e gyakorlati okosságokat”. Francis Place egyik munkája¹ lándsát tör angol honfitársai előtt a családok gyermekszámának Franciaországban divatos fizikai korlátozó eszközei mellett, sőt a new-lanarki telepet Robert Owen is csak azután alkotta meg, amiután Place figyelmeztetésére a korlátozó eszközök és eljárások megismerése végett beutazta Franciaországot s ily irányú tanácsokkal szolgálhatott a telepén élő munkásoknak.

A gyermekek számának korlátozását ajánló írók között ott szerepel Robert Dale Owen, ki leírja az alkalmazandó eszközöket is², Richárd Carlile, s főleg Charles Knowlton³, akinek könyvével — igaz, hogy megjelenése után negyven esztendővel — veszi kezdetét az ez irányt vallók üldözése, a neomalthusianizmus, mint gyakorlati, szociálpolitikai irányzat híveinek tömörülése és az első neomalthusianista ligának megalkotása Angliában.

Ezt a könyvet 1837-től kezdve szabadon terjesztették Angliában, többször is kiadták és 1876-ig senki sem érezte magát erkölcsi érzéseiben általa megsértve. Ekkor akadt egy ismeretlen magánvádló, akinek panaszára a Lord Campbell's Act alapján a könyvet elárusító bristoli kereskedő, Cook, két évi fogságra ítéltetett. A londoni kiadó, Watts is vád alá helyeztetett és csak a költségek lefizetése után nyert felmentést. Ami a perben kiválóan érdekes, az az, hogy a bíró — saját bevallása szerint — el sem olvasta

¹ *Illustrations and proof of the principle of population including an examination of the proposed remedies of Mr. Malthus.* London, 1822.

² *Moral physiology or a brief and plain treatise on the population question.* London, 1830. — 1832-ben már VIII. kiadásban jelent meg.

³ *Fruits of Philosophy.* Boston, 1833.

az inkriminált könyvet, mert Watts már előbb kijelentette, hogy ő „bűnösnek érzi magát az obscén művek kiadásában”.

A következő évben a High Court of Justice (Queen's Bench Division), a legfelsőbb törvényszék ítélte el hat hónapi fogságra és súlyos pénzbüntetésre Annie Besant asszonyt és Charles Bradlaugh-t, mivel a Knowlton munkáját ki merték nyomtatni és csak a per revíziója alkalmával semmisített meg ez ítélet s szabadult meg a két vádlott a néhány ezer font sterling lefizetésével. A könyv terjesztése azonban továbbra is eltiltatott.¹

Természetes, hogy a neomalthusiánisták tovább folytatták, sőt tulajdonképp csak most kezdték el valójában az agitációt. Besant asszony megírta új munkáját,² amelyből két év alatt 35.000 példány fogyott el, Charles Drysdale londoni orvos kiadta egy népszerű munkában³ a neomalthusiánizmus alaptételeit. Ezeket a munkákat aztán senki sem támadta meg többé, bár E. Truelove-t a Robert Dale Owen munkájának újbóli kiadásáért vád alá helyezték s a Royal College of Physicians of Edinburgh még 10 év múltával, 1887-ben is fegyelmi eljárás alá vonta és orvosi jogaitól meg akarta fosztani egyik licenciátusát, Henry Arthur Albutt-ot, mert ez a „The Wifes Handbook” című munkájában a nő nemi életéről írt. A Leeds Vigilance Association, e teológiai társaság vádjára Albutt töröltetett is az orvosok névsorából, mert, mint az ítélet indokolása mondja, oly alacsony áron árusította munkáját, hogy az a közmorál kárával könnyen hozzáférhető a mindkét nembeli fiatalság számára.⁴

A Besant—Bradlaugh per utáni első és legfőbb tette azonban az angol neomalthusiánistáknak a Drysdale vezetése alatt álló „the Malthusian league” megalkotása volt. 1877 július 17-én alakult meg a liga Londonban és 1879 februárius elsejétől kezdve

¹ Lásd e per leírását Hans Ferdy: *Die künstliche Beschränkung der Kinderzahl, als sittliche Pflicht, deren Beziehungen zur preussischen Bevölkerungspolitik und die Ziele malthusianischer Propaganda in Deutschland*. III. átdolg. kiad. Berlin—Neuwied. 1888. 38—41. old. — G. Stille: *Der Neo-Malthusianismus, das Heilmittel des Pauperismus*. Berlin, 1880. 76—77. old. Ugyanaz: *Malthusianische Bestrebungen in Westeuropa*. Két cikk a *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 1902. évi V. kötetében (837—847. és 926—934. oldal) 842-844. old.

² *The Law of Population*. 1878.

³ *The Population Question*. 1878.

⁴ Stille *Malthusianische Bestrebungen stb.* 846. oldal.

egy havonként megjelenő s „the Malthusian” című folyóiratot is ad ki. A liga célja a statútumok II. szakasza értelmében kettős:

1. A népesedés kérdése nyilvános tárgyalását fenyegető mindennemű büntetés megszüntetéséért való agitálás és oly törvényes határozmányok hozatalának elérése, amelyek a jövőben lehetlenné teszik, hogy ily diskussziók a közönséges törvények szerinti kihágások fogalma alá legyenek foghatók.

2. A népesedési törvény, következményei és az erkölcsre és a szokásokra gyakorolt hatása ismeretének a nép körében minden alkalmas eszköz útján való terjesztése.

Ezen célok kitűzéséhez pedig a III. szakasz következő hét pontja alapján jut el a liga:

1. A népességnek állandó tendenciája van az élelmi szereken túl való szaporodásra.

2. E tendenciával szemben hatást kifejtő akadályokat pozitívokra, vagyis életpusztítóakra és megelőzőkre (prudential), vagyis a születéseket korlátozóakra lehet osztani.

3. A pozitív vagy életpusztító akadályok magokban foglalják a gyermekek és felnőttek betegség, nélkülözés, háború és gyermekgyilkosság által okozott korai halálát.

4. A megelőző vagy a születéseket korlátozó akadályok az utódok számának a házasságtól való tartózkodás vagy a házasságkötés utáni okos elővigyázat által való korlátozásában állanak.

5. A házasságtól való hosszas tartózkodás, amint azt Malthus kívánja, sokféle betegséget és nemi bünt okoz, de a korai házasságkötésnek meg van az a tendenciája, hogy a nemi tisztaságot, a házias kényelmet, a társadalmi boldogságot és az egyéni egészséget biztosítsa, csak hogy úgy a férfira, mint a nőre súlyos társadalmi bűn több gyermeknek világra hozása, mint amennyit megfelelően lakással ellátni, táplálni, ruházni és felnevelni tudnak.

6. A túlnépesedés a leghatalmasabb forrása a pauperizmusnak, a tudatlanságnak, a bűnöknek és a betegségeknek.

7. A népesedés kérdésének nyilvános és beható tárgyalása ezért vitális fontosságú ügye a társadalomnak s az ily diskusszióknak abszolúte védve kell lennie minden büntetőjogi üldözés elől.¹

Az angol neomalthusiánizmus szellemi vezére gyanánt John Stuart Millt (1806—1873) szokás tekinteni, mint aki Malthus fel-

¹ Lásd Stille id. m. 78—79. oldal s Elster id. dolg. 760—61. oldalán.

tétlen hívének, a női nem politikai és szociális téren való teljes emancipációja előharcosának mutatta magát. De az ó- és új Anglia „társadalomgazdaságtani pápája”¹ nem vett részt a ligában, nem is vehetett már abban részt; csak egyes kijelentéseire alapítják a neomalthusiánisták azt a hitet, hogy Mill hozzájuk tartozott.²

Az angol neomalthusiánizmus a ligához kezdettől fogva hozzátartozó van Houten, hollandiai képviselő és későbbi miniszter, a francia Talandier s a liga alelnöke, a német Stille útján a kontinensen is agitálni kezdett hasonló célokat istápoló ligák és egyesetek létrehozásáért. Hollandiában sikerült is egy „Nieuw-Malthusiansche Bond” nevű szövetséget alkotnia, amely 1881 novemberében Amsterdamban megalakulván, van Houten és Gerritsen vezetése alatt a legjobb társadalmi körökből szedi a maga tagjait.

Ez az egyesület az angol liga erős agitálása mellett főleg az 1879. szeptemberében Amsterdamban tartott nemzetközi orvosi kongresszuson elhangzott előadások hatása alatt keletkezett, de hosszú ideig nem társult hozzája más a kontinensen még abban a Németországban sem, ahol még 1866-ban a ratibori felebbezési törvényszék elnökét, J. H. v. Kirchmannt is elmozdították hivatalától és megfosztották minden nyugdíjigényétől „kárhuzatos és erkölcstelen tanításai” miatt; pedig nem tett egyebet minthogy a berlini munkásegyletben tartott előadásában rámutatott a túlnépesedés veszélyeire és azt ajánlotta, hogy „egy munkáscsaládban sem legyen több két gyermeknél.”³

Németország egyébként ma a legnagyobb neomalthusiánista agitáció színtere. Otto, Stille, Ferdy (álnév), Zacharias, Hasse (álnév), Kautsky stb. mind ez irányzat harcosai s ennek ügyét szolgálja az a sok-sok, legtöbbször névtelenül megjelent röpirat, brosúra vagy nagyobb mű mögé rejtőző filozófus, filantróp vagy szociálgazda, de meg az újabb és pedig komoly, orvosi tudomány is. És mégis, csak 1892 februáriusában sikerült itt, Stuttgartban egy, az angol és

¹ Lippert életrajzi adatai az Elster-féle *Wörterbuch der Volkswirtschaft* (Jena, 1898) II. kötet 258. oldal.

² Mint pl. a *Principles of political economy with some of their application to social philosophy* (London 1848 2. kötet) II. könyve XIII. fejelet 2. §.-ában tett s Franciaországról szóló ama mondanására, hogy „ami itt okosságként gyakoroltatik, még nincs kötelesség gyanánt elismerve”. A kézikönyvek Millt állhatatosan neomalthusiánistának nevezik. Eister is id. cikke 762., illetve 732. oldal.

³ Ferdy id. m. 36—37. oldal.

holland ligához hasonló egyesület, a „Sozialharmonischer Verein”-t megalkotni, amelynek célját nem képezi kifejezetten a neomalthusiánista irányban való működés, mert az az alapszabályok szerint sokkal tágabb körben mozog. Ez egyesület célja: „a társadalomgazdasági és társadalomtudományi ismeretek terjesztése, külön bizottságok útján a speciális kultúrkérdések tanulmányozása s az a törekvés, hogy a közélet és a létfenntartási viszonyok úgy alakítsanak át, hogy minden tisztességes és szorgalmas embernek a mainál sokkal kedvezőbb kilátásai legyenek saját erejéből vagyonhoz és gazdasági önállósághoz juthatni”.¹ Azonban a célravezető eszközt az egyesület a gyermekek számának korlátozásában látja. Az idevágó ismereteket igyekszik terjeszteni 1892 szeptemberétől évenként kilencszer megjelenő folyóirata, a „Die Sozial-Harmonie” s az a néhány röpirat, amelyet az egyesület könyvpiacra ugyan nem bocsátott, de kérelemre bárkinek szívesen megküld.

A többi európai államokban szintén vannak ligák vagy egyesületek, amelyek több vagy kevesebb határozottsággal működnek a neomalthusiánista fajpolitika irányában: a belga „Ligue Neomalthusienne”, a francia „Ligue de la Regeneration Humaine”, a spanyol „Liga Espanola de Regeneration Humana”, egy svájci ily irányú egyesület; de más kontinenseken is vannak hasonló célú szövetségek. Azonban a modern feminista apostolok és apostolnők nagyrésze által hirdetett tanok az anyaság jogára és kötelezettségére nézve a legszorosabb érintkezésben vannak a neomalthusiánizmussal. Így aztán érthető, hogy a neomalthusiánista ligával nem bíró államokban is oly hatalmas a neomalthusiánista eszközök alkalmazásáért folyó mozgalom: a neomalthusiánizmust ez államokban elsősorban a nő gazdasági és társadalmi felszabadításáért folytatott küzdelem, a feminizmus sajátította ki a maga számára, a minthogy a neomalthusiánista egyesületekkel bíró államokban lefolyó feminista mozgalom is érthető módon erősíti a neomalthusiánisták törekvéseit.

A neomalthusiánizmus nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy a népesedés kérdése a legfontosabb valamennyi gazdasági és szociális kérdés között. E fontos kérdés megoldhatása céljából nem szabad az eddigi társadalmi és állampolitikai felfogásnak tovább is uralkodónak maradnia. Az okosabb és józanabb felfogás elől háttérbe vonulnia annak a „laissez aller”-nak, amelyet leg-

¹ Stille: *Malthusianische Bestrebungen* 928. oldal.

töbnyire csak prüdériából hirdetett e téren a társadalom és maga az állam is. A javítást, a követendő irányelvek megszabását azonban nem lehet az államtól várni, hisz ma még képzelhetetlen, hogy az állam a társadalom tagjainak legbensőbb életébe a gyermekek számának meghatározása útján belenyúljon. Az állam csak azt engedje meg, de ebben aztán nyújtson is segédkezet, hogy az egyesek felvilágosíttassanak családjuk nagy számának veszedelme s egyszersmind az ezt elkerülő módok felől: az egyén aztán majd megteszi a szükséges lépéseket s maga is belátja Montesquieu mondásának igazságát, hogy nem az a kívánatos, hogy az emberek szaporodjanak, hanem, hogy boldogságok növekedjék.

2. A neomalthusiánizmus és a vallás.

Könnyen érthető, hogy az ilyen törekvéseknek már korán kellett számolniuk a teológus oldalról jövő támadásokkal, amelyek azt hangoztatták, hogy a neomalthusiánizmus tanításai egyáltalán nem egyeztethetők össze a keresztyén világnézettel, amely az európai államok belső politikájának irányt szab.

Ezen támadásokkal szemben a neomalthusiánizmus azt hirdeti, hogy az ő tana és a keresztyén vallás tanai között nincs diszharmónia. Először is tény, hogy a keresztyén világfelfogás alapjait alkotó új-szövetség vallási elvei csak kismérvben specifikusan keresztyének. Nagyrészt az ó-szövetség zsidó hitelveiből alakultak ki azok s az összehasonlító vallásbölcészet ezeket is más keleti népek: indusok, babilóniaiak hitelveire viszi vissza.

A zsidók szent könyve a vallásos és merev nemzeti nevelést célozta, amelynek útján a Kánaán teljes és kizárólagos birtokba vevésére a zsidóság képessé lehet s kiszoríthatja onnan a benszülött idegen törzseket. Ezért van annyiszor szó a zsidóság mondái történetének elbeszélésében az isteni parancsból történő bő szaporodásról. És a Genézis könyvének az a sokat emlegetett helye, hogy „legyetek termékenyek, sokasodjatok és töltsétek be a földet”, csak a zsidóságra vonatkozik, ennek, mint az Isten választott népének akar a mondott hely szerzője „törvényt adni” hogy szorítsa ki szaporodásával az idegen törzseket és vegye birtokába az egész Kánaánt.¹

¹ Különben a kérdéses helyen használt héber szó „arez” egyaránt jelent „föld”-et és „ország”-öt. Ferdy id. m. 12. old.

Ezt a zsidókra vonatkozó parancsot terjeszti ki a keresztyén-ség az egész emberiségre és a zsidóságra vonatkozó észszerű és önfentartása szükségességéből folyó parancsot az erkölcsiség általános törvényévé emeli. Ezen alapszik az egyházi atyák felfogása s tiltó parancsa minden oly eszközzel szemben, amely az utódok létrejövetelének megakadályozására szolgálhat. Sőt Aquinói szent Tamás, Liguori szent Alfonz s a tridenti zsinat tovább mennek még a Genézis idézett helyén foglalt parancsnál is; előttük az öröklött nehéz bajokkal telített ember életnek is alig nevezhető tengődése is jobbnak látszik, mint a soha világra nem jövés.

Igaz, hogy a francia papság, az 1870. évi vatikáni zsinatra oly tartalmú kérvényező munkát nyújtott be, melyben „kéri, mint alázatos fia, a szent apostoli római katolikus egyházat, hogy isteni bölcseségével törölje el a preventív eljárásokat halálos vétkeknek mondó erkölcsi szabályokat”. Az is igaz, hogy e kérvény utalt a viszonyok változására, hivatkozott a preventív eljárások évszázados elterjedésére s arra, hogy a gondviselés sem teremt állapotokat, ahol azok nem élhetnek meg, az okos embertől sem kívánható tehát fajának szaporítása, ahol arra elégséges létfeltétel nem található; igaz ugyan, hogy a hívő államok engedelmessé- nek a papság parancsainak, de eljön a nap, amikor nem követik majd e parancsokat; azért kell azokat megváltoztatni, mert a törvényeknek kell alkalmazkodniuk a szokásokhoz.¹ A zsinat azonban nem vette tárgyalás alá ezt a munkát de könnyen érthető, hogy az egyház nem törekszik az egyházatyák tanításaitól s attól a magyarázattól való eltérésre, amelyet a szkolaszticizmus adott egykor a bibliának.

A protestáns egyházak közül az angol egyház fiatalabb papjai közül már sokan osztják a neomalthusiánista felfogást, bár a hivatalos protestáns egyház is a kanonikus elvekhez képest mindenhol erkölcstelennek ítéli a neomalthusiánizmus tanait.²

A hivatalos teológiai magyarázathoz tehát nem igen fordulhat a neomalthusiánizmus; ott, — úgy látszik — nem igen van

¹ Friedrich: *Documenta ad illustrandum concilium vaticanam anni 1870*. I. rész. Nördlingen 1871. 289. és 311. old. idézve Ferdynél 14—15. old. A francia papság által benyújtott elaborátum címe: *Dissertatio de onanisma coniugali* nevet viselt.

² Lásd az angol papság egynémelyik tagjának szabadabb felfogását Ferdy id. m. 17—18. old.

keresni valója; épp ezért azokhoz a papokhoz fordul tanainak a keresztyén hitelvekkel való megindokolhatásáért, akik a természettudományi világnézettel szemben már rokonszenvező álláspontot foglalnak el s össze akarják egyeztetni a biblia szavait a tudomány mai állása mellett elért eredményekkel. Nem a szavát, a szó szerinti magyarázatát, de a lelkét keresik a bibliának; nem köti őket a szó s ez alatt, mint külső burok alatt, a magját, a velejét kutatják a szent könyveknek; ezek képletes és szimbolizálásra hajló mondatait nem isteni revelációknak látják, hanem az emberi ész által formába öntött gondolatoknak, amelyekre azok íróit csak a külső természet általok még kevéssé megérthető jelenségeinek megfigyelése, avagy az Izrael népére nemzeti szempontból feltétlenül szükséges életelveknek megállapítása — isteni parancsképp való kiadás formájában — vezette, így aztán az immoralitás szerepe a koncepció meghiúsítása körül is sokkal szűkebb térre szorul össze és azokkal szemben, akik a koncepciónak preventív eszközök útján való szándékos meghiúsítását azért tartják immorálisnak, mert ezáltal az ember bűnös módon nyúl belé az isteni gondviselés útjába, — tud találni választ a neomalthusizmus.

Az állat és a növény szaporodása az emberével egész analóg fejlődéstörténeti alapon nyugszik. Éppen oly kevéssé erkölcstelen tehát az ember szaporodásának meggátlásánál alkalmazásba vett, de az egyház által kifogásolt preventív eljárás, mint az a másik, amelynél az ember individuális belátása szerint akadályozza meg az állattenyésztés körében az előtte értékeseknek látszó állat-individuumok pázását, vagy a növénytermelés körében egyik vagy másik növény megtermékenyítését.¹ Ha ez nem erkölcstelen, miért kellene erkölcstelennek mondani épp azt az esetet, amidőn az ember saját fájának tovább szaporításáról mond le, neki fontosnak tetsző okból? Hiszen talán ő saját maga megállapíthatja legbelsőbb egyéni életét, hogy hány utóddal, avagy utód nélkül akar-e élni? S amidőn a jog és a társadalmi rend nem biztosít számára az utódok létrehozatala állítólagos nemzeti kötelességének hangsúlyozása mellett sem oly előnyöket, amelyek e kötelezettség teljesítését megkönnyítenék, akkor bizony hiábavaló statuálnia a köz-

¹ Zacharias *Die Bevölkerungsfrage in ihrer Beziehung zu den sozialen Notständen der Gegenwart*. V. kiadás. Jena 1892. — 69. old.

véleménynek az ide vonatkozó nemzeti kötelesség fogalmát, mert az egyén bizonyos, általa megállapított határon túl nem is fogja teljesíteni a kötelességet. A nemi ösztön kielégítésének szüksége pedig elsőrendű; azt az egészséges egyén „erkölcsi önmegtartóztatás” útján nem fogja soha kikerülni: így tehát teljesen indokoltak a preventív eszközök is.

3. A neomalthusiánizmus és az erkölcs.

A neomalthusiánizmus azokkal szemben is igyekezik a maga álláspontját megvédelmezni, akik a vallás tanításait figyelmen kívül hagyva, az erkölcs szabályai alapján igyekeznek kifogásaikat az ellen megtenni. Nem kisebb morálistára hivatkozik itt a neomalthusiánizmus, mint Kantra, akinek „Vernunftmoral”-ja szerint az igazi morál döntő kritériuma az, hogy annak normái feltétlen, azaz minden célhoz való vonatkozástól eltekintő érvényességűek. Az erkölcsi törvények elvei részint autonómok, részint heteronómok. Az első csoportba tartozók alapjául azon értékítéletek szolgálnak, amelyek akarati cselekvéseinkről a cél figyelembevételének belekeverése nélkül mondatnak. Egyedül ezeket lehet tisztán erkölcsieknek tekinteni. A heteronóm elvek alapjait pedig azok az ítéletek képezik, amelyek a cselekvésnek értékét bizonyos célokhoz való használhatóságok szerint mérik. Ezek a javak tanába tartoznak. Az erkölcsnek egyedül csak az eszközök miségével van dolga, a célok tőle idegenek; nincsenek erkölcsös célok, így aztán minden oly cselekvés erkölcsileg értékes, amely, fogalmilag tekintve, megfelelő premisszák helyes következményének mutatkozik, s erkölcsileg elvetendő minden oly cselekvés, melynek gondolattartalma ellentmondást involvál a csupán ismeretprincipiumok útján, tehát objektíve felállított szemlélet szerint. Úgy, hogy egész megmagyarázhatatlannak látszanék a cselekedet, ha nem mérlegelnők egyidejűleg a szubjektív hangulatok és érdekek befolyását is. Viszont minden oly cselekvés erkölcsileg közönyös, amelynél — ha a nevezett szubjektív indító okoktól eltekintünk, — nem marad fenn oly gondolattartalom, melyet objektív érvényessége vagy érvénytelensége tekintetében vizsgálni kellene.¹

¹ Lásd Ferdy id. m. 20—21. old., hol Hamburger: *Über das Prinzip der Sittlichkeit* című Kantot magyarázó munkája nyomán van idézve a szövegben adott rész.

Ezekre a tételekre alapítva állítja a neomalthusiánizmus, hogy az utódok világra hozása, életének fentartása és felnevelése azon az előfeltételen alapszik, hogy amíg a szülők pszichológiai alkátának alkalmasnak kell lennie egészséges, életerős utódok világra hozására, addig az anya életét sem szabad rendkívüli mértékben veszélyeztetni a terhesség és a szülés által. És viszont a szülőknek is előreláthatólag abban a helyzetben kell lenniük, hogy gyermekeik életének fentartásáról felneveléséről azok önálló lételéig elégséges módon gondoskodhassanak. Ha mindezeket a feltételeket nem lehet teljesíteni, úgy a gyermekek számának korlátozása a józan ész követelménye. Mivel pedig a Malthus által ajánlott „moral restraint” nem felel meg az ész követelményeinek, hozzá kell nyúlni azon kémiai vagy mechanikailag antikoncepcionális eszközökhöz, amelyeket a neomalthusiánizmus ajánl, már t. i. amennyiben ezek az eszközök alkalmasak a cél elérésére és nem károsítják azoknak egészségét, akik azokat használatba veszik. Ezen eszközök alkalmazása a megfelelő feltételekből folyó helyes következmény, tehát a Kant-féle erkölcsiség fogalma szerint is értékes erkölcsileg.²

Ha nem fogadja is el valaki a Kant-féle okoskodást, bizonyára belátja, hogy egy oly cselekvésnél, amelyet elháríthatatlan szükségességgel kell elvégezni, nem lehet szó erkölcsőségről vagy erkölcsitelenségről. Evés, ivás, mozgás, alvás magában véve épp oly kevésbé erkölcsös, mint amily kevésbé erkölcsitelen. Csak oly esetekben lehet szó erkölcsőségről vagy erkölcsitelenségről, amidőn szabad a választás egy vagy több cselekvés között. Ezen lehetséges cselekvések közül pedig az lesz az erkölcsös, amely lehető legkevésbé kevesbíti az emberi boldogság összegét. Ámde ez a meghatározás nem kategorikus, amely ellemondást nem tűrő módon állítaná oda azt a tételt, hogy „az a cselekedet erkölcsös, amely az emberi boldogságot növeli”,² mert hiszen az csak teleológikus világnézet mellett volna lehetséges. Itt csak két vagy több cselekvés között való választásról van szó, és ezek közül az az erkölcsös, amely a kisebb bajt okozza.

De az erkölcsiség általános fogalmától különböző a mindenkori morál fogalma. Ez az uralkodó osztályok moráljával esik össze és ennek kódexe szerint az a morális cselekvés, amely az

² V. ö. Ferdy id, m. 22-23. old.

uralkodó osztályok lehető boldogságának összegét a legkevésbé csökkenteni.³

Bárhogy vélekedjék is valaki az elmondottak alapján a neomalthusianizmus erkölcsi megítéléséről, én azt hiszem, hogy a preventív eszközök használatáról való felvilágosítás és a neomalthusianizmus tanainak általános elterjedése esetén sem kell félni attól, hogy a házasság teljesen utódok nélkül maradna és a „merő kohabitáció” kielégítené a házasság minden vágyát! Hiszen magasabb értékeket is ismer és magasabb értékek elérésére is törekszik a házasság. A házasságnak ugyan nem célja épp a gyermekek létrehozása, mint azt a régebbi jogbölcselek állították, mert ha ez volna a célja, úgy e célnak deformáció, betegség vagy más, az egyes akaratán teljesen kívül fekvő okok miatt való el nem érése esetén is fel kellene bontani a házasságot, mint cél nélkül valót, illetve a felbonthatást meg kellene engedni. A házasság a kultúr államok mai jogi rendje szerint csak két különmű egyénnek tartós célra, az élet tartamára való szövetkezése s a Modestinus-féle definíció: „matrimonium est maris et feminae coniunctio et consortium omnis vitae” (Dig. 23. 2. 1.) itt látszik teljes egészében helyesnek — de abban a gyermekek világra hozása, mint cél, nem szerepelhet. Ha célul, amelyet a jog tűzött volna ki és elérésére törekednék, nem szerepel az, úgyszólván kivétel nélkül szerepel vágyul, reménységül, elérhető vagy elérendő törekvésül. És az az édes tudat, hogy a családban gyermek van, a férj apa, a nő anya lett, s az, hogy van aki fentartsa a családot, vagy legalább az, hogy megakadályozza annak nyom nélküli eltűnését s az, hogy van, akiért most már a szülők élhetnek, hisz eddig talán önmagok is meddőnek tekintették egész életüket, — az az édes tudat nem fogja engedni sohasem, hogy a házasság csak államilag vagy törvényileg jóváhagyott pusztá kohabitációvá süllyedjen.

És vajjon nem épp annyira megfontolandók-e az olasz fiziológus, Mantegazza szavai, amelyek az ő könyveit ugyan a IX. Pius pápa indexére juttatták: „Legyen inkább kevesebb gyermeketek, de adjátok meg nekik szereteteteknek és erőtöknek édes kincsét; adjátok hazátoknak kevesebb polgárt, de erőseket és művelteket; ne a szegényápolókat és a kórházakat népesítsétek be oly embe-

³ Kautsky *Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft*. Wien, 1880. 170—174. old.

rekkel, akik megátkozzák az életet, de megátkozzák azokat is, akik nekik életet adtak.”¹

4. A neomalthusiánizmus és a jog.

A kultúrállamok jogrendszerei egyáltalán nem büntetik amaz eszközök használatát, amelyek a nemi élvezetet lehetővé teszik ugyan, de a megtermékenyítést kizárják. De nem büntetik a neomalthusiánizmus által ajánlott azon eljárási módokat sem, amelyek célja a szaporodás korlátozása, akár házasságban való, akár házasságon kívüli koitusról van szó, akár a koitusnak bizonyos határozott időre való korlátozásában, az ú. n. fakultatív sterilitásban,² akár a koitus normális módjától való eltérésben³ nyilvánuljon az, akár mechanikai,⁴ akár kémiai-fizikai eszközöket⁵ vegyen is célja elérése végett igénybe az illető.

Nem is ezen büntetőjogilag nem üldözött s erkölcsi szempontból sem kifogásolt, a neomalthusiánizmus által pedig célszerűségi és okossági szempontokból ajánlott preventív eszközök vagy eljárási módok ellen szokás általában kárhoztató ítéletet mondani. Hanem a magzattelhajtás és a nőnek mesterséges úton terméketlenné tétele ellen, amit csak egynéhány túlzó neomalthusiánista tart megengedhetőnek.

Volt ugyan kor s van nép még ma is, amely ezeket sem látta és látja az erkölcsbe és a büntetőjogba ütközőknek. A kultúr-

¹ *Igiene dell' amore*. id. Zacharias id. m. 71. old.

² Pl. a koitusnak a menstruáció után és előtt bizonyos, kevesebb fogamzási lehetőséget biztosító napokon való végzése, a szoptatási idő kiterjesztése által a fogamzási lehetőség csökkentése stb. Lásd Capellmann *Fakultative Sterilität ohne Verletzung der Sittengesetze* 1883, Buttenstedt *Die Glücksehe. Eine Naturstudie*. III. kiadás évszám nélkül, R. E. Funcke *Eine neue Offenbarung der Natur*. Hannover 1906.

³ Pl. a „coitus interruptus”, melynek veszélyességéről igen eltérő nézetek uralkodnak az orvosok körében.

⁴ Pl. a nő részéről újjnyomás által való megakadályozása az ejakulációnak, mely Erdélyben állítólag igen el van terjedve a parasztnép körében. A Mensinga-féle „okkluzív pesszárium”, a Gall-féle „Ballonokkluzív pesszárium”, a Hollweg-féle „obturator”, a „kondom” használata stb.

⁵ Pl. 1%-os timsó, $\frac{1}{2}$ —1%-os „cuprum sulfuricum”, I: 400-os „chimum sulfuricum” oldatával való kiöblítés, porok befűvése, antiszeptikus „biztonsági szivacsok” behelyezése stb. Lásd Bloch id. m. 761—767. oldal. Hinz *Kritik der antikonzeptionellen Mittel*, IV. kiadás. Berlin, 1907, mely szabadalmazott készülékével való kiöblítési módot ajánl.

államokban azonban e praktikákba a büntetőjog mindenütt beleszólt. Igaz, hogy a nőnek mesterségesen való terméketlenné tétele esetén csak akkor, ha az operáció a nő halálát okozta. Ez a halálos kimenetelű cselekmény a magyar büntető törvénykönyv 291. §-a alá fogható. Egyébként a nő terméketlenné tétele a vad népeknél is ismeretes, mint „castratio uterina” vaporizáció útján és mint a petefészkek extirpálása (ovariotomia). A magzatelhajtást szintén ismeri minden nép és minden társadalmi réteg, mert hisz jól tudja, hogy a preventív eszközök, egy-kettő kivételével, nem sokat érnek.¹ Azonban számosak a büntető törvénykönyvek is, amelyek súlyos büntetést szabnak a magzatelhajtási cselekményekre.² Ez a szigorú büntetés érthető: a magzatelhajtás természetellenes cselekmény s erkölcstelen is egyszersmind, az anya életét és egészségét erősen veszélyezteti s oly életet pusztít el, amelynek a magántulajdoni rend már jogokat biztosított. Azonban, hogy a törvény igazságosan büntethessen, ahhoz az kellene, hogy törölje el a törvénytelen anyaság mai infámiáját és szüntesse meg azt a nagy ellentétet, amely a törvénytelen fogantatás vétke, az ezen fogantatásból származó méhmagzat életének szentsége és a megszületett törvénytelen gyermek infámiája között a társadalmi morál és a jog szerint fennáll! S vajjon az erőszakos nemi közösülés büntetéből szár-

¹ Eugen Dühren legújabbán megjelent s *Das Geschlechtsleben in England* (Berlin, 1903) című 3 kötetes nagy munkájának II. kötetében ismerteti az angol-szász faj körében s főleg Angliában elterjedt abortív eszközöket. Szerinte a terhességtől való megszabadulásnak eszközei Angliában igen elterjedtek s már régi idő óta használatosak. A „relieved”, mely a nép nyelvén a magzatelhajtást jelöli, már a múlt század első negyedében is általán ismert terminus technikus volt s ezt Taylor szerint a mechanikai eszközökön kívül a iuniperus Sabina, vasszulfát és vaschlórid, néha cantharida útján eszközlik s a francia orvosok „maiden-pills”-ei is ugyancsak alkalmazást nyernek a sok minden más preventív eszköz mellett. V. ö. a Wolf-féle *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 1904. évi VII. évfolyama 131. oldal.

² Rómában az „abactio partus”-t sokáig csak a cenzorok büntették, mert a magzatot az anya teste egyik részének tekintette a jogi felfogás, amellyel az anya szabadon rendelkezhetik. A magzatelhajtást a császári kor joga is csak, mint a férj megcsalását büntette. A kánonjog sújtja először büntetéssel e cselekményt, mint emberölést (Finkey *A magyar büntetőjog tankönyve*. Budapest, 1902. 486. oldal). — A keleten és a primitív népeknél ma is büntetlen a magzatelhajtás. A magyar büntető törvénykönyv 285—286. s a német 218—220. §-a bünteti a cselekményt, ez utóbbi már a képzelt terhesség esetén való kísérlet is.

mázó méhmagzat elhajlását is épp oly mértékkel fogja elbírálni a tételes törvény, mint a házasságon belőli törvényes méhmagzat abakcióját?¹

5. A neomalthusiánizmus mai irányai.

A gyermekek száma e — szinte — erőszakos s represszív úton való csökkentésének meg, vagy meg nem engedhetősége okoz aztán a neomalthusiánisták között árnyalati különbségeket. Abban megegyezik mindegyikük, hogy a túlnépesedésnek megakadályozására semmiféle jelentőséggel sem bír a Malthus ajánlotta „morál restraint”. Csak az a kérdés, mily eszközökkel szabad élni?

A túlzó, bármily eszközt megengedő és így feltétlenül individualista irányzat, amelynek főképviselője az angol liga elnöke, Drysdale s amely főleg az angolok közül szedi híveit, de sorai között található egyik-másik kontinensi neomalthusiánista is,² így válik el a mérsékeltbektől. Ezek között két csoport különböztethető meg, az egyik a szociálistikus, amely a hivatalos szocializmus fő képviselőinek optimista felfogását indokoltnak nem találja, a másik pedig a teljesen mérsékelt polgári irányzat, amelyben olaszok, franciák, németek, magyarok egyként összetalálkoznak.

A szociálistikus irányzat régebbi képviselői, az angol William Thompson, a francia Louis Blanc, a német Mario (Winkelblech), újabb harcosa pedig főleg Kautsky, egy a népesedésről írt munkája alapján.³ Ő elismeri a Malthus elméletének helyességét, visszautasítja az azt ért támadásokat s hangsúlyozza, hogy az alsóbb néposztályok helyzetének javítására irányult minden törekvés rendkívüli mértékben növelné a népességet. És habár a földbirtokon létező magántulajdonnak eltörlése, annak szervezett, szabad mun-

¹ Ezért akarnak némelyek ily esetben egyenesen jogot adni az anyának a magzatelhajtásra, pl. Gräfin Gisela von Streitberg *Das Recht zur Beseitigung keimenden Lebens* etc. Oranienburg 1904. — id. Bloch id. m. 770. oldal.

² Pl. a német Otto, a svájci Troll-Borostyáni Irma, aki tényleges túlnépesedés esetén az újszülött gyermekek megölését is megengedhetőnek tartja (*Die Gleichstellung der Geschlechter* Zürich. 1888. 264. oldal). — Stille régebbi munkáiban mindenesetre e túlzókhoz volt számítható, de idézett újabb munkájában már „kételkedőbe esik a felett, hogy vajjon helyes-e Németországban az angol minta szerint hívni életre egy nagy neomalthusiánista agitációt?” (id. m. 934. oldal).

³ *Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft*. Wien, 1860.

kások által való művelése, a mezőgazdasági technika javítása, tehát a gazdasági élet új organizációja, egy magasabb fokú termelési módra való átmenetel gyorsabban szaporítaná is a létfenntartási eszközöket, mint ahogy a népesség szaporodik, a túlnépesedés veszélye ezáltal nem marad el véglegesen, hanem annak bekövetkezése legfeljebb pár deceniummal kitolatik és ez a veszély annál inkább fenyegető, minél jobban igyekeznek a társadalom jólétét emelni.¹ Részletesen vizsgálván és sok helyen cáfolván is Malthus könyvében foglalt egyes tételeket, Kautsky végül is ama következtetésre jut, hogy igaza van Malthusnak abban, hogy az emberiség a létfenntartási eszközök mértékén túl való szaporodásra bír tendenciával: az ínség és a nyomor be is áll, ha e tendenciának érvényesülnie lehet, de ha korlátozzák azt, még nagyobb baj származik belőle. Itt azonban nem állhatni meg; hogy a szociális kérdés csak kielégítően is megoldható legyen, a népesedés problémáját kell előbb megoldani; a megoldáshoz vezető, bár nem univerzális eszköz pedig a nemi érintkezés preventív módja, a házasságok termékenységének csökkentése, ami, mint eszköz, magában véve baj és rossz ugyan, de szükséges rossz és kisebb azoknál a bajoknál, amelyeket a túlnépesedés szükségképpen létrehoz és amelyek a létért folyó küzdelem legkétségbeesettebb alakjaiban nyilvánulnak; azért az erkölcsiség követelménye igénybe venni ezt az eszközt, mely erkölcsileg megengedhetőbb, mint az éhínség és a dögvész, a harc és gyilkosság, a szifilis és a prostitúció.²

A mérsékelt polgári irány főharcosa Mantegazza s ide-sorolható a német Zacharias, Gans zu Putütz, Hasse (Mensinga álneve), Ferdy (Meyerhof álneve), a francia Bertillon, sőt úgy látom, Rümelin is hajlik ez irányhoz, hisz ő élénken tiltakozik az ellen, hogy a francia kétgyermekrendszer német földön „homályos pont”-nak nevezzék, amint ezt kedvvel szokták e néven emlegetni; szerinte ebben az intelligens tömegöszton nyilvánul csak meg, amely talán öntudatlanul is neomalthusiánistákká tette a franciákat.³

Ilyen mérsékelt neomalthusiánista azonban manapság már sokkal több van annál, mint amennyit a ligák tartanak tagjaik által számon. Az idők jele ez.

¹ Id. munka 165. old.

² Id. m. 195. old.

³ *Reden und Aufsätze*. Neue Folge, Freiburg in B.-Tübingen 1881. — *Zur Übervölkerungsfrage* című ért. 613—615. old.

B) A Malthus elméletét el nem fogadó írók.

A mai társadalmi rend alapján álló antimalthusiánizmus.

A malthusiánisták mellett tekintélyes helyet foglal el az íróknak azon csoportja, amely nem tartja megállhatónak a Malthus tételeit, nem fél azoktól a következményektől, amelyeket Malthus a népesedésnek úgy jövőbeli, mint a jelenben felmutató alakulásától vár és a társadalmi rend minden megváltoztatása nélkül is reménységgel tekint a jövő elé.

Ezeket az írókat leghelyesebben a mai társadalmi rend alapján álló, vagyis *polgári antimalthusiánistáknak*, vagy világfelfogásuk optimisztikusabb volta folytán *polgári optimistáknak* lehet nevezni. Számuk ma már egyre növekedőben van, főleg Francia- és Angolországban; a németek között csak egynéhány statisztikus vagy nemzetgazda az, aki ideszámítható. Ennek az oka azonban világos, volt is már szó róla a megelőző lapokon.

A XIX. század legutolsó 2—3. tizede óta — az előbbi időben ily irányban dolgozó írókat mind felsorolni céltalan lenne itt is¹ — ily polgári optimistáknak főleg a következők nevezhetők.

¹ A régebbi írók tekintetében itt is Mohl, Elster, Wagner stb. idézett munkáira utalok; csak a főbbek neveit és munkáikat említem meg itt: ilyenek S. Gray (*The happiness of state; or an inquiry concerning population etc.* London, 1815.), James Graham (*An inquiry into the principle of population.* Edinburgh, 1816.), John Weyland (*The principle of population and production, as they are affected by the progress of society.* London, 1816.), Nassau William Senior, akit némelyek nem egészen számítanak az optimistákhoz (*Two lectures on population.* London, 1831), Sir Archibald Alison (*The principles of population and their connection with human happiness.* Edinburgh, 1840.), az amerikai Alexander Hill Everett (*New ideas on population, with remarks on the theories of Malthus and Godwin.* London, 1823.). — A francia Frederic Bastiat (*Harmonies économiques*, melyet szerzője 1849-ben írt; az *Oeuvres complètes* VI. kötetében, Paris, 1870. 6. kiadás 1 kötet), ki a francia ifjúságnak a szocializmustól való megvédését célozza s azt igyekszik kimutatni, hogy az emberiségnek érdekei között állandó harmónia van s ez uralkodik a népesedés tekin-

1. Az angol antimalthusiánisták.

Henry Sidgwick, — akit Wagner a Malthus hívei közé soroz — nem fogadja el a Malthus-féle doktrínát, nem tartja azt igaznak, sőt helytelennek látja, amely csak arra alkalmas, hogy az emberiség előhaladását gátolja.¹

A. I. Ogilvy szintén e nézetet képviseli; szerinte a Malthus elmélete lényegében rossz, a morállal ellentétben áll és a civilizációra is veszélyes. Éppen ezért, bárhogy védelmezzék is azt néme-lyek, el kell vesztenie jelentőségét, mert úgy a tudománynak, mint az életnek csak akadályára szolgál és a társadalom boldogságát is korlátozni törekszik.

tetében is, mert a népesség növekedése és sűrűsödése egyet jelent a csere s a termelés könnyebbé válásával. Ezt a pontot hagyta figyelmen kívül Malthus, ezért nem áll meg az ő elmélete. Ebből a szempontból sorolható ide Henry C. Carey is, akinek munkáját azonban én az ő természettudományi okoskodása révén máshol ismertetek. — Achille Guillard (*Elements de Statistique humaine ou demographic comparée*. Paris, 1855.) szintén a fatalista optimizmust képviseli és szerinte a népesedés a létfenntartás eszközeivel mindig egyensúlyban lenni, nem pedig azokat meghaladni törekszik. Pellegrino Rossi (*Essai sur la population*, 1845.) szintén az optimisták felé hajlik. A német Friedrich List (*Das nationale System der politischen Oekonomie*. 1841. Magyar fordítása Sárvárytól), aki tagadja, hogy a népesség gyorsabb arányban növekednék, mint amily mértékben a létfenntartási eszközöket elő lehet állítani, vagy legalább is fonák dolog ily aránytalanságot venni fel addig, amíg a földön nagy mennyiségű természeti erő hever használatlanul, amelyekkel a mainál talán százszor is több ember volna eltartható. Minden gazdasági állapotnak meg van a maga népességbefogadó képessége s ha a gazdasági élet magasabb formát vesz fel, úgy nő a népességbefogadó képesség is. És éppen abban tévedett Malthus, hogy az emberiség szaporodásának lehetőségét csupán a természettől látta függőnek, holott pedig a produkció eszközeinek mindenkori organizációja ezzel együtt gyakorol arra befolyást. Csak hogy ennek folytonos javítása el fogja törölni a túlnépesedéstől való félelmet. — Ernst Engel még mint a szász királyi statisztikai hivatal főnöke, csatlakozott ez optimista felfogáshoz (*Über die Bedeutung der Bevölkerungstatistik*, etc. *Zeitschrift des stat. Bureaus des kön. sächs. Ministeriums des Innern*. I. évfolyam 1855.), amely szerint nem kell félni a Malthus rémképeitől, hisz a népesség mindenhol egyensúlyban van a létfenntartás eszközeivel. — Max Wirth (*Grundzüge der National-Oekonomie*, III. kiadás, Köln, 1861. I. kötet 423—449. old.) szerint a tápszerek gyorsabban növekszenek, mint a népesség, a termelésnek 40 év óta tartó óriási mértékű növekedése Malthust is más tételek felállítására bírta volna.

¹ *The Elements of Politics* London, 1891. 302-306. oldal.

² *Malthusianism* című cikke a *Westminster Review* 1891. évi szeptemberi számában.

Arnold Toynbee, a „nagy és boldogtalan szociálgazda”, aki ellenmondásai és tévedései dacára is, mint egy fényes csillag ragyogja be az angol társadalmi gazdaságtan történelmét, aki Marshall szerint a középkori szent modern ideálja, még inkább s még nagyobb hatással száll síkra a Malthus elmélete és annak társadalmpolitikai következtetései ellen, mint a többi angol írók.¹

John Keils Ingram, dublini professzor, aki a társadalmi gazdaságtan történetének világos megírásával kiváló érdemeket szerzett, az előbbi írókhoz hasonló, optimisztikus álláspontra helyezkedik Malthusszal szemben. Munkájában² bő méltatást talál a Malthus kora, munkája megírásának körülményei; maga a népesedés törvénye részletes ismertetést nyer s néhány találó vonással vázolja Ingram a kritika főbb pontjait is. Szerinte nem lehet nagy felfedezésnek mondani a Malthus elméletét, s vissza kell utasítani azt a fenhéjazó hangot, amellyel e teória dicséretét némelyek emelni akarják. Mindenesetre vannak érdemei Malthusnak, csakhogy úgy ő, mint követői nyilvánvalóan túloztak az általa feltüntetett veszélyek nagyságának és fenyegető erejének megítélésében. Az ő szemökben a társadalom tökéletlensége oly hatalmas alakulást látszott venni, mintha az az egész eget sötét felhővel borítaná s a világot megsemmisüléssel fenyegetné.³ Észszerű társadalmi berendezkedés mellett a népesség számának az annak eltartásáért elégséges eszközkhöz való illeszkedését a körülmények érezhető vagy előre sejtett nyomása és a szociális lesüllyedéstől való félelem megvalósítja. Az a kedvező fogadtatás, amelyet a Malthus nézetei egyes körökben találtak, részben kétségtelenül abból magyarázható, hogy ezek a társadalom magasabb rétegeire igen kedvezők voltak és egyszerűsmind alkalmasak arra, miszerint a gazdagokat és hatalmasakat a munkásosztály helyzetéért való felelősségüktől megszabadítsák. Hisz a Malthus-féle elmélet szerint a szegények és a munkások önmagok az okai minden nyomorúságos helyzetöknek, nem pedig feljebbvalóik közönye vagy az állam intézményei.⁴ Az utóbbi idő-

¹ *Lectures on the industrial evolution in England.* London, 1884. E három szerző műveit nem tudtam megszerezni, így munkáik bővebb ismertetése helyett csak Nitti id. m. 88. oldalán adott szűkös jegyzetek alapján mutathatom be Malthus elleni állásfoglalásukat.

² *History of political economy.* Német fordítása Roschlautól *Geschichte der Volkswirtschaftslehre.* Tübingen, 1890. 151—165. old.

³ Id. m. 159. old.

⁴ Id. m. 164. old.

ben a darwini kiválasztási teóriával kapcsolatban akarják a Malthus-féle elméletet megalapozni, hogy t. i. mindannak el kell tűnnie a föld színéről, ami nem tudja fentartani magát és ezen a tényen változtatni sem lehet. Ámde a felfogás is téves, mert hiszen egyfelől az emberi gondolkodás és megfontolás az állatvilág minden terén új erőként érvényesül, amely az alárendelt fajokat elővigyázattal tartja korlátok között s azok sorsát végérvényesen megállapítja, de éppen úgy másfelől az emberi előrelátás is a gyengék oldalára állhat a szociális téren, amennyiben megfontolt cselekvés útján szabályozza azt, ami különben csak egymásra törő, önző ösztönök hatása alatt álló erők küzdelme lenne.¹

2. A francia antimalthusiánisták.

A francia írók körében is napról-napra szemlélhető ez az átalakulás, amely a Malthushoz közel vagy vele egy nézőpontra állástól a vele szemben való állásfoglalásig vezeti az írókat: Wolowski, Lavergne, Baudrillart, Legoyt² mutatják ezt az átalakulást; mellettök az újabb írók között már azok viszik a vezérszerepet, akik nem is tették meg ezt a metamorfózist, hanem egyenesen Malthus ellen foglaltak állást: — az optimisták.

a) Több francia szociálgazda.

Touissaint Loua abban a véleményben van, hogy a népesség nem geometriai, hanem arithmetikai haladványban való szaporodásra bír tendenciával; ez pedig lerontja a Malthus hírhedt elméletét, amely szerint oly pillanatnak is el kellene jönnie, amikor az embereknek nem volna már meg a szükséges létfenntartásuk sem és menthetetlenül el kellene pusztúlniok.³

Mangin hasonló véleményben van, s örvend azon, hogy a tudomány és a műveltség haladása már is megsemmisítette a Malthus kegyetlen elméletét.⁴

¹ Id. m. 165. old.

² Lásd Nitti id. m. 96—97. oldal, hol az illető írók művei is felvannak sorolva. A Baudrillart *Manuel d'économie politique*-jének Keleti-féle magyar fordítása (*A politikai gazdaság kézikönyve*, Pest, 1861. 353—360. old.), amely a Keleti nézeteit is magában foglalja, főleg Thiersnek a tulajdonról szóló munkájára hivatkozik optimizmusa indokolásánál.

³ *L'économiste français*. 1876 nov. 11-iki füzete. Id. Soetbeer id. m. 15. old.

⁴ *L'économiste français*. 1883. jan. 6-iki füzet. Idézte Soetbeernél ugyanott.

Yves Guyot¹ és Cauwés² minden tartózkodás nélkül küzdenek Malthus ellen, ott pedig, mintegy előre megsejti a szociális kapillaritás később Dumont által megalapozott törvényének létezését s összeköttetésbe hozza a születések csökkenését a növekvő civilizációval. Ő honorálja azt a nézetet, hogy a Malthus elméletének lehet valami fontossága egy tőlünk igen távol eső korszakban, de a társadalmi gazdaságtannak sem nem kell, sem pedig nem is lehet arra most súlyt fektetnie. Az egész lakható földet betöltő népesség problémája igen távol van még tőlünk, s ha még feltehető volna is, hogy ez bekövetkezik, az idő oly messzire esik, hogy a tudomány azt előre sem meg nem láthatja, sem pedig meg nem állapíthatja.³

Jacques Bertillon nemcsak visszautasítja a Malthus tételeit, hanem törvényhozási úton „népesedési közigazgatást” is akar teremteni s államilag megállapítani a családok gyermekszámát.⁴

b) Gide.

Charles Gide is elveti a Malthus tanait. Száz esztendő telt el már e munka megjelenésétől és mind e mai napig semmiféle kísérlet nem igazolta be a Malthus pesszimista jóslatait.⁵ A statisztika azt igazolja, hogy a natalitás kisebb a gazdag osztályoknál, mint a szegényeknél és hogy az minden népnél csökkenni látszik a jólét emelkedésének arányában. És egy csomó szükséglet összetalálkozása is a nemi szükséglet korlátozására vezet, amely pedig a táplálkozással együtt egyedüli szükséglete a szegényeknek. Valószínű, hogy a vagyonosság terjedésével a natalitás aránya is csökkenni törekszik, amint hogy tényleg, szemmel láthatólag csökkent az már csaknem minden országban. Úgy látszik, a natalitás kisebb a demokratikus államokban; az északamerikai Egyesült Államokban (a benszülöttekre), Ausztráliában, csökken a natalitás

¹ *La science économique*. Paris, 1881.

² *Préas d'économie politique*. Paris, 1881.

³ *Traité d'économie sociale* 2. kiad. Paris, 1892. II. köt. 172—175. §§.

⁴ *La natalité en France et les moyens a employer pour la relever* című dolgozata a *Revue internationale de Sociologie*. 1893. évi folyamában 46. s. köv. old.

⁵ *Prinapes d'économie politique*. VIII. kiadás. Paris. 1903. — 569 old. — Gide id. m. 12 old. szerint a Malthus munkája megjelenését tévesen 1803-ra teszi.

Franciaországban is, aminek oka talán az individuális felemelkedés lehetőségében keresendő, amelyet Dumont pittoreszk névvel a kapillaritás törvényének nevezett el. Ez nőre és férfira egyaránt hat s a feminizmus, ami pedig szintén a demokratikus mozgalom egyik ténye, abban a mértékben szorítja összebb a feleség és anya természetes funkciói körét, amely mértékben megnyitja számukra az összes szociális funkciókat. A biológia¹ szerint általában véve a fajok termékenysége fordított arányban áll az individuumok fejlődésével; az alsóbb rendű fajok sokkal nagyobb arányban szaporodnak, mint a magasabbak vagy az ember. S ez a törvény — úgy látszik — fiziológiai antagonizmust tartalmaz a nemző és az ágybéli működés között s arra a reményre ad kilátást, hogy az emberi nem termékenysége az egyének s köztök éppen a nők morális és intellektuális fejlődésétől függ s így a jövőben csökkenni fog. Végül a pszichológiai törvények is, amelyek a szükségletek változásaira, korlátoltságára és helyettesítésére vonatkoznak, kedvezőbb perspektívát adnak arra nézve, hogy a szükségletek nagy számát a jövőben is ki lehet elégíteni. A természet ugyan csak korlátolt mértékben áll rendelkezésünkre, de a lehető kombinációknak valóban végtelen számában nyújt viszonzást, úgy, hogy az ember vágya sohasem meríthetődik ki. A táplálkozásnak, mint ilyennek szüksége sohasem pótolható ugyan mással, de a táplálkozás egyes részeiben bizonyára lesz pótolható. Új és új tápszerek találtak fel végtelen sorban egymás után s legkevésbé sincsen igazok azoknak, akik azt hiszik, hogy az éttrend végére látnak.²

c) *Paul Leroy-Beaulieu.*

Még behatóbban foglalkozik a népesedés kérdésével az *Economist français* szerkesztője a Collège de France tanára s az Institut tagja: Paul Leroy-Beaulieu. Ő már harminc évvel ezelőtt jelentette ki lapjában, hogy a Malthus elmélete túlzott és korai s hogy a gondviselés tévedett, midőn a 18. század végén adott egy oly embert a világnak, akinek a 21. században kellett volna világra jönnie.³ De gazdaságtani nagy munkájában azóta is folyvást ennek

¹ Itt Gide biográfiát mond id. m. 571 old.

² Id. m. 570—71. old.

³ *L' économiste français.* 1876 szept. 9-iki szám. id. Soetbeer id. m. 15. old.

a meggyőződésnek adott hangot s e munka legújabb kiadásában két nagy fejezetben foglalja össze Malthusszal.

Leroy-Beaulieu a népesedés problémáját részben fiziológiai és természeti, részben pedig gazdaságtani problémának fogja fel, de e tudományos és általános társadalmi nézőpont mellett a jelen és jövő által meghatározóit nemzeti érdek nézőpontjából is vizsgálja azt.²

A Malthus tanának, az őt megelőző íróknak s kritikusaiknak nagy vonásokkal való ismertetése után, amelyben újat egyáltalán nem mond, Leroy-Beaulieu a népesedés kérdésének részletesebb vizsgálatára tér át. Megállapítja amaz általános aktuális körülményeket, amelyek a világot a jövőendő túlszűfoltól megóvják, arminők főleg a földnek még lakatlan részei; hisz a föld 1500 milliót tevő jelenlegi népessége igen rosszul van elosztva: legalább is megkettőződhetik, de termelő képessége arányában hihetőleg meg is háromszorozódhatik az, ha a föld minden pontján szétszóródik, anélkül, hogy valóban túlszűfoltot idézne elő.³

A mai mezőgazdasági és kereskedelmi válság, vagyis a fogyasztás és termelés momentán hibája egyáltalán nem a túlnépesedés műve; annak a fejetlenségnek az oka, amely mintegy húsz év óta nyilvánul a világ kereskedelmében: a civilizált országok népessége növekedésének a használatukra szolgáló különböző élelmi szerek növekedésével szemben való inferioritása.⁴ A statisztikusok túlzó rózsaszínű számításait, főleg Ravenstein adatait visszautasítja s Carey és Spencer biológiai tételeihez csatlakozva azt hiszi, hogy az ember intellektuális színvonalának emelkedése és életének változatosabbá válása bizonyos megszorító hatással van termékenységre.⁵ Majd a Malthus statisztikai adatainak elégtelen voltát mutatja ki s a statisztikának az egyesült államokbeli, angol, német és belga eredményeivel cáfolván a Malthus tételeit, azt az eredményt vonja ki e kritikai s negatív vizsgálódásokból, hogy a Malthus tana nyilvánvalóan hibás, mert a népesség szaporodási tendenciája, még azoknál a népeknél is, ahol ez a legerősebb, a

¹ *Tratte théorique et pratique d' economic politique.* (Az *Économistes et publicistes contemporains* című gyűjteményben. IV. kiadás. IV. kötet. Paris 1905.

² Id. m. 508—509. old.

³ Id. m. 531. old.

⁴ Id. m. ugyanott.

⁵ id. m. 543. és 546. old.

megkettőződésre kétszeres vagy háromszoros periódust kíván. Másfelől a humanitás ad példát a nemzeteknek vagy a nagyszámú társadalmi csoportoknak számuk állandósítására avagy korlátozására.¹

A második, inkább pozitív fejezetben Leroy-Beaulieu a civilizációnak a népesedésre gyakorolt „reális” befolyását kutatja s elsősorban Malthusnak a francia népesedésről mondott tételeiből indul ki; bő statisztikai adatok alapján megállapítja, hogy Franciaország nyilvánvalóan meghazudtolja a Malthus által a népesedésre felállított állítólagos princípiumot. Ez a dementi sokkal inkább kategorikusabb, mint a Malthus állítása.²

A natalitás mértékének Franciaországban való csökkenését oly tényezők okozzák, amelyek nagyrészt megkezdték működésüket más államokban is és amelyeknek hatása napról-napra látszik terjedni és érezhetővé válni a civilizált népeknél. Két csoportba tartoznak ezek: részint anyagi jellegűek, t. i. hogy a gyermekek többé már nem jutalmazók és nem hoznak magokkal jövedelmet a szülők számára, mint egykor a gyermekek és ifjak mezőgazdasági és ipari foglalkoztatásánál; de részint másféle jellegűek, mint pl. hogy a nevelés, a személyes és családi ambíció, a demokratikus eszmék fejlődése, a különböző életpályákon levő, ma már durvább verseny, a fényűzés ízlése, a megkötöttség hiánya, az előrelátás túlzása egyfelől visszatartják vagy csökkentik a házasságokat, másfelől pedig félelmet terjesztenek az egyes háztartásokban a gyermekek nagy száma iránt. A primitív ember általában termékeny és sorsa javításának minden foka emeli az ő termékenységét; a civilizált ember, bárminők legyenek is a segélyforrásai, általában megszűnik termékeny lenni.³

Ezt a feltevését igazolja Leroy-Beaulieu a különösen részletes belga és svájci statisztikával s kivétel nélküli általános szabálynak látja minden civilizált államban, hogy az újabb időkben a jólét, a műveltség, a demokratikus és új eszmék fejlődésével a termékenység csökken.⁴

Mindezek után, mondja Leroy-Beaulieu, nem lehet kétség a civilizált népeknél érvényes igaz népesedési törvény felől; ez

¹ Id. m. 571. old.

² Id. m. 589. old.

³ Id. m. 592—93. old.

⁴ Id. m. 596. és 603. old.

pedig teljesen különbözik a Malthusétól s a csökkenő termékenység tendenciájában nyilvánul; a jólét és a demokratikus eszmék vagy érzelmek bizonyos fokára eljutott civilizáció a népesség szaporodásának korlátozása útján halad tovább s a civilizált népeket sokkal inkább a születések kvótája csökkenésére irányuló tendencia, semmint a föld túlnépesítése fenyegeti.¹ Minden esetben bizonyos, szemben a Malthus állításaival, hogy a civilizáció jelenlegi periódusában a termelt létfenntartási eszközök a művelt vidékeken sokkal gyorsabban törekszenek szaporodni, mint e vidékek népessége és ez a főoka az árak csökkenésének, mely miatt annyit panaszkodnak a két világrész földművelői. Ha az európai civilizált országoknak saját segédforrásaikból, a távoli világrészek élelmiszereinek minden behozatala nélkül kellene élniök, a földművelés egyszerű haladása és a földre fektetett tőke rövid idő alatt az élelmiszereknek oly progresszív kvótáját adná eredményül, amely messze felülmúlná a lakosság száma növekedésének kvótáját.²

Ezzel szemben azonban igaz marad, hogy bizonyos, még primitív és tőkeszegény országokban a népesség — tekintettel a megélhetés éleleszközeire és a technikai ismeretekre, amelyekkel rendelkezik — túlságosan elszaporodhatik. Ez az eset Olaszországban, vagy legalább is számos olasz provinciában s némely német tartományban. S itt hivatkozik Leroy-Beaulieu az elhunyt Bertillonra, aki szerint Németország megtakarított összegeit gyermekekké változtatja, míg Franciaország ellenkezőleg a népesség fölöslegét változtatja megtakarított summákká és tőkékké. Azon negyedszázad óta azonban, mikor Bertillon e formulát kitalálta, Franciaország még jobban beigazolta e methodust, míg Németország azt sokkal inkább enyhíteni, ha ugyan azzal nem szakítani törekszik.³

Végleges eredménye Leroy-Beaulieu fejtegetéseinek az, hogy Malthus állítólagos népesedési principiuma csak a barbár és a primitív népekre alkalmazható. Oroszország, China még alá vannak vetve, Japán már — úgy látszik — kivonja magát alóla. A civilizált népeknél, amelyeknek a művelődés, a jólét a demokratikus törekvések vérvévé váltak, a termékenység fokozatosan csökken. Ez a csökkenés azonban nem egységes. Legtúlságosabb Franciaországban,

¹ Id. m. 613. old.

² Id. m. 614. old.

³ Id. munka 626. old.

aztán az Egyesült-Államokban; meg van a tendencia hozzá a Svájcban és Belgiumban és követvén a civilizáció és a demokrácia fokát, a többi államok is gyorsabb vagy lassabb tendenciával bírnak a natalitás kevesbbitésére.¹

Egyszóval Leroy-Beaulieu szerint sincs semmiféle ok arra, hogy az emberiség mai társadalmi szervezete mellett legkevésbé is féljen a jövendőtől.

d) A szociológusok.

A szociológusok közül többen állanak a Spencer álláspontján, amelyről alább bőven lesz szó. — Jacoby, Candolle, Richet, Delaunay, Letourneau, Guyau, Fouillée a képviselői a biológiai szempontokat többé vagy kevésbé elfogadó, de mindenkor antimalthusianista és így inkább vagy kevésbé optimista álláspontnak.²

3. Más polgári antimalthusianisták.

a) Szocialgazdák.

Az amerikai írók közül, a szocialista Henry Georgetól tekintve, Van Buren Denslow és Simon N. Pattén közelednek az optimista felfogáshoz, amelyhez több író közül még a spencerista Brownell is társul.

Antimalthusianista még az orosz Csernyisevszki és a finn Tallquist is.³)

A németek közül antimalthusianistának a régebbiek közül csak H. v. Scheel mondható, aki ugyan mellékesen érinti a népesedés kérdését, de teljesen ellentétbe helyezkedik azokkal, akik a munkás-kérdést tisztán aritmetikailag fogják fel és abban a véleményben vannak, hogy csak a munkaórának lehető legkedvezőbb alakulása játszik itt döntő szerepet. A munkakínálat csökkentése végett eszközként a kivándorláshoz és a munkások házasodhatásának megnehezítéséhez nyúlni azért nem célravezető, mert nem lehet egyedül a munkásokat tenni felelőssé a gyors népszaporodás miatt; különben is nem világos és nem keresztülvihető a Malthus gondolata s a munkabér és a népszaporodás csak annyiban van egymással

¹ Id. munka 631. oldal.

² Lásd ez írókra és idevágó műveikre Nitti id. m. 97—101. old.

³ Lásd Nitti id. m. 105—106. old.

összefüggésben, hogy a magas bérek a magasabb életigényekkel párosulva késleltetik a házasodási és csökkentik a gyermekszámot. Eppen ezért a kevésbé díjazott munkásoktól nem lehet kívánni, de nem is lehet várni a házasságtól való tartózkodást, a jobban díjazottaktól pedig nem szükséges várni azt, mert azok önként megteszik a teendőket. Már csak azért sem állhatnak meg a Malthus tételei.

Újabb időtől a németek közül főleg Fetter és Prinzing számítható a polgári alapokon álló antimalthusiánistákhoz. Az előbbi hosszasan bírálja Malthus elméletét, amelyet kielégítőnek nem tart s maga is megkísérelti „voluntárius alapon” egy új népesedési elmélet alkotását.² Az utóbbi pedig több apróbb dolgozatában, amelyek a statisztika mezejére is áttérjednek, veszi kritika alá a malthusi elméletet.³

A svéd Pontus E. Fahlbeck is a polgári antimalthusiánisták közül való, ki a Malthus elméletét csak az alacsony kulturfokokra ismeri el érvényesnek.⁴

A magyar szociálgazdák sorából Karvasy Ágost⁵ a társadalmi rend bajaira: a javak aránytalan felosztására viszi vissza az esetleg mutatkozó társadalmi bajokat, de bizalommal tekint a jövőbe s alaptalanoknak itéli a Malthus aggodalmait.

Pisztóry Mór pedig főleg Careyre támaszkodva, a munkára „mint a meggazdagodás egyedüli forrására” utal s nem a lakosság túlságos nagy számában s nem is a szegényebb néposztály könnyelműségében keresi a túlnépesedés állítólagos bajait, hanem a gazdasági törvények szabad érvényesülésének erőszakos megakadályozásában. Pistóry, a feltétlen gazdasági liberalizmus híve s ez álláspontonról bírálja el a népesedés kérdését is. Ha meg tudja is érteni Malthus okoskodását, jól látja, hogy mennyire téves az

¹ *Theorie der sodalen Frage*. Jena, 1871. 93—98. oldal.

² *Versuch einer Bevölkerungslehre ausgehend von einer Kritik des Malthussehen Bevölkerungsprindps*. Jena. 1894.

³ *Das Bevölkerungsgesetz* című dolg. az *Allgemeines Statistisches Archiv* 1904. évf. — *Bevölkerungstheoretische Probleme* a Wolf-féle *Zeitschrift*. 1907. évf. s több más értekezése.

⁴ *Der Adel Schwedens* etc. Jena. 1903. — *Der Neomalthusianismus* című ért. a Wolf-féle *Zeitschrift* 1903. évf.

⁵ *Népszerű nemzetgazdászati tudomány* a mívelt rendek szükségéhez alkalmazva. III. kiadás. Pest, 1867. (A M. T. Akadémia által kiadott *Tudományok csarnokának* III. kötete). 85—86. oldal.

s azt a végső határt, mellyel Malthus már saját korában és minden korban fenyegette az emberiséget, oly beláthatatlan távolságban hiszi lenni tőlünk, hogy attól tartani sohasem kell.¹

b) *Statisztikusok.*

A dán Harald Westergaard egyik statisztikai munkájában² hajlik az optimizmus felé. Amikor ugyanis a népesség sűrűségéről szól, megemlíti, hogy a Malthus-féle elméletről szóló vizsgálatokban szintén szerepet játszik a népesség sűrűsége. Egy időben azt hitték, hogy ennek azt a maximumát ki lehet számítani, amelyen túl a népesség, az éhhalállal való lakolás büntetése nélkül nem szaporodhatik. Ámde ma már letett a tudomány erről. A mi korunkban a régebben csak sejtett dolog már annyiszor valósággá vált, a kultúra haladása oly sok, előbb áthághatatlannak tartott korlátot áttört s az organikus természetben az önkorlátozásra vonatkozó törvények annyira köztulajdonává lettek a művelteknek, hogy az ember ma már tartózkodik attól, hogy oly határköveket állítson fel, amelyeket az előrehaladó fejlődés majd egyszer mégsem respektál.

Ez az optimista hang csendül meg az olasz Emilio Morpurgo munkájában is,³ aki azt mondja Malthusról, hogy ő — aki nem volt sem apostol, sem szektaalapító — tudományos formát akart adni egy nagy problémának. Hosszú időn át azt hitték róla, hogy tana a gondolatvilág legmerészebb forradalmaihoz számítandó, mert talán azelőtt még soha sem merték oly határozott formában kimutatni, hogy az emberiség saját helyzetéért felelősséggel tartozik. Malthus vállalkozott arra, hogy a tradíció ellen a történelem útján küzdjön; ezért hirdeti az embereknek az előrelátás kultuszát. Ez a kultusz megmaradt, a tan azonban ma már csak a múlté, mert, amint Cattaneo mondja, ezt Malthus mohón vezette le egy néhány számsorból. Az egész tan összefüggéstelen tények erőszakos abstrakciója, hasonló az oly elmélethez, amely a mozgás kiszámításánál az erőket és azok feszültségét nem veszi számításba; de még ezenfelül az ember hatalmát igen szűk korlátok közé is szorítja. Malthus

¹ *Nemzetgazdaságtan.* IV. kiadás. Budapest. (Évszám nélkül; az előszó 1905-ből kelt) 411—415. oldal.

² *Die Grundzüge der Theorie der Statistik.* Jena, 1890. 143. oldal.

³ *Die Statistik und die Socialwissenschaften.* Einzig vom Verfasser autorisirte deutsche Ausgabe. Jena 1877.444. s köv. oldal. —A VII. oldalon „Thomas Heinrich”-nek mondja Malthust.

túlságosan általánosítja a nyomort, amely szemébe tűnt, az emberben nem lát elegendő erőt, amely a jobbulás előidézésére elegendő volna és nem sejtí, hogy jöhet még oly idő, amikor az ember minden őt körülvevő dolog fölé kiterjesztheti a kezét s ugyanakkor saját hajlamait, öröklött szokásait is legyőzheti, egyszóval: teljesen átalakulhat.

Ezen felfogás igazolására Morpurgo bemutatja a gazdasági élet fejlődésének tényeit; ő reméli, hogy a kémia tudománya a földnek kimeríthetetlen termékenységét fog adni, hogy gépek, találmányok nem is sejtett fejlődéshez segítik az emberiséget;¹ hivatkozik ennek a hitnek tudományos támogatása végett a meteorológia fejlődésére, Elysée Reclus optimista jövendöléseire.

¹ Id. m. 446 oldal s köv. oldal.

A természettudományi alapokon álló antimalthusianizmus.

Amíg a társadalmi gazdaságtan a Malthus-féle elmélet szűk határkövei közé bezárkózva, sokszor letért különleges céljai igazolása végett az objektív kutatás ösvényéről is, egy néhány biológus és természettudományi ismeretekkel rendelkező kutató új utat igyekezett nyitni a népesedésről szóló tanoknak.² Előbb Doubleday, majd Bagehot és később Herbert Spencer, Trail, Reich, Nossig szélesbbitik az új horizontot és irányzatuk lenyúlik a legújabb időkbe egész Ammonig. Hozzájuk társul egynéhány szociálgazda is, többé vagy kevésbé optimista világfelfogással, ki gazdaságtani vizsgálódása körében igyekszik értékesíteni biológiai tudását, mint Carey, Dühring és Mandelló.

1. Egynéhány régibb természettudós.

a) Sadler.

A némelyek által csak az ú. n.: „polgári optimisták” közé sorozott Thomas Sadler nyitja meg tulajdonképp a biológiai kiindulási pontból Malthus ellen intézett támadások sorát. 1830-ban kiadott, de befejezetlen munkájában² elismeri, hogy meg van időnként a népesség száma és az élelem mennyisége közötti diszharmónia s az ebből származó társadalmi nyomorúság, de azt állítja, hogy e bajok a régebbi időkben jobban voltak érezhetők; legkevésbé pedig azokban az időkben lehet érezni ezeket, amelyekben az illető ország a legnagyobb népességgel bír. Az aritmetikai progresszió nem fejezheti ki a tápszerek szaporodását addig, amíg az egész föld nem áll művelés alatt, de azontúl sem. Az egész Malthus-féle elmélet alaptalan s hamis következtetésekkel

¹ V. ö. Nitti id. m. 74. old.

² *The law of population: a treatise, in six books, in disproof of the superfecundity of human beings and developping the real principle of their increase.* London 1830. 2. kötet. A harmadik nem jelent meg,

van tele. Helyébe Sadler a következő tételeket állítja: 1. Az ember tápláléka úgy az állat-, mint a növényvilágból oly arányban szaporodik, amely minden esetben — némelykor pedig még végtelesen — sokkal nagyobb és gyorsabb is, mint ahogy azt a szóban levő elmélet a népesség szaporodására vonatkozólag felállította. 2. Az emberi nem igen különböző arányban szaporodik, amelyet az egyidőben élők száma állapít meg. 3. A Malthus-féle arithmetikai és geometriai progresszió, egyenként tekintve, épp oly hamis, mint amennyire ellentmond az igazságnak és a tapasztalásnak, ha egymással összekötjük őket. Ha a népesség szaporodását jelöljük az arithmetikus s a tápszereket a geometriai progresszióval, akkor mutatják ezek, bár akkor sem egész megfelelően, azt a bőséget, amellyel a gondviselés ellátta az emberi nemet s azokat az állandóan növekvő és soha ki nem merülő készleteket, amelyek minden jövőendő generáció számára fenn vannak tartva.¹

Sadler igazolja is ez állításokat, sőt egy egész új teóriát állít a Malthusé helyébe, amelynek alapja az, hogy — és ez sorozza őt éppen e csoportba tartozó írók sorába — az emberi nem termékenysége abban a mértékben csökken, amint a népesség száma szaporodik. A gyenge táplálkozás és az erős munka növeli a termékenységet, a jólét s a gazdag táplálék pedig gyengíti azt, amint ezt már Adam Smith is állította. Sadler erre például hozza fel az angol nemesi családok gyakori kihalását, így aztán véleménye szerint nem kell félni a túlnépesedéstől, hogy ha minden ember biztos jólétben fog élni; ellenkezőleg, ezzel fog csak csökkenni tulajdonképpen az emberiség termékenysége.²

b) *Doubleday*.

Thomas Doubleday abból indul ki, hogy a növény- és állatvilágban minden faj, midőn veszélybe jut, rendkívüli erőmegteszítéssel küzd fennmaradásáért. Ennek nyilvánulása többek közt a termékenység fokozása, ha az elegendő táplálék hiányzik. Az ember szaporodása így áll fordított arányban a táplálék mennyiségéhez. A táplálék bősége visszatartja a szaporodást, a hiánya pedig növeli azt. Amint a növények túlkövére földben nem terem-

¹ Könyve számomra nem volt hozzáférhető, így Elster után (id. dolg. 748. old.) adtam a fentebbi kivonatot.

² Idézve Kautsky id. m. 108. old.

nek gyümölcsöt, hízlalt állatoknak nincsenek kölykei, a legjobban táplált néposztályok száma is épp így fogy, sőt kihal, míg az a népesség, mely nem táplálkozik rosszul, de munkával van terhelve, stagnál, a ki nem elégtően táplált néposztályok pedig gyorsan szaporodnak. Ezek szerint bárminő legyen is az ember reprodukív képessége, mindig megtalálja a maga korrekívumát a táplálék mennyiségében. A jelenlegi társadalomban elégtelen lévén a táplálék az alsóbb osztályok számára, a reprodukív képesség ez osztályoknál igen nagy, míg a magasabb osztályoknál, hol a bőséges táplálék bő vérűvé teszi az embereket, ez osztály tagjai nem lesznek alkalmasok fajok gyors szaporítására. A népesedés törvénye tehát abban áll, hogy 1. a szaporodás a legrosszabbul táplált népeknél a legintenzívebb; 2. a jólétben és fényűzésben élő gazdag népeknél csekély s a népesség számbeli csökkenése itt elmaradhatatlan következmény; 3. oly népeknél, melyeknek táplálkozása középfokon áll, a népesség állandó színvonalon marad. Ezt a feltevést Doubleday Anglia népességének a 15. és 16. században való csökkenésével igyekszik bizonyítani, mely szerinte a bő táplálkozás következménye volt.¹

2. Darwin szerepe a Malthus-féle teória körül.

Darwin tudományos munkássága a népesedés kérdéssel foglalkozóra nézve tulajdonképp csak annyiban fontos, mivel — saját bevallása szerint — őt Malthus inspirálta a „struggle for life” elvének felfedezésére. Darwin az egész organikus világot Malthus tanainak hatása alatt vizsgálta és abban az exorbitáns szaporodási képességben, mely minden organizmusnak a baktériumtól kezdve, fel az emberig, sajátja, találta a sokáig hasztalanul keresett igaz okot, melynek szükségképpen az élőlények tökéletességére kell vezetnie. A szaporodás folytán minden organizmusfajban ki kell fejlődnie a létért való harcnak, vagyis a tápszerekért és a többi nélkülözhetetlen életfeltételekért való erős versenynek és ebből a harcból azok az organizmusok kerülnek ki győztesen, amelyek valamely tekintetben előnyösebben vannak organizálva,

¹ *The true law of population, shewn to be connected with the food of the people.* London 1847. (III. kiadás. 1853.) A munkát nem birtam megszerezni, így Kautsky (id. m. 108—109.) és Nitti (id. m. 75. old.) után adom a fentebbieket.

mint versenytársaik, így jut érvényre a „natural selection” a természetes kiválasztás, s ez vezet azon individuumok fenmaradásához és tovább szaporodásához, amelyek inkább tudnak alkalmazkodni az új és megváltozott körülményekhez, mint a versenyharcban leverettek. Ezek kihalnak lassacskán, a győztesek pedig erősebb nemet hoznak létre és az illető organizmusfajt magasabb fejlődéshez segítik.

Ez a Darwin-féle álláspont — első tekintetre — igazolása és nem ellentéte a Malthus-féle elméletnek.

Azonban ha nem is oly ellentétes teória ez a Malthuséval, mint a Doubladayé vagy a Spenceré, alapfelfogását tekintve eltér attól; Darwin ugyan egy egyetemes, általános törvényt alkotott meg a Malthus teóriájából, de amíg Malthus a népesség száma és az élelmi szerek mennyisége közötti aránytalanságot a sors átkának nézte, a végzet borzalmas tényének, addig Darwin az aránytalanságban látta a haladás leghatalmasabb motívumát, a szociális evolúció jötevő szerzőjét.¹ Már pedig ez nagy különbség.

De ha Darwin örökbecsű felfedezése lételet Malthusnak köszönheti is, s ha Darwin ezt többször hangoztatja² és ha még oly rajongva emlékszik is meg — főleg Haeckelhez írott leveleiben — Malthusról, a természetes kiválasztás és a létért való harc tisztán természettudományi fogalmaival a népesedés kérdésében operálni nem igen lehet ezt a darwini tételeket magáévá tevő szociológus ma már elismeri, s belátja, hogy az emberi társadalom nemcsak a természeti törvények hatása alatt áll. És mikor a Darwin-féle természetes kiválasztást érvénnyel bírónak látja, ugyanakkor jól tudja, hogy az emberi társadalmakban lehetséges a létért való küzdelemnek az emberi akaratból folyó nagymérvű mérséklése is. S viszont ha a „moral restraint”, úgy ahogy azt Malthus kívánta, csakugyan elegendő nagy számú ember által gyakoroltatnék, akkor az emberi nem tovább szaporítására alkalmatlan egyéneknek mesterséges kiválasztása s így a népesség degenerálódása lenne csak az eredmény, mert így azok a jó lelkű és becsületes emberek halnának ki, akik valóban bűnnek tekintik több gyermek nemzését, mint amennyit szüleik eltartani képesek; ezek helyett aztán a

¹ Nitti id. m. 76. old.

² *Über die Entstehung der Arten durch natürliche Zuchtwahl* etc. G. G. Bronn fordítása, Stuttgart, 1867. (III. kiad.) 86. old.

lelkiismeretlen, az erkölcsi fogalmakról semmi helyes képpel nem bírók faja terjedne s annál nagyobb mértékben, minél több teret engedne át az ő utódaiknak a lelkiismeretes emberek önmegtartóztatása.¹

3. Spencer és iskolája.

a) *Spencer*.

Spencer² a túlnépesedést tekintő elmélete formulázásánál kiindulási pontnak s lehetségesnek tartja azt korunkban, de tagadja, miszerint az állandó maradhatna a jövőben. Antagonizmust lát az individuuum fejlődése, vagyis, mint nevezi, az individuáció és a szaporodás, a genezis között:³ ha az individuáció egyenlő jelentőségű mindama processzusokkal, amelyekben az individuális élet tökéletesebbé válik, s ha a szaporodás alá ama processzusok foglalhatók, melyek az új individuuumok képződését, létrehozását eszközlik, akkor világos, hogy a két processzus fundamentálisan ellentétes. Ha a külső feltételek: klíma, táplálék stb. ugyanazok maradnak, akkor minél magasabb fokon áll az individuális fejlődés, szükségszerűen annál alacsonyabb fokot fog mutatni a szaporodás, vagy megfordítva: az individuáció haladása visszaesést involvál a szaporodásban, s a szaporodás terén való haladás maga után vonja az individuációban való visszaesést.⁴ Az individuációhoz szükséges anyag nem használható fel a nemzésnél, míg megfordítva, a reprodukív tevékenység azt az anyagot kevesebbíti, amely az individuáció céljaira használható.

Ez antagonizmusból folyik azon következmény, hogy 1. minél kisebb az organizmus, vagyis minél kevesebb anyag használható fel az individuációra, annál erősebb a reprodukció; 2. minél kevésbé komplikált és differenciált az organizmus, annál nagyobb a szaporodása; 3. minél kevésbé mozgékony és tevékeny az állat, annál kevesebb anyag használtatik fel a mozgás céljaira.⁵

¹ Fircks id. m. 320. old.

² *A system of philosophy II. Principles of biology*. II. kiadás London, 1867. Itt a Vetter-féle német fordítás van használva. Stuttgart, 1876—77.11. köt

³ Id. m. 437—446. old.

⁴ Id. m. 450. old.

⁵ Ezeket a tételket igazolja Spencer, bár egyes kivételeket felfedez, id. munkája 453—529. oldalain.

Ezek a tételek képezik a népesedési törvény tételeit is, vagyis az emberiség szaporodásának törvénye ugyanaz, mint a többi organizmusé.¹ Az individuáció és a szaporodás közötti különbség azt a következményt is magával hozza, hogy amint a létfenntartás eszközei szaporodnak, a termékenység is nő és megfordítva: a létfenntartási eszközök csökkenését nyomon követi az emberi szaporodás csökkenése. Itt jó Spencer teljes ellentétbe Doubleday-val,² s kimutatja, hogy a táplálkozás minősége s a táplálék mennyisége az ember szaporodási képességét emeli,³ de bár a magasabb fokon álló civilizáció több embert táplálhat el, mint az alacsonyabb fokon álló, a népesség növekedésével a létért való küzdelem erősebb lesz; ez pedig a szellemi megerőltetést feltételezi. Mivel pedig az emberiség jövő fejlődésében az ember testi ereje bizonyára nem fog nőni, gyorsasága s mozgékonyasága hasonlóan valószínűleg nem változik, de a magasabb fokú műveltség inkább a nagyobb mechanikai ügyességben, vagyis a komplikált mozgások jobb koordinációjában fog mutatkozni, az intelligencia nőni fog és erkölcsi tekintetekben áll be javulás: a fejlődés a magasabb intellektuális és emocionális képzettség irányában fog haladni.⁴

A civilizáció, amelynek mindenkor előfeltétele a népesség szaporodása, következménye pedig bizonyos fajpusztító erők kevesbedése, más fajpusztító erők szaporodását hozza magával. Ha a nagyobb vadállatok részéről jövő halálveszély számbelileg annál jobban csökken, minél számosabbak az emberek, az a halálveszély, mely az individuumok szaporodása folytán áll elő: a táplálék hiánya következtében beálló veszedelem, a civilizációval egyre nő.⁵ A népességnek a létfenntartás eszközei mértékén túl való állandó szaporodása azonban ügyesség, intelligencia, önkontroll utáni folytonos szükségletet okoz, e tulajdonságok soha meg nem szűnő gyakorlását, azok folytonos tökéletesítését követeli s ezáltal biztosítatik az emberi tevékenységeknek jobb koordinációja, vagyis a tökéletesbült élet.⁶

¹ ld. m. 532. és 546. old.

² ld. m. 545. és köv. oldalak jegyzetei.

³ ld. m. 540—542. old.

⁴ ld. m. 549-550. old.

⁵ ld. m. 551. old.

⁶ ld. m. 552-554. old.

Az emberiség e nagyarányú szaporodása, együtt azokkal a változásokkal, melyeket az az ember környezetében létrehoz, okozza az emberiség továbbfejlődését, de ez a fejlődés az emberiség szaporodásának csökkenését szükségképpen feltételezi. A civilizáció ama jövendő haladását, amelyet a népességnek soha nem szűnő nyomása létesít, nyomon követi az individuációban végbemenő változás, mely nemcsak a struktúrára és funkcióra vonatkozik, hanem főleg az idegek struktúráját és funkcióját érinti. A komplikált és naggyá lett létérti harc a nagy idegcentrumoknak fejlődését vonja maga után s a kiterjedésében nagyobbá lett, struktúrájában további fejlődést felmutató agyban a gondolatoknak, a képzeteknek létrejövetele egyenlő viszonyok mellett korrelatív az idegrendszer nagyobb megfeszítésével és bizonyos anyagoknak pótlás céljából való nagyobb felhasználásával. A civilizáció útján való előhaladás e szerint az ahhoz szükséges anyagok igénybevétele folytán a fajfentartásra szolgáló tartalékkészletnek csökkentésével jár: ezt bizonyítja Spencer az agy nagyobb fokú fejlettsége és a nemi érettség időpontjának kitolódása közötti szembetűnő összefüggéssel s azzal, hogy ott, ahol szokatlanul nagy a szaporodás, bizonyos szellemi inferioritásról lehet szó, míg ott, hol nagyobb a szellemi tevékenység, gyakran teljes vagy részleges magtalanság áll be. Ezért gondolja azt, hogy az emberiség fokozatos fejlődésének ilyen módja sokkal inkább lesz okozójává az ember szaporodása csökkenésének, mint akármilyen más.

És amíg a civilizáció előző fokain nagyobb mennyiségű tápanyagot egy bizonyos nagyobb munkaerő-tömeg előállíthatott, mindenesetre el kell jönnie annak az időnek, ahol ez az arány megfordított lesz, ahol a táplálék minden újabb szaporítása csak a megfelelő, vele arányban levő munkánál több munka kifejtése által lesz eszközölhető; oly aránytalanság ez, amelynek állandóan növekednie kell és a szaporodási képesség csökkenését mindig jelentékenyebbé kell tennie.¹ Ennek a haladásnak pedig addig kell tartania, amíg az emberiség egyensúlyba jut, amidőn az önfentartásnak a fizikai és szociális feltételek variációi szerint növekvő vagy csökkenő költségei alapul vételével minden pár utódainak száma kettő és három között hullámozik.

Az individuáció és szaporodás közötti szükségképeni ellentét

¹ Id. m. 555—558. old.

nemcsak a fajok fentartásáról szóló á priori sztikus törvénynek felel meg teljes pontossággal, hanem a fajfentartás legmagasabb formájának elérését is ez biztosítja; azon formának, melyben az élet összege oly nagy, aminő csak lehet s a születések és halálesetek száma pedig oly csekély, amint az csak lehetséges. A túlságos szaporodás kikerülhetetlenné tette a civilizáció processzusát, amelynek szükségképpen következménye a szaporodás csökkenése és végül a fölöslegesnek teljes mellőzése. A népesség nyomása a haladás első oka: nemünk elterjedése, a letelepedés, a föld művelése, a szociális organizáció, a szociális érzelmek, a termelés processzusában kifejtett javítások, ügyesség, intelligencia a népesség nyomásának számlájára írandók. De miután a földgömb felületének megfelelő népsűrűség eléretett s a föld minden lakható része a legmagasabb kultúra állapotába helyeztetett, miután az emberi szükségletek kielégítésére szolgáló eljárásokat a legnagyobb tökélyre emelte s egyidejűleg az intellektust feladataihoz illő tökéletes képesítettséghez, az érzelmeket a szociális élethez való tökéletes alkalmazkodáshoz juttatta a népesség: a népesség nyomásának annál hamarabb kell önmagától megszűnnie, minél inkább közeledik a népesség feladata befejezéséhez.¹

b) *Trail*.

Trail² nézetei a Spencerével körülbelől egyeznek.³ Szerinte a fajok önfentartási törvénye a romboló és megtartó erők egyensúlyán alapszik. A megtartó erők alatt egyfelől azt a képességet kell érteni, amely az egyén fentartását eszközli, másfelől pedig azt a képességet, hogy más individuumokat is hozzon világra. Az önfentartás képessége a szaporodási képességgel mindig fordított arányban áll. Mivel az ember főleg intelligenciájára nézve fog a jövőben fejlődni, ez pedig csak a termékenység kárával történhetik, ez utóbbi idővel mindinkább csökkenni fog.⁴

¹ Id. m. 560—562. old.

² *Eine neue Bevölkerungstheorie, hergeleitet aus den allgemeinen Gesetzen thierischer Fruchtbarkeit*. Leipzig 1877.

³ Vetter szerint ez a munka tulajdonképpen a Spencer *Theory of population* című dolgozatának a fordítása, amely később *A System of philosophy* II. kötetében jelent meg. Elster id. m. 754. old.

⁴ Idézve Kautsky id. m. 115. old. — Schäffle id. m. 236 old.

c) Reich.

Reich „huszonötödik tudományos munkájának”¹ előszava szerint a fiziológia, antropológia és statisztika segédeszközei útján újat fedezett fel a táplálkozás és a szaporodás, a lélek agyorgánumi és a nemzés között s magának a nemzésnek belső folyamatai, a házaselet és annak egyes jelenségei tekintetében. Munkája azonban tulajdonképpen nem a társadalmi gazdaságtan vagy a szociológia munkásának dolgozata, hanem a fiziológusé, aki elsősorban az ember ilyenmű vonatkozásait ismerteti s csak mellékesen foglalkozik a népesség kérdéseivel. Ha újat ad is, csak a kontinens egy részének ad újat, annak t. i., amely még nem ismerte Spencer és iskolája munkásságát.

De ami felette érdekes, Reich igaznak tartja a Malthus elméletét, ha a népesség szaporodása alatt nem csak a numerikus, hanem a kvalitatív szaporodás is értetik. Mert hisz Malthus, — szerinte — azt állítja, hogy egy ország népessége mindenkor arányban van az ott termelt vagy oda importált élelmiszerekkel és másrészt azzal a liberalitással, amellyel az élelmiszerek az egyesek közt szétosztatnak. S világos, hogy minden megfelelően táplálkozó nép annál inkább javul kvalitatíve és így annál kevesebb számú reprezentánst hoz létre, minél magasabb a civilizációja. Kevésbé civilizált nemzeteknél azonban a tápszerek szaporítják a népesség számát. Az inkább civilizáltaknál az élelmiszerek tehát az utódok minőségét javítják. És ez teljesen összhangban van azon általános természeti törvénnyel, amely szerint elemi lényekből minél inkább legjobban organizáltakká fejlődünk, annál inkább csökken a szülöttek mennyisége, de azok életerőssége és kvalitása növekszik.²

Kétségtelen, hogy Reich azon mondása, miszerint „ebből a szempontból még sohasem vizsgálták a Malthus elméletét”³ — igaz, mert még senki sem tagadta meg ugyanazon oldalon ennyire Malthust, amelyiken munkájának teljes igazságát is elismerte.

A következő szakaszban már teljesen a Spencer-féle állásponton áll Reich, hogy t. i. minél fejlettebb az idegrendszer, minél

¹ *Die Fortpflanzung und Vermehrung des Menschen, aus dem Gesichtspunkte der Physiologie und Bevölkerungslehre betrachtet* Jena 1880.

² Id. m. 31. old.

³ Id. m. 31. old.

intenzívebb annak működése, annál kisebb az utódok száma, de azért Spencerre sehol sem hivatkozik. A Spencer neve egyszer fordul elő csupán munkájában.¹ Ehhez azonban azt is hozzáteszi, hogy minél természetesebb a táplálék, annál fejlettebb az utódok organizációja, egészsége és élettartama. Minél természetellenesebb a táplálék, annál gyengébbek és annál kevésbé ellenállóak a gyermekek.

d) *Nossig.*

Alfréd Nossignak népesedéstani kutatásai is a Spencer biológiai tételeihez csatlakoznak. Mint biológus, ő is azon nézetben van, hogy a népesség produktív ereje egyenlőtlen, de állandóan csökkenő erő. A népesedés viszonyai kétségkívül a felfelé és lefelé való hullámmzás állapotát mutatják s mivel az emberiség élete bizonyos közületekben, szociális organizációkban folyik le, minden egyes ilyen fejlődési periódus végén a haladó erők a népéletben ható konzervatív erőkkel harcba kerülnek s eredményképpen túlnépesedést hoznak létre; ez azonban eltűnik, ha a konzervatív erők maradnak a harcban vesztesek.

Az a jelenség, melyet a gazdaságtan túlnépesedésnek nevez, Nossig szerint a szociológiai tünemények álláspontjáról tekintve oly nyilvánulás, mely a népesség minden egyes fejlődési periódusa végén beáll, ott, ahol a konzervatív erők hatalmas befolyása a haladó erőket hatékonyságukban leginkább megakadályozza. De az állandó túlnépesedés, mely beállana, ha a javak produktivitását tovább fokozni nem lehetne, de ugyanakkor az emberi organizáció is tökéletesbülésének legmagasabb pontjára érne, sohasem következett be és nem is fog bekövetkezni, mivel a népesség szaporodási ereje nem hat állandóan ugyanazon, változatlan energiával, hanem állandóan csökken, így aztán a fejlődés pályája, melyet az a progresszív és konzervatív erők hatása alatt leír, nem foglalja el állandóan ugyanazt a teret, hanem hasonlóan, szükségszerűleg kisebbedik. El fog jönni az a pillanat, ahol a fejlődés pályája végtelenül kicsi lesz s ez az időpont akkor áll be, amidőn a reprodukív erő is ilyenné vált.²

¹ Id. m. 45. old.

² *Kosmos. Zeitschrift für die gesamte Entwicklungslehre.* 1885. II. köt. 278. és köv. old. Idézve Elster id. cikkében. 754. old.

4. Carey és Dühring.

A prokreációnak a szellemi és lelki evolúcióval járó csökkenését igyekeznek e biológusokon kívül a „pennsylvaniai optimista”, Henry Carey is bizonyítani. Alaptétele az, hogy az életerőt a szervezet bármely részén rendszerint csak a többi testrészek rovására lehet összpontosítani, de azon funkciók, amelyek az állati életnek szolgálnak és azok, amelyek a faj fentartására rendeltetvők, a nemezebb tehetségek hátrányára veszik igénybe a szervezet erejének nagy részét. Az ideg- és reprodukív erők között szoros viszony áll fenn. A pusztai izommunka nem kedvezőtlen a termékenységre, mint a déli ültetvényesek, vagy az írlandi munkások példája mutatja, de ezzel szemben a vadásztörzsek szaporátlansága összhangban áll körülményeikkel: nemcsak izommunkát hanem ügyességet, ravaszságot, éberséget, erkölcsi határozottságot, így nagymérvű idegmunkát is kell kifejtetniök, ez pedig megviseli az agyrendszert s a reprodukív funkcióktól megfelelő mérvben elvonja az életerőt. De más tény is megerősíti e tételt: a nemzési erő az egyénnél azon időtájt fejlődik ki, amidőn az értelmi és erkölcsi tehetségek elég erősek, hogy az ösztönök felett uralkodhassanak s az agy később csak túlsúlyt nyer az indulatok felett. A nemi ösztön az emberben értelmének hajnalodó erejével ébred fel s így az agyrendszer azon funkcióinak uralma alá van vetve, melyeknek hatályossága egyenes arányban áll azon rendszer épségéhez és fejlettségéhez, melynek egy részét képezi. Az agy és a nemi funkciók közti egyensúly törvényét az összehasonlító élettan is igazolja s példáiból levonhatni azt a törvényt, hogy a termékenység fokát megfordított arányban változik, mint az idegrendszer fejlettsége: oly állatok, melyeknek legnagyobb agyvelejök van, legkevesebbé, — azok pedig, melyeknek legkisebb agyvelejök van, legnagyobb mértékben termékenyek. Az életfentartási és a nemzési erő egymással ellentétes; ezen ellentétesség szakadatlanul törekszik az egyensúly létrehozására.¹

Carey elméletét, mint „az élet általános törvényét”, amely „minden osztály, rend, nem, faj és individuumra” vonatkozik, e három pontban foglalja össze:

1. Az idegrendszer egyenes arányban áll az élet fentartására szolgáló erőhöz.

¹ *Principles of social science*. Philadelphia. 1865. III. kötet 296—308. old.

2. A termékenység foka fordított arányban áll az idegrendszer fejlettségéhez, amennyiben a nagy agyvelejű állatok mindig legkevesebbé, a kisebb agyvelejűek pedig leginkább termékenyek.

3. Az élet fentartására szolgáló és a nemzési erő egymással ellentétesek s ez az ellentét állandóan egy egyensúly létesítésére törekszik.¹

És amíg Carey e tételeit példák útján igazolja, egyszersmind a népesedés önszabályzó törvényének látja azt, hogy a reprodukív erő, (mely az emberben nem állandóbb mennyiség bármely más erejénél és túlságos tevékenységre ösztönözhető oly eljárás által, mely őt pusztá állattá törekszik aláülyeszteni s megsemmisíti benne az önbecsérzetet és a felelősséget), — mindjobban csökkenni fog, ha az ember különféle tehetségei tevékenységre indíttatnak, ha a foglalkozások nemei sokasodnak, ha a társadalmi tevékenység gyorsul, ha a földbirtok megoszlik és maga szabaddá lesz.²

Dühring is annak a nézetének ad kifejezést Malthusszal szemben, — akit minden idevágó munkájában igen erős támadásokkal állít pellengérré, — hogy a népesség szaporodásának kifejezésére egy egyszerű matematikai szkéma, mint például egy geometriai sor, megfelelő már csak azért sem lehet, mivel a szaporodási tendencia előbb, vagy később csökkenni fog.³ De ha Dühring ezzel egyes biológusok álláspontjára helyezkedik is, más munkájában már tovább megy s épp Carey népesedésméleti tételeit kritikálva jut arra a konklúzióra, — ami előbbi állításával csak látszólag áll ellentétben, — hogy ha még volna is igazság abban a biológiai feltevésben, amely szerint az ember szaporodási képessége a szellemi és a lelki evolúcióval csökken, ez már csak amiatt sem bírna nagyobb befolyással a népesedés processzusára, mert hiszen a nők normális termékenysége mellett elegendő volna a legkevesebb nemi tevékenység is ahhoz, hogy a népesség szaporodásának összes chance-ait eredményezhesse.⁴

¹ Id. m. III. kötet. 302. old.

² V. ö. e munka egy kötetes átdolgozásának, a Kean által készített *Manual of social science*-nek (1865.) Halász-féle magyar fordításával (*A társadalmi tudomány főzifcönyve* 1867.) 482—487. old.

³ *Cursus der National- und Socialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik.* 1873. 120. old.

⁴ *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus von ihren Anfängen bis zur Gegenwart.* IV. kiadás. Leipzig, 1900. 414—415. old. L. a Malthus elméletének gúnyos hangú kritikáját a 188—200. old.

5. Újabb kutatók.

Vannak azonban más írók (mint pl. Mandelló, aki malthusiánista), akik hajlandók bizonyos engedélyt tenni, s ezze. l vizsik új mesgyére a biológiai kutatást. Szerintök az, hogy a valóban nagy szellemeknek, kiváló államférfiaknak, tudósoknak, költőknek gyermekei vannak s néha nagy számban, úgy magyarázható meg, hogy a csökkenő szaporodás biológiai törvénye csak az illető, szellemileg hatalmasan fejlett egyénekre, tehát magokra az illető férfiakra vonatkozik, míg szellemileg kevésbbé fejlett házastársukra a csökkenő szaporodás törvénye érvényt nem nyer.¹

¹ Mandelló Gyula előszóval közölte velem népesedési elméletének e tételét; hivatkoznom kell itt erre a tényre, midőn munkájának kiadása előtt iktatom ide érdekes elméletének e részleteit; hivatkoznom kell arra az ő prioritásának kitüntetése, vagy esetleg másokkal szemben megvédése végett.

Érdekes egyébként az igazán talentumos és geniális férfiak családja korai kihalásának kérdése. Reibmayr igen nagybecsű és pontos tabellát tett közzé a *Politisch—Anthropologische Revue* 1906. évf. 12. számában e problémáról s eszerint a valóban nagy emberek családja férfiágon ritkán éri el a harmadik generációt. E táblázatból közlöm az alábbi adatokat:

Nőtlenek maradtak s gyermek nélkül haltak el: Buddha, Thalész, Pythagorász, Szólón, Plató, Demoszthénész, Hérodotosz, Vergiliusz, Horáciusz, Pál apostol, Walther von der Vogelweide, Kopernikus, Spinoza, Rafael Santi, Michel Angelo, Cervantes, Calderon, Torquato Tasso, Voltaire, Beethoven, Schopenhauer, Kant, Schubert.

Nőtlenek maradtak s törvénytelen gyermekök volt: Galileo Galileinek két lánya, kik zárdába mentek s egy fia, ki hivatalnok volt Firenzében; ága a 18. század végén Woltmann szerint kihalt; — Pizzaronak, kinek fia fiatal korban hunyt el, leánya a nagybátyjához ment nőül; — Rousseunak, kinek gyermekeiről a lenchézba vitelök után mit sem hallani.

Megnősültek s gyermekekkel bírtak: Mózes (egy fiú), Kyrósz (két fiú, Kambyesz, ki szellemileg egész pathologikus volt s fivérét Szmerdészt meg is ölte; vele kihalt Kyrósz férfiága) Periklész (két törvényes fiú és egy törvénytelen fiú Aszpáziától; az előbbieket, akik semmirekellő gyermekek voltak, még Periklész életében elhaltak; az utóbbiról semmit sem tudni). Szókratész (több gyermek, kik Plutarchósz és Arisztotelész szerint együgyűek voltak), Hippokratész (több fia, de a család korán kihalt), Nagy Sándor (egy fiú, kit apja halála után meggyilkoltak), Scipio Africanus (egy-két fiú; az egyik haszontalan léhűtő volt, akít kitaszítottak a szenátusból), Nagy Konstantmusz (négy fiú; a legidősebbet, Flávius Júliust megölette; a többi háromnak nem volt utóda), Nagy Theodóziusz (több fiú; családjának férfiága unokájával, III. Valentinianusszal kihalt), Nagy Károly (több fiú; Németországban a férfiág Gyermeke Lajossal kihalt. Franciaországban 1005-ben halt ki; nőága még ma is kimutat-

A szocialista alapon álló antimalthusiánizmus.

Azt hiszem, legkevésbé sem lehet csodálkozni azon, hogy a Malthusért és Malthus ellen folyó nagy vitába a szocializmus is beleszól! Hiszen tudvalevő, hogy Malthust az „on population” megírására közvetlenül a szocialista Godwin egyenlőségi rendszere indította. A szocializmus nem tesz így egyebet akkor, amidőn állást foglal a népesedés kérdésében, mint hogy tovább folytatja

ható), Nagy Ottó (több fiú; fiága III. Ottó császárral kihalt; nőága ma is él), Nagy Lajos magyar király (egy leány: Mária királynő), Mohammed (egy leány: Fatime; a nőág is, úgy látszik, hogy kihalt), II. Hohenstaufeni Frigyes (több fiú: unokájával, Konradinnal kihalt a férfiág), Dante (több gyermek; fiága kihalt 1547-ben, a nőág gróf Serego— Alighieri néven ma is él), Kolumbusz (több fiú; ifjabb fia gyermektelenül halt el 1539-ben; idősebb fiának férfiága kihalt 1574-ben; nőága Reibmayr szerint ma is él), Machiavelli (több gyermek: férfiága kihalt, a női él a gróf Serristori családban), Verulámi Bacon (több gyermek: férfiága hamar kihalt; a nőiről nincs értesülés), Kepler János (több gyermek; fiai közül csak Lajos, a königsbergi orvos élte túl, de a férfiág is is kihalt), Medici Lőrinc (több gyermek; a férfiág hamar kihalt), Rubens (több gyermek; négy fiával családja hamar kihalt; lányai közül csak egy, Klára Johanna ment férjhez Parys Fülöphöz; ez az ág ma is él), Luther (több gyermek: férfiága 1759-ben halt ki Martin Gottlob Luther drezdai ügyvéddel), Nagy Péter cár (több gyermek, kik fiatal korban haltak el; egy, aki idősebb kort él, pathologikus természetű volt s még atyja halála előtt halt el fogságban), Nagy Frigyes porosz király (több leány), II. József (több leány), Molière (több gyermek; férfi- és nőága már az első nemzedékben kihalt), Bach (több gyermek; a férfiág néhány nemzedék után kihalt), Nagy Napóleon (egy fiú, a reichstadti herceg, akivel ki is halt a férfiág), Goethe (több gyermek; fia pathologikus volt; unokái nőtlenül és utódok nélkül haltak el), Schiller (több gyermek; férfiága 1877-ben halt ki; nőiága él Schiller— Gleichen— Russwurm néven), Lessing (egy gyermek, ki születése után azonnal elhalt), Byron (több leány; a lányág ma is él), Mozart (több gyermek; két fiával 1844. és 1859-ben kihalt a férfiág), Freiherr von Stein (több leány; a lányág ma is él).

Megnősültek és gyermekek nélkül haltak el: Arisztotelész, Thukydész, Hannibál, Caesar (állítólag Kleopátrától származó törvénytelen fiát, Caesarionnt Augustus ölette meg), Ovidius, Dürer, Haydn, Schumann.

A Reibmayr-féle tabellákat idézi Alfred von Lindheim: *Salati juventutis* című műve (II. kiad. Leipzig und Wien, 1908.) 13—16. old.

A magyar történelemnek is vannak e kérdésre vonatkozó érdekes példái: Mátyás családja kihalt az ő törvénytelen Korvin János fiával. — Petőfi egyetlen fia, Zoltán korán elhunyt. — Arany János László fiával vége lett fiágának s nőágon sem terjedt tovább családja. — Szilágyi Dezső, Deák Ferenc család nélkül haltak el stb.

a Godwin által megkezdett harcot és ha megingatni igyekszik a polgári gazdaságtan évszázados teóriáit és szembe száll Smith-tel és Ricardóval, csak következetes marad önmagához és alapelveihez, mikor megkíséríti ledönteni azt a Malthus-féle teóriát is, amelyre, mint feltétlenül biztos alapot nyújtó harmadik sarkoszlopra, hosszú időn át támaszkodott és épített a gazdasági tudomány.

Igaz, hogy a szocializmusnak nem minden képviselője foglal állást egyenlőképpen Malthus ellen. Vannak szocialista pesszimisták is, akik a szociálisztikus alapelvekhez való ragaszkodás mellett ugyanazon szemmel nézik a népesedés kérdéseit, mint polgári társaik s az emberiség jelenlegi nyomorán okos prevencióval igyekeznek segíteni. Volt már szó e munkában erről az irányzatról, itt ismétlésekbe bocsátkozni fölösleges lenne.

Nem így nyilatkoznak azonban a többi szocialisták. Figyelmén kívül hagyva a régebbieket¹, e helyen főleg a marxizmus és az újabb szocializmus képviselőinek nézeteit kell ismertetnem.

1. Marx és a német szocializmus.

a) Marx.

Marx az „on population”-ról nem nyilatkozik valami előszeretetre mutató gyöngédséggel, sőt azt „iskolai gyakorlathoz

¹ Pl. Godwin, kinek két főmunkájáról már volt említés téve; ezenkívül főleg itt figyelembe jövő műve: *Of population. An inquiry concerning the power of increase in the number of mankind.* 1820. — Leroux (*Malthus et les économistes ou y aura-t-il toujours des pauvres?* — Új kiadás. 1849.), ki azt hitte, hogy az emberi exkrementumok eléggé gondoskodnak a tápszerek bőséges megterméséről, így nincs ok félni a jövőtől. — Fourier (*Le noaveaa monde industrial.* 2. kötet. Bruxelles 1840.), aki a falánzsokban való organizáció esetén nem fél a túlnépesedéstől, mert itt négy ok működik a túlságos szaporodás ellen: 1. la vigueur des femmes; 2. le régime gastrosophique; 3. les moeurs phanérogames és 4. l'exercice intégral. — Proudhon (*Systeme des contradictions économiques, ou Philosophie de la misere* 2. kötet. Paris 1846.), aki ugyan előbb elismeri a Malthus-féle tételeket, de később annál inkább csatára kel ellenök. — Lassalle (*Offenes Antwortschreiben* és *Herr Bastiat Schulze von Delitzsch oder Capital und Arbeit.* Berlin 1874.), aki azonban vashébertörvényével nem is oly igen ellentétes tételeket állít fel Malthusszal szemben, bár ezt eléggé támadja. — Rodbertus (*Zur Beleuchtung der sozialen Frage.* I. rész. 2. és 3. socialer Brief Kirchmannhoz. Berlin 1875. és II. rész. 1885. s több apróbb munkájában), aki főleg a föld produktivitásának kérdését emeli ki s ez alapon támadja Malthust stb. — Lásd ez írókra főleg Soetbeer id. m. és Elster id. dolg. 741—747. old.

hasznos felületes és papi módon elszavalt plágium-nak nevezi, amely a legkülönbözőbb munkákból van összehalmozódva és egyetlen önálló gondolatot sem tartalmaz, úgy, hogy az a nagy feltűnés is, amelyet ez a pamflet keltett, szerinte csak pártérdekből származott.¹ Amidőn azonban Marx megállapítja a kapitalisztikus akkumuláció általános törvényét, akkor megalapozza a maga népesedési törvényét is, amely a kapitalisztikus termelési mód attribútuma. Ez a törvény ellenkezik a Malthuséval. Malthus az emberi társadalom minden fejlődési fokára érvényes bíró népesedési törvényt alkotott, az ő törvénye egy — hogy úgy mondjam — általános, absztrakt, mindenkor és mindenhol érvényes törvény, a Marxé csak a kapitalisztikus termelési módon bír érvénnyel szerzője felfogása szerint. Marx tagadja azt, hogy absztrakt népesedési törvényt lehetne alkotni az emberi társadalomra. Ily törvény Marx szerint csak az állat- és növényvilág szaporodására állapítható meg, de erre is csak akkor, ha az ember ez organikus lények szaporodási processzusába nem nyúl belé. Minden egyes termelési módra külön népesedési törvényt kell alkalmazni, mert — s itt van a történelmi materializmus — minden egyes termelési módnak meg van a maga különleges, történelmileg érvényes népesedési törvénye, így van meg a kapitalisztikus termelésnek is.²

(Marx a népesedés törvényét ezek szerint a termelési móddal s ennek körében pedig a mai termelési módra vonatkoztatva a tőke akkumuláció különböző alakjaival s az akkumuláció folyamatában létrejövő ipari „rezervarmée”-val hozza összekötésbe. Fejtegetéseit a tőkék összetételével kezdi s a tőke ismeretes érték-, vagy inkább organikus összetétele (állandó és változó tőkerész) és annak technikai összetétele (termelési eszköz és élő munkaerő) közti összefüggés kimutatása után elemzi a tőke ugyanannak maradó összetétele esetén az akkumulációval összefüggő munka utáni kereslet hatását és így keresi a munkabér magasságát.³ De az akkumuláció további folyamán és az ezt kísérő koncentráció alatt a változó tőkerész relatíve csökken, azaz

¹ Lásd a hosszú „lebírást” *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. I. kötet. V. kiadás. Hamburg 1903. 580—582. old. 75. jegyzetében. Sokkal enyhébb hangon, de mindig erős kritikával nyilatkozik még Marx Malthusról id. m. 520., 574. és 670. old.

² Id. m. 596. old.

³ Id. m. 576-585. old.

változás áll be a tőkeérték összetételében s így a tőke akkumulációja, amely eredetileg, mint annak kvantitatív nagyobbodása szerepelt, most már összetételének folytonos kvalitatív változásában is nyilvánul, azaz az állandó tőkerésznek a változó tőkerész rovására való állandó növekedésében. A specifikusan kapitalisztikus termelési mód, a munka produktív erejének e termelési móddal összeillő fejlődése, s a tőke organikus összetételében ez által okozott változás nem csak az akkumulációval, vagy a társadalmi vagyonság növekedésével tart lépést. Ez mind egyenlőtlenül gyorsabban halad, mert az egyszerű akkumulációt vagy az ösztőke abszolút növelését e tőke individuális elemeinek centralizációja nyomon követi. Az akkumuláció folyamán tehát a konstans tőkének a variábilishoz való viszonya megváltozik; ha eredetileg 1:1 volt, most 2:1, 3:1, 4:1, 5:1 stb. lesz, úgy, hogy amint az ösztőke növekedik, az összérték $\frac{1}{2}$ -e helyett munkaerővé progresszíve csak $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$ ellenben termelési eszközzé $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$ stb. rész lesz. Csakhogy a munka utáni keresletet nem az ösztőke, hanem annak csupán variábilis alkotórésze határozza meg; így a kereslet az ösztőke növekedésével progresszíve csökken, ahelyett, hogy azzal arányosan növekednék. Az ösztőke növekedésével annak variábilis alkotó része, vagyis az ebben megtettesült munkaerő növekszik ugyan, de állandóan csökkenő proporcióban. Az ösztőke növekedése folytán még saját növekedésénél is gyorsabbá lesz a variábilis tőkerésznek relatív csökkenése és ez a másik oldalon a munkásnépeségnek oly abszolút szaporodását látszik létrehozni, amely mindig gyorsabb a variábilis tőkerész, vagyis a munkásság foglalkoztatási eszközei gyarapodásánál. A kapitalisztikus akkumuláció így állandóan egy, a tőke átlagos értékesítési szükségleteihez képest fölösleges munkásnépeséget produkál.¹

Ha a termelésre fordított társadalmi tőkének nagysága növekedik s a termelést arányaiban kiterjesztik, ha az abban résztvevő munkások tömegét a kapitalista szaporítja, ha a munkások munkájának produktív ereje fejlődik, ha a gazdaság forrásaiból eredő folyamat hatalmasabbá, bővebb vízüvé válik, akkor a munkásoknak is nagyobb lesz a tőke általi attrakciója, de ez karöltve jár a munkások nagyobb, tömegesebb repulziójával. Mert a munkásság az

¹ Id. m. 594. old.

által, hogy önmaga teremti meg a tőke akkumulációját, megteremti egyszersmind folyton növekedő arányokban azon eszközöket is, amelyek által a termelésben önmaga válik relatíve fölöslegessé.¹

Ha azonban a fölösleges munkásnépesség az akkumuláció vagy a vagyonosság kapitalisztikus alapon nyugvó fejlődésének szükségképpen terméke: e túlnépesedés a kapitalisztikus akkumuláció emeltyűje, sőt a kapitalisztikus termelési mód létfeltétele. Ez alkotja a diszponibilis ipari tartaléksereget, amely olyannyira a tőkéhez tartozik, mintha csak annak a költségén lett volna naggyá. Ez nyújt a tőke folyton változó értékesítési viszonyaihoz képest állandóan készen álló, kizsákmányolható emberanyagot, amely független a valóságos népszaporodás korlátaitól.² Az akkumulációval s a munka produktív erejének ezt kísérő fejlődésével a tőke expanziós ereje azonnal növekszik s ily esetben kell, hogy nagy néptömegek legyenek dobhatók a döntő helyekre anélkül, hogy a termelés megszűnjön. S e tömegeket szolgáltatja a túlnépesedés. A kapitalisztikus termelési mód gyermekkorában a modern nagyipar e sajátos folyamata nem volt lehetséges. De ma meg a nagyipar nem volna e tömegek nélkül lehetséges, amelyek úgy támadnak, hogy a modern ipari termelés processzusa a munkások egy részét állandóan nélkülözhetővé teszi, oly módok útján, amelyek a foglalkoztatott munkások számát a megnövekedett termeléshez való arányban kevesebbítik. A modern nagyipar által leírt egész mozgás tehát abból származik, hogy a munkásnépesség egy részét állandóan foglalkozás nélküli, vagy csak félig foglalkoztatott munkásokká alakítja.³

A kapitalisztikus termelésnek nem elegendő az a diszponibilis munkaerő, amelyet a népesség természetes szaporodása szolgáltat. Neki szüksége van még, hogy szabadon mehessen a maga útján, egy e természetes korláttól független ipari tartalékseregére is.⁴

A relatív túlnépesedés Marx szerint minden lehető árnyalatban létezik. Minden munkás ide tartozik azon idő alatt, amelyben csak félig van, avagy egyáltalában nincs foglalkozása. De eltekintve a válságoktól, három alakját még is élesen meg lehet egymástól különböztetni.

¹ Id. m. 595—96. old.

² Id. m. 597. old.

³ Id. m. 598. old.

⁴ Id. m. 599—600. old.

A modern ipari központokban a munkásokat az üzem majd nagy számban bocsátja el, majd pedig még nagyobb számban vonja magához, úgy, hogy nagyban, egészen a foglalkoztatott munkások száma növekszik, habár azok aránya a termelés kiterjedéséhez képest csökken is. A túlnépesedésnek ez az egyik alakja, amelyet Marx „fliessende Form”-nak nevez.

A gyárakban s mindenütt ott, ahol a modern munkamegosztás keresztül van vive, nagy tömegben van szükség az ifjú kort még be nem fejezett munkásokra. Ha azok ezt a kort elérték, úgy csak csekély részök nyer ugyanazon üzleti ágban továbbra is alkalmazást; nagy részöket elbocsátják. Ezek egy része aztán kivándorol. Ennek a következménye azután az, hogy a női népesség gyorsabban szaporodik, mint a férfi népesség. S a munkaerőnek a tőke által való ezen gyors felhasználása azt is eredményezi, hogy a középkorú munkás többé vagy kevésbé már is túléltte magát, ő is a fölöslegesek sorába tartozik: ezzel pedig a munkásgenerációk gyors felváltódása van összefüggésben. A mai termelési renden alapuló társadalomnak szükségletét a proletariátus e frakciójának oly abszolút növekedése elégíti ki, amely a proletárság számát folyton növeli, bár a proletárság egyes elemei gyorsan „használódnak” is el; ám de kielégítik a szükségletet a korai házasságok, (amelyek szükségszerű következményei azoknak a körülményeknek, amelyek között a nagyipar munkásai élnek) s azok a prémiumok, amelyeket a munkásgyermek kizsákmányolása tűz ki az ő nagy számban való világrahozásukra. Ha a kapitalisztikus termelés hatalmába keríti a mezőgazdaságot, akkor az itt funkcionáló tőke akkumulációjával a mezei munkásnépesség után abszolúte csökken a kereslet, anélkül, hogy — mint a nem agrikus iparban — az ő repulzióját nagyobb attrakció egészítené ki. A mezei népesség egy része tehát állandóan az elé a kérdés elé van állítva, hogy városi vagy gyári proletárrá legyen-e, vagy pedig tovább is várjon valamely átalakulásra s kedvező körülményekre? A relatív túlnépesedésnek ez a forrása tehát állandóan folydogál s ha folyása a városok felé tart is, előfeltétele az, hogy a vidéken állandóan legyen egy látens túlnépesedés, amelynek nagyságát csak akkor látjuk, ha a levezető csatornák kivételesen tágra nyílnak. A mezei munkás ezért a bér minimumára szoríttatik le, és egyik lábával állandóan a proletárság mocsarában áll. — Ez a második forma, a látens túlnépesedés.

A harmadik kategória az aktív munkássereg egy részét teszi, csakhogy ennek átlagosan nincs rendszerint foglalkozása. Ez nyújt diszponibilis munkaerőben a tőke részére kimeríthetetlen rezervoárt és éppen az, hogy életmódja a munkásosztály átlagos normális nívója alá süllyed, teszi őt a tőke kizsákmányolási céljainak széles és biztos alapzatává. A munkaidő maximuma s a bér minimuma jellemzik ezt a réteget. A háziipar munkásai tartoznak e rétegbe, amely a nagyipar és a mezőgazdaság főlegesen munkásaiból toborzódik, különösen a pusztuló iparágakban, ahol a kézműüzemet a manufaktúrás, ezt pedig a gépüzem öli meg. De ez a réteg alkotja a munkásosztály önmagát reprodukáló elem is, amelyben nemcsak a születések és halálozások tömege, hanem a családok abszolút nagysága is fordított arányban áll a munkabér nagyságához, vagyis az élelmiszerek azon tömegéhez, amellyel a különböző munkaskategóriák rendelkeznek. Az egész folyamat emlékeztet az individuálisan gyenge és sokat kínzott állatfajok tömeges reprodukciójára.

A relatív túlnépesedés legelső lecsapódása végül a pauperizmus szférájában található. Eltekintve a vagabundoktól, gonosztevőktől és prostituáltaktól, tehát a tulajdonképpen „Lumpenproletariátus”-tól, három kategóriából áll ez a társadalmi réteg. Ide tartoznak először is a munkaképesek, másodsor az árva és pauper-gyermekek s harmadsor az elzüllöttek s a munkaképtelemek. A pauperizmus alkotja az aktív munkássereg rokkantjait s az ipari tartalék holt súlyát. Ez a relatív túlnépesedés létesülésekor jött létre, s annak szükségszerűsége összefügg ennek a szükségszerűségével s azzal együtt alkotja ez a kapitalisztikus termelés s a gazdagság gyarapodásának létfeltételét. A pauperizmus a kapitalisztikus termelés azon „faux frais”-éhez tartozik, amelyet a tőke önmagáról nagyrészt át tud hárítani a munkásosztály és a kis középosztály vállaira.

Minél nagyobb a társadalmi gazdagság, a funkcionáló tőke, s a tőke nagysága és energiája, tehát a proletariátus abszolút nagysága és munkájának produktív ereje, annál nagyobb az ipari tartaléksereg. A diszponibilis munkaerőt ugyanazon okok fejlesztik, mint a tőke expanziós erejét. Az ipari tartaléksereg aránylagos nagysága tehát a gazdagság potenciáival növekedik. Minél nagyobb azonban ez a tartaléksereg az aktív munkássereghez való viszonyában, annál tömegesebb a konszolidált

túlnépesedés. Minél nagyobb végül a munkásosztály lázárrege és az ipari tartaléksereg, annál nagyobb az hivatalos pauperizmus. Ez a kapitalisztikus akkumuláció abszolút, általános törvénye.¹

Marxnak feltétlenül igaza van abban, hogy minden egyes történelmileg kifejlődött termelésnek más és más a népesedési törvénye.² Csak az a kérdés, hogy azok a momentumok, amelyeket ő kiemel, elegendők-e a kapitalisztikus termelési rendszerben érvényes népesedési törvény megalkotására?

Marx a „Kapital”-ban a népesedés kérdésénél a proletariátus s főleg az ipari tartaléksereg kialakulását, létfeltételeit vizsgálja. Ő reá nézve nem elsőrangú kérdés a népesedés kérdése: ő a tőke, a kapitalisztikus társadalmi rend által létrehívott túlnépesedést mutatja be és tételei egyik legfontosabbjának, az új n. „Verelendungstheorie”-nak igazolására játsza ki az ipari tartaléksereget. A mai társadalomnak csak két osztályra: burzsoáziára és proletariátusra való merev elkülönítése azonban nem ad helyes képet a társadalomról; vannak még más közbeeső osztályok is. És ha a proletariátus népesedési törvénye csakugyan az, ami Marxnál ilyenül szerepel, ez bizonyára nem lesz érvényes törvény a burzsoáziára, nem is szólván termelésben direkte részt nem vevő elemekről.

A népesedési elmélet szempontjából tekintve Marx elmélete elég hiányos, egy nagy érdeme azonban kétségtelenül van: ez pedig az, hogy ez domborítja ki a népesedési törvények relatív érvényességét s tulajdonképpen először ez veszi tagadásba azt, hogy léteznék egy absztrakt, általános, mindenkorra és időre érvényes népesedési törvény. Mert a Malthus és Marx közötti ama nagy ellentét, hogy Malthusnál a túlnépesedés és vele együtt a nyomor és inség immanens, Marxnál pedig csak történelmi kategóriaként szerepel, — már a Godwin—Malthus-féle vita óta ismeretes s itt csak megújult ellentét.

A „Kapital” néhány mondatából némelyek Marxnak a biológiai irányzathoz való közelállását igyekeznek bizonyítani. Marx ugyanis a kapitalisztikus termelés törvényének látja azt, hogy nemcsak a születések és halálozások száma, de a családok abszolút nagysága is fordított arányban áll a munkabér magas-

¹ V. ö. id. m. 606—609. old.

² Ezt még Wagner is helyesnek ismeri el, ha — amint mondja — a népesedési törvény a népesség fejlődésére irányadó viszonyok, tényezők összefoglalását jelenti. *Allgemeine Zeitung* 1880. évf. 2481. old.

ságához, — tehát Marx is elfogadja a biológiai irányzat azon állítását, hogy a hiányos táplálkozás (hisz az alacsony munkabér nem biztosít kielégítő táplálkozást!) a reprodukív képesség növekedését előmozdítja.¹ Pedig Marx távol áll e biológiai irányzattól, ő a korai házasságokat és ezek nagy gyermekszámát csak azon helyzet következményének tudja be, amelyben a nagyipar munkásai élnek s főtétele — minden más vélemény belemagyarázása ellenére is — csak az marad, hogy a mai kapitalisztikus termelésen alapuló helytelen szociális organizáció oka a túlnépesedésnek.

b) Engels.

A marxizmus többi képviselői nem igen mennek túl azokon a kereteken, amelyeket Marx a „Kapital”-ban a népesedés kérdésének való foglalkozása közben megadott. A feltétlen optimizmus tükröződik vissza munkájuk lapjairól, sokszor tarkítva egy-egy Malthust ócsárló nyilatkozattal, így pl. Engels nem habozik kijelenteni, hogy:

„A Malthus elméletéből ismerjük meg az emberiség legmélyebb fokra való lesüllyedését, a versenyviszonyoktól való függőségét, megtudjuk belőle, hogy végeredményben miként tette a magántulajdon árúvá az embert, kinek nemzése és megsemmisítése is csak a kereslettől függ, hogy miként gyilkolta és gyilkolja ma is halomra az embermilliókat a verseny rendszere: mindez kiviláglik e teóriából és ez készlet bennünket, hogy az emberiséget e lesüllyedéséből kiszabadítsuk a magántulajdon, a verseny és az ellentétes érdekek megszüntetése útján”.²

Ez a néhány mondat híven tükrözteti vissza, hogy miért foglalt állást a szocializmus a Malthus elméletével szemben: ez a teória csak a kapitalista társadalom egyik kérdését adja elénk, csak a helytelenül organizált mai társadalom kérdése a népesedés

¹ Pl. Elster hangoztatja ezt id. tanulmánya 744. old. Platter *Carl Marx und Malthus* című értekezésében (*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*. 29. köt. Jena. 1877. 322. old.) szintén elismeri, amit Elster a „Kapital” id. helyéből kiolvasni vél. (Platter e tanulmánya másodszer is lenyomatott a *Kritische Beiträge zur Erkenntnis unserer sozialen Zustände und Theorien* című gyűjteményes munkájában. Basel 1894. 80—110. old.)

² Fr. Engels: *Umriss einer Kritik der Nationalökonomie*. A Ruge-Marx szerkesztette *Deutsch-französische Jahrbücher-ben* (Paris. 1844. I—II. 110. old.) id. Elsternél, id. cikk. 741. old.

kérdése, mely azonban nem foglalhat helyet a jövő szociálistikus államában. Az azután már az egyes író egyéniségéhez, de meg speciális kutatásaihoz is tartozik, hogy mit talál különösen kiemelendőnek Malthus tévedései között és ha „a limine” a fentebbi okból vissza is utasította már e teóriát, a magyarázat dolga, hogy később a részleteknél miképpen s mivel indokolja különösebben e visszautasítást.

A szocializmus nem is mindig marad meg az objektív kritikának határai között, amidőn bírálatot mond Malthusról. Engels csupán azért veti el a Malthus-féle elméletet, mert az a „legdurvább, a legbarbárabb rendszer, ami csak valaha létezett: a kétségbeesés rendszere az, mely földhöz vág minden szép frázist az emberszeretetről, infámis és aljas doktrína, a természet és az emberiség elleni utálatos blaszfémia”.¹

c) *Bebel.*

A Bebel munkája² sem mozog más körben. És ha a mai társadalomgazdaságtani kutatók a „Smith Ádám könyve felhígítóinak felhígítói” nevet érdemlik, épp annyira megérdemlik a marxisták is — néhány kivételével — a „Marx könyve felhígítóinak felhígítói” elnevezést. Bebel is telve van rózsás optimizmussal, amely a szociálistikus társadalomtól vár minden megváltást, de a Malthus elleni — nagyrészt ismert — érvelésen, ahol még a föld csökkenő hozadékára vonatkozó törvényt is hibásan magyarázza, s egy néhány frázison és kifakadáson kívül bizony nem igen járul hozzá a Malthus elméletének fejlesztéséhez, vagy — ha ezt már nem tehetné, hisz elveti — a szocializmus népesedési elméletének megalapozásához.

d) *Schippel*

Max Schippel, a német szociáldemokrata pártnak egyik irodalmilag is igen tevékeny újabb munkása a túlnépesedés kérdésével egy érdekes munkában foglalkozik,³ de sem kutatási módszere, sem pedig a feldolgozott adatokból levont eredmények tekintetében

¹ Ugyanazon tanulmányban.

² *Die Frau und der Sozialismus.* 41. kiadás (évszám nélkül). Stuttgart, 447-468. old.

³ *Das moderne Elend und die moderne Übervölkerung.* Zur Erkenntnis unserer sozialen Entwicklung. Stuttgart, 1888. (Teljesen átdolgozott kiadás.)

nem megy túl azon a kereteken, amelyeket a szocialista irányzathoz való csatlakozása részére szinte előírt. E munkának előszavában azt a kérdést veti fel, hogy vajjon a minden évvel növekedő ínség és nyomort természetes s örökre változhatatlan okok létesítették-e, vagy pedig csupán a gazdasági és társadalmi szervezetnek történelmileg változó viszonyai?¹ E kérdésre még az előszóban megfelel s válasza — álláspontjának megfelelően — nem is lehet más, mint az, hogy az ínség és nyomorúság oka csupán a társadalmi viszonyokban gyökerezik, amelyeknek megváltozása már előkészítve s annak kulcsa a mi kezünkben van s ez fogja a nyugati népek sorsát eldönteni.²

Elsősorban az angol mezőgazdasági és ipari munkásviszonyok lehetőleg pontos statisztikai feldolgozása, másfelől pedig a produktív erő fejlődésének számokban is kifejezhető tételeinek ezzel szembeállítására alapján abból származik szerinte a modern túlnépesedés, hogy a fogyasztás nem halad előre és nem tart lépést a munka produktivitásával, vagyis ha többet termelt a társadalom, nem használ fel megfelelően többet. Már pedig a vállalkozó szempontjából a szükséglet az irányadó a munkások alkalmazására nézve, tehát a vállalkozó kevesebb munkást alkalmaz, ha az árúk elhelyezhetésének körülményei ugyanazok maradnak, a munkás ellenben nagyobb munkaerőt szolgáltat. A többi munkás egyszerűen fölösleges s ha ezek előbb rendes foglalkozást találtak, most egyszerre alkotó részeivé válnak az ipari tartalékseregnek.

Azonban ez a szomorú tény nem természeti szükségképpeniségű: a tömegnyomort a tőke és a munka közötti ellentét megszüntetésével, amely e nyomor alapját alkotja, el lehet tüntetni a föld színéről. Ezen az egy módon kívül azonban nincsen más hatékony gyógyeszköz,³

2. Bernstein.

Eduard Bernstein a népesedés kérdésével a bértörvényről szóló egyik kisebb dolgozatában foglalkozik⁴ s a Malthus-féle elméletet igen ügyesen illeszti be abba a történelmi környezetbe,

¹ Id. m. 10-11. old.

² Id. m. 13. old.

³ Id. m. 242. old.

⁴ *Zur Frage des ehernen Lohngesetzes* című dolgozata III. és V. fejezete (Brentanovallal való vitái. A *Zur Geschichte und Theorie des Socialismus*. Gesammelte Abhandlungen (Berlin—Bem, 1901.) című m. 39—49. és 71—81. old.

amelynek hatása alatt az a Malthus agyában megszületett, s Marx-ból vett citátumaiban nagy vonásokkal élesen rajzolja meg azt a termelési módot, amelynek eredményeire a klasszikus gazdaságtan a maga dogmáit felépítette. Ezek a dogmák pedig elsősorban a Malthus-féle törvény, majd pedig az abból abdukált bértörvény. De amint a béralaptörvény fundamentumát elmosta az átalakult termelési rend, úgy mossa el a népesedési törvényét is. Meg volt a lokális (és nem nemzeti) népesedési törvénye a középkornak is, azonban a forgalmi viszonyokat gátló akadályok eliminálásával a népesedés lokális kérdései is elvesztették jelentőségüket. Csakhogy az előítéletek nem vesztek el, felmerültek az „általános” népesedési törvény formájában; ezt pedig jelentőségre s általános tekintélyre juttatta az itt-ott ugyan már kapitalisztikus módon üzött, de alapjában mégis csak paraszti módon folytatott földművelés elmaradottsága, a közlekedési eszközök tökéletlensége, mely nem engedte meg a rendes internacionális, vagy interkontinentális forgalom kifejlődését. Amióta azonban a gőzhajó és a vasút a távolságokozta nehézségeket megszüntette s a modern technika, az agrikulturkémia az egész mezőgazdaságot forradalmiasította és a talaj termőképességének természetes határaitól vonatkozó eddigi nézeteket alapjokban megváltoztatta, azóta többé nem lehet szó oly népesedési törvényről, mint aminőt a klasszikus gazdaságtan elénk ad.¹

Bernstein szerint nem az a baj, hogy sok ember van a földön; ellenkezőleg, igen sok az áru. A krónikus túltermelés periódusában élünk s nem pedig csak oly túltermelésében, amely a tömegek „underconsumption”-ján alapul. Igaz, hogy senkinek sem juthat eszébe tagadni ez utóbbit, de mindenki el fogja ismerni azt is, hogy ez már rég megvolt azelőtt, mielőtt válságok voltak és hogy abban az esetben, ha csak a tömegek hiányzó vásárlóképessége alkotná a túltermelés okát (amint némelykor hiszik), teljességgel megmagyarázhatatlan lenne az a tény, hogy a válságokat, a túltermelés ez akut stádiumait mindig előkészíti egy oly időszak, amelyben — mint Marx mondja — „általában nő a munkabér s reálisan nagyobb részt kap az évi termelésnek a fogyasztásra rendelt részből a munkásosztály.” Ebben a periódusban a szükséges élelmi szerek fogyasztása növekszik; a munkásosztály momentán részt vesz a számára különben hozzáférhetetlen luxuscikkek fogyaszt-

¹ Id. m. 71—72. old.

tásában is s azonkívül oly szükséges fogyasztási cikkeket is felhasznál, amelyek különben csak a kapitalisták „szükséges fogyasztási cikkei közé tartoznak” — és mégis túltermelés van, amely a burzsoágazdaság összeomlásához vezet.

Ha ily körülmények között komolyan akar valaki népesedési törvényről szólni, úgy világos, hogy annak alapjában különbözónnek kell lennie a Malthusétól, hiszen nyilvánvalóan sántít az egész malthusi teória ma, amikor az egész vállalkozó sereg: agráriusok és indusztriálisták állandóan amiatt panaszkodnak, hogy minden terméknek az a kvalifikálhatatlan tendenciája van, hogy jobban szaporodjék, mint a kereslet, az árúkat kereső emberek!¹

Ezért van Marx szerint minden termelési módnak külön népesedési törvénye, de ezért van Bernstein szerint külön bértörvénye is s manapság nem *határozzák* már meg a munkabért a kereslet, a kínálat és a munkás létminimuma úgy, mint 100, vagy 150 évvel ezelőtt. Marx mutatta meg a helyes népesedési törvényt s a helyes bértörvényt is: ezeknek kell a régi és avult, más termelési viszonyokra illő törvények helyébe lépniök!

3. George.

Az optimista felfogás tükröződik vissza az amerikai Henry George idevágó munkája lapjain is, az az optimizmus, amelyet ő úgy fejez ki, hogy „azoknak az új százaknak, amelyek a népességszaporodásával kerülnek a világba, nem kell több enivaló, mint a régieknek, holott azok a kezek, amelyek az új százakkal együtt jönnek a világra, a dolgok természetes folyása szerint többet termelnek; és minél nagyobb lesz a népesség, annál közelebb jutunk a javak igazságos megosztásához; az egyenlőség ezen állapotában pedig a népesség természetes szaporodásának állandóan az lesz a törekvése, hogy minden egyes gazdagabbá és ne szegényebbé legyen”.²

¹ Id. m. 73—74. old.

² *Progress and poverty, an inquiry into the cause of industrial depressions, and of increase of want with increase of wealth.* 1879. — A Haek-féle Reclam-kiadás 159. old. — Mathusszal George igen kimerítően foglalkozik a *Haladás és szegénység* második könyvében 106—168. old. — V. ö. Soetbeer id. m. 101—111. és Elster id. tanulmánya 745. old. — B. Friedlaender *Die vier Hauptrichtungen der modernen socialen Bewegung* 1901. című munkájában a II. rész nagyobb felében tárgyalja George „neofiziokráciá”-ját, de George-nak malthusellenes álláspontja ismertetésében (id. m. 185—196. old.) semmi újat sem tud mondani.

Igen, ez az optimizmus a népesség szaporodásának vég határát csak a tér végeességében látja: de az a veszély, hogy az emberiség a mozgás lehetőségének határán túl szaporodjék, távol fekvősége miatt nem bír több praktikus jelentőséggel, mint egy új jégkorszak elkövetkezésének, vagy a nap tüze kialakulásának lehetősége.¹

George híve ama felfogásnak, hogy a szellemi és lelki evolúcióval a prokreáció csökken. E véleménye indokolásául abból indul ki, hogy a növény- és állatvilág analógiája, melyet a szaporodás kérdésében annyit emlegetnek, nem talál az emberre, mert az állatnak és növénynek csak bizonyos javakra van szüksége a természettől, hogy szükségleteit kielégíthesse, az embernek pedig, minél bővebben elégíti ki kvantitatíve s aztán kvalitatíve animális szükségleteit, annál inkább támadnak magasabb, de szintén kielégítendő szükségletei. S emez új, magasabb szükségletek fejlődésével együtt azután kiderül, hogy a népesedés represszív és preventív akadályain kívül egy harmadik oly akadály is létezik, mely az általános jólét emelkedése és a szellemi fejlődés révén jut szerephez. Új telepítvényekben, ahol a természettel folytatott küzdelem kevés alkalmat enged az intellektuális élet kifejlődéséhez, s régebbi országok szegény néprétegeinél, ahol azok a gazdag osztályok között élvén, minden előnyből kizáratnak s majdnem az állati nivóra sülyedtek le, a születések aránya határozottan nagyobb, mint ott, ahol a vagyonosság növekedése függetlenséget, kényelmet, nyugalmat s így teljesebb, változatosabb életet hoz magával. Az angol közmondás, melyet Adam Smith jól ismer és idéz is: „A gazdagnak szerencséje, a szegénynek gyermeke van”, csak a tényeket állapítja meg.²

Az az optimizmus, mely a szocialisták közül legélénkebb színekkel kifestve a „Haladás és szegénység” írójának munkájából ötlük szemünkbe, az ő tanai alapján álló „földbirtokreformerek”-nek dolgozataiban is mind szélesebb és szélesebb mezőkön érvényesül.³

Fölösleges több időt szentelni e helyen a szocialisták népesedélméleti tanai vizsgálatának. Az eltérés vajmi csekély az egyes

¹ Id. munkája 151. old.

² Id. m. 153–156. old.

³ Alfréd Russel Wallace: *Land nationalization, its necessity and its aims.* 1882. Michael Flurschheim: *Der einzige Rettungsweg.* Dresden-Leipzig, 1894. 11 — 13. old. Damaschke: *Die Bodenreform.* 3. kiadás 1904. 23. és köv. old. — Preuss *Die Bodenbesitzreform, als sociales Heilmittel.* Berlin, 1892 című munkájában eléggé objektív kritikát ad az egész reformról.

írók között, különben is inkább csak külsőleges az. Diametrális ellentétben Malthusszal tagadják ők, hogy a népszaporodás konstans, egyenletes arányokban történék, reámutatnak arra, hogy az idő- és területbeli különbségeknek, a jogi és gazdasági viszonyok, a vagyonmegosztás és vagyonrend különbözőségeinek hatása alatt lényegében egymástól teljesen eltérő arányokban megy végbe a népesedés! Kiemelik és hangoztatják, hogy a nyomornak és a társadalom mai sok-sok bajának kiküszöbölésére, — amelyek a népesedéssel vannak összefüggésben, — nem preventív eljárások s nem az időleges, palliatív eszközök igénybevétele szolgálhatnak eszközü, hanem az egyedüli, radikális megoldás: az igazságosabb vagyonmegosztás, mely a helyesebb alapokra állított szociális szervezettel együtt be is fog következni.

De természetesnek tűnhetik fel mindenki előtt, hogy a szocialisták emez állásfoglalása nem a Malthus-féle tételek fejlesztését jelenti: ahol Godwinnak adnak igazat, ott Malthust ítélik el. Ámde a szocializmus abban a nagy harcban, melyet oly kitartó eréllyel vív a smithi beralapfantom, a malthusi éhségzofizma, és a ricardói egyoldalú járadékprincípium, ezen — mint Henry George mondja — „triple alliance” ellen, Malthusra vonatkozólag egy igen fontos tételt állapított neg jelszavául: ama marxi tételt, mely szerint semmi jogosultsága az általános, abszolút népesedési törvénynek, hisz minden történelmi termelésnek meg van a maga különleges népesedési törvénye.

Ezen tétel felállításával pedig a szocializmus is hozzájárult a népesedési elmélet fejlesztéséhez.

C) Újabb elméletek.

1. Hansen elmélete a népesség áramlatáról.

A népesedési elmélet előbbrevitelében, tételei mélyítésében nem igen mutathatnak fel nagy eredményeket azok az irányok, amelyeket a megelőző lapokon ismertettem. Talán még a biológiai alapokon álló irányzat és a szocializmus tudott a legmélyebbre hatolni a népesedés jelenségeinek vizsgálatában, de ez a két irány sem oldhatta meg a feleletre váró kérdéseket. Ily körülmények között örömmel üdvözölhette a tudományos kritika a Georg Hansen munkáját, amely ama nagy kérdés válasza megtalálására tesz kísérletet, hogy miként lehetne a társadalom javára értékesíteni az emberiségnek fölös számban világrajött egyedeit?¹ Ez a munka tagadhatatlan tévedései mellett is kiindulási pontja marad a népesedési elmélet új és helyes irányba terelésére irányuló törekvéseknek, mert ez az első, amely a társadalom rétegződésére befolyó tényekkel számol s ez irányú kutatásai adta ismereteit részben már értékesíti a népesedés kérdésében is. Ha Hansen nem vonta is le mindenhol a konzekvenciákat, le fogják vonni az utána jövők. Hansen egy új társadalmi elméletet alkotott és ha ez megáll, akkor általa új alapokra helyezhető a népesedés elmélete is.

Hansen munkáján vezető gondolatként folyton arra a kérdésre adott felelet vonul át, hogy miként volt lehető a múltban, miként lehetséges a jelenben s hogyan lesz lehető a jövőben a népesség fölösleges tömegét elhelyezni? Szerinte feltétlenül igaz, hogy a társadalomnak állandóan van népességfölöslege. Hansen tehát ez értelemben malthusianista. A fölösleges embertömeg okozta nyomor és szenvedés is állandó jelensége a társadalmi életnek,

¹ *Die drei Bevölkerungsstufen.* Ein Versuch die Ursachen für das Blühen und Altern der Völker nachzuweisen. Mit einem Plan. — München, 1889. 99. old.

amelynek boldogsága biztosításáért kell a fölösleges néptömeg elhelyezéséről gondoskodni.

Hát ha állandó a folytonos népességfölösleg miatt a nyomor, nem e népességfölösleg represszív megsemmisítése, vagy pedig az okos prevenció lesz-e egyedüli expediens? Lehet-e e néptömegeknek a társadalom javára szolgáló értékesítéséről szó, amikor Hansen szerint is a népesség folyton az élelmi szerek adta határokat meghaladó módon szaporodik? Hansen szerint lehet, mert különböző a társadalom osztályainak, vagy helyesebben fokainak népességbefogadó képessége s az egyikben elhelyezhető a másik fölöslege.

A különböző országok népességét — mondja Hansen általános bevezetésül — rendszerint három osztályba különítik el: a földbirtokosokéra, a középosztályra s végül a birtoktalan proletárok osztályára. Azt hiszik rendszerint, hogy e három osztály az államban önállóan áll egymás mellett, különleges funkcióit így, elszigetelten gyakorolja, és ha itt-ott kivételesen egyikből a másikba átlépés, felemelkedés vagy leszállás történik is, ezek az osztályok egészben véve a saját erejükből tartják fenn magokat.¹

Ez a nézet téves. A három osztály nem egymás mellett áll; azok csak ugyanazon egy népességnek különböző fejlődési fokait jelentik. Éppen azért azok nem is osztályok, hanem csak népességi fokok. S közülök is egyedül csak az első népességi fok, a földbirtokosoké állandó és abból az erőtöbbletből, amelyet ez a fok produkál, alakul ki a többi népességi fok és újul meg első-sorban s folytonosan a városi népesség.

Ez a megújulás igen gyorsan megy végbe. A leipzig-i városi statisztika adatai azt igazolják, hogy a városi népesség átlag két emberöltő alatt teljesen megújul.² Ha ezek az adatok nem alkot-

¹ Id. m. 30. old.

² A leipzig-i városi statisztika adatainak felhasználásával, korosztályokat alakítva, Hansen azt állapítja meg, hogy a városi lakosságnak körülbelül csak 25%-a helyben született, 75%-a pedig beköltözött. (A 27. oldalon közölt tabella szerint tulajdonképpen 23.53 és 76.47 az arány.) Ha az utóbbi összegből — amely kétségtelenül magas — 25%-ot azok címén vonunk le, akik csak átmenetileg tartózkodnak a városban és újabb 25%-ot azok címen, akik nem a vidékről, hanem más városból költöztek be: akkor egy nagyjában állandó népesség áll előttünk, amelynek fele benszületett, fele pedig beköltözött. Ámde ha valamely város népességének fele állandóan beköltözöttekből áll, úgy ebből az is következik, — teszi hozzá Hansen — hogy két emberöltő alatt a benszületett népesség helyére egy kívülről bevándorolt népes-

hatnak is szabályt s a megújulás periódusa idők és helyek szerint különböző is, bizonyos, hogy a városi népesség felfrissülése csupán a vidéki népesség útján megy végbe, a vidék fölösleges népessége tódul a városokba: a vidék népe, a földbirtokos osztály képezi a megifjító és felfrissítő forrást a városok számára.¹

Hová lesz azonban az a népesség, amely a városokban élt, amelyet a vidékről beköltözöttek szorítottak ki? Egy csekély része fenmarad, vagy pedig, mint földbirtokos, félrevonul; más része, egy sokkal nagyobb rész, kihal, a többi pedig birtoktalan munkássá, proletárrá lesz s lesüllyed a népesség harmadik osztályába: a harmadik népességi fokba.²

Most már csak az a kérdés, hogy a szociális probléma, amely nem más, mint a népesség problémája, miképpen oldható meg? Vagyis miképp lehet a népesség — az embertermelés — fölöslegét az összesség javára értékesíteni? Mert az, hogy ezen fölösleg az első, a második, avagy a harmadik népességi fokból származik-e, az még nem változtat a kérdés lényegén, csupán azon a formán, amelyben a kérdés előttünk megjelen. Az első népességi fok fölöslege elhelyezésének s az összesség javára való értékesítésének problémája a népvándorlás viharai közt vetődött felszínre, a második népességi fok fölöslegének kérdése a reformáció korában s a harmadiké most foglalkoztatja az összes kulturállamokat.³

Erre Hansen egy történelmi áttekintéssel ad feleletet.

Az államot még nem ismerő ősidőkben a népesség állandó, stacionárius maradt, nem is szaporodhatott, ha csak fel nem váltotta a vadászatot, az állattenyésztést vagy a kezdetleges földművelést egy intenzívebb kultúrára való áttérés. Különben vagy le kellett mondania a népesség nagy részének faja propagálásáról, vagy ki kellett vándorolnia, vagy pedig alávetnie magát az éhínség, a betegségek s a háború útján való elpusztulás borzalmainak.⁴

ség lép. Ez a következtetés téves. Mandelló, aki először ismertette Hansent magyarul, úgy látszik, elfogadja ezt a merész állítást. Legalább is nem tesz ellene kifogást id. értekezésében. Ammon *Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen* című munkájának első kiadásában (Jena, 1895.) magáévá teszi a következtetést, de a második kiadásban (1896.) már korrigálja.

¹ Id. m. 31. old.

² Id. m. ugyanott.

³ Id. m. 99. old.

⁴ Id. m. 89-92. old.

A szociális probléma tehát az első két esetben meg van oldva, kivándorlás vagy a propagáció megszorítása útján, csupán a harmadik esetben nem nyer az megoldást.

A parasztság földművelő államaiban, amelyek vagy keleti katonai deszpotikus vagy keresztyén-germán feudális államok voltak, már másképpen történik a dolog. Az állam alapját itt a parasztság képezi, mely falvakban az egész ország területén elszórva lakik s a paraszt itt csak birtokos. A keleti, katonailag szervezett deszpotikus államokban a paraszt az uralkodónak évi terméséből részt szolgáltat s beszállítja azt az uralkodó székhelyére, ahol eltartást s élelmet találni a vidék fölösleges népmennyisége is összegyűl. Itt nincs önálló középosztály, földbirtoka által függetlenné vált nemesség. A parasztból lesz a kézműves, a művész, a kegyenc; az uralkodó udvarában az uralkodó kegyétől függ minden s ha detronizálja is a gyenge uralkodót, ki hárem-termeiben elpuhulttá vált, a kegyenc, vagy a palotaforradalom s ha egy erősebb szomszéd meghódítja is a birodalmat, az mit sem változtat az állam lényegén, csak a dinasztia változik: a paraszt épp úgy beszállítja tributumát ezentúl is, mint azelőtt a rezidenciába s épp úgy özönlik oda ezentúl is a fölösleges népmennyiség, hogy az új uralkodó előtt térdet-fejet hajtson.¹

Nyilvánvaló, hogy Hansennek a fejtegetéseiben tévedés van: a város, vagy városok nem termelnek s akinek ott, mint a kényúr kegyencének bőséges ellátása van, az a vidéken élő és produktív munkát végző parasztság megfeszített munkájának eredményéből, termése fölösleges részéből él, tehát a vidéken maradt parasztságnak annyival kell most többet dolgoznia, amennyivel többen vannak henyélők és dologtalanok, vagy nem produktív munkát végzők a városban. A falvakban így nincs abban az értelemben fölösleges népesség, hogy ne volna foglalkozása a falusi parasztságnak, de fölösleges lehet ez a népesség abban az értelemben, hogy nem lesz elég táplálék az ő sokat dolgozó egyénei számára, mert az erőszakos deszpotia, akié az egész ország földjének tulajdonjoga, igen könnyen elrabolhatja tőle azt a kis tápszermennyiséget is, amelynek a parasztság saját fenmaradása biztosítására meg kellett volna maradnia.

Ebben az államban tehát nincs helyesen megoldva a né-

¹ Id. munka 93. old.

esség fölösleges mennyisége levezetésének a problémája, hiába is nevezi Hansen a parasztságnak a keleti kényurak örült szenvedélyei javára szolgáló e borzalmas kizsákmányolását a fölösleges népmennyiség értékesítésének.

De — nézetem szerint — épp ily kevésbé értékesítetik a fölösleges népmennyiség a középkor germán s keresztyén parasztállamaiban is.

Itt Hansen szerint már változás van a keleti deszpota-állammal szemben, bár a keresztyén-germán parasztállamnak is csupán egy népességi foka van. Ennek az államnak, melynek tipikus képviselője a mai német birodalom területén létezett parasztállam, alapja a „mark”, amely faluból, úri udvarból és a közös markból, az osztatlan földközösségből állott. A mark és a germánok zárt falvakban való letelepedésének ismertetése, a „villa” és a „terra salica” közötti különbség bemutatása után megállapítja Hansen, hogy a földbirtok feletti hármasság jog: a tulajdon-, az úri- és a birtokjog egymás mellé állítása folytán nem is lehetett szó a középkor elején a mai Németországban örökösödési uralkodó családról vagy állandó uralkodói székhelyről. És így hiányzik az a középpont is, amelyben összegyűlhetett a fölösleges népmennyiség s ahol az a köz javára értékesíthető lehetett volna. A keresztyén vallás tanainak terjedésével azonban változás áll be: a decima, az egyházi tized okozza ezt. A germánokat megtérítő papság, mely idegenből származott, a római hármasságú gazdaság ismeretével ment a germánok közé, s az egyház, amely kolostoraiban nagyszámú papot számlált, jobban rá volt szorulva a bőséges tizedre, mint a világi földesúr: saját érdekében igyekszik tehát kiszorítani addig általán elfoglalt szerepéből a vad mezőfüves gazdaságot s helyébe állítani a hármasságú nyomatást. Ezen, az előbbivel szemben határozottan intenzívebb üzemet alkotó gazdaság elterjedésével pedig ugyanazon területen több család megélhetése vált lehetővé, biztosított a népesség előbbi stabilitásával szemben a szaporodás, amelyre az új leányfaluk telepítése is világot vet; az erdők irtása, az állattenyésztéssel szemben a szántóföld jobb művelése a karakterisztikumai az új gazdálkodási forma által okozott változásoknak.¹

A tulajdonképpeni állammá alakulás előre halad. A népesség szaporodásával fölösleges népesség is áll elő, de a népesség tulaj-

¹ Id. m. 94—102. old.

donképpen magját alkotó parasztság ily fölösleges tagjai sorából a tettere készebbek s bátrabbak, egy hatalmas úr, gróf vagy herceg udvarába igyekeznek, s annak kíséretében találnak helyet a magok számára; nőtlenül élve, a soha nem pihenő harcokban majd csak kitüntetik magokat s urok egy uratlanná lett birtokkal megajándékozván őket, előttük is szabaddá válik a családalapítás. Főleg a régebbi időben volt nyitva a szabad paraszt előtt is az út az úr kíséretébe való belépésre, s még később is sikerült néha az alacsony származásúaknak az úr körül végzett alsóbbrendű szolgálatok köréből nemesi birtokossá felemelkedniök.

Az úr alsóbbrendű cselédsége kizárólag a szabad parasztság és az úrtól függésben levő parasztszok köréből toborzódott. Így, bár a szabad paraszt is eladja magát az úrnak, biztos ellátásra tesz szert, s reménye van családalapításra, mert az úr megajándékozhatja egy szabaddá lett jószággal. De meg ott van a parasztság fölösleges részének levezető csatornájaként a papi rend is, amelynek körében sokkal átfogóbb hivatásra talált a középkorban az egyes, mint manapság: bíró, közigazgatási tisztviselő, orvos, tudós, építész, sőt ha igen tehetséges, még diplomata is a pap, s ha házasságnélkül éli is végig életét, a maga személyére — ha fölöslegessé vált volna a parasztság körében — biztos megélhetést nyer.

Mindez csak arról győzhet meg — vonja le Hansen a következtetést — hogy mindama funkciók, amelyek ma a modern államban a második népességi foknak: a középosztálynak jutnak feladatává, elvégeztettek a középkori paraszt államban is, de minden második fok nélkül, A pusztá munkára, legyen az testi vagy szellemi, senkisé nem alapíthatja itt lételet: veleszületett vagy szerzett, jogának kell lennie a megélhetésre; és ha földet nem művel is, mégis biztos kötelék fűzi őt a röghöz: aki e köteléket elszakítja, az kiesik a társadalomból, jognélkülivé válik. A középkorban nem munkája béreként, hanem egy jog következtében kapja az egyes az eltartását, s nem munkája jósága határozza meg jövedelme nagyságát, hanem a kolostor gazdagsága, s az úrnak, akinek szolgálatában áll, jóléte. A középkorban csak egy népességi fok van, de vannak rendek és foglalkozási osztályok itt is, azonban ezek direkté a földbirtokosok osztályából származnak, és aki a föld rögetől elszakadt, az — legyen bár hűbérúr, szabad paraszt, avagy álljon bérfizető függőségben — csak úgy gondolhat család-

alapításra, ha sikerül neki ismét megtalálni a röghöz visszavezető utat.¹

Bármily érdekesen fesse is le Hansen a középkor elején létezett ezen állapotokat, nem gondolom, hogy színes képeiből a parasztság fölösleges részének a köz javára történő levezetése és értékesítése tűnnék ki. Emelkedett hangú, s néhol festői leírásai gyönyörködtetnek, költői képei magokkal ragadnak, de a valóságot nem tükröztetik vissza: a középkor parasztját másképp írja le Knapp, aki azt a „tehervonó állat és az ember közötti szerencsétlen középfajnak nevezi”,² Henne am Ryhn, ki „a Karolingok idejének mostoha gyermekeit” látja a parasztságban, „mely a koronától, az egyháztól, s a nemességtől mindinkább függésbe kerül; kiszípolozzák a háborúk, mert a hűbérurak, akiknek csapatjaikat önmagoknak kell felfegyverezniök, még a legszegényebb paraszttól is elveszik e célra utolsó falatját; ehhez járul az egyházi tized, a robot-munka, az utak és hidak helyreállítása, úgy a csapatok átvonulásakor, mint békében az urak számára. A birodalom a legteljesebb nyomorba jut, s ezt számos éhínséges esztendő követi, az egyház pedig, amelynek hivatása lett volna mindezt a bajt enyhíteni, csak a saját maga előnyén munkálkodik”.³

És a középkor parasztjának, ha szabad és ha földje van is, a típusa általában csak Jacques Bonhomme, amint Andre Réville nevezi őt,⁴ és Tiborc, ahogy a Bánk bán szerzője hívja: oly sokat dolgozik a más számára s oly keveset arat magának. A parasztságnak kell eltartania mindazokat, akik őt a legtöbbször elnyomják s felette uralkodnak. A nemesség, még a parasztságból is magához vonja a nagy tömeget, de ez a nemesség szolgálatában álló tömeg produktív munkát nem végez, ennek hasznát a parasztság a maga ügyeiben egyáltalán nem veszi. Nem lehetett ez igazi megoldás, nem a társadalom javára való értékesítése ez a parasztság fölösleges elemeinek. S Hansennek az a frázisa, amely az „egész népesség alapjául” a parasztságot úgy tekinti, hogy az „fiatalnak és frissnek megmaradt, mert képes volt mindenkor arra, hogy a fölösleges néptömeget magából kirekessze”, — t. i. hogy

¹ Id. munka 103—109. oldal.

² *Die Bauernbefreiung... in den älteren Teilen Preussens.* Leipzig[^] 1887.—I. köt. 77. old.

³ *Kulturgeschichte des Deutschen Volks.* I. könyv. 115. old.

⁴ *Les paysans au moyen-âge,* Paris. 1896.

„eleressze az úri udvarokba”: ez a frázis csak a tények visszás szemlélete folytán támadhatott. Nem a fölösleges fogyasztóktól szabadul meg a középkor parasztsága, amidőn belőle az úri udvarba megy egy tekintélyes rész, hanem a becses és felhasználható munkaerőktől s ezek nagy részét soha többé nem értékesítheti ő a maga dolgaiban, de neki kell őket ezentúl minden ellenszolgáltatás nélkül eltartania!¹

Így aztán kérdés, miként nem lehet majd elvitatni ettől az államszervezettől annak a Hansen által oly sokszor emlegetett „belső harmóniáját”?²

Mindaddig, amíg a városok ki nem alakulnak, csupán egy népességi fok van Hansen szerint. Vagyis, — mint Platter magyarázza — csak egy olyan népesség, az embereknek csupán egyetlen olyan rétege, amely ugyanazon forrásból húzza a jövedelmét.³

Hansen szerint három jövedelmi ág van: de az ő hármass felosztása nem esik össze a társadalmi gazdaságtan szokásos természet-, tőke- és munkajövedelmével, illetve járadékával, mert szerinte a föld természetes hozadékából, a szellemi és a testi munkából származó jövedelmek képezik a három jövedelmi ágat. Az első jövedelmi ágat: a föld hozadékából származó jövedelmet szerinte az jellemzi, hogy azt túlnyomólag, sőt igen gyakran teljes egészében is a természet teremtő erői létesítik; az emberi munka hozzájárulásának vajmi csekély a szerepe.⁴ így képezi aztán szerinte a „természet önkéntes ajándékait” (?) élvező, vagyis „földbirtokos” népréteg az előbb vázolt társadalmi állapotban az egyetlen, különben pedig az első népességi fokot.⁵

¹ V. ö. Platternek a Hansen könyvéről írt s a *Deutsche Worte* (Wien, 1890-ben) megjelent *Eine neue sociale Theorie* című kritikáját, amely később már idézett gyűjteményes munkájában is kiadatott. 184—185. old.

² Id. m. 107. old.

³ Id. bírálat 186. old.

⁴ Id. munkája 63. old.

⁵ Hansen id. munkája 45—86., főleg pedig a 64. és következő oldalakon ismerteti részletesen a jövedelmi ágakat, mintegy általános áttekintésül a munkájában megígért, de azóta tudtommal meg nem írt s épp a jövedelmi ágakat tárgyaló nagy tanulmányához. Ez a fejtegetés arról győzhet meg mindenkit, hogy bármily érdekes legyen is, Hansen nem tud felemelkedni a jövedelem fogalmának tiszta ismeretére és mondhatni, egyedül a három népességi fok indokolhatása végett erőszakolja bele e sajátos skémákba a jövedelmet alkotó hozadékokat, így aztán azon sem kell csodálkozni, hogy dol-

Igaz, hogy ezt a népességi fokot kellő határozottsággal nem tárja elénk Hansen, mert művének egymásnak ellentmondó helyeiből kiténik, hogy sem a földbirtok, sem a földjáradék, sem a mezőgazdasági tevékenység nem adja meg az első népességi fokhoz tartozás kritériumát,¹ viszont az ázsiai deszpoták udvaraiba összeseregülő tömegeket, a nemesség kíséretét s házi cselédségét, a keresztyén-germán középkor papságát — a városok keletkezése előtt — mind az első népességi fokhoz számítja, habár ezek nem voltak is földbirtokosok.² Így aztán nem lehet eléggé világos az olvasó előtt az, hogy mit is ért Hansen első népességi fok alatt? Platter mutat rá, hogy ezen népességi fok azokat zárja magába, akiket soha nem nevez ugyan Hansen a nevökön, de mindig róluk beszél, t. i.: a naturálgazdasági módon élő embereket.³ Épp ezért lett volna logikusabb, ha Hansen az első népességi fokba mindazokat besorozta volna, akik állandóan a vidéken, a falvakban élnek és bármi módon is, de földműveléssel foglalkoznak, vagy pedig, ha a földművelő parasztságot és a birtokos nemességet vette volna az első népességi foknak.⁴

A városok kétkezesével áll elő a népesség második foka, amely a vidéki, falusi népesség fölösleges egyéneiből származik és a középosztályt foglalja magába; ennek jövedelmét a „szellemi munka hozadéka” alkotja.⁵

Bizonyos, hogy az ilyen általánosítás meg nem állhat. Ugyan a középkori Európára vonatkozólag igazsága van Hansennek, ha a városi középosztályt, amelyet ő a vidéki népesség fölöslegé-

gozatában hiába keresnök annak a mérhetetlen különbségnek szemléltetését, amely a natural- és pénzgazdaság között fennáll s nem tűnik ki abból az eredeti és a származékos jövedelem közötti nagyfontosságú különbségtétel sem.

¹ Hisz pl. a földbérlőket kirekeszti ezek sorából. Id. m. 63. old.

² Id. m. II. könyv. I. fejezet.

³ Id. bírálata 198. old., mely Hansen könyvének 106. oldalán levő ezen helyre alapítja tételét: „Nem a munkamegosztás az, ami a parasztság egy népességi fokkal bíró államait a modern államoktól különböztetve teszi. A különbség abban áll, hogy a parasztállamokban nincs önálló, magát önállóan vagy jó részben saját erejéből szaporító s a testi vagy szellemi munka jövedelmére alapított népességi osztály”. A társadalmi munkamegosztás — és ezt az idézet helyesbítéséhez hozzá kell fűzni, — mindig meg volt, de nem volt meg a csupán technikai munkamegosztás; ez csak a pénzgazdaság jellemzője.

⁴ Platter id. m. 200 old.

⁵ Id. m. 30—31. és 64. old.

ből származtat, második népességi foknak nevezi, de már az antik Görögországra és Rómára ez nem vonatkozhatik, mert itt a városok csak megerősített helyek voltak, amelyekben a szabad földbirtokos elem élt, de nem voltak a vidéki népesség fölösleges részét magokba felszívó rezervoárok.¹

Az az állítás pedig erős tévedés, hogy a második népességi fok jövedelme a szellemi munka hozadékából áll. Először is a jövedelem a gazdaságba periodikusan befolyó olyan javak összegét jelenti, amelyeknek a jövedelmet nyújtó alapokkal való összefüggése állandóan biztosítva van; a szellemi munka nem termel javakat, csak a testi, s hogy ennyire összetéveszti a fogalmakat Hansen, annak oka az, hogy a kereset és a termelés között semmi különbséget sem tesz.

A középosztályhoz számítja Hansen a bérlőkön és vállalkozókon kívül a személyes szolgálatot végző egyének azon részét is, akik „fejökkel” dolgoznak: a hivatalnokokat, katonatiszteket, papokat.² Úgy látszik azonban, hogy Hansen ezeket is „eredeti” jövedelmet alkotó elemeknek találja, hisz ő a három jövedelmi ág közé sorozta ezeknek jövedelmét: a „szellemi munka hozadékát” is. Pedig ez teljesen tarthatatlan gondolat. Kétségtelen, hogy nekik is szükségök van anyagi javakra életök fenttarthatása céljából, de ezeknek a „középosztálybeli” rétegeknek egész más a viszonyuk a gazdasági javakhoz, mint azoknak, amelyeket a társadalmi gazdaságtan „gazdasági” osztályoknak nevez; az utóbbiaknak tagjai részt vesznek a termelésben, s így „eredeti” jövedelmet szereznek. A Hansen középosztályának, vagy mint ő maga nevezi: a második népességi foknak fentebb felsorolt alkotó tagjai nem szereznek „eredeti” jövedelmet, az ő jövedelmök csak „származtatott”, az ő munkájukra, amely nem produktív, mert nem „jószágtermelő”, hanem csak hasznos (ami korántsem akar a különböző foglalkozások között érdemi sorrendet megállapítani) szüksége van a társadalomnak: ez tehát az ő munkájukat, amely — még egyszer hangsúlyozom — nem „termelő, produktív” munka, hanem személyes szolgálat megfizeti, még pedig azon javakkal, amelyeket a társadalom produktív rétegei állítottak elő, illetőleg megfizeti manapság, a pénzgazdaság idején a pénz

¹ V. ö. Platter id. m. 202. old.

² Id. m. 74. old.

neutrális értékformájában. Ámde abból, hogy a társadalom valamit pénzzel fizet meg, egyáltalában nem következik az, hogy ez a megfizetett „valami” önmaga is jószág legyen, bár a javakat is megszokták fizetni. A második népeségi fok tagjai nem „javakat” termelnek; ők „személyes szolgálatokat” végeznek, ezek pedig nem javak, csak jószágforrások; így tehát jövedelmök sem eredeti, nem javaknak termeléséből származó, hanem származtatott, derivált.

A harmadik népeségi fokot a testi munkából származó jövedelem jellemzi. Ez az osztály Hansen szerint aránylag új jelenség; a harmadik népeségi fok előfeltétele az ipari nagy üzem, melyben a munkás a vállalkozóval szemben önállóságát elvesztette, de önállóvá lett a családalapítás tekintetében. A kézműves legény messterével egy népeségi fokba tartozott, csak korkülönbség volt közöttük; a legény is mesterré lehetett, csak a családalapítással kellett addig várnia. De a termelés megváltozásával mindez megváltozik; a manufaktúrákban organikus az együtt munkálkodás, a munkamegosztás; a gépek jobba teszik a munkaterméket, nem követelnek a munkástól oly magas szellemi képességet; a vállalkozó maga végzi el üzlete kereskedelmi vezetését, a munkás és vállalkozó között így mély úr támad, a munkásnak alig lehet reménye, hogy önállóvá, vállalkozóvá lehessen. Ennek a következménye aztán, hogy az önállóság nélküli, gazdaságilag a vállalkozótól függő munkások megnősülnek. A második népeségi fok fölöslegéből így alakú ki egy harmadik fok: az önálló munkásság.¹

Ezzel a magyarázattal ellentétes a közönségesen elterjedt fel fogás, mely a gazdaságtörténet alapján azt tartja, hogy ameddig csak vissza lehet a múltba tekinteni, mindig meg volt a civilizáció kezdete óta az az osztály, amelynek nem volt tulajdona, hanem abból szerzett magának jövedelmet, hogy mások: a tulajdonosok számára dolgozott. A rabszolga, a jobbágy, a későbbi idők ipari és mezőgazdasági szabad munkása, mind e tulajdonnal nem bíró osztály tagjai. De Hansen szerint az a harmadik népeségi fok lényege, hogy e testi munkán alapuló lét mellett a keresetre családot is alapítanak.

Sajátos és nem eléggé biztos nézőpontból való tekintése ez az osztályok kialakulásának. Hansen azonban tud ezzel operálni, mert éppen a házasodásra, mint a harmadik népeségi fok jellem-

¹ Id. m. 136—138. old.

zójére viszi vissza a munkásság gyors szaporodását: a munkásnak előnyösebb korán nősülnie, vagy legalább is nem érdeke az, hogy kitolja a nősülés idejét. Ez pedig e népességi fok gyors belső szaporodását hozza magával, amelyhez még a középosztályból ide való átáramlás is járul. A létfenntartás eszközei azonban nem szaporíthatók ily gyorsan, s így e népességi fokon is előáll a népesség fölöslege, amely magába foglalja a rossz minőségű, testileg gyöngye, szellemileg alacsony színvonalú, jellemre sem erős individuumokat. Ez a fölösleg a mai népességi viszonyok elkerülhetetlen kísérője, a vagabundok, a csavargók serege.¹

A vagabundok e serege Hansen szerint minden külső különbség dacára is ugyanaz a harmadik népességi fokon, mint ami volt a parasztállamban az első népességi fokon a kolostorok népe és az urak kíséretei, a katonai államban a második népességi fokon az állandó sereg. Tehát ezek azok a nagy levezető csatornák, amelyekben a fölösleg összegyűl.

Ha az állam mind a három népességi fokkal harmóniában akar maradni, úgy a csavargók seregének, amelynél az életmód majdnem teljesen kizárja a házasságot, oly nagynak kell lennie, hogy annak a halálozások folytán bekövetkező természetes csökkenése a munkásosztály által állandóan produkált fölöslegnek megfeleljen.² Ugyanaz ez, amit Hansen később úgy fejez ki, hogy egy nagyszámú munkásság nagyszámú vagabundot is kíván.³

Én azonban nem hiszem, hogy az ily szempontokból történő vizsgálat valóban elvezetne a földön létező harmóniához s nem hiszem, hogy e kutatás a szociális kérdés megoldását eredményezhetné, vagyis azt, hogy a fölösleges népesség — úgy, amint Hansen megkísértette — valóban a társadalom javára értékesíthetné. Maga Hansen is elismeri, hogy a szociális kérdés nincs megoldva, hanem teljes mezítelenségében áll előttünk. E munka alapján tehát nem jutunk sokkal közelebb a szociális kérdés megfejtéséhez. Ez lehetett merész célja Hansennek, de mint gazdaságpolitikai cél, e könyv tárgyára nem is bír jelentőséggel. Fontosabb ennél Hansen munkájának egy másik elméleti része: a népesség áramlatáról szóló tana.

¹ Id. m. 139—140. old.

² Id. m. 141. old.

³ Id. m. 214. old.

Az egyes népeségi fokokban kialakult többlet a népesség egyes fokai között végbemenő áramlatot idézi elő. Ha az első fokon alakul ki fölösleges népesség, — ami igen könnyen bekövetkezhetik, hisz a föld járadéka (e fokhoz tartozók jövedelme), a művelési rendszer változásait figyelmen kívül hagyva, állandóan csak ugyanannyi embernek biztosítja a megélhetését — úgy e többletnek erőteljesebb, az átlagon felül emelkedő része a városokba özönlik, s a második népeségi foknak, a középosztálynak soraiba törekszik. Ebben az osztályban lehet fokozni a jövedelmet, s e fok népességbefogadó képessége jóval nagyobb, mint az első foké. Az első népeségi fok másik csoportja, a gyengébb, az átlagon alól maradó rész, nőtlen marad és cselédképpen vagy eltartottként falun él. A harmadik fok népeségi többletének erőteljesebb része szintén a középosztályba, a második fokba igyekszik bejutni, mert az első szinte bevehetetlen várnak látszik előtte. De a harmadik népeségi fok többletéből, a középosztályba csak a legtehetségesebb elemek juthatnak be, és tarthatják ott fenn magokat, mert ők már kiválasztott képességűek. Ezért áll a második fok a legmagasabb színvonalon. A harmadik fok nem éri el az átlagos nívót sem, mert az a leggyöngébb elemek leszorulásából alakult ki.

A különböző népeségi fokok többletei között így foly le az a hatalmas és örök áramlat, amelyben a származására nézve, de nevelése folytán is legerőteljesebb elemek, az első népeségi fok többletét alkotók maradnak a győztesek; rajtok kívül, már jóval kisebb mértékben, a középosztály tehetségesebb elemei, s legkevésbé a harmadik népeségi fokhoz tartozók.¹

A népeségi áramlat ezen tanát formulázza még egyszer Hansen munkája vége felé, praktikus irányú posztulátumai előtt:

„A népesség áramlatának gyorsasága állapítja meg a középosztályra vonatkozólag a kultúra színvonalát. Az általános verseny lehetővé teszi a középosztálynak, hogy éreztesse a maga szellemi túlsúlyát a másik két osztálylyal szemben, hogy szaporíthassa a maga jövedelmét a munkásosztály kizsákmányolásával és hogy ezt a jövedelmet a parasztságnak birtokából való kiszorítása útján is biztosíthassa. A parasztság megsemmisülése gyorsítja a népesség áramlatának processzusát, a kultúra általa éri el virágzása tetőpont-

¹ Ez a gondolat tér vissza minduntalan a történelmi és statisztikai adatokkal bőven fűszerezett 89—219. oldalokon.

ját, de ez csak olyan, mint a tüdőbajos arcán a halál rózsája. Mert mihelyt felemésződik a mezei népesség, akkor a középosztály szellemi nívójának is gyorsan kell süllyednie s be kell ezzel következnie az általános hanyatlásnak „¹

Vagyis Hansen szerint minden friss erő csak a vidékről származik s a földművelő népesség alkotja azt a bizonyos felfrissítő, megifjító forrást, amelyről szóló metafora azelőtt is szerepelt már, de főleg azóta tért vissza állandóan az agráriusok és konzervatívok irataiban. Nem lehet tisztán és kizárólagosan a földművelő népességet tekinteni a városok felvirágoztatójának, mint Hansen teszi; a vidéki népességnek a városokba özönlése, mint Platter helyesen megjegyzi, inkább következménye, semmint oka a városok felvirágzásának.² Hansennek az alapgondolata: állandónak és megújító erejűnek az első népességi fokot szemlélni s a középosztályban csak az első népességi fokról a harmadikra átmenetet képező osztályt látni s annak örök kiveszésre kárhoytatottságában meggyődésképpen hinni — nem elégítheti ki az olvasót. De nem tarthatja az olvasó kielégítőnek azt sem, ami Hansennél a szociális, tehát a népesedési és népességi kérdés megoldásaként szerepel: amint ő tünteti fel, úgy nem nevezhető a népességi osztályok többletének levezetése és felhasználása a társadalom javára való értékesítésnek.

Nem lehet céloom itt a Hansen könyve nyomán támadt és igen termékeny kritikával bővebben foglalkozni, ez más lapra tartozik: a középosztály kiveszése kérdésében Mandelló,³ a stacionárius

¹ Id. m. 323. old.

² Id. m. 277. old.

³ Mandelló mutatott rá először, hogy téves Hansennek az, a mi polgári, erkölcsi érzületünket legkevésbé sem kielégítő állítása, miszerint a középosztály gazdaságilag örök kiveszésre van ítélve, hogy az csak átmeneti fokot alkot a proletárságra. Nemcsak azért, mert megfoghatatlannak látszik mindenki előtt, hogy a nemzet magvát alkotó és szellemi tekintetben irányadó népesség állandó gazdasági hanyatlásnak nézzen elébe, hanem azért is, mert azokból az adatokból, amelyekkel Hansen a középosztálynak állandó „gazdasági” hanyatlását kívánja igazolni: a régi német városok előkelő polgárainak nevét, családjaik sorsának leírását magukban foglaló lajstromok adataiból éppen az ellenkező eredmény világlik ki. Hansen tévesen vont le a következtetéseket, mert ezen adatokból a középosztálynak nem „gazdasági” hanyatlása, hanem valósággal „fiziológiai” kiveszése tűnik ki. S ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a biológiai elmélet szerint a szellemi és lelki evolúció a házasságbeli prokreáció csökkenésével jár, — akár úgy, hogy az ellentétes hatás közvetlenül, akár a pszichikai koefficiens útján mutatkozik, akár teljes

népesség kérdésében Herkner,¹ az előbbieket és főleg a városi népességnek a vidéki által való felváltása tárgyában pedig Kuczynski és mások² szolgáltak igen értékes adatokkal, újabb elméletekkel és bő kritikával.

terméketlenségre, akár gyöngé, a küzdelemre alkalmatlan utódok nemzésére vezet is az — ezen még ma teljesen be nem igazolt tétel útján lesz csak megérthető a Hansen elmélete, t. i. az, hogy miért kell a középosztály családjainak kihalniuk vagy alsóbb szociális fokra lesüllyedniök, miután egy néhány nemzedéken át virágoztak? Mandelló ezek szerint kiegészíti s bizonyos tekintetben fejleszti a Hansen elméletét; de afelől, vajjon igaz-e az a tétel, hogy a benszülött városi lakosságot a kívülről bevándorolt két emberöltő alatt helyettesíti, nem nyilatkozik, hanem e tételt megállhatónak fogadván ei, ezzel bizonyítja a középosztály kivészését. Pedig ez a tétel az, melyet az azóta nyert statisztikai adatok be nem igazolnak. — V. ö. id. értekezése 422—23. és 412. és 414. old.

¹ Herkner azt mutatta ki, hogy még nem bizonyított be, sőt valószínűvé sem tétetett, hogy a városok helyben született lakossága és kívülről bevándorolt népessége stacionárius népességet adna, mint azt Hansen Leipzigra, a már feljebb említett arányban felveszi; Hansen csak egyetlen számlálási évet vett alapul; az évek folyamán azonban még akkor is, ha a két csoportnak számszerű aránya ugyanaz maradna, bekövetkezhetik úgy a benszülött, mint a bevándorolt népesség szaporodása. Németországban az 1890-iki népszámlálás eredményei azt mutatják, hogy Hansen felfogása túlságosan pesszimiztikus. A 26 német nagyváros 5.997,542 lakosából 43.78%, vagyis 2.729,847 ugyanazon nagyvárosban született, melyben megszámlálták. S ha a nagyvárosból nagyvárosba, nagyvárosból kisvárosba és falura kivándorlás nem volna, ha a nagyvárosokban minden ott született lakos megmaradna, úgy sokkal kisebb bevándorlásra volna szükség, hogy a nagyvárosok tényleges népességszáma elérhető legyen. Elég volna így, ha az összlakosságnak csak $\frac{2}{5}$ -ét tenné ki a bevándorolt lakosság. Csakhogy azt is mérlegelés alá kell venni, hogy a bevándorlás nemcsak a falvakból származik, hanem nem csekély részében kisvárosokból is: mindebből pedig az világlik ki, hogy a városi lakosság szaporodásának feltételei Németországban sokkal kedvezőbbek, mint azt Hansen gondolja. — V. ö. *Die Arbeiterfrage*. Eine Einführung. II. kiadás. Berlin, 1897. 422. old.

² Épp így veszi tagadásba, a statisztika adatai alapján, Kuczynski is Hansen fentebbi állításait. A stacionárius népesség konstrukcióját mesterkéltnek s be nem bizonyíthatónak tartja de ettől eltekintve, teljesen tarthatatlannak látja a városi népességnek két generáción belüli kívülről jövő teljes helyettesítését. Nem bocsátkozhatom itt a Kuczynski tételeinek indoklásába; csak annyit, hogy ő beigazolja, miszerint Hansen e tételének megerősítésére felhozott bizonyítéka: hogy t. i. a városok születési budgetje deficitet tüntet fel, csak némely esetben érvényesül; az egykori városi nemzetségek kihálása pedig teljesen idejét múlt anyag, melyből általános szabályt levonni nem lehet. A foglalkozás szerinti tagozódást illetőleg, hogy a városokba beköltözők

Ami itt fontos és leszögezendő s ami a Hansen könyvének a többi újabb elméletekkel szemben ily terjedelmes ismertetését e könyvben igazolja, az, hogy az ő kísérlete az első tulajdonképpen, amely a népességnek osztályokra való elkülönítése útján igyekszik a népesedés egyik-másik kérdésére választ adni s így — tagadhatatlan tévedései mellett is — ez a munka mutatta meg azt az utat, amelyen haladva valóban lehet fejleszteni s biztos alapokat alkotó adatokkal bővíteni a népesedési elméletet

2. Ammon természettudományi alapon álló elmélete.

Hansennek a népesség áramlatáról szóló tana, egy karlsruhei biológus, Ottó Ammon elméletében nyert nemsokára kiegészítést és tovább fejlesztést.¹ Ammon, ki a Gobineau-féle ú. n. „faji szociológus”-ok sorába tartozik, teóriájában, mint a biológiai elveken nyugvó szociológia fejlettebb alakjának a népesedési tanra alkal-

oly foglalkozások felé fordulnak, mely őket önállósággal s a városi lakosság-
nak e foglalkozásból való kiszorításával biztatja, hogy a városi lakosság ki-
szoruló része a birtoktalan munkásság és a proletariátus sorában talál helyet,
ami abban nyilvánul, hogy a gyári munkások közt van a legnagyobb része a
helyben születetteknek, — Kuczynski kimutatja, hogy a középosztályba tartozó
sok foglalkozásban csekély, sokban pedig sok benszülött van, s hogy másfelől
a munkások közt csekély a benszülöttek száma. Hansen azt sem bizonyítja
be, hogy a középosztály a városi népességnek a munkásosztály soraiba való
lesülédése útján szorul ki és hogy a középosztály pusztulásának a késői s
ritka házasságok is okát képezik; így végeredményben az a meggyőződése,
hogy Hansen tételei a városi népesség állítólagos folytonos kihalását és falusi
népesség által való pótlását illetőleg nem állják ki a tudományos vizsgálatot
és nem sikerült neki beigazolnia, hogy azok az okok, amelyeket felemlít, mint
ilyenek hatnának. — V. ö. *Der Zug nach der Stadt*. Stuttgart, 1897. 73—78.
és 156—158. old. A városokba tódulás okaival ma már kiterjedt irodalom fog-
lalkozik. Elég itt a sok író közül Sohnrey (*Der Zug vom Lande und die soziale
Revolution* 1894.) vagy Allendorf (*Der Zug in die Städte* 1901.) nevére hivat-
kozni. — A magyarországi olynemű jelenségekkel, amelyeket a városokba
tódulás hoz magával, foglalkozik újabban Heller Farkas (*A városokba tömörülés
jelensége Magyarországon. Közgazdasági Szemle*. 1905. évf. 854—863. és
907—923. old. — Lásd e cikkekre Kováts Ferenc választát (ugyanott 1906. évf.
13—31. old.) s Heller viszonzását (a 108—115. old.), aki dolgozatában azon-
ban nem tud adni „kielégítő feleletet aziránt, hogy a városi lakosság növeke-
désének súlypontja Magyarországon a városi népesség szaporodásában van-e,
\agy pedig a vidéki lakoságnak a városokba költözködésében?”

¹ *Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen*. III. kiadás. Jena 1900.

mázott elméletében, a „társadalom természetes rendjéből” folyó következtetéseit, s így a népességnek már Hansennél látható osztályokra különülését a biológia tanaival hozza szerves összefüggésbe.

A sík föld, a vidék — mondja Ammon, — a születések számában többletet mutat; a mezőgazdaság több embert nem tarthat el, így a falusi népesség többlete arra kényszerítettetik, hogy kenyerét más úton keresse meg. Mivel pedig a városok a magasabb műveltség, nagyipar, kereskedelem és munkaalkalmak székhelyei, a mezei népességtöbblet a városokba vándorol.¹ Résztint mesterséget tanul, résztint gyárakba megy, résztint mint cseléd, kifutó nyer alkalmazást. E bevándorlók nagy része tehát számbelileg a városi lakosság alsóbb rétegét szaporítja, mert a mezei népességnek aránylag csak csekély része jön be a városba azért, hogy ott iskolába járjon és hogy így majd a középosztály soraiba juthasson be.

A városba beköltözők a városi élet sokoldalúsága és nevelő hatása folytán a lelki élet tekintetében átalakulást tüntetnek fel, de ez az átalakulás nemcsak hasznos irányban történik, hanem felöleli a káros, vad és érzéki ösztönök kifejlődését is. Ebből származik a már Oettingentől kiemelt „kolosszális bűnözés”, a városokban ki nem írható prostitúció, amelyet a falu nem ismer. Minden új beköltöző individuuum tűzpróba alá vétetik a városban: egyrészt kiállja a próbát és a szociális lépcső fokain feljebb halad, másrészt pedig a nagyvárosi proletariátus legalsó, legnyomorultabb rétegét alkotja. Ez az első és legszigorúbb próba. Akik ezt kiállották, azok gyermekeiket rendszerint egy fokkal feljebb viszik: a jobb iparosok vagy a kisebb hivatalnokok sorába és így azok már a középosztályban találnak magoknak helyet. A vidékről beköltöző lakosságnak harmadik generációja: az iparosok és kishivatalnokok gyermekei pedig már sokszor magasabb iskolákat végeznek; azonban nem minden magasabb iskolázottságú egyén származik innen, mert hisz a tanult ember fia is előszeretettel fordul a szellemi hivatások felé. De a társadalmi lépcső fokain való ezen előrehaladás nem történik szelekció nélkül. Vannak szerencsések, akiket siker iuht, de vannak szerencsétlenek, akiknek képességek nem elegendő, és vagy e miatt, vagy pedig jellembeli fogyatkozásaik miatt válnak hajótöröttké; a magasabb osztályok kedvező élet- és táp-

¹ A vidéken is vannak ipartelepék, de ezek Ammon szerint csak „átmeneti tokot” alkotnak, melyek zavarják a jelenségek tiszta megítélhetését, s így itt figyelembe nem vehetők.

lálkozási viszonyai különben is nemcsak jót teremtenek, hanem sok-sok egyént bűnre is csábítanak; ezért legnagyobb az áldozatok száma a vidéki lakosságnak a városi életfeltételek közé való betelepedése alkalmával.

A városba irányuló áramlattal szemben nincs ellenáramlat. A folytonos bevándorlás és a magasabb rendű foglalkozások közé való felemelkedés következtében túlszűfoltásnak kellene bekövetkezni, de a társadalmilag előnybe került családok folytonos kihalása: részint az ülő foglalkozás ártalmasságai, részint az idegrendszer túlságos megerőltetése, a késői házasságok, a gyermekek számának csökkenése által előidézett folytonos pusztulás a túlszűfoltást eltünteti. A városi népesség megújulásához átlag 3—4 emberöltő kell: s a városi népesség különböző rétegei közül a tanult középosztály kihalása a legerősebb, bár a városi proletariátus körében is merülnek fel a kihalást elősegítő okok. Mivel pedig úgy látszik, hogy a legtöbb város népessége csak a vidékről való beköltözés folytán növekszik s valószínű, hogy a vidékről bevándorolt gyári munkásoknál a második és későbbi generációkban már apad a gyermekek száma, mert a magasabb osztályokban aránylag csekélyebb a szaporodás, mint az alsóbbakban: ez azt okozza, hogy az osztályok számviszonyai kiegyenlítődnek, hisz különben a felemelkedés folytán a magasabb osztályokban jelentékeny zsűfoltás volna tapasztalható. A felemelkedett családok azután egy néhány emberöltő alatt kihálnak és mások lépnek a helyökbe, amelyek származásukat egykor szinten a vidékről vették: ez a körülmény bizonyítja a parasztosztálynak az államra és a társadalomra nézve nagy jelentőségét.¹

Ammon elfogadja a népesség szaporodására vonatkozó geometriai progressziót, de az arithmetikai sort már nem, mert szerinte ezt teoretikusan igazolni nem lehet; azonban mivel — mint mondja — bizonyos, hogy a tápszerek nem szaporodnak oly gyorsan, mint az emberek: ez elegendő a Malthus tanai igazolásához.²

Mint minden species, az ember is szüntelenül beleütközik a táplálékadta határokba, mert ha a tápszerek nem szaporodnak, stagnál az individuumok száma is; ez utóbbi esetben tehát évenként épp annyi individuumnak kell meghalnia, mint amennyi születik.

¹ Id. munka 115—123. old.

² Id. munka 227. old.

Az életmódnak az egyén helyzetének alakítására való jelentékeny befolyását azonban itt kell figyelembe venni. Minél magasabb az alsóbb néposztályok körében, — amelyek valóban a lét és nemlét határán mozognak — valakinek standard of life-ja, annál előbb fog az illető határt szabni a gyermeknemzésnek és nem nőszül addig, amíg nincsen biztos állása. Csakhogy az átlagmunkás technikai munkaképességének fokozásával mindig és mindig nehezebbé válik a gyengébb tehetségű munkásoknak rendezett viszonyok közé jutni: nagy tömeg éhezhet, amidőn tulajdonképpen nincs hiány élelmiszerekben, sőt úgy a mezőgazdaságban, mint más téren is túltermelés állott be. A tápszerek és a többi javak a tehetségesebbek felé fordulnak s visszatartatnak a gyengébb tehetségek elől, de ez szükséges is, hogy előre és ne visszafelé haladjon az emberiség fejlődése.¹

Malthus 25 évet vesz fel megkettőződési periódusul, de ez Ziegler szerint² annyit tesz, hogy minden házasságra átlag hat gyermek esik, kik közül egy nőtlen marad, vagy pedig elhal a házasságképes kor beállta előtt. A szászországi megkettőződési periódus is csak 42 év, tehát jóval elmarad a fiziológiai lehetőség mögött és annak bizonyosságául szolgál, hogy a mi viszonyaink között az emberiség nem a benne rejlő szaporodási képesség, hanem a létfenntartási alkalmak mértéke szerint szaporodik. Ha nem állana fenn ily korlát, akkor a népszaporodás nagyobb, de a szelekció kisebb volna, esetleg a nullával egyenlő, s nem volna kedvezőnek mondható az az emberiség kívánatos szellemi nivójának megőrzésére.³

¹ Id. munka 228 old. — Ammon könyvén mindenhol észrevehető a Francis Galton munkáinak (*Hereditary Genius: an inquiry into its laws and consequences*. 1869 és *Inquiries into human Faculty* 1883.) a hatása; itt is a Galton áltai felállított „tehetség-osztály”-okkal operál, de olyképpen építi ki Galton szellemes fejtegetéseit, hogy egyfelől a tehetséges, az erős és gazdag, másfelől pedig a tehetségtelen, a gyöngé és szegény fogalmát egyenértékűeknek, korrelatívoknak veszi, mivel az embereket egyrészt tehetségük, másrészt jövedelmük szerint osztályozván, a tehetségek és jövedelmek binominalis görbéje az ő rajzában egymással teljesen megegyezett. Mindenesetre ámulatba ejtő eredmény; nem hiába részesíti kiméletlen kritikában Loria az egész panmixis elmélettel együtt, amelyből Ammon is kiindult. (*A szociológia feladatai és iskolái*. Budapest, 1904. 61—65. old.)

² *Die Naturwissenschaft und die sozialdemokratische Theorie*. 1893. 150. old.

³ Id. munka 229—230. old.

Ammon a Marx tőke- és vagyonmegoszlási és így népesedési elméletével is szembeszállva hirdeti, hogy nem a kapitalizmus, hanem az alsóbb néprétegeknek aránytalanul nagy szaporodása oka a nyomor elleni védekezés nehézségeinek. De azért nem lát veszélyt az alsóbb néposztályok e nagy arányú szaporodásában.

Galton ugyan felvetette azt a kérdést, hogy vajjon nem nyomja-e le a proletariátus korai házassága s gyermekeinek nagy száma az összesség átlagos szellemi színvonalát; és matematikai számítások útján is meg próbálta igazolni ama nézetét, hogy mivel az intelligensebb és elővigyázatosabb osztályokal, — amelyek később házasodnak és oly sok utódot nem nemzettek, mert nekik jobb jövőt óhajtának biztosítani, — az idők folyamán az alsóbb néprétegek a maguk túlnagy gyermekszámával mindinkább szorongatják, a szellemi téren a visszafelé való haladástól kell tartani. Csakhogy Galton — mint Ammon hangsúlyozza — e vizsgálódásnál figyelmen kívül hagyott egy hatalmas faktort. Ez pedig a természetes kiválasztás, amely kettős irányban hat: felemeli az alsóbb néposztályok egy részét a felsőbbekbe, más részét pedig, mint hasznavehetlent, megsemmisíti, úgy, hogy ezáltal a felsőbb rétegek megerősödést nyernek, míg az alsóbbak gyöngébbekké válnak.¹

Ammon szerint különben a nagymértékű szaporodás a népélet egészséges állapotát jelenti. Kívánatos volna azonban mindenestre, hogy a fiatal munkások oly korán ne nősjenek; de e tekintetben kevés a kivihető. Még a katonáskodás általános kötelezettsége az, amely kedvező irányban hat, amidőn a szolgálati idő előtt szabály szerint nem engedélyezik a nősülést.² Az alsóbb néposztályok erős szaporodásának okát a nemi ösztön korai kifejlődése és korai kielégítése képezi; a jobb táplálkozás szempontjából való erős vágy a házasság után, az idősebb barátokkal való együttlét, sokszor a becsület: egy leánnyal való ismeretség, kit szégyenben hagyni a munkás nem akar. Figyelembe kell venni azt is, hogy a munkás házaselete kerüli az erkölcstelen preventív eszközök alkalmazását, bár az önkéntes tartózkodás a nő egészségére és anyai kötelességeire való tekintettel nem volna hibáztatható, csak-hogy itt a materiális körülmények nehezítik meg az ajánlott tartózkodást.³

¹ Id. munka ugyanott.

² Id. munka 233. old.

³ Id. m. 235. old.

A proletariátus nagy mérvű szaporodásának láttán Galton attól tartott, hogy a társadalom súlypontja az alsóbb néposztályok felé fog feltolódni. Ammon is fél ettől, mert lehetségesnek tartja a processzust s fél azoktól a gazdasági és szociális rázkódtatásoktól, amelyek a társadalmi súlypont eltolódását nyomon kísérik; itt ellentétbe látszik jönni előbbi állításával, mely nem látott veszedelmet a túlságos népszaporodásban, hisz szerinte a „jótékony”, természetes kiválasztás csakis emellett tud valójában érvényesülni.

Ammon bővíti, mélyíti a Hansen elméletét, de mégis eltér a főbb pontokban — bár tán öntudatlanul — mintaképétől.

Hansennek az a véleménye és ezt statisztikailag is bizonyítani óhajtja, hogy a városokba bevándorló elemek csak kivételesen fordulnak a munkásosztály felé, míg Ammon ezt látja szabálynak és állítását szintén számokkal igazolja. Hansen a középosztály kipusztulásának okát az ezen osztályhoz tartozóknak a birtoktalan munkások sorába való lesüllyedésével magyarázza, míg Ammon ezt csak kivételesnek s természetellenesnek tartja; Hansen azt hiszi, hogy az alsóbb néprétegek szaporodása természetes okra vezethető vissza, és hogy e rétegeknek természetes szaporodása nagyobb, mint a többi néprétegeké, míg vele szemben Ammonnak az a véleménye, hogy az alsóbb néposztály tagjainak száma csak a bevándorlók szaporasága következtében emelkedik.¹

Amonnak a munkája azonban nemcsak „egy szociális anthropológia vázlat”, mint a címe mondja. Több annál. „A szociális kérdéssel foglalkozó minden művelt egyén számára” íródott ugyan, de vitairatul a — szocializmus ellen. Ammon természettudományi tudását használja fel, hogy ezek alapján kiáltsa a világ fülébe, hogy hiába álmodoznak a balga utópisták a jövőendő szociális államról, mert természetes és életképes egyedül csak az a társadalom, amely természetes alapokon nyugszik; ezek a természetes alapok pedig: a kiválasztás, a szabad verseny, a rendek hiányoznak ama természetellenes államban. A társadalom vezetésére a kiválasztott szociális arisztokrácia hivatott nem pedig a tömeg. A história is megtaníthatta volna már erre az emberiséget. Nem szabad tehát a gyűlölködő, osztályérdektől vezetett, minden judícium nélküli tömeget politikai befolyáshoz engedni; az arisztokráciának, a természetes úton kiválasztottaknak kell vezetniök a társadalmat, melynek jelszava legyen ugyan: „mindent a népért”, de nem

¹ V. ö. Kuczynski id. m. 158. old.

„mindent a néppel”. A faji szociológia ebben nyilvánul meg Ammonnál; ő Kiddhez hasonlóan, aki az észben és értelemben a társadalom fejlődésének akadályát látja s a fejlődést, a (haladást egyedül az erkölcs és a vallás jóttevő hatásának tudja pe s aki a Weismann-féle teória alapján álló, bioszociológiai elméletében szintén az ú. n. „felforgató elméletek” ellen intéz csatákat¹— azért küzd az „új eszmék” ellen, mert állítólag megtalálta a természettudomány alapján ama természetes alapokat, amelyeken a társadalomnak nyugodnia kell. Mindkét társadalmi elmélet ezért egyoldalú és ezért hibás. Mindkettő mindent a biológus szemüvegén néz és azt akarja beigazolni, hogy egy egyszerű és kézzelfogható okra vissza lehet vinni a társadalmi élet minden jelenségét. Egyáltalán nem áll ez. Aki azokkal hivatásszerűleg foglalkozik: a szociológus, a szociálgazda, igen bonyolultaknak ítéli e jelenségeket. Azonban könnyen meg lehet magyarázni azon nagy tévedéseket, amelyekbe egyoldalúságuk miatt esnek a természettudományi, vagy zoológiai képzettségű emberek, ha szociális kérdésekkel foglalkoznak. Ők kevésre becsülve, figyelmen kívül hagyják azt a fontosságot, amellyel a szociális osztályok bírnak. Ők mindenhol a létérti küzdelem nagy igazságával operáljak, de megfeledeznek arról, hogy a harc a létért nem közvetlenül folyik minden individuum között; helyes értelemben versenyről csak ugyanazon osztály, ugyanazon foglalkozási csoport és társadalmi réteg tagjai közt lehet szó; az osztályalakulás történelmi fejlődés eredménye, amelynek megértéséhez nem elegendő a csupán természettudományi képzettség.²

3. Dumont pszichológiai elmélete.

Hansen elmélete, mely a népességnek osztályokra bontásával igyekezett megalkotni gazdasági alapon a népesedés új törvényét, nem sokáig maradt magára. Társat kapott egy új elméletben, melyet Arséne Dumont épített fel hatalmas demográfiai tanulmányában.³ Ebben a műben a francia szellemesség, erős képzelőtehetség és könnyed irány egyesülve támogatják a szerzőt új népesedési tör-

¹ *Társadalmi evolúció.* Budapest, 1905. — Lásd a népesedés kérdésére vonatkozó fejtegetéseit: a 208. és köv. old. — V. ö. Loria id. munkája 65. és köv. old.

² V. ö. Herkner id. m. 461. old.

³ *Depopulation et civilisation.* Étude démographique. (Bibliothèque anthropologique. XIII.) Paris. 1890.

vények felismerésében és megalkotásában. De ha egyoldalúság jellemzi az eddigi népesedési elméleteket, mert azok mind gazdasági alapon épültek fel, épp úgy az egyoldalúság vádjával illetheti ezt az új teóriát is, mely teljesen elvetvén az eddigi alapot, a pszichológiai tények egyedül döntő befolyásának képzelt bázisára helyezkedik. Szellemes érveléssel köti le olvasója figyelmét, akár Franciaország elnéptelenedése okainak megállapítása után az ottani állapotok szanalásának módjait kutassa, akár pedig természettudományi ismereteinek felhasználásával a népesedés új elméletét formulázza vagy igazolja; de egyoldalúsága mindenhol kiérzik, az, amit elmélete javítani igyekezik, régi állapotában marad: a népesedés problémájának alapja a gazdasági helyett Dumont által csupán pszichológiaivá vált.

Dumont, mint természettudós, már munkája legelején azt a kijelentést teszi, hogy a népesedés kérdése nem a társadalmi gazdaságtan kérdései közé tartozik¹; a gazdaságtannak predomináns jellege a társadalmi tudományok körében szerinte egyébként is tünezőfélen van. Mióta Darwin világra szóló munkája, a „Theory of Natural Selection” megjelent (1859), az anihropológia tudománya fejlődik, a transzmutáció processzusa ismertté vált, a szociológia hatalmas lépésekkel halad diadalútján, az evolúció elmélete döntő fontosságú lett, azóta a népesedési tannak is át kell helyeződnie más tudományok szférájába; át kell helyeződnie, mert e gazdaságtani írók egyoldalúvá tették a népesedés elméletét, hisz a szaporodás ható okaiként egyedül csak gazdasági faktorokat ismernek el. Malthus és követői szerint a szubzisztenciális eszközök determinálják az emberiség szaporodását, holott valóban amaz országok tüntetik fel a legkisebb születési szám-arányokat, melyek a legtermékenyebbek, tehát a legtöbb szubzisztenciális évközzel bírnak². Távol áll attól a népesség, hogy a létfenntartási eszközök determinálják az ő szaporodását. A születések éppen ellenkezőleg a legszegényebb nemzeteknél, országokban és osztályoknál a legszamosabbak s ha a gazdag népek, mint az angol, sértetlenül őrizték meg régi natalitásukat, az csak a familiáris szellem és tradíciók eredménye. Mert minél jobban civilizálódott nép, annál inkább csökken ott a születések száma. A szegény-

¹ Id. munka 1. és 11. oldal.

² Id. munka 69 old.

ség, a tudatlanság, a durvaság, a könnyelműség csaknem mindig összeesnek — legalább Franciaországban — az erős natalitással; míg a vagyonosság, a műveltség, a vallásos hit gyengülése a születések csökkenésével. A legnagyobb termékenységit francia départementok azok, amelyek nagy ellenállást tüntetnek fel a központi civilizáció vonzó erejével szemben.¹

Malthus tehát olyan törvényt alkalmazott az emberiségre, mely arra nem talál; ennek az elméletnek az állat- és növényvilágban van csupán érvénye, amint Darwin — helyesen — oda is vitte át azt;² az emberiség életműködésének irányára befolyással bíró s az állat életével közös fizikai tényezőkön kívül más faktorokkal, a kiszámíthatlan hatású erkölcsi, intellektuális, esztétikai tényezőkkel is kell számolni, amelyek (és nem csupán a Malthus említette gazdasági tényezők) szintén befolyással bírnak a népesedés menetére;³ ezért inkább megközelíti az igazságot Bertillon, amidőn két tényezőre: gazdasági és erkölcsi okokra viszi vissza a népesedés mikénti alakulását.⁴

A Malthus-féle túlnépesedés nem igen fenyegeti manapság a művelt államokat; a sűrű népesség pedig nem veszedelmet, de előnyöket rejt magában, csakhogy ma, az egyes államokat fenyegető elnéptelenedés láttán nem a túlnépesedés, de a depopuláció kérdése válik aktuálissá: ez utóbbinak okait kell tehát felderíteni.

Azt mondják sokan, hogy vannak elvénhedett fajok (races vieilles), amelyek a feltétlen kivészés útján haladnak: ez a sok helyet fenyegető depopuláció oka. Banális mondás, melyben nincs igazság, hisz még az állat- és növényfajok sem tüntetik fel ezt a jelenséget.⁵ Más a depopuláció: a születések száma csökkenésének oka; de nem fiziológiai, mint Spencer és hívei vélik,⁶ nem a fényűzés, a nyomor, az ipari vagy kereskedelmi konkurrencia,⁷ nem is a háborúk, nem is a kivándorlás, amint ez utóbbi ténytet újabban egyesek annyira kiemelik,⁸ de nem is az erkölcstelenség, melyet

¹ V. ö. Nitti id. m. 101. old.

² Id. munka 31. old.

³ Id. munka 33. old.

⁴ id. munka 39. old.

⁵ Id. m. 84-85. old.

⁶ Id. m. 86—87. old.

⁷ Id. m. 89. old.

⁸ Id. m. 94-95. old.

annyian szeretnek, épp Franciaország népességének csekély szaporaságát tekintve, előtérbe állítani. A francia embert „l’homme sensuel moyen”-nek nevezni, mint Arnold teszi, Franciaországot meg „un pays de moeurs rélachées”-nek mondani, mint Stuart Mill, hipokrizis. Franciaországban nem nagyobb az erkölcstelenség, mint más államokban; nem bizonyítja Franciaország erkölcstelenségét az, hogy Franciaország népességénél gyorsabban szaporodik más államok népessége, de nem bizonyítja azt sem, hogy azon más államokban nagyobb erkölcsösség uralkodnék. Mert egy orosz író figyelmeztet a Nouvelle Revueben,¹ hogy Oroszország falvai mily borzasztó mód erkölcstelének s elbeszéli, hogy már a falusi népesség is kiírthatlanul inficiálva van a legborzasztóbb betegségek csíráival. Pedig tudjuk, hogy Oroszország népességének szaporodása jóval nagyobb, mint Európa többi országaié. Az oroszok nagy fekunditásának okát egyesek az extenzív agrikultúrában keresik és az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland meg is erősítik azt a tételt, hogy az extenzív agrikultúrával bíró államok, hol a „virikultúra” is extenzív, nagy születési számot tüntetnek fel, az intenzív agrikultúrával bíró államok pedig, hol a „virikultúra” is hasonlóan intenzív — s ezek között Franciaország — ellenkezőleg, a születések számának csökkenését mutatják. De ez a tétel nem talál kivétel nélkül: Anglia és Belgium kevésbé intenzív kultúrával bír, mint Franciaország, mégis nagyobb születési arányt mutat, Kína pedig, a tulintenzív agrikultúrájú, de nagyon is extenzív „virikultúrájú” állam, igen erős születési kvótával dicsekedhetik.²

Máshol rejlik tehát a gyökere a népesedés csökkenésének, máshol, másban, nem fizikai, de pszichológiai tényekben; abban, hogy az egyének szándékos, öntudatos akarata lehetőleg kevés gyermek nemzésére irányul. Ezek szerint tehát nem azon befolyásokat kell kutatni, amelyek a szaporodást valamely mechanikus működés útján csökkentik, hanem amaz okokat kell megállapítani, amelyek a házasságon belől megerősítik amaz öntudatos akaratot, amely lehetőleg kevés gyermek nemzésére irányul.³ Mivel pedig az idők folyamán kialakult néprétegek: a tulajdonképpeni nép, a

¹ 1882 májusi füzet,
ki. munka 89—92. old.
ki. munka 99. old.

pénz- és a szellemi arisztokrácia hierarchikusan helyeződtek egymás fölé, s az erkölcsi és szellemi tekintetben fejlett egyénnek állandó törekvése magasabbra emelkedni e hierarchikus rétegek körében, mint amely helyen áll és célját minden elébe tornyosuló akadállyal szemben is elérni törekszik: e törekvésből kell kiindulnia a népesedés kutatójának, mert egyedül ez a törekvés, a „capillarité sociale”, a kapilláris attrakció képes megmagyarázni a népesedés folyamatát, hisz új alapokra állítja a népesedés egész problémáját.¹

Aki felfelé törekszik, annak nem szabad felesleges terhet magával vinnie; már pedig a törekvő egyénnek ily teherül és akadályul szolgálnak gyermekei, akikért ő reményeit, ambícióit is feláldozni kénytelen. Ehhez képest az oly társadalomban, amelyben senki előtt sem volna nyitva az út a társadalmi lépcső fokain való felemelkedetésre, s gyermekeit sem tudná a magasabb népréteg soraiba juttatni, és ahol minden nemzedék az előző helyére sorban, minden változás nélkül lépne, ott — nem ismervén a „capillarité sociale”-t — egyedül természetes ösztöneiknek engedelmessé válnának az emberek.² Tételül lehet tehát kimondani, hogy az emberiség szaporodása fordított arányban áll a „capillarité sociale”-lal.

De a „capillarité sociale” annál inkább ki van fejlődve, minél előrehaladottabb az emberiség civilizációja: az állatnak nincsenek kapilláris törekvései, amint nem voltak az emberiségnek sem, midőn annak értelmi fejlettsége alig különbözött az állatokétól; a műveltség növekedésével egyenes arányban nő e kapilláritás, és minél több az élvezete, nagyobb a gazdagsága, nagyobb az esztétikai fejlettsége, a szellemi tökéletessége a magasabb néprétegeknek, szemben az alsóbbakkal, s általában minél nagyobb az egyes individuumok között a fentebbiekben a különbség, annál erősebb az alsóbb néprétegek lelkében a felemelkedés vágya, annál jobban ösztönzi őket a „capillarité sociale”, — ha csak nincs elzárva előlük annak a lehetősége, hogy a magasabb rétegek közé ők is felemelkedhessenek; de ez a „capillarité sociale” egyszersmind a szaporodás nagymérvű csökkenését is magával hozza.³ Bizonyítja

¹ Id. munka 105—106. old.

² Id. munka 110—111. old.

³ Id. munka 112. old.

e tétel helyességét Kína, India, Oroszország példája: a legutóbbinál a mir-szervezet, amely a parasztságot még manapság is a föld göröngyéhez köti, éppúgy elvágja az útját a „capillarité sociale” kifejlődésének, mint Indiában a kasztrendszer, mely az egyének a társadalmat alkotó egyes rétegek körén felülemelkedni teret nem enged, és mindkét állam feltünteti a „capillarité sociale” teljes hiánya folytán a népesedés nagy arányokban való haladását, ami Kínában is — a kasztrendszer és a közös birtok intézménye: a „capillarité sociale” elfojtására oly szerencsésen egyesült e két intézmény hazájában — önként érthető szükségképpi eredmény.¹

Ezt a gondolatot fűzi tovább munkája különböző részein Dumont, s átviszi a „capillarité sociale” hatását az államalkotók kérdésének terére is, ahol hosszabb vizsgálódás után eredményképp szűri le ama tételét, hogy minél demokratikusabb valamely állam, annál nagyobb teret enged az egyéniség kifejlődésének; annál inkább nő tehát az egyesekben a „capillarité sociale”, de annál inkább csökken — szükségképpen — a népesség szaporodása is.² S ha mégis a modern demokráciával járó e csökkenő népszaporodás elve alól kivételnek tűnik fel a munkásosztálynak nem csökkenő, de állandóan magas arányú szaporodása, ne feledjük el, hogy a demokrácia csak a néposztályok közötti jogi egyenlőséget deklarálta, nem pedig a gazdaságit is: a mai munkás éppúgy, mint atyja, az indus páriához hasonlóan, az egyént gazdaságilag felemelkedni nem igen engedő kaszt körében éli végig életét, a proletár előtt még a demokráciában sem igen állhat a haladásra való reménység, ő, millió más társával együtt, nem igen lát alkalmat a felemelkedésre, kapilláris törekvései előtt zárva az út, — csoda-e hát, ha szabadon engedi át magát természetes ösztöneinek?³

De ez a tény nem dönti meg ama szabály érvényét, hogy a demokrácia ritka népességet hoz magával, még kevésbé pedig azon alapelv valóságát, hogy az aktív kapilláris attrakció képezi a haladás „conditio, sine qua non”-ját. A társadalmi hajcsövesség alapján épül tehát fel a népesedés új törvénye, mely szerint a népesség szaporodása, a születések aránya fordított, az egyéni

¹ Id. munka 114—117. old.

² Id. munka 126. old.

³ Id. munka 127—128. old.

előrehaladás és emelkedés pedig egyenes viszonyban áll a szociális kapillaritással.¹

A fajok fejlődésének és az egyéni haladásnak aránya fordított. Minél hatalmasabb a kultúra központja, annál inkább fejt ki az ily kapilláris attrakciót, és viszont minél inkább nagyobb az ő kapilláris attrakciója, annál hatalmasabb; minél inkább nagyobb az attrakció, annál többen vannak, akik annak hatása alatt állanak s gyorsan lesznek legyőzöttek; a demokrácia tehát az intenzív „virikultúra”-t képviseli, az ezzel ellentétes rendszer pedig az extenzív „virikultúra”-t.²

Ezek Dumont könyvének népesedésméleti tételei, melyekhez csatlakoznak élénk színekkel megrajzolva az életből vett példák: bemutatásul az égvén emelkedési vágyai lehető érvényesítésének. De Dumont nem elégszik meg azzal, hogy elméleti tételeket állapítson meg, áttér a népesedési politika terére is. Közelfekvő, hogy a kapillaritás érvényesülésének főleg francia példái az elnéptelenedés elleni védekezés szükségességének gondolatát Dumontban felkellették, s így ad ő irányt, de meg részletes tervezetet is a depopuláció kárainak elkerülésére.³ Azonban e módokkal foglalkozni már nem az én feladatom.

Dumont elmélete a szellemes, a fantáziája csapongásával figyelmünket lekötő francia író elmélete, mely azonban a komoly tudománynak is díszére válik. De egy a bökkenő: ki nem elégíthet, meg nem nyugtathat, legfeljebb az első pillanatra, midőn feleletet óhajtván nyerni a népesség és népesedés tarka-barka jelenségeiből leszűrendő törvény utáni kérdezősködéseinkre, fordulunk a többi között Dumonthoz. — Első pillanatra megragad, leköt az ő elmélete, hajlandók vagyunk feltétlenül igazat adni neki, és csak később, mikor válasza felett gondolkodni, abban elmélyedni kezdettünk, látjuk jobban-jobban, erősebben előtűnni a Dumont nagy tévedéseit.

Egyoldalúság a tévedése Dumontnak is; oly tévedés, mely könnyen sorsává lesz annak a kutatónak, ki a társadalmi jelensé-

¹ Id. munka 130. old.

² V. ö. Nitti id. m. 103. old.

³ Lásd későbbi munkáit: *Natalité et démocratique*. 1898. (Az „École d' Anthropologie de Parisa-ban tartott hat előadás.) — *Étude sur la natalité dans les communes rurales de France* (A *Revue scientifique* 1891. okt. 10—24-iki számaiban.) stb.

geket lehető kevés rugóra óhajtja visszavinni, de e tévedés szükségképp sorsává válik annak, aki — mint Dumont is — egyetlen egyre: a társadalmi elemek emelkedési energiájára akarja redukálni ainasz okokat, melyek eredménye a társadalom életének a népesedés kérdésével összefüggő megszámlálhatatlan sok jelensége. Erre az egyoldalúságra pedig jobb példát nem kell keresni annál a fejtegetésnél, mellyel ő a mai európai népek beköltözése előtt itt élt törzsek kihalását pszichológai alapon magyarázza.

Nem azt jelenti azonban ez, hogy Durmont elmélete merőben hibás, teljesen elvetendő lenne. Korántsem. Határozott fejlesztése, előbbrevitele az a népesedési tannak, oly elmélet, melynek meg van a maga érvényessége, igazsága, de nem feltétlenül és nem minden esetben.

Már pedig Dumont azt ilyennek tartotta.

4. Nitti összefoglaló elmélete.

Francesco S. Nitti nápolyi professzor, a Riforma Sociale alapítója és szerkesztője, a népesedésről szóló elméletét 1894-ben egy igen figyelemre méltó munkában bocsátotta közre.¹ Ezt a munkát a Malthusszal való teljes szakítás, az objektív, nyugodt tárgyalási mód és a különböző régibb és újabb elméletek ismerete jellemzi.

Nitti munkája első részében ismerteti a népesedésre vonatkozó főbb gazdaságtani elméleteket; egy pár találó vonással lehetőleg megrajzolni igyekszik azok történelmi háttérét s lefesteni egy-néhány szóval — legalább a fontosabbaknál, vagy az egy csoportba tartozóknál együttesen — azt a miliót, amelyben az illető író élt, hogy ezzel indokolhassa az illető nézeteinek irányát s a népesedés kérdésével szemben való állásfoglalását. A történelmi háttérnek a szűk szavak dacára is ennyire teljes megrajzolását nem igen találni meg a népesedés egyik-másik elméletével foglalkozó monográfiákban. Nitti áttekinti az egész fejlődést s azt a munkát, amelyet Elster, Mohl vagy Roscher inkább csak a saját honfitársai könyveire végzett el, kibővíti az újabb francia, olasz, angol, sőt rövid áttekintésben még az amerikai és orosz gazdaságtani írók idevágó művei ismertetésével is.

¹ Én a munkának a René Worms előszavával ellátott francia fordítását *La population et le Systeme social* Paris, 1897. használtam, amely a *Bibliothèque sociologique internationale* III. köteteként jelent meg.

Nem csoda az ily tömör összefoglalás mellett, hogy a Nitti tolla néhányszor megcsúszik és írása a tévedéstől nem marad mentes. Példa erre az, hogy Schäßfle kutatásai eredményét a szocializmus népesedéelméleti kutatásai eredményéül állítja oda.¹ Nem csoda, hogy még e munkából is kimaradt egynéhány fontosabb író, mint pl. Hansen elméletének ismertetése. De hát a dogmatörténeti munkák soha sincsenek és sohasem lehetnek készen.

Munkája első részének befejezéséül Nitti abban foglalja össze a konklúziókat, hogy: 1. A Malthus tana csak egy alkalmi politikai doktrína, az individualizmusnak tiltakozása a gazdasági radikálizmjs által hirdetett emberi tökéletesedésbe vetett hit ellen. 2. A Malthus-féle elmélet eredménye nem annyira azon változhatatlan igazságokból származik, amelyeket e tan tartalmaz, mint azok enthúziázmusából, akik abban saját érdekeik és szükségleteik védelmét látják. 3. A nyomor filozófusai mindig ellentétes irányt követtek és fognak is követni a gazdagság filozófusaival. 4. Azokban az államokban, amelyekben nagy a natalitás, a gazdasági írók még kitartanak a Malthus-féle feltevések mellett, de ahol már csökkent vagy mérsékelt arányú a natalitás, ott visszautasítják azokat. 5. A Malthus tana, amelyet azelőtt enthúziázmussal fogadtak abban a korban, amelyben nehéz demográfiai zavarokkal együtt következett be az új gazdasági éra, nem fogadható el többé, csak azzal a megszorítással és helyesbítéssel, hogy minden civilizált országban mindjobban csökken a natalitás. 6. Mindazok, akik a népesedés törvényével foglalkoztak, alá voltak vetve úgy azon milió befolyásának, amelyben éltek, mint ahogy befolyásuk alatt tartották őket a társadalmi tudomány terén való nézeteik és így ahelyett, hogy a népesedés jelenségét magasabb szempontból vizsgálták volna, vakon impresszionálta őket a saját személyök.²

A második, pozitív részben Nitti a maga feladatává „a népesedés igaz törvényeinek tanulmányozását tűzi ki, amelyek az objektív és pártatlan kutatás nyilvánvaló eredményei”.

A Malthus előtti írók, Malthus, Darwin, Spencer, Guillard, Marx, Loria és Dumont elméleteit, mint a legfontosabbakat, elméleti tételeikben és gyakorlati következtetéseikben még egyszer összegezve, kezd hozzá tulajdonképpen a Malthus kritikájához.³ Itt

¹ Id. m. 64—66. old.

² id. m. 111—112. old.

³ Id. m. 117—134. old.

aztán éppen úgy, mint Henry George tette a Konfúcius utódaira hivatkozó ismeretes példájában, ő is elköveti azt a hibát, hogy a „haileyburyi pap” geometriai progresszióit nem a népesség szaporodási tendenciája kifejezésének, hanem tényleges szaporodása mutatójának látja, így képes csak megállapítani azt a bizarr eredményt, hogy ha Malthus idején, 1800-ban 176.000,000 lakosa volt Európának, úgy a Kr. u. 1000-ik esztendőben egész Európát csak 562,500 ember lakhatta, a Krisztus korában pedig nem volt több lakosa ez elhagyott kontinensnek, mint egyetlenegy árva ember. Nyilvánvaló, hogy ezt a „mesét, amelyet a delíriumban való képzelődés talált ki”, ő maga sem hiszi; de e példa és számíthatás teljesen céltévesztett, hisz Malthus egyáltalán nem oly értelemben használta fel a geometriai progressziót, mint aminőt annak Nitti kíván adni.¹

Nitti a statisztikai tábláknak, amelyek a népesség, a nemzet-vagyon és a népesség egy-egy tagjára eső vagyon nagyságát a különböző évek szerint — legtöbbször persze csak becslés útján — megállapítják s a különböző államokban a házasságkötésekre, a születésekre, az élelmi szerek áaira, a halálozásokra, a standard of life-ra, a vagyonmegosztásra stb. stb. vonatkozó adatoknak bemutatása után úgy igyekszik a népesedés problémáját olvasója elé állítani, mint amelyet mindig a vagyonmegoszlás szemszögéből kell vizsgálni. És itt tűnik ki legjobban, hogy mennyire nem természeti, hanem társadalmi törvénynek fogja fel Nitti is a népesedés törvényeit, amikor azt konstatálja, hogy minden ország, amely gazdasági konstitúciója aktuális formájában el tud tartani egy bizonyos számú individuumot, sokkal többet is el tudna tartani, ha a gazdasági konstitúció azáltal szenvedne változást, hogy az ugyanannak maradó nemzeti vagyon sokkal jobban és egészségesebben oszlanék meg.²

A Malthus törvénye semmit sem fejt meg, sem a nyomor misztériumait, sem az emberi civilizáció fluktuációját. A népesedés, mint minden természeti jelenség, általános törvények alatt áll. A statisztika igazolja, hogy a natalitás átlaga nem száll lejjebb soha 20%-nél és nem emelkedik feljebb 50%-nél. E két határ közötti oscillációja azonban nem egy fatális biológiai, hanem egy gazda-

¹ id. m. 118. old.

² Id. m. 134. old.

sági és társadalmi törvénynek szükségképpen eredménye és ez a törvény a civilizáció és a gazdasági konstitúció változása szerint változik. Éppen ezért lehet három főkategóriába osztani a népesedés menetére leginkább befolyással bíró okokat:

1. Pszichikai és erkölcsi okokra, ahová *a)* a vallás, *b)* az erkölcs és *c)* az esztétika tartozik.

2. Társadalmi okokra, hová *a)* a politikai szervezet, *b)* a társadalmi differenciáció tartozik.

Ezenkívül befolyással bírnak a népesedésre:

3. Gazdasági okok, vagyis a vagyonmegoszlás.¹ Nitti részletesen elemzi ezeket az okokat és azt találja, hogy a modern társadalomban ennek konstitúciója nem a népesség változásaitól függ, hanem ellenkezőleg a gazdasági konstitúció bír befolyással a szülött gyermekek számára is, nemcsak az életben maradtaké. Ezen törvény szerint, súlyt fektetve a már előbb kifejtettekre, két korolláriumot formáláz:

1. Minél alacsonyabb fokon áll az alsóbb néprétegek gazdasági helyzete és erkölcsi nézete, annál kevésbé találnak azok másban élvezetet, mint az érzéki ösztönök kielégítésében, de viszont a máj inkább bőséges és rendnélküli lesz ez esetben a proliferáció.

2. Az általános helyzetnek minden javítása, a vagyonnak minden szétesztódása, a bérek minden növekedése, a standard of living minden emelkedése hasznos befolyást gyakorol a termékenységre. És semmisem zárja annyira észszerű határok közé a termékenységet, mint a kényelem terjedése s a bérek emelkedése.¹

Az utolsó részben főleg a pszichológiai motívumokkal ts Spencer iskolájának biológiai törvényeivel foglalkozik. Ezek alapján jut el ez eredményekhez:

Az emberi társadalmak plasztikus és változó organizmusok s ugyanazon törvények alatt állanak, mint az állati organizmusok. Minden organizmus részei között belső és mély kohézió áll fenn, s ez létezik az emberi társadalmak egyes részei között is. Nem létezhetik tehát reális haladás, ha e haladás nem általános és ha abban néni részesül egyként minden alkotó rész; az egyik rész vérbőségének a másik rész vérszegénysége felel meg. Az a természeti törvény, amely az individualizáció és a genesis közötti

¹ Id. m. 147--148. old.

² Id. m. 222-223. old.

szükségképpen ellentétéről beszél, az emberi társadalmakban is megtalálja a maga legteljesebb bizonyítékát. A legtöbb egyén individualizációjának maximuma nem jöhet létre anélkül, hogy rendezett kooperáció ne fejlődjen ki. A civilizáció magasabb formái meghatározzák az individualizmust, szükségképp létrehívják az oliganthrópiát, ez pedig a civilizáció halálát jelenti. Egyedül azok a társadalmak tudnak ellenállni a civilizáció kimerítő hatásának, amelyeknek sikerül vele szembeállítani a szolidaritás ideáljával impregnált organizációt. Ha meg vannak állapítva azok a belső és mély kötelékek, amelyek a népezzel összhangba hozzák a gazdasági alakzatot és ha el van ismerve, hogy a vagyon minden szétosztódása, a szolidaritás eszméjének minden növekedése az individualizmus minden fejlődése a natalitás csökkenését vonja maga után, akkor nem nehéz megsejteni, hogy mely népességi jelenségek kerülnek majd felszínre abból a társadalmi és gazdasági fejlődésből, amely felé mi most haladunk.

Mindez előreláthatóvá teszi, hogy a jövőben a haladó társadalmakat inkább az oliganthrópia, sem mint a hiperdémia fenyegeti. A társadalmaknak nem is fog sikerülni magokat ettől másként megszabadítani, mint ha a harc bizonyos formáinak határt szabnak, rendezett és tudatos kooperációt alkotnak, és a szolidaritás eszméjével telített társadalmi lelkiismeretet teremtenek a mai erkölcsi felfogás és aktuális gazdasági formák helyébe.

Éppen ezért a népesedés új törvénye csak ez lehet:

Minden társadalomban, ahol az individualitás erősen fejlődik és ahol a szocializáció előhaladása nem ront le minden individuális tevékenységet s minden társadalomban, ahol a vagyon széles rétegekre van elosztva és ahol az egyenlőtlenség szociális okai a kooperáció magasabb formája folytán ki vannak küszöbölve, ott a natalitás mindig egyensúlyban lenni igyekszik a létfenntartási eszközökkel s ott sohasem lesz semmiféle elrettentő következménye az emberiségre a demográfiai fejlődés ritmikus változatainak.¹

Nittinek ez az elmélete szerzőjének igen érdekes világnézetéről s nyitott szemmel való vizsgálódásáról tesz tanúságot. Mindenesetre főérdemének látszik a megelőző elméletekkel szemben, hogy az egyoldalúság vádját nem igen érheti, csak az a kérdés, hogy az a népesedési törvény, amelyet munkája végén felállít, a kutatás

¹ Id. m. 264-266. old.

alapját tevő tényekből levonható volt-e? Erre feleletet adni bajos, s a helyes és objektív válasz csak az általa használt statisztikai anyag felülbírálása alapján volna lehetséges. Ez azonban nem az én feladatom. Itt csak azt szögezhetem le, hogy amennyire én ismerem a népesedés jelenségeit, még a Nitti törvényében is oly általánosító törvényt kell látnom, amely egyfelől nem foglalja össze mindama jelenségekben nyilvánuló szabályszerűséget, amelyeket a népesedés mai alakulata a felszínre vet, másfelől pedig annyira szükséztávú általánosításban csúcsosodik ki, hogy generális érvényű, mindenhol és mindenkor ható törvénynek nem is tekinthető. Erről azonban e munka utolsó részében lesz már szó.

5. Oppenheimer antimalthusiánizmusa.

Az újabb időnek a Malthus elmélete elleni állásfoglalása legerősebben talán az Oppenheimer kritikai dolgozataiban nyilvánul. Gondolkodásának eredetisége s az a kitartás, mellyel gondolatait az életbe is átültetni igyekezik, már régebben felhívták Oppenheimerre a szociálgazdák figyelmét, kinek több neves és érdekes munkája között¹ nem a legutolsó helyen említendő az, melyben a Malthus-féle elmélettel foglalkozik.

Oppenheimer e munkájában² azt igazolja be, hogy a mai malthusiánizmus általa felsorolt német képviselői mind elhagyták a Malthus által formulázott „természeti” törvény álláspontját s a népesedés malthusi törvényét csak „szociális” törvénynek látják; tehát a népesedés bajait sem abszolút érvényességűeknek, hanem olyanoknak tekintik, amelyeken szociális intézkedésekkel lehet segíteni. Ezzel pedig a túlnépesedés a „természeti szükségképpiség” immanens kategóriájából a „szociális lehetőség” történelmi kategóriájába van áthelyezve, s a Malthus tanát azok is feladják, akik a Malthust megtagadókkal szemben, Malthust védelmökbe veszik.³

Oppenheimernek Malthusszal szemben gyakorolt kritikája a következőket tartalmazza:

Malthus alapvető tételeit vaskos könyvében nem igazolja; a végtelen hosszadalmas történelmi, művelődéshistória és statisztikai

¹ *Die Siedlungsgenossenschaft. — Grossgrundeigentum und soziale Fröge. — Der Staat etc.*

² *Das Bevölkerungsgesetz der Th. R. Malthus und der neueren Nationalökonomie. Darstellung und Kritik.* Berlin—Bern 1901.

³ Id. m. 66—96. old.

fejtegetések inkább törvényéből folyó levezetések, semmint e törvény igazolásai. Malthus tételei igazolásánál egyik hibás következtetés a másikra következik s elmélete minden kérdésre preformálva adja a feleletet is, mert magyarázata felületes és tisztán formális, íme: Ha egy nép gyorsan szaporodik, anélkül, hogy nagy volna a nyomor és sok volna a bűn, úgy ebben a periódusban kedvező feltételek mellett gyorsabban nőtt a népességnél a tápszermennyiség. Ha pedig gyorsan szaporodik a népesség, de nagy az inség és a nyomor, úgy törvényét fényesen beigazoltnak látja Malthus. Ha a népesség nem szaporodik, de nagy a nyomor és a bűn, úgy igen sok a szaporodást gátló akadály s e miatt kell stagnálnia vagy csökkennie a népességnek. Ha a népesség kevéssé növekszik, de a jólét is szemelláthatólag nő, úgy az erkölcsi önmegtartóztatás negatív akadályá művelt csodákat. Egyszóval nem lehet oly esetet elképzelni, amelyre ne szolgálna e teória kész, formális felelettel,¹

Malthus alapvető princípiuma Oppenheimer szerint oly kvantitatív állítást tartalmaz, melynek ellenőrizése a tények útján igen egyszerűvé válik. De a népesedési elmélet irodalma ezt nem méltányolta kellőképpen. Ez a malthusi alapvető princípium pedig Oppenheimer szerint azt mondja, hogy amennyiben a morál resraint nem működik hatékonyan, úgy minden teljesen benépesített országban, legalább is az alsóbb rétegekre fejenként, tartósan mindig ugyanazon mennyiségű élelmi szernek kell esnie.²

Vagyis Malthusnál az a kérdés, hogy a népességre fejenként eső élelmiszer-kvóta ugyanaz maradt-e átlagosan azóta, amióta az országok „teljesen benépesültek”? Ha ez igaz, úgy Malthusnak igaza van. Ha a kvóta csökkent, úgy a malthusi teória a múltra vonatkozólag hamis ugyan, és a múltnak nyomora más magyarázatot kíván, de a jelenre és a jövőre vonatkozólag talán megállhat ez az elmélet, csak a „teljes benépesülés” kezdő pontját kellene akkor meghatározni. Ha azonban a kvóta növekedett, úgy a teória hamis és elveszti minden arra való igényét, hogy természeti törvénynek tekintessék.³

Senkisé tagadhatja, hogy az a képesség, amely szerint az ember a termelt élelmi szerek mennyiségéből az időleges fölös-

¹ Id. m. 20—21. old.

² Id. m. 25. old.

³ Id. m. 26. old.

leget térbelileg is eloszthatja, a piac nagyságával növekedik. A piac nagysága (és nagyobbodása) pedig zavartalan gazdálkodás esetén a népesség sűrű voltának egyszerű funkciója, függvénye. De csak zavartalan gazdálkodás esetén, mert ahol a gazdálkodást politikai, hatalmi pozíciók zavarják, ott lehet a népesség igen sűrű s a piac mégis kis terjedelmű, csekély. Hisz a piac terjedelmét éppen a rajta együvé özőnlő vásárló erő összege határozza meg, de ezt mesterségesen, külső politikai potenciák úgy lokálisan, mint materiálisan korlátozhatják.¹

A népesség sűrűségével, vagyis a piac nagyobbodásával tehát növekszik az a képesség, melynek útján az élelmi szereknek tér- és időbeli fölöslegét úgy lehet elosztani, hogy mindenki számára biztosítva legyen az átlagos napi élelmiszer-kvóta. De kétféle kvótáról van itt szó: az évi kvótáról, melyet az élelmi szerek átlagos évi hozadékának az eltartandó népesség számával való elosztása útján nyerünk; e mennyiségnek elegendőnek kell lennie a teljes ellátásra; és az átlagos napi kvótáról, amely az ellátandóknak táplálékkal való rendszeres és biztos ellátását jelöli. Ha amaz az agrikultúra állapotától, a talaj termékenységétől függ, és így a csökkenő hozadék törvényétől, úgy ez a hozadékok idői és térbeli elosztásának lehetőségétől és így a növekvő munkamegosztás mellett növekvő hozadékok törvényétől. Ebből aztán az következik, hogy a Malthus elmélete, amelyet ő a primitív és természeti állapotban élő népekre is alkalmazni óhajt, nem egész helyes, mert pl. az afrikai földművelő törzsek a bő aratás dacára is éhínségtől pusztulnak el az év végén, mert addig nem tudják megőrizni kezdetleges eszközeikkel a gabonát; tehát nem a sűrű népesség miatt szenvednek, amelynek az évi átlag nem felel meg, hanem éppen a ritka népesség miatt, mely nem képes a napi átlagot biztosítani. Igaz, hogy ez mind közömbös tény, mert ugyanegy a vége s ez az éhhalál. De a különbség mégis alapvető fontosságú, mert az egyik esetben a népesség szaporodásának lassítására kell törekedni, hogy a népesség egy-egy tagjára eső évi átlagot emelhessük; a másik esetben pedig a népszaporodás gyorsítására, hogy oly sűrű népesség legyen elérhető, amely mellett létesülő intézmények a napi átlagot mindenkinek biztosítják.²

¹ Id. m. 27. old.

² Id. m. 31. old.

Addig az időpontig, amíg az országok teljesen benépesültek, a növekvő népesség azon képessége, hogy egy nagyobb kör hozadékát térben és időben úgy ossza meg, hogy a napi kvóta mindig biztosítottabb legyen, a csökkenő hozadék törvényének ellene működik. Pl. a földművelés gazdasági fejlődési foka ugyanazon területen nagyobb embertömeget képes eltartani, mint a pásztorokodás vagy a vadászat. Tehát bizonyos, hogy addig a pillanatig, amíg az országok teljesen benépesültek, a sűrűbb népesség hátrányait túlkompenzálják a sűrűbb népesség előnyei. Mi lesz ez időpont után? Semmi újabb: ez a túlkompenzáció mind a mai napig kivétel nélkül meg volt és tovább is meg lesz, amennyire csak be lehet látni a ránk következő évszázadokba.¹

Oppenheimer ennek a tételnek igazolására, amely Malthus egész elméletét megdönteni van hivatva, direkt statisztikai összehasonlításokat is eszközöl. De ezen kívül más úton is megkísérli a malthusi elméletet lerontani. Szerinte Malthus kétségtelenül tudta, hogy a földművelők százalékszama minden kultúrnépnél csökken, a kereskedőké és iparosoké (tehát a városi elemé) pedig növekszik. Ha egész egyszerűen meggondolta ezt, úgy rá kellett volna jönnie, hogy ez csak akkor lehetséges, ha a csökkenő hozadék törvénye nem azzal az erővel hat, amelyet annak ő tulajdonított. A gabonabehozatal Malthus idejében még alig játszott szerepet s nem is volt rendszeres, így azt figyelmen kívül kell hagyni, íme tehát:

Ha egy nép, amikor országa területét teljesen benépesítette, s 5 millió főt számlált, melyből 20% iparúzó és 80% földművelő, úgy 10 millióra növekedése esetén, a Malthus-féle törvény értelmében kevesebb százaléku iparúzó népességet foglalhat magában, mint előbb. Mert hisz, míg öt millió volt a népessége, úgy 4 vidéki tartott el termékei fölöslegével 1 városit. Most pedig a csökkenő hozadék törvénye szerint nőtt ugyan az össztermés, de nem abban az arányban, mint a reá fordított munkaidő. Ahol előbb egy földműves élt, most kettő él. S ha e két földműves saját szükségleteit fedezi, sokkal kevesebb marad fölöslegül, mint előbb a csökkenő hozadék törvénye alapján; tehát csak kevesebb városi élhet meg abból. Ha a hozadék 1-ről a csökkenő hozadék törvénye alapján $\frac{18}{10}$ -re emelkedik, akkor egy-egy földművelő családi szük-

¹ Id. m. 32. old.

ségletét, mely mindkét időpontban $\frac{4}{9}$, 1 helyett csak $\frac{9}{10}$ -ből lehet kielégíteni. Ha eddig a fölösleg $\frac{2}{10}$ volt s ezzel tartott el a 4 vidéki 1 városit, most a fölösleg csak $\frac{1}{10}$ és így csak 8 vidéki tarthat el már 1 városit. Ezek arányának tehát 20%-ról 10%-ra kell csökkennie.¹

És tényleg Malthus maga képviseli ezt az abszurd álláspontot: „Mindenkor igaznak kell maradnia annak, hogy a földművelők termelésének fölöslege méri és határolja amaz osztályok növekedését, amelyek nem földműveléssel foglalkoznak. Az egész világon pontosan kell egyeznie a gyárosok, kereskedők, tulajdonosok, állami hivatalnokok stb. számának a termelés fölöslegével és a dolgok természete szerint ezen túl nem emelkedhetik az”.²

A tények azonban nem felelnek meg Malthus állításának. A 4 millió földműves 8 millióra szaporodásánál az iparúzóik aránya maradhat és tényleg marad is 20%, mert a csökkenő hozadék törvénye nem áll abban az értelemben, amelyet Malthus annak tulajdonított, hanem e törvény kompenzálatik; sőt arányában még növekedhetik is a városi népesség, de csak akkor, ha a földművelő népesség egy-egy tagjára eső termék-fölösleg időről-időre nagyobb lesz, dacára, hogy a népesség is szaporodik. Ekkor pedig a csökkenő hozadék törvénye nem csak kompenzálatik, hanem túlkompenzálatik. De van még egy más eset is. Azt kérdi Oppenheimer, hogy nem lehet-e vajjon a földművelő népesség által termelt termék-fölösleg akkor is nagyobb, ha a földművelő népesség maga csökken?³ De igen, ez szintén lény, amely nyilvánvalóan ellentétes a Malthus állításaival. E tény oka pedig nem más, mint vagy az, hogy az egész világ földművesei átlag több és jobb minőségű földet művelnek, vagy pedig, hogy kisebb földjeikről is annyival több nyers hozadékot nyernek, hogy a saját szükségletek fedezésére szolgáló rész levonása után is még több marad fölöslegül, mint előbb. Ekkor pedig a csökkenő hozadék törvénye nem lehet érvényes.⁴

Mindezekből azt vonja le Oppenheimer eredményül, hogy a malthusi „tétvan” abból származott, hogy Malthus két különböző nagyságú tényezőt vett egyenlőnek. Nevezetesen a fejletlen és fejlett

¹ Id. m. 35. old.

² Német fordítás. 516. old.

³ Id. m. 38. old.

⁴ Id. m. 42. old.

társadalom munkaegységét. Amíg azt gondolták, hogy a munkaegységben rejlő munka, vagy helyesebben a munkaegység eredményezte haszonneffektus itt is és ott is egyenlő, addig a malthusiánizmus szükségképpen azt vonta le következtetésül, hogy egy megkettőződött népesség kétszer annyi munkát fog a földre fordítani, hogy a kétszeresnél kevesebb termésmennyiségei nyerhessen. De ez az előfeltétel hamis, mert a sűrűbb népességű társadalom munkaegysége sokkal nagyobb átlagos eredményi ad, mint a ritkábbé. Ezzel pedig a két növekedő mennyiség: a népesség szaporodása és a szükségképp kisebb termés szaporodása közti reláció sántítani fog. Teoretice három eset lehetséges: 1. A földre fordított munka az átlagos munkaegység nagyobb eredménye dacára is elégtelen ahhoz, hogy a régi színvonalon tartsa az elosztandó kvótát. Ekkor Malthusnak igaza van, de kvantitatíve enyhül a malthusiánizmus. 2. A munka elég ahhoz, hogy a kvótát a régi színvonalon tartsa. Ekkor a csökkenő hozadék törvénye kompenzálódik. 3. A munka elég ahhoz, hogy a kvótát emelje. Ekkor a csökkenő hozadék törvénye túlkompensálódik. És a statisztika, melyet Oppenheimer bemutat, azt az utóbbi esetet mutatja valószínűnek, hogy t. i. a csökkenő hozadék törvényét túlkompensálja az általa a „talajkapacitás törvényeinek nevezett törvény, mely szerint bizonyos, igen távoli határok között egy ország földje népességével arányosan nő, vagyis a népesség növekedésével nő azon önálló gazdák száma is, kiket a föld eltarthat”.¹ S ha még ehhez a fejlett társadalom munkamegosztását, közlekedése intenzitását, piaca bővülését, internacionális forgalmát hozzávesszük, akkor a túlnépesedés természeti törvénye teljesen megdőlt s a Malthus tanából mi sem marad meg igaznak.

Éppen ezért állítja Oppenheimer, hogy a népességnek egyáltalán nem tendenciája az élelmi szereken túl szaporodni, hanem ellenkezőleg: ezeknek a tendenciája a népesség mértékén túl való szaporodás. A nagyobb népesség nem okoz ínséget és nyomort, hanem nagyobb jólétet. Ha pedig nyomor mégis van, akkor az nem természeti szükségképpeniségű, mint a Malthus népesedési törvénye állítja, hanem más momentumok számlájára írandó.

Oppenheimer antimalthusiánizmusa elsősorban a csökkenő hozadék törvényének helyes értelmezésére van alapítva. Lehet osz-

¹ Id. m. 58-60. old.

tani az ő felfogását e tekintetben és lehet azt elvetni; bizonyos azonban, hogy oly jelentőséget tulajdonítani annak, mint Malthus tette, nem lehet. Oppenheimer azonban nem alkot új népesedési elméletet. A népesedésről általa mondottak abban csúcsosodnak ki, hogy a népességnek szaporodását meghaladó mértékben növekednek az élelmi szerek. Ezt tanítja a szocializmus is, amellyel Oppenheimer más munkáiban annyiszor szembeszáll. De ez az állítás nem alkothat elméletet, nem is arrogálja e szerepet magának. Oppenheimernek célja egyedül az, hogy a Malthus-féle tévtant ledöntse s a klasszikus gazdaságtan óta a katedrákon általában hirdetett malthusiánista pesszimizmust erejétől megfossza. Ha azok a statisztikai adatok, amelyeket ő Ravenstein, de főleg Mulhall után közöl, igazak lennének s nem kellene azokat már magának Oppenheimernek megerőltetnie azon kijelentéssel, hogy ezek csak „egy hivatott becselő puszta becslései”, akkor sokkal nagyobb ereje lenne következtetéscinek is. Ámde a statisztika más adatokat tud ezekkel szembeállítani. A kérdés lényege a népesedés elmélete szempontjából ugyan nem e számokon fordul meg, de ha ez adatok biztos alapot nyújtanának a kutatóknak, akkor talán felelettel lehetne e könyv szempontjából jelentős kérdésekre is találni s oly irányban vezetni tovább a kutatást, amelyre Oppenheimer, új elméletet nem keresve, nem is gondolhatott.

6. Wolf kiegyenlítő elmélete.

Julius Wolfot tulajdonképpen Oppenheimer indította a népesedési elmélettel való bővebb foglalkozásra. Szociálpolitikai munkájában¹ megemlékezik ugyan Malthusról, de csak más kérdéssel kapcsolatosan s míg e munkájában a malthusiánizmushoz állott közelebb, Oppenheimerről írt kritikájában már más felfogásnak hódol.²

Wolf a föld csökkenő hozadékáról szóló gazdasági törvényt teljes egészében igaznak tartja s ez álláspontból igyekszik Oppenheimer Malthus elleni kritikáját megerőltetni. Véleményem szerint azonban Oppenheimer sem állítja azt, hogy a csökkenő hozadék törvénye hamis; ő csak Malthusnak e törvényre épített hamis

¹ A már idézett Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung. Stuttgart, 1892.

² Ein neuer Gegner des Malthus című dolgozata a Zeitschrift für Sozialwissenschaft IV. évf. Berlin, 1901. 256—289. old.

következtetéseiből vezeti le maga antimalthusiánista kritikáját. Wolf szerint a malthusi elméletet nem lehet a csökkenő hozadék törvénye alapján megdönteni, hanem más utat kell keresni ez elmélet hiányosságainak kimutatására. Ez az út pedig a következő:

Kétségtelen, hogy az életmód javult, a standard of life emelkedett, de az is kétségtelen, hogy ezt bajos összhangba hozni a Malthus-féle törvénnyel, mert e szerint a nagy tömeg állandóan a létminimumra marad szorítva. Csak az a kérdés, hogy a tömegek standard-jenek emelkedése elégséges bizonyíték-e önmagában véve Malthus ellen? Nem, mert ha a standard emelkedése nagy területek betelepítésére vihető vissza, akkor nem alkothat bizonyítékot Malthus ellen. Azonban lehetséges más ily bizonyíték. Ha egy teljesen benépesült országban területegységenként a talaj termékenysége jobban növekszik, mint a népesség, akkor az élelmiszerek adta tér is erősebben nő, mint a népesség. Ha a fogyasztást mutató szám nem döntő, mivel a fogyasztás nagy részét behozatal útján lehet fedezni, bizonyára döntő a termelés mértékét feltüntető szám.¹ Oppenheimer is ezt teszi, de számadatai megbízhatatlanok; helyettök az osztrák földművelésügyi minisztérium által azóta kiadott adatokra lehet legjobban építeni. Ez adatok szerint Nyugat-és Kelet Európában 1878—1893 közt a népesség 15%-kal növekedett, a búzatermés hektáronként 9%-kal, a gabonatermés pedig $9\frac{1}{2}$ %-kal. Ez adatok tehát más képet adnak a tényekről, mint az Oppenheimer—Mulhall-féle statisztika.² Ha pedig az egyes államokat külön-külön vesszük szemügyre, úgy még jobban kitűnik, hogy a terméseredmények alapján Nyugateurópában már régen hatályhoz jutott a csökkenő hozadék törvénye, míg Kelet Európában (Magyarországon és Romániában) csak rövid idő óta hatályos e törvény, ha egyáltalán szerephez jutott ott. Az állattenyésztésről ily megbízható adatok nincsenek. Malthus egyáltalán nem tudta értékelni a társadalomnak technikai téren való haladási képességét, Oppenheimer meg ellenkezőleg túlbecsüli ezt, s ama túlkompenzációról beszél, amelyet megbízhatatlan becslések alapján igazol, így a csökkenő földhozadék törvényének álláspontjáról a Malthus-féle elmélet meg nem rendel. De igenis más szempontból.³

¹ ld. m. 264. old.

² ld. m. 267. old.

³ ld. m. 272. old.

A kultúrállamok népessége egyáltalán nem tünteti fel azt a tendenciát, hogy az élelmiszerek adta körön túl szaporodjék, ellenkezőleg azt a tendenciát juttatja érvényre, hogy e határok adta téren jóval belől maradjon. Malthus „ellenmondás nélküli igazságnak” állított ama tétele, hogy ha a földön nem volna más lakos, mint angol, úgy néhány rövid nemzedék alatt ez teljesen betöltené szaporaságával a föld felületét, egyáltalán nem érvényes a kultúrnépekre. De érvényes ez a félkultúra állapotában levő országok, Oroszország, Keletindia, Kína népességére.

Oroszországban a népesség az elmúlt évszázadban jobban szaporodott, mint a kontinens bármely más államában, s az orosz nép éppen ezért a szélső határokig betölti az élelmiszerek adta teret. A mir földterületéből az egyesnek jutó részföldek Közép-oroszországban oly kicsinyek, hogy a parasztgazda munkaerejét azokon nem tudja kihasználni, családját nem bírja eltartani s Oroszország mégis elsőrangú exportállam a gabonában s más mezőgazdasági termékekben. Minden rossz termést éhhalál követ, mert az orosz paraszt normális termés esetén is csak tengeti az életét s normális körülmények között is csak létminimumból éldegél; ha pedig ez csak egy parányit is lejjebb száll, úgy azonnal nyomor követi a halandóság hatalmas emelkedése.¹ Több orosz író adatainak felhasználása után megállapítja Wolf, hogy Oroszország baja a túlnépesedés, s a népesség nyomora azzal függ össze, hogy az élelmiszerek adta térnek minden bővülését azonnal felszívja magába a népesség szaporodása, így tehát Oroszország amaz országok típusai alkotja, amelyekre Malthus törvényét felépítette s fel is építhette.²

Ugyanez áll Keletindiára is.³

A Malthus-féle elmélet tehát megáll a kultúra nélküli vagy félkultúrában élő népességre, azért ott annak valóban a létfenntartási eszközök mértékén túl való szaporodásra van tendenciája. De Malthus abban már tévedett, hogy minden államra és népességre egyaránt érvényesnek hitte a maga törvényét.

Az európai kultúrállamok születési száma csökkenést mutat, de ez látszik az Európán kívüli kultúrállamokban is, úgy, hogy a

¹Id. m. 273-274 old.

²Id. m. 276. old.

³Id. m. 276—278. old.

kultúrállamok születési számának csökkenésére irányuló tendenciáról valóban lehet beszélni.¹ Ehhez azonban nem az élelmiszerek adta tér korlátozása, hanem ellenkezőleg, bővülése járul. Malthus ugyan beszél arról, hogy az u. n. preventív akadályok a táplálék és a népesség közötti diszharmóniát s az ínséget és a nyomort csökkenthetik, de ezeknek szerinte nincs befolyásuk a népesedésnek általa adott törvényére, amely szerint a népességnek az a tendenciája, hogy az élelmiszerek adta téren túl növekedjék. A preventív akadályok hatása nála csak kivételes eset.² A valóságban azonban másképp áll a dolog: a kultúrállamok népességének az a tendenciája, hogy minél inkább bővül az élelmiszerek adta tér, annál inkább maradjon vissza e mögött a népesség szaporodása, s e tendenciának a népesség mindjobban erősebb érvényt szerez.

Éppen ezért a népesedés törvényének más formulája van, mint a Malthus-félének. S ez az, hogy:

„Az ember potenciális szaporodása (nem szaporodási tendenciája) ellentétben áll a földterület szaporíthatatlanságával és a legjobb földterületek korlátozott mennyiségével, valamint a földre fordított munka (és tőke) korlátozott termelékenységevel abban az értelemben, hogy a természeti tények nem engedik meg az embernek, hogy potenciáját állandóan, teljesen kifejtse, ha csak nem akarja kevesebbíteni az egyesnek rendelkezésére álló tápszermennyiséget s így nem akar bizonyos számú emberre végül is ínséget és nyomort hozni.

Ezen ellentétet nem veszik észre a népek természeti és elmaradt kultúrájának (tökéletlen fejlődés) állapotában, úgy, hogy itt a (szaporodási) tendencia a „potenciá”-val összeesik. A népek kultúrállapotában (fejlettségében, nagyobb jólét esetén) mindkét faktor különválik abban az értelemben, hogy más jellegű átmeneti időktől eltekintve a növekvő belátással stb. együtt a (pszichológiailag határozott) tendencia mindjobban visszamarad egy bizonyos, de variabilis határig a (fiziológiailag határozott) potencia mögött”.

Ezen törvény alapjául a következők szolgálnak:

1. A csökkenő hozadék törvénye érvényes.
2. A Malthus-féle törvény érvényes a népek természeti állapotában és félkultúrájában.

¹ Id. m. 280. old.

² Id. m. 284. old.

3. A Malthus-féle törvény nem érvényes a népek kultúr (érett) állapotában.

4. A Malthus-féle népesedési törvény természeti törvény gyanánt nem tartható fenn.

5. A fejlődésre képtelen népek állandó törvénye ez, a fejlődésre képes népekre nézve azonban csak azok fejlődése egyik fokának törvénye.¹

Wolfnak népesedési törvényében adott szokatlan terminológiája, amely a „kultúra” és a „félkultúra” állapotában lévő népesedést különböztet meg, csak „cum grano salis” veendő. Ő maga is tudja e terminológia hiányait, éppen ezért törvénye egy másik formulázásában már „magasabb” és „alacsonyabb fejlettségi fokon levő” népeket különböztet meg.² Azonban ez a pótlás nem változtat elméletén. — Wolf az, aki Leroy-Beaulieuvel együtt a Malthus-féle teóriát a társadalom alacsonyabb fokaira fentartja, de a magasabb fokokra elveti, s első, aki a szaporodási képesség és a szaporodási tendencia közötti éles megkülönböztetéséből indul ki teóriája megalkotásánál. Nagy vonásokban igaza van Wolfnak, de hogy elmélete teljesen biztos alapokat nyerhessen, még más tényeket is figyelembe kellett volna vennie: ezek pedig az osztályokká és rétegekké alakulás tényei, amelyek igen sokat változtatnak az egyes államok népessége szaporodási processzusának képén, s ha nem helyezik is hatályon kívül az ő általános törvényét, a népesedés jelenségeinek tiszta és világos megértéséhez okvetlenül hozzájárulnak.

¹ Id. m. 285. old.

² Id. m. 287. old.

Kritikai rész.

Észrevételek a Malthus-féle népesedési elméletre s az újabb népesedéelméleti irányokra.

A Malthus-féle elmélet s a népesedés kérdésével foglalkozó újabb irányok bemutatása után ebben a részben az lesz a feladat, hogy egyfelől beható kritika alá vegyem a malthusi törvényt, amelynek hiányosságait az újabb irányok csak egy vagy más, őket érdeklő szempontból vizsgálták, s kimutassam, hogy mily kevésbé lehet azt a mai társadalom népességi és népesedési elméletétől elfogadni; másfelől pedig, hogy a Malthus elméletével foglalkozó irodalom jellegzetességeit összefoglalva, rámutassak arra, hogy mily úton kell haladni a népesedés elmélete megalkotására törekvőknek, így akarok összekötő kapcsot adni az előbbi elmélet- és irodalomtörténeti rész s az utolsó szintetikus rész között, amelyben magam kísértem meg a negatív kritizálás után pozitív formában megalkotni a népesedés teóriáját.

Aki Malthus népesedési elméletének bírálatát akarja adni, annak nem szabad csupán azon három tétel kritikájára szorítkoznia, amelybe Malthus a népesedés menetének formuláját, illetve a népesedés folyamatát meghatározó tényeket összefoglalta. E három tétel már csak végkövetkeztetés bizonyos megelőző és szerzőjük által igazaknak, a tapasztalattal megegyező tényeknek állított hipotézisekből. A beható vizsgálat azonban ezeket a premisszákat sem tünteti fel megdönthetetlen axiómáknak.

Ebben a részben főleg az fog vezetni a bírálat terén, hogy kimutassam, miszerint a népesedés természeti jelenségére a társadalomba tömörülés tényei gyakorolnak befolyást; ennek kimutatása pedig a gazdaságtani fogalmak helyes értelmezése alapján más világtításba helyezi a népesedés egész elméletét.

1. A nemi ösztön és a szaporodás.

Malthus népesedési elmélete formulázásánál az organikus szaporodás általános természeti törvényének az emberre vonatkozó speciális esetéből indult ki. Ezt a kiindulási pontot el lehet fogadni, úgy, ahogy azt a természettudomány igazolta, t. i.: hogy az emberiség szaporodási képessége — abstrakte véve — végtelen. Malthus azonban e tételt úgy alkalmazza, hogy „az emberiségnek állandó tendenciája van a tápszerek mértékén túl szaporodni”. Ez pedig már összehasonlítást eszközöl az élelmiszereknek és az emberiség szaporodásának mértéke között. Malthus ezen összehasonlítás szemléltetésére, hogy tételének matematikai exaktságot adjon — elég szerencsétlenül — a geometriai és arithmetikai progressziókat alkalmazta.

A szaporodásról szóló ezen léteinek kell tehát alkotnia a kritika kiindulási pontját is.

Bentham a morál elveiről szóló munkáját ama híres szavakkal vezeti be, hogy „nature has placed mankind under the governance of two sovereign masters: pain and pleasure”¹ Valóban ez azon két tengely, amely körül forog az egész emberi élet: valamely hiány érzete által keltett kín és e hiány pótlása által szerzett élvezet. Az élvezet megszerzésére utalva vagyunk, különben kint érezünk. Az élvezet érzetének megszerzésére, vagyis a szükséglet kielégítésére okot tehát egy fájdalomérzet ad, amely ösztön alakjában nyilvánul, amennyiben az embernek egy (faja, de nem tárgya szerint határozott) vágy iránti maradandó dispozióját tünteti fel. Az ösztön elemi érzetektől támad, mint cselekvésre indító organikus inger, amely belső érzésvilágunkban lefolyó idegmozgásból és külső képzetektől, jelenségekből származó motívumból ered. Az idegmozgás a hiánynak az érzete, a motívum pedig az a tudat, amely az absztrakt hiányérzetből a hiány pótlására irányuló konkrét törekvést csinál. A szükséglet érzete így mindenkor maga az alapösztön, amely, legalább formailag, közös alapját teszi minden specializálódott ösztönünknek.²

¹ „A természet az embert két hatalmas úr kormánya alá helyezte s ezek a kín és az élvezet”. *An introduction to the principles of morals and legislation*.

² Schmoller id. m. I. rész. 26—27. oldal. Navratil Ákos: *Közgazdaságtani és pénzügytani jegyzetek* (kézirat gyanánt) Budapest, 1906. 101. oldal.

Az alanyi szükségletérzetek, illetve ösztönök a tárgyi szükséglet néven konkretizálódnak és tárgyiasulnak; a nemi ösztön nemi szükségletté, az önfentartási ösztön az önfentartás szükségletévé leszen. S ez a két ösztön az ösztönök tanának elsőrangú fontossággal bíró tárgya, mert mind a kettő a legerősebb élvezet-érzeteken alapul s így a gazdasági életnek, sőt az egész társadalmi szervezetnek pszichológiai kiindulási pontjául tekinthető¹ De másfelől a nemi élvezet megszerzésének szüksége és az a szükséglet, amely az élet fenmaradását biztosító eszközöknek élvezetet nyújtó megszerzésében áll: az önfentartás szüksége, a szükségletek tanának képezi elsőrangú fontossággal bíró tárgyát, hisz kielégítése a legnagyobb fokú élvezet érzetét kelti az emberben.

Ez a két elemi szükséglet: a nemi és az önfentartási szükséglet, amelyhez a mozgásnak és a pihenésnek szüksége szoros kapcsolatban járul, alkotja az ember *élettani szükségleteit*. Ezeket élesen el kell különíteni ama szükségletektől, amelyek a társadalmi együttélés folytán és a társadalmi fejlődés folyamán lassacskán alakultak ki s ma már komplikáltakká váltak: *a társadalmi szükségletektől*². Ezek a számszerint is meghatározható állandó élettani szükségleteken túl minden emberi szükségletet magokban foglalván, kor és idő szerint változnak, de kielégítésökre, épp úgy, mint az élettaniakéra, a természet hasonlóan megadta az eszközöket: a javakat. Nincs is szükségletünk, sem élettani, sem pedig társadalmi, amelynek kielégíthetőségéről ne gondoskodott volna a természet. Egyedül a társadalmi rend az, amely sajátos berendezéseivel és intézményeivel megvonhatja, aminthogy meg is vonja, a társadalom egész tömegeitől a szükségletek kielégítésének lehetőségét, mert hisz a tömegek élettani szükségleteinek fedezését eszközöző s nekik a fennálló társadalmi rend keretei között rendelkezésökre bocsátott javak mértékét egyik vagy másik irányban korlátozza s intézményeivel azon javak feletti rendelkezésöket is megszorítja, amelyek útján társadalmi szükségleteiket mind kielégíthetnék.

¹ Schmoller id. helyén.

² V. ö. Legányi Gyula: *A szükségéről* című értekezésével (*Közgazdasági Szemle* 1901. évfolyam 205—211. old.) és *Az erkölcs és társadalom* című dolgozatával (*Természettudományi Közöny* 1900. évfolyam 265. s köv. old.), ahol — tudtommal — első ízben osztatnak fel a szükségletek élettaniakra és társadalmiakra, bár e felosztás némely tekintetben pótlásra szorul és nem teljesen kifogásolhatatlan.

E szükségletek közül a nemi ösztön kielégítésének élettani szükségletét s annak a férfi és nő, tehát két különböző nem útján történő kielégítését, a „nemi nemzést,” — amely a történelmileg belátható múltban a pusztá fizikai fejlődöttség szempontjából is oly fontos jelensége az emberi életnek — s ezzel együtt az ily úton végbemenő szaporodást szokta idézni állandóan a természettudomány, főleg a fejlődéstan a differenciálódás és a variáció, mint minden szerves fejlődés leghatékonyabb princípiuma, nagy jelentőségének igazolására. És méltán is.

A legalsóbb rendű egysejtű organizmusok, a protozoák, a legegyszerűbb esetben sejtoszlás útján szaporodnak. A sejtoszlásnak, mint az ivartalan szaporodás egyik fájának analógiájaképpen megy végbe a szaporodás teleposzlás alakjában egy csoport alsóbbrendű, de többsejtű élőlénynél (metazoák) is, mint pl. egyes szivacsoknál. Sőt az ivartalan szaporodás még magasabb csoportokban előforduló alakjainak lehet tekinteni a regenerációt is, amely abban áll, hogy az anyatestnek feldarabolt részei, akár spontán, akár pedig külső fizikai hatásokra történjék is a feldarabolás, újra pótolni tudják a hiányzó többi részt, mint pl. a hydra, az aszter egyes fajai, a giliszta stb. Azonban az ivartalan szaporodás mellett már a legalsóbb rendűektől kezdve meg lehet találni a nemi úton való szaporodást, amely önmagában egyedül a magasabb rendű állatoknál és az embernél van meg. És minél inkább feljebb haladunk az ember felé ezen metazoák körében, a két ivarsejtnek eredetileg egy és ugyanazon individuumon végbemenő differenciálódásai és az ily egyoldalú nemi szaporodást az a kétoldalú szaporodás váltja fel, amelynél a hím és női ivarsejtek előállítását végző szervek két különböző egyénben fejlődnek ki.

Az ember nemi ösztönének kielégítése és ezzel együtt egész szexualitásának nyilvánulása fizikai fejlődése alsó fokain nem igen különbözik az állatétitól. Mint az állat, az ember is periodicitást mutat e fejlődési fokon a nemi ösztön nyilvánulásában. Darwin szerint ez az élelmi szerek mennyiségének változó körülményeivel függ össze és így a túlságos gyors szaporodás akadályát képezi. A primitívebb népeknél világosan és kifejezetten meg van még ma is a nemi ösztön e periodicitása; helyére magasabb fejlődési fokon, — ahol a társadalmi fejlődést megengedi, elősegíti, sőt létesíti a szellemi és lelki evolúció, illetőleg ahol azok egymásra való kölcsönös hatása tagadhatatlan — a perennitás

lépett, amely szerint az ember nemi ösztönét nemcsak időszakok szerint elégíti ki, mint az állat, hanem nemi szerelemre bármikor képes.

A nemi ösztön kielégítési folyamatának, a szexualitásnak s a nemi szerelem ezzel összefüggő összes jelenségeinek ez évezredek hosszú során át végbement fejlődése, amely a modern kultúrelétben a nemi szerelem individuális jelentőségét is kialakította s amely — mint alább kitűnik — a fajfentartást, a nemi szerelem egyik komponensét sokszor háttérbe szorítja az individuális céllal, a másik komponenssel szemben, igen fontos problémája az emberiség fizikai történelmének.¹ De a fizikai szempontból vizsgálódó orvosok és természettudósok mellett a filozófusok és a társadalmi élet kutatói is résztvesznek a nemi élet jelenségeinek tudományos magyarázatában és megfejtésében. Azon fontos jelentőségnél fogva, amellyel a nemi élet, főleg mai alakjaiban, a különböző és egymással szemben önálló tudományzajokra bír, az a modern társadalmi életnek és a modern szociológiának is elsőrendű problémája marad. Ez nem is csoda. Mert míg a múltban ily általán „noli me tangere”-nek tartott kérdésekkel — talán csak álszeméremből — nem mert foglalkozni az orvosi tudományon kívül más tudomány, ma ezek a „más” tudományágak is kiveszik részüket a kérdések vizsgálatának munkájából s értékesítik saját körükben a természettudomány fejlődésével számokra készen álló ismereteket, tanúságul szolgálván annak a ténynek, hogy elszigetelt jelenségek a való életben nincsenek, hanem csak a rendszerező agy — tudományos ismeretek nyerése céljából — végez az élet jelenségeivel szemben ily elszigetelést.

Nyilvánvaló, hogy az ösztönön alapuló nemi szükséglet, és ennek kielégítési folyamata valóban élettani szükséglet. E szükséglet kielégítése által az ember — ha részére a szükségszerű feltételek nyújtva vannak — fajta fentartására képesítettik.

¹ V. ö. Bloch id. m. 11 — 13. és 29—31. old. Lásd még Havelock Ellis igen érdekes munkáját, mely Kurella fordításában *Das Geschlechtsgefühl. Eine biologische Studie* (Würzburg, 1903.) címen németül is megjelent. Ebben a szerző a nemi ösztönt korántsem fogja fel egységesnek s azt külön-külön vizsgálja úgy a férfínál, mint a nőnél a tumescencia ideje, a testnek a nemi szervekre irányuló s egyidejű kongesztív véráramlások hatása alatti megtöltése és a detumescencia periódusa alatt. Biológiai fejtegetései sok helyen egész új világlátásba helyezik a nemi ösztön mibenlétéről való eddigi ismereteinket.

Más kérdés azonban, hogy a nemzéssel együtt a fajfentartás, mint a nemi ösztön kielégítési folyamatának eredménye, illetve csak magára ez eredményre való törekvés is, minden esetben szükségletnek veendő-e?¹

Annyi bizonyos, hogy nemi ösztönének kielégítésére az embert maga a természet űzi s a nemi ösztönt, illetve a nemzési képességet, minden kétségen kívül, éppen faja fentartása céljából adta meg neki, aminek az a bizonyossága, hogy faját más úton fentartani nem tudja. Csakhogy másfelől bizonyos az is, hogy az a kényszer, amely az ember nemi ösztöne kielégítési aktusával együtt jár s amely a kielégítésre irányuló cselekvés indító oka és célja is egyszersmind, igen sokszor nincs összekötve azon eredményre való törekvéssel, amely — bizonyos körülmények között — ez aktus következménye, t. i. a fajfentartás, az utódok létrehozása, a faj tovább szaporítása. Hogyha ez a motívum: a faj szaporítása, nincsen meg a nemi ösztönét kielégíteni kívánó embernél, vagy pedig, amint ez igen sok esetben történni szokott, egyedül csak a kényszer megszerzésének vágya van meg: — akkor az illetőnél nem lehet szó a fajfentartásra, utódok létrehozására, vagyis szaporodásra irányuló tevékenységről, vagy csak erre való törekvésről is, mint szükségletről, mert az illető csak nemi ösztöne kielégítésének, a nemi élvezet megszerzésének szükségletét érzi, ami bizonyára, kétségen kívül, élettani szükséglet.

Ezek szerint természettől adott élettani szükséglet gyanánt az embernél nem minden esetben és nem kivétel nélkül szerepel a fajfentartás, a szaporodás a társadalom mai fejlődöttségű állapotában, habár szabályt képező, de kivételeket mindazonáltal ismerő rendes körülmények között a szaporodás, mint a nemi ösztön kielégítésének következménye, ilyennek vehető. A társadalmi fejlődés hozta létre a szaporodás élettani szükségletének ezen — hogy úgy mondjam — degradálódását, de a fiziológiai nemi ösztön kielégítésének, a nemi élvezet megszerzésének, mint a természettől adott élettani szükségletnek ily lefokozódását nem ismeri, azt minden egyes esetben meghagyta élettani szükségletnek.

És ez a különbségtétel: a nemi ösztön kielégítése és a sza-

¹ Érdekes, hogy Schmoller sem szól fajfentartási szükségletről, csak nemi ösztönről beszél. Az ok azonban világos: ő a szükségleteknek olyan csoportosítását, mint az e munkában adva van, nem ismeri.

porodás között az a pont, amelyből a Malthus-féle népesedési elmélet bírálataánál ki kell indulni. Mert itt egyfelől egy élettani szükséglet szerepel, másfelől pedig csak e szükséglet kielégítésének normális körülmények közötti következménye. Amaz szükséglet, amely természeti szükségszerűség folytán elégitendő ki, ez pedig a szükséglet kielégítésének csak normális körülmények közötti következménye, amely igen sok esetben csak vágy, csak kívánság, szemben a feltétlen kielégítendő szükséglettel.

Az állat, sőt talán az alsóbb szellemi színvonalon álló ember sem bír képzetten nemi ösztöne kielégítésének következményeiről: rajok vonatkoztatva ily különbséget tenni fölösleges volna. E különbségtétel azonban indokolttá válik a mai fejlett társadalmi életnek bizonyos tekintetben iránytszabó különböző motívumai láttán. És ha a Malthus kifejezésével élni akarunk, mondhatjuk, hogy az embernek nemi ösztöne kielégítésére irányuló, tehát a nemi élvezetet magának megszerezni kívánó „tendenciája” nem ugyanazonos a faja szaporítására irányuló „tendenciájával”. Az egyes emberről a „tendenciát” a perszifikált népességre átvéve: a népességnek szaporodásra való „tendenciája” sem fedi a népesség nemi ösztönének kielégítésére irányuló „tendenciáját”. És ha az egyes ember s a perszifikált népesség — bizonyos életkor-határok között s rendes egészségi állapotban — nemi ösztönét úgyszólván végtelen mértékben elégíthetvén ki, ez alapon végtelen szaporodási képességgel bír is: — a nemi ösztön, mint élettani szükséglet kielégítésének önmagában véve korlátlan lehetősége, s az erre való és tényleg fennálló „tendencia” nem jelenti a nemi ösztön kielégítésének eredményére, mint végtelen szaporodásra való tendenciát.

A két tényező közül az egyik, a nemi ösztön kielégítésére irányuló tendencia, amely mögött ott áll a szaporodási képesség abstrakte véve korlátlan volta, a természet által parancsolt s egyénileg bizonyára különböző időben működik. Ennek az eredménye: a fajfentartás — a természet által megszabott normális határokat (kor, egészségi állapot, a nő terhességi ideje stb.) nem tekintve — híjával volna minden korlátnak akkor, ha a másik tényező: a szaporodásra irányuló tendencia, nem állana útjában, hogy az első tényező eredményét az illető egyén által kívánatosnak ismert határok közé szorítsa.

A Malthus tétele a népesség korlátlan szaporodásáról tehát csakis oly megszorítással fogadható el, hogy nem a tényleges

szaporodásra, hanem a nemi ösztön kielégítésére irányuló tendencia, vagy — még inkább megszüktve — ez ösztön kielégítésének lehetősége korlátlan, vagyis az, ami más oldalról tekintve, mint absztrakt szaporodási képesség, — normális körülmények között — valóban nem hagy maga után kétséget korlátlansága felől.

Azonban Malthus tétele: „a népességnek állandó tendenciája van az élelmiszerek mértékén túl szaporodni” azt az állítást is magában foglalja, hogy a népesség tendenciája gyorsabban szaporodni, mint ahogy az élelmiszerek szaporodnak.

Ez állításnak ily pongyola alakba foglalása félreértésre vezethet, mert itt két mennyiség összehasonlításáról van szó, amelyet egymással komparációba hozni nem lehet. Mert a „tendencia”, mint motívum, vagy pszichikai fogalom teljességgel összemérhetetlen egy ténylegesen észlelhető mennyiséggel: az élelmiszerek tömegével. Számszerinti exakt meghatározás, amelynek az összehasonlítás alapját tennie kellene, itt ki van zárva. Hiszen a szaporodásra irányuló tendencia — mint Fetter mondja — legfeljebb csak azokban az esetekben hoz létre szülötteket, amelyekben a nemi ösztönt, mint a cselekvés egyik motívumát, hatékonyságában nem paralizálja más motívum, t. i. a nemi ösztönnek születések létesítése nélkül való kielégítési tendenciája. Másfelől pedig, ha a szaporodásra irányuló tendencia csakugyan működik és hatályosul, úgy hogy eredményében szülötteket hoz létre: akkor e szülöttek száma, illetőleg a születéseknek a halálozások feletti fölöslege fog szerepelni kiindulási pontul minden összehasonlítást végezni akaró vizsgálatnál. Vagyis, ha összehasonlítást akarok végezni, akkor a születések, illetve ezeknek a halálozások feletti számát fogom összemérni az élelmiszerek szaporodásának mennyiségével, mert egy számszerű mennyiséget csupán más számszerű mennyiséggel lehet összehasonlítani, hogy az arányt megállapítván, abból bárminemű következtetést levonhassak, így tehát a népességnek nem csupán és kizárólagosan a szaporodásra vonatkozó tendenciája és az élelmiszerek növekedése között végzünk a valóságban összehasonlítást (amint ezt Malthus könyve egyik helyén tenni óhajtja, de tényleg nem valósítja meg e szándékát, mert az nem is lehetséges), hanem a szaporodási tendencia tényleges, számokban kifejezhető eredménye és az élelmiszerek növekedésének tényleges, számokban kifejezhető eredménye között.

És ez a számokban kifejezhető eredmény egyáltalán nem utal

közvetlenül a szaporodásra irányuló tendenciára, hanem csak azon esetekre, amelyekben az emberi akaratban lefolyó más motívumokkal való küzdelemben ez a tendencia volt az ember cselekvésére határozó. Mert ha csak a nemi ösztön kielégítésére irányuló tendencia lenne az ember cselekvéseinek egyedüli determináló motívuma, akkor nagyobb volna a mainál a születések száma s másoldalról tekintve, teljesen meg is szűnhetnének a születések, ha a nemi ösztön kielégítésekor minden egyes esetben más motívumok volnának határozók.¹

Tovább is lehet fűzni ezt az okoskodást.

Malthus azt állítja egy, e tétellel összefüggő, — mert azon alapuló — hipotézisében, hogy oly nagy a népességnek az élelmi szerek mennyiségén túl való szaporodási tendenciája, hogy egy represszív tényezőnek kell az egyensúly létesítése céljából fellépnie, amely az élelmiszerek hiánya folytán bekövetkező nagyobb halandósági arányban nyilvánul. Ha a tények valóban azt bizonyítják, hogy több ember hal meg, mint eddig, úgy ebben az esetben sem a tendencia, mint motívum, vagy pszichikai folyamat és egy számmal megmérhető dolog között állapítunk meg az előttünk lefolyó tények világos szemlélhetősége kedvéért egy arányt, hanem egyedül és csakis az élelmiszerek mennyisége és az emberek száma: vagyis két megmérhető dolog között.²

Ez a bírálat azonban igen természetesen elveszti létalapját akkor, ha, — amint más oldalról éppen Fetter kísérti meg — a „tendencia” kifejezést más, egynémely esetben Malthus által is használt értelemben alkalmazzuk és a népességet nem ama perszonifikált értelemben vesszük, amely e vizsgálat alapját alkotta, hanem egyszerű fogalmában, amidőn az a bizonyos területen élő emberek számszerűleg meghatározott mennyiségét jelenti s amelyről, hogy a szaporodásra vonatkozó tendencia reá vonatkozhasnék, fel kell tenni, hogy valójában szaporodik. Ekkor a „tendencia” sem motívumot, vagy pszichikai folyamatot jelent, hanem jelöli a népesség mozgását, még pedig szám szerint növekvő irányban. Vagyis mivel bizonyos idő alatt szaporodás állott be, azt mondjuk, hogy ez idő alatt a népesség, mint emberek számszerű mennyisége, a szaporodás irányában mozgott, arra tendált, arra bírt ten-

¹ V. ö. Fetter id. m. 22—24. oldal.

² V. ö. Fetter id. m. ugyanott.

denciával. Fetter szerint így kell kommentálni a „tendencia” fogalmát, mert csak ez annak egyedüli „célszerű” értelmezése.³

Azt hiszem azonban, hogy a „tendencia” kifejezésnek ilyen értelmet csak egy mindenképpen „valamit belemagyarázni akaró” okoskodással lehet adni. Más oldalról azonban nem tagadhatni, hogy maga Malthus is idejutott s cserben hagyta kiindulási pontját, amellyel nem bírt boldogulni. De ez nem lehet irányadó a bírálóra. A „tendencia” kifejezés sohasem jelenti a tendencia „eredményét” s a „tendencia” alatt — hisz fordítsuk csak le a latin szót akár mely más önálló s ennek korrespondeáló szóval bíró nyelvre — sohasem értjük a „szaporodást”, amelyet Fetter e szónak jelentés gyanánt adni kíván, hanem minden kétséget kizárólag motívumot, vagy pszichikai folyamatot értünk alatta, vagy bizonyos irányban, bizonyos célra való törekvést, úgy, hogy a könnyebb megérthetés kedvéért leginkább a büntetőjog sokat emlegetett „szándék”-ához lehetne hasonlítani, bár e két fogalom egymást legkevésbé sem fedi.

Abból is kitűnik, hogy Fetternek nincs igaza és hogy Malthus maga is a perszonifikált, nem pedig az egyszerű értelemben vett népességre vonatkoztatja s így használja a „tendencia” kifejezést, hogy ő sohasem beszél speciáliter az élelmiszerek szaporodási tendenciájáról,² hanem csak a népességéről. Miért nem? Hisz, ha az egyszerű, számszerű mennyiségeknek lehet tendenciájuk a szaporodásra — aminthogy pl. az áraknak emelkedő vagy csökkenő tendenciájáról általában beszélünk, — miért ne lehetne az élelmi szereknek is? Ám Malthus kerüli a kifejezést, amelyből az élelmi szereknek saját akaratokból való szaporodására irányuló tendenciája volna következtethető, bár elég sokszor beszél az élelmi szerek szaporodásáról. Ezt a bizonyos „pszichikai folyamatot”, amely a „tendenciáival egyenlő, nem látja végbemenni az élelmiszereknél, arról sehol sem beszél, de annál többet a népesedési elméletről megemlékező tankönyvek, amelyek rendes szokás szerint elfelejtik Malthusnak az élelmi szerek szaporodási tendenciájával szemben való ezen idegenkedését.³

¹ Id. m. 14. old. Látszik azonban, hogy Fetter sem tartja „helyes”-nek, „igaz”-nak ezt az értelmezést, hanem csak „célszerű”-nek.

² Csakis ott, amidőn általában „minden élő lény szaporodási tendenciájáról” szól.

³ Marx a tendencia alatt „oly törvényt ért, amelynek abszolút megvalósulását ellenkező irányban működő körülmények feltartóztatják, meglassítják, gyöngítik”. (*Kapital*, id. kiad. III. köt. I. rész. 215. old.)

2. A geometriai és aritmetikai progresszió.

Malthus a népesség szaporodási tendenciájának és az élelmiszerek mennyiségének összevetésére alkalmazta az általán ismert geometriai és aritmetikai progressziókat

Megszokott dolog e haladványokban csak képletes kifejezéseket, szónoki figurákat, avagy a könnyebb szemléltetés céljából alkotott segédeszközöket látni, amelyeket — mint mondani szokás — nem kell szószerint, komolyan venni. Még Knapp is úgy nyilatkozik a „szaporodást” (?) feltüntető ezen formulákról, hogy „nem lehetne azokat érdemtelenebbül megtisztelni, mintha matematikailag, szószerint vennők azokat”.¹ Ámde ez általános felfogással, a matematikai kifejezés ily komolyságnélküli voltát mennyire megcáfoló éles ellentétben van az a tény, hogy akik Malthust csak hírből ismerik is, sohasem mulasztják el a haladványokat — rendszerint hibásan — idézni, amikor a népesedési elméletről szólnak, mintha bizony csak ezek maradtak volna meg emlékezetükben. A tudományos kritika már régtől fogva elvetette e progressziókat, de önmaga is sokszor helyezkedett a bennök csak szónoki figurákat látó vulgáris felfogás álláspontjára, pedig Malthus sokkalta komolyabbnak látta e haladványokat s tiltakozott eleve az ellen, hogy azokban csak könyve díszítésére szolgáló cicomákat szemléljenek. Ő meg volt győződve e progressziók helyességéről s azokban látta letéve az egymással harcban álló két tényező: a népesség és az élelmiszerek szaporodásának exakt, pontos, matematikai kifejezését. Könyve „függelékében több helyen nyilatkozik azokról ily szellemben, pl.: „Azok, akik ezt az ellenvetést (t. i. hogy tagadom a szegények jogát a segélyezésre) a következetesség némi mérvével akarják támogatni, kötelesek volnának megmutatni, hogy a szaporodás ama különböző arányai a népesség és az élelmiszerek között, alaposan tévesek; mert azon feltevésben, hogy azok igazak, a következtetés kikerülhetetlen”. Vagy később: „Azt mondták, hogy írtam egy negyedrészt kötetet annak a bebizonyítására, hogy a népesség mértani, az élelem pedig számtani arányban szaporodik, de ez nem igaz. Ezen állítások közül az elsőt bebizonyítottam láttam, amikor az amerikai

¹ G. F. Knapp: *Darwin und die Sozialwissenschaften* című dolgozata a *fahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 1872. évi folyama 243. oldal.

szaporodást mondtam el, a második állítást pedig, amikor az ki-mondatott” stb.¹

Malthus tehát súlyt helyez a progressziókra, hisz mindenhol újból és újból citálja azokat, ahol Godwin, Condorcet, Wallace vagy mások elméleteivel a magáét állítja szembe.² Így tehát jogsultnak kell mondani azt a kritikát is, amely e progressziókra vonatkozik.

Bizonyos, hogy az összes növény- és állatindividuumok a legelső rendűektől fel egész az emberig kölcsönös vonatkozásban állanak egymással, már csak annyiban is, hogy mindenikök létének fenttarthatása csak a kölcsönös egymásra utaltság által válik lehetségessé. Az egész növény- és állatvilág feltételezi egymást lételében, egyik a másik nélkül nem élhet: a növényvilág teszi szervessé, az élvezetre alkalmassá azt, amit az állatvilág fogyaszt, viszont a növény- és állatvilág együttesen alkotja az ember organikus, természeti oldalának alapfeltételét. A növény képezi azt a szintetikus laboratóriumot, amelyben szervetlen anyagokból a nap melegének és fényének: a földön az élet leghatalmasabb mozgatóerejének hatása alatt számos szerves vegyület létesül s a vegetatív állati élet növényi albummátokat és szénhidrátokat fogyaszt, mert különben az animális mozgási, érzési és lelki tevékenység sem volna fenttartható. Így aztán az egész organikus világnak van egy összefüggő, egységes háztartása s ez az egész emberi társadalom organikus, természeti oldalának az alapja. Szociális, társadalmi élet nem kezdődhetik el s nem létezhetik ez organikus oldal szükségleteinek kielégítése nélkül.³

Az ember tisztán testi szükségletei s azok között éppen élete fentartása tekintetében teljesen ugyanazon feltételek alatt áll, mint az organikus világ többi tagjai; táplálékot kell magához vennie, s e táplálékot az egyedüli víz és só kivételével — (amely utóbbira

¹ L. a György Endre fordításában az 574. és az 575. oldal jegyzetét, itt mindkét helyen a „népesedés” szaporodásáról van szó, ezek helyébe azonban én a „népesség” szaporodását tettem. A szövegben elmondottak indoklására hasonló idézeteket szép számmal lehetne még felsorolni. Egyébként élénk példája a második idézet annak, hogy Malthus önmaga is mily csekély pontossággal írja körül a két progressziót.

² Lásd pl. a Stöpel-féle fordítás (II. kiadás) 428—432. s a György Endre-féle fordítás 324-326. oldal.

³ V. ö. Schäffle már id. *Bau und Leben* című munkája. I. köt. 27. o.

nézve különben ma már az a nézet is terjedőben van a természet tudósok között, hogy az nem is táplálék, hanem csak fűszer) — teljesen a szerves világból, az állatok és növények által részére nyújtott és az emberi munka által megszerzett anyagokból veszi. Az állat tápláléka részint más állatokból, részint és főleg növényekből áll, a növények pedig — a szaprofitáktól és a parazitáktól eltekintve — szerves anyagokkal táplálkoznak.

Ha a dolog a létfenntartásra nézve így áll, akkor felvethető, hogy a szaporodásnak ezzel összefüggő kérdésében megáll-e Malthusnak az a tétele, hogy minden élő lény a rendelkezésére álló táplálék mértékén túl való szaporodásra bír tendenciával s hogy befoglalható-e ez a szaporodási tendencia az emberre vonatkozólag egy geometriai progresszióba, s a tényleges szaporodás, illetve a szaporítás lehetősége az ember táplálékaira vonatkozólag pedig egy aritmetikaiba?

Először is bizonyos, hogy a szaporodási tendencia homályos fogalmával operálni ebben a kérdésben igen bajos, sőt lehetetlen.

Ami biztos alapot nyújt a vizsgálódásra, az a tényleges szaporodás és a szaporodási képesség. Ez utóbbit — abstrakte véve — végtelennek vehetni nemcsak az embernél, hanem természetesen minden élő lénynél is. Azonban még ezzel sem érünk el sokat; oly elvont fogalom ez, amelyre következményeket építeni nem lehet. Mert a Linné ismert példája, hogy egy egyéves növényből, ha az csak két magot ad, — már pedig ily fukarul egyetlen növény sem propagálja magát — és utódai évenként hasonlóan csak két magot adnak, húsz év alatt éppen egy millió növény származhatik, s a Darwin számítása, hogy egy pár elefántból amelynek három kölyke van, 740—750 év alatt tizenkilenc millió elefánt lehet, s hogy az egy pár házinyúl, kedvező feltételek mellett négy év alatt egy millióra képes szaporodni stb. stb. — mind érdekes tényei a végtelenbe vivő szaporodási képesség illusztrálására szolgáló törekvéseknek, de egyikök sem szolgál az itt felmerült s a valóban összekuszált kérdés kibogozására.

Marad tehát kiindulási pontul a tényleges szaporodás.

Íme néhány példa:

Eschricht helminthológus szerint a bélgiliszta nőtényének petetartalma 64 millió pete. Leukart számításai szerint a tok nőténye évenként három millió ikrát rak le, a kabaljaué pedig négy

milliót, mások szerint a tökehal és még egynéhány halfaj öt milliót s átlagban a halak nőtényei 600,000-nél is többet.

Ez óriási termékenység okát önmagában bírja: a létérti harc következtében minden egyes pillanatban számtalan egyéni exisztencia megy tönkre a földön s az alsóbb organikus fajoknál igen kevés az individuumnak életben maradásra való kilátása, így tehát, hogy azt a végtelen küzdelmes és pusztító harcot, amely millió meg millió élőlényt semmisít meg az alsóbbrendű növény- és állatvilágból, legalább egy-két fenmaradó individuum túlélhesse s a faj fenmaradása így ezek által biztosíttassék, szükség van erre az óriás termékenységre, bár ez, a világrajött egyének túlnyomó nagy részének elpusztulása folytán csak elenyésző csekély mértékben ad effektív szaporodást. A megmaradt individuumok azonban, az anyaállatnak némely fajnál minden legcsekélyebb gondoskodása nélkül,¹ gyorsan lesznek nagyokká, fajok tovább propagálására képesekké s az óriási termékenység mellett a peték gyors kifejlődése biztosítja az ily állat s vele együtt az alsóbb organikus fajok fenmaradását.

A magasabb állatfajok ily óriási mértékben már nem szaporodnak s a prokreációról való gondoskodás előrehaladtával és nagyobb körre való kiterjedésével, amely általában az illető faj intelligenciájának nagyobbodását is jelenti, a faj fenmaradása céljából szükséges utódok száma állandóan kevesbbedik. A madarak közül a fészket nem készítő s fiaikra kevés gondot fordító fajoknál pontos statisztikai számítások alapján megállapítható, hogy a nőtény évenként átlag 12.5 tojást rak, az egyszerűbb fészket építőknél 7.6 és a leginkább fejlett intelligenciájú és művészi fészket készítő madaraknál már 4.5 tojás is elegendő évenként a faj fenmaradására. Így van ez az emlősöknél is: a nőtény a magzatot itt már

¹ Ezer meg ezer halfaj van, amelynek nőténye ivadékairól egyáltalán nem gondoskodik, ezeknek ikrái száma felül van egy-egy nőténynél a millió, míg az a kétszáz halfaj, mely tudva vagy öntudatlanul szülői gondoskodást fejt ki, átlagban csak 56,000 petét rak. Ezt igazolja legújabban Alex. Sutherland *The origin and growth of the moral instinct* (London, 1898.) című két kötetes nagy munkájában, hogy azok a halak és reptíliák, amelyek a nőtény petevezetékében költik ki petéiket, illetve ikrájokat, átlagos 20 ivadékkal éppúgy fenn tudják tartani magokat, mint más, ily gondoskodást fel nem tüntető halak, amelyek ötmilliónál is több évi ikrát raknak. V. ö. Schultze *Zur evolutionistischen Ethik* című értekezése. *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 1900. évi III. évfolyam 329. old.

teljes kifejlődéséig tartja a saját testében, táplálja azt teste növekedő melegével vérével s aztán világra hozása után tejével: ez a tudatos gondoskodás, mely az alsóbbrendű emlősöktől felfelé mind nagyobb mértéket ölt, lehetővé teszi a létérti harcban, hogy az összes emlősöknél átlagban minden nőtényre évenként csak 3.2 szülött jusson. A szülöttek száma, osztályonként felfelé menve, egyre kisebbedik s a majmok — évi egy szülöttel — képezik a felső fokot. A terhességi állapot is arányos tartamú az idegrendszer fejlődésével, tehát annál hosszabb ideig tart, minél magasabbra fejlődött az idegrendszer.¹

És most jön a bökkenő, amikor az emberről van szó.

Az állat és a növény szaporodik a természet parancsa folytán. Reá nézve szükséglet, kivételt nem ismerő szükséglet faja szaporítása. Az állatnál épp oly kevésbé vannak meg önmagában rejlő, akaralbeli momentumok faja szaporításának korlátozására, mint a növénynél: mindkettőjük szaporodásának — az életkort, betegséget stb.-t nem tekintve — egyedül csak külső körülmények — és ekkor sem feltétlenül a táplálék hiánya — szabnak határokat. Hiszen épp annyira az állatoknál, mint a növényeknél is ismeretes a faj kihalásának számos oly esete, amelynek oka nem a táplálék elégtelenségében fekszik, hanem más külső, az illető faj akarától teljesen független körülményben. Sőt általában ismert tény az állatvilágban, hogy éppen a túlságos bő táplálék hat vissza a szaporodás rovására.

Ha tisztán csak a fajfentartásról volna szó, úgy az embernél is ki lehetne keresni az utódokra vonatkozó azokat az arányszámokat, amelyek szükségesek volnának évenkénti átlagokban a fajfentartáshoz. De a létérti küzdelemnek a fejlett társadalmi élet intézményei folytán való enyhítése miatt természetesen csak az egész számok tized-, vagy esetleg századrészében fejeztetnének ki ezek. Azonban az embernél a nemi szükséglet kielégítése nem minden esetben jelenti a fajfentartást vagy az arra való törekvést: ha a nemi szükséglet kielégítése egyedüli útja is a fajfentartásnak, a fajfentartás élettani szükségleti minőségéből már igen sok egyénnél degradálódott.

Így aztán a kultúrának csak alacsony fokán álló embernél is már nem csak külső, az ő akarától független körülmények kor-

¹ Sutherland id. m. — Lásd Schultze id. ért. 330. old.

látozzák a szaporodást, hanem éppen az emberi akarat. A kultúra állapotán kívüli embernél is meg van ez az akarat és működik is, bár legtöbbször inkább már represszív: a született gyermek kitétele, megölése alakjában hat, nem pedig preventíve hatályosul; ugyan annak ily esetei is ismeretesek.

A művelt társadalomban élő embernél pedig még inkább hat ez az akarat a szaporodás csökkentésére. Ha pedig ehhez a népesedés kérdésével biológiai szempontból foglalkozó tudósok által hirdetett tételt: a prokreáció csökkenésének a szellemi és lelki evolúcióval állítólag való összefüggését is, így eleve hozzávesszük: akkor bajosan fogunk Malthusnak progresszióiban szilárd igazságokat találni s nehezen írjuk alá az azokból levont következtetéseket.

Csakhogya ehhez még egy más ok is járul.

Malthus egy geometriai és egy arithmetikai progressziót állít egymással szembe. A geometriai az emberre, az arithmetikai az ember táplálékul szolgáló élelmi szerekre vonatkozik. Ha csak ennyit mondana Malthus, úgy már magában véve is hamis volna a tétel, mert Sismondi számításai szerint az ember táplálékul szolgáló élelmi szerek közül például egy szem gabona az első évben húszat, a másodikban négyszázat, a harmadikban nyolcezret a negyedikben százhatvanezret szaporít s ha a növényekkel táplálkozó, de az ember élelméül szolgáló állatok szaporodása jóval lassúbb menetű is, a birkák száma négy év alatt mégis megkétszereződik s nyolc év alatt megnégyszereződik stb., tehát a huszonnegyedik évben, amidőn Malthus szerint az emberi faj még alig kétszereződik meg, a birkák száma már úgy aránylanék az emberéhez, mint 126 aránylik a kettőhöz.¹

Tehát úgy ezeknél a táplálékul szolgáló szerves lényeknél, mint az embernél (az utóbbinál legalább Malthusnak közelebbről érdemére még nem vizsgált állítása szerint) geometriai haladványban történik a szaporodás, vagyis nemcsak az embernél geometriaiban, a tápláléknál pedig arithmetikaiban, hanem mindkettőnél geometriai progresszióban. Sőt a Sismondi példájában a haladvány közelebbi és pedig fontossággal bíró elemzése azt is kimutatja, hogy míg a népességre vonatkozólag a haladvány hányadosa 2 s a periódus 25 év, a gabona szaporodásánál a hányados 20 s a periódus 1 év, a birka szaporodásánál pedig 4, illetve 4 esztendő.

¹ *A nemzetgazdaságtan újabb elmélete.* Enyedi és Pólya fordítása. (Budapest, 1899.) II. kiadás. II. kötet, 245. old.

De a dolog nem így áll.

Malthus a geometriai progresszióval a népességnek nem tényleges szaporodását, hanem csak szaporodási tendenciáját, az aritmetikaival pedig a tápszerek szaporításának legmagasabb lehetőségét jelzi. Vagyis a népességre vonatkozólag azt mutatja ezzel, hogy az a benne rejlő szaporodási képesség alapján így igyekeznek szaporodni, míg az élelmi szerekre vonatkozólag azt, hogy azokat legfeljebb oly aritmetikai progresszióban lehet szaporítani, amelyek differenciája 1 és a következő tag eléréséig lefolyó idő 25 esztendő. De mivel a népesség tényleges számát szerinte feltétlenül a tápszerek mértéke határozza meg, a népesség tényleges szaporodása is csak annyi lesz legfeljebb, mint amennyi a tápszereké.

Erre a tételre később lesz alkalmam válaszolni. Itt e helyen csak annyit, hogy a népesség szaporodási tendenciájának megjelölésére teljesen alkalmatlan a bármely hányadosú vagy periodusú geometriai haladvány-kifejezés. Sem a tendenciát, sem pedig a szaporodási képességet sem lehet érzékeltetni egy ily matematikai formulában, mert ha a tendencia, vagy még inkább a képesség végtelen, úgy bármely más végtelen sorral meg lehetne azt jelölni, ha már okvetlen matematikailag kellene azt kifejezni.

Ha pedig a szaporodási tendenciának és a szaporodási képességnek ilyen matematikai formában való kifejezését el kell ejteni s a tényleges szaporodás mértékét valaki mégis matematikai formában akarja szemléltetni, akkor nem lehet csak az emberre vonatkozólag állítani fel a geometriai haladványt s az ő tápszereire pedig megelégedni egy sokkal csekélyebb eredményt adó aritmetikai progresszióval. Mert ha még nem lehet is a Sismondi példáját teljesen megbízhatónak venni, — s én részemről kiválóan fontos jelentőséget nem is tulajdonítok neki, — bizonyos, hogy a szerves világ szaporodása ugyanazon törvények szerint történik. Ha pedig — teszem fel, — bármely geometriai progresszió kifejezné az ember tényleges szaporodása képletet, ugyancsak egy geometriai progresszió fogja kifejezni az állatét és a növényét is. Hogy azonban az utóbbiak szaporodására vonatkozólag nagyobb a hányados és kisebb a következő tag eléréséig lefolyó időszak, az — teljesen eltekintve az ember szaporodástgátló akarátának a tényleges szaporodás mértékére gyakorolt befolyásától s tisztán csak az ő természetadta szaporodási képességét véve figyelembe — a természettudomány által ma adott ismeretek alapján bizonyos.

E progressziók láttán könnyen megérlelődhetik a szemlélőben az a gondolat is, hogy teljesen hiábavaló volt Malthusnak a minden élő élet szaporodására vonatkozó általános biológiai törvényt venni kiindulási pontul, amikor ennek dacára önmaga tagadta meg azt az alaptételt, hisz egy néhány lappal később már azt mondja, hogy „teljesen biztosak lehetünk abban, hogy a föld termékeinek szaporodási aránya más természetű, mint a népességé”.¹

A Malthus kiindulási pontjával szolgáló biológiai alaptörvény azonban még mást is mond: ez pedig az, hogy a rendelkezésre álló tápszerek mértékén túl való szaporodásra bír minden élő lény tendenciával. Az alsóbb, sőt a magasabbrendű állatokra és növényekre nézve ez a tétel igaz annyiban, hogy a természetes kiválasztásnak alkalmat és módot engedve, hoz minden faj több egyént a világra, a faj fenmaradásának tisztán a megfelelőbb egyének útján való fenttarthatása végett. De talán nem is annyira csak a tápszerek mértékén túl jönnek fölös számban a világra az állat- és növényindividumok, mint inkább a többi más létfeltételek egyikét vagy másikat is meghaladó mértékben! Azonban ez mindig csak azért történik, hogy majd a sok közül valamelyik individuum alkalmas létfeltételek közé jutva, vagy a létfeltételekhez leginkább alkalmazkodni tudva, legalkalmasabb egyénként propagálhassa tovább a fajtát. Ezért nevezi Spencer a természetes kiválasztást a „legalkalmasabb által való túlélés folyamatának”.

Az ember azonban ténylegesen nem szaporodik oly óriási arányokban, mint az alsóbbrendű állatok. Ez már eléggé tisztázva van az előbbiekből. Az pedig jelentőséggel nem bírhat, hogy mily arányban volna képes a népesség szaporodni s tendenciája mily léptekkel vinné a végtelenbe vivő szaporodás felé? Így aztán csak az lehet a kérdés, hogy vajjon még az az arány is, amelyben tényleg szaporodik a népesség, meghaladja-e azt a mértéket, amelyet, mint a létfentartás egyik ágának mértékét, a rendelkezésre álló táplálék neki megszab? Erre a kérdésre a felelet csak egy lehet: nem. Bizonyos, hogy a népesség, ha kellő feltételek állának rendelkezésre, a végtelenségbe szaporodhatnék, de az is bizonyos, hogy — még ha ennek kellő feltételei adva vannak is, — nem szaporodik addig a határig, amelyet részére a táplálék

¹ Angol VII. kiadás (1872) 4. old. — Német kiadás 6. old. — Magyar kiadás 4—5. old.

mennyisége megszab. Ilyen körülmények között aztán nem azt a tételt lehet elfogadni igaznak, amelyet Malthus felállított, hogy a népességnek a rendelkezésére álló tápszerek mértékén túl szaporodni van állandó tendenciája, hanem — hogy a „tendencia” fogalmával operáljunk — azt, hogy a népességnek még arra sincs tendenciája, hogy betöltse azt a tért, amelyet szaporodása részére az élelmiszerek nyújtanak. Erre azonban később fog felelettel szolgálni ez a munka, hogy a népesség miért nem szaporodik eddig, és miért marad innen a táplálék által megszabott körön?

3. A Malthus-féle népesedési törvény három tétele.

Malthus népesedési elméletét, vagy mint ő nevezi: a népesedés princípiumát könyve második fejezetében három tételben formulázta; ezek közül véleménye szerint az első bizonyításra egyáltalán nem szorul, így aztán csak a két utolsót bizonyíttatja munkája további részeiben.

E tételek közül az első a következő: „A népesség szükségképpen az élelmi szerek által van korlátozva”.

Annyi tény, hogy a természet az ember léte fentartásához szükségessé tette az élelmi szereket s bizonyos, hogy az ember táplálék nélkül állandóan meg nem élhet, de nem amaz időn túl sem, amidőn az felemésztette már az organizmusa egy időn át való fentartásához elegendő s testében felhalmozott tartalékot. A Malthus tétele azonban csak egy, már az ő idejében is általánosan ismert igazságot foglal szavakba, s a népesség számának legszűkebb határát állapítja meg. Ez azonban egyáltalán nem tarthat igényt arra, hogy a népesedés törvényének tekintessék.

A második tétel: „A népesség mindenkor növekszik ott, ahol az élelmi szerek szaporodnak, ha csak valamely igen hatalmas és szembeszökő akadály által nincs gátolva”.

Ezeknek az „igen ritkán előforduló” akadályoknak, amelyekre több példát is hoz fel,¹ Malthus abban látja jellemzőjét, hogy azok

¹ Pl. a nyugot-indiai négereknél fordul elő Malthus szerint ily akadály, hol „a nemek egyenlőtlen száma kizárja nagyobb részöket a családi boldogság minden lehetőségéből. Nincs meg ... reménységük édesíteni fáradaimaikat, lelkesíteni munkáikat, de szükségképpen vagy a folytonos nélkülözésre, vagy a legbűnösebb kicsapongásokra vannak kárhóztatva és így, elzárva minden kellemes kilátástól, nem lehetünk meglepetve, ha általában készek üdvözölni a halált, melyet oly sokan érnek el életök kezdetén”. (Magyar kiadás 597. old.)

rendszerint sem közvetlenül, sem közvetve nem erednek az élelmiszerekben való hiányból. Tehát más szavakkal: az azon szabálytól, hogy a népesség mindenhol szaporodik ott, ahol az élelmi szerek szaporodnak, ez esetben való eltérés csakis azt jelentheti, hogy élelmiszer bőven van, de a népesség nem emelkedik arra a színvonalra, amelyet az első tétel szerint az élelmiszerek állapítanak meg. Ámde ez mind csak nagyobb jelentőség nélkül való kivétel Malthus szerint, amely a szabály erejét nem rontja. Éppen ezért sohasem is kutatja azt, s annak okát nem fürkészi, hanem mindenhol csupán úgy állítja fel a kérdést általános szabályt alkotó első tételének folytonos hangoztatásával, hogy megmarad-e a népesség az élelmiszerek színvonalán? A kivétel, hogy van eset, amikor a népesség az élelmiszerek színvonalán alól marad, s az a kérdés, hogy miért marad itt? — rá nézve irreleváns; egy pár példa felhozásával magát a feleleten túlteszi s mindenhol azt igyekszik bizonyítani, hogy a népesség és az élelmiszerek mennyisége egymást fedő viszonyban állanak.

Az a kérdés, hogy mi kényszeríti a népességet az élelmiszerek színvonalán alól való maradásra¹, egyes illusztrálásul szolgáló példákban is nyer feleletet, de már megtalálta válaszát a Malthus könyve első fejezetében, hol a „bűn, a nyomor és az erkölcsi önmegtartóztatás fejezetei” alá foglalt represszív és preventív akadályok, mint az egyensúly létesítői, felsoroltattak. Malthus munkája második részében azonban tovább megy ez elméleti alapvetésnél s amint az itt-ott szétszórtan felsorolt és tételei megvilágítására szolgáló tényekhez fűzött következtetéseiből kiolvashatni, dogma gyanánt hirdeti, hogy a népesség — a már említett

A rómaiaknál a különös előszeretet a nőtlen állapot iránt, amelyre jellemzőül Metellus Numidicus beszédét idézi: „Ha egyáltalában lehetséges volna megélni feleségek nélkül, rögtön megszabadítanók magunkat a nyűgtől. (Magyar fordítás 143. old.) Több más példa a mai népeknél is. Munkája végén a Weyland műve kritikálásakor ad még egy példát azon esetről, „amikor a társadalom igen előrehaladt állapotában létesült természetes munkamegosztás a termékeny talajú s a földművelés terén nagy javításokat létesített országokban a népességnek oly nagy részét vonhatja a városokba és oly sok embernek adhat egészségtelen foglalkozást, hogy a népesedés közvetlen akadályai annyira hatalmasakká válhatnak, hogy azok nem engednek az élelmi szerekben való bőség különben érvényesülő hatásának sem”. (Magyar fordítás 608. old.)

¹ Ezt hangoztatja itt különösen erősen Fetter, de bár igyekszik rá Malthusból venni feleletet, nem tud rá választ adni. (Id. m. 28—29. oldal.)

kivételektől eltekintve — mindenkor megtarthatja magát az élelmiszerek színvonalán¹ s ebben — a kivételtől eltekintve — mi által sem akadályoztatik,² ennél fogva az egyes országok az élelmiszerek mennyisége szerint vannak benépesítve,³ vagyis az élelmiszerek a népesedés egyedüli helyes kritériumai.⁴

Ebből a gondolatláncból, mint első tétele továbbfűzéséből az tűnik ki, hogy a népesedés mértékének Malthus az élelmiszereket veszi fel. Ez pedig téves. Téves azért, mert különböző országokban a legkülönbözőbb dolgokat használják élelmiszerekül, amelyeket mennyiségökre egymással össze sem lehet hasonlítani. Csak abban az esetben volnának azok egymással összemérhetőek, ha ki lehetne számítani a bennök rejlő tápanyag ama mértékegységét, amely az ember létét bizonyos időn át fentarthatja. Csakhogy a különböző népek átlagosan fejenként ez egységekből sem ugyanazon mennyiséget fogyasztják el, úgy, hogy e módon a népesség és a népesedés mértéke meg nem határozható. De ott van a mennyiségbeli különbség mellett az élelmiszerek minőségében rejlő különbség is, mindama számtalan következménnyel, amelyek közül elég legyen csak arra az egyre hivatkozni, hogy az ember ízlésének és a táplálkozásbeli változatosság kívánalmának kielégítése oly munkaerő felhasználásával jár, amely egyszerűbb tápanyagok fogyasztása mellett nem lévén azok előállításához szükséges, teljesen fölösleges. Ha tehát ily egyszerűbb élelmiszerek tennék csak a fogyasztás tárgyát, az élelmiszerek nyerésére fordított munkaerő sokkal több ily egyszerű élelmiszert tudna előállítani — feltéve, hogy a tér azok nyerésére még mindig nyújt lehetőséget — s ezzel együtt sokkal nagyobb népességet is tudna eltartani.⁵

Ámde a második tételt lehet az abszurdumig is vinni. Ha ugyanis a valóban létező élelmiszerek mennyisége a döntő s ha a népesség mindig növekszik ott, ahol az élelmiszerek szaporodnak: akkor — amint Fetter megjegyzi — a különböző évszakokban a népességnek jelentékeny szaporodást és csökkenést is kellene feltüntetnie. Vagyis agrikultúr államokban, nyáron, aratás idején a legnagyobb s tavasszal és közvetlen aratás előtt, amidőn a

¹ Angol kiadás 509. oldal. Magyar fordítás 598. oldal.

² Angol kiadás 508. oldal. Magyar fordítás 696. oldal.

³ Angol kiadás 26. oldal.

⁴ Angol kiadás 260. oldal. — V. ö. Fetter id. m. id. h.

⁵ V. ö. Fetter id. m. 29 -30. old.

gabonakészletek már fogyóban vannak, a legkisebb volna a népesség. Már pedig ez a józan ésszel is ellenkezik. Ámde ne vegyük kiindulási pontul a változó aratási eredményeket, hanem az évek során át meglevő készletátlagokat, itt az a baj, hogy az csak kevéssel szokott nagyobb lenni, mint amennyi a népesség szükséglete, kivéve, ha oly készletről van szó, amelyet bizonyos időn át meg kell őrizni, hogy később komplikált élelmiszerré alakíttassék át. A többi fajta készletet csaknem mind elfogyasztja a népesség abban az évben, amelyben azt előállította.

Éppen ezért a második tétel az ezen oldalról való vizsgálat során sem bizonyul feltétlenül igaznak. De nem a más oldalról való szemlélés mellett sem. Ugyanis az élelmi szereket egyedül az ember tevékenysége, az ő munkája szaporíthatja. S az mindegy, hogy a népesség gyorsan nő, stagnál vagy csökken-e, mert az emberek szándékosan nem szoktak állandóan többet termelni, mint amit elfogyasztanak.¹ Tehát az élelmi szerek nem is növekedhetnek a népesség növekedése nélkül, mert csak ez teszi lehetővé, sőt szükségessé a nagyobb fogyasztást, különben a túltermelés veszélye és gazdasági válság fenyegetné a társadalmat.

Igy aztán kiderül, hogy Malthus tétele: „a népesség mindig szaporodik, ahol az élelmi szerek szaporodnak” meg nem áll. „Az élelmiszerek szaporodása” kifejezése oly színtelen, hogy abba igen sokat bele lehet magyarázni s az a belőle vont következtetéseknek ad abszurdum vitelét is megengedi. Épp ezért tehető fel, hogy Malthus is gondolt erre, mert ő szorítja meg e kifejezés körét, amidőn a hozzáfűzött jegyzetben megjegyzi, hogy „az élelmi szerek szaporodása alatt itt oly szaporodást értünk, amely képessé teszi a népesség tömegét több élelmiszer felett rendelkezni”.² Azonban ez a kifejezés is homályos és általánosságban mozgó. Hogy értelme legyen és fenn lehessen azt tartani, Fetter épp úgy tesz „az élelmi szerek szaporodása” kifejezés helyébe egy újat, mint én tettem „a népesség szaporodási tendenciája” helyébe egy másik magyarázó kifejezést. Az új kifejezés, amellyel aztán tovább lehet operálni: „a termelés lehetőségének növekedése”. Igaz, hogy ez is magyarázatra szorul, de e magyarázat sokkal természetesebb és érthetőbb. A termelés lehetőségének növekedése mindenhol bekövetkezik, ahol

¹ Ugyanott id. m. 32. old.

² A magyar fordítás 14—15. old. 2. jegyzet utolsó bekezdése.

megvan a lehetőség több élelmi szer nyerésére, de általa a népesség semmiféle része sem kénytelen lemondani egy már bírt élvezetről. Pl. ha új földeket vesznek művelés alá, ha a mezőgazdasági termelés terén oly találmányok tétetnek, amelyek útján ugyanazon emberi munkaerővel épp oly jó minőségű, de nagyobb mennyiségű élelmiszert lehet termelni, vagy pedig ha tökéletesből az ipar s általa ugyanazon minőségű és mennyiségű ipari terméket lehet előállítani, de az emberi munkaerő jórésze felszabadul; ez a rész aztán az élelmi szerek termelésére fordítható.¹

Így magyarázva „az élelmi szerek szaporodása” kifejezést, a Malthus tétele szilárdabb alapot nyerne; azonban maga Malthus rontja le e tételének a népesedés törvényéül való odaállítására irányuló törekvést, amidőn önmaga ismeri el, hogy van eset, amidőn a népesség nem szaporodik, dacára, hogy az élelmi szerek szaporodása „képesse teszi a népesség tömegét több élelmi szer felett rendelkezni.” Mint mondja: „bizonytalán lehet oly szaporodás is (t. i. élelmiszerek-szaporodás), amely nem terjed ki az alsóbb osztályokra és ennél fogva semmi ösztönzést sem ad a népesedésre”.² Vagyis ez azt teszi, hogy az élelmiszerek szaporodnak ugyan, de általuk mégsem szaporodik a népesség, mivel a számra nézve megnövekedett élelmi szereket a magasabb osztályok szerzik meg.

De hát e magasabb osztályokban miért ne lehetne szó a népesség szaporodásáról, ha a főtétel szerint az élelmi szerek szaporodása mindig népességszaporodást is von maga után? Vagy pedig ez az eset is azon akadályok folytán bekövetkező kivétel, amely a harmadik tételben, mint „erkölcsi önmegtartóztatás, bűn és nyomor” van megjelölve?

Újra a Fetter maliciózus megjegyzéséhez fordulok: Vagy azt kell feltételezni, hogy azon magasabb osztályokban, amelyek magoknak szerzik meg az élelmi szerek megnövekedett részét, a népszaporodás a születéseknek a halálesetek feletti fölöslege folytán már igen nagy és ezekben az osztályokban a népszaporodás igen könnyen is lehet nagyobb, szemben az alsóbb osztályokkal, mert hisz azt eddig sem tartotta vissza a táplálék hiánya a szaporodástól. Vagy pedig azt kell feltételezni, hogy a népesség szaporodá-

¹ Fetter id. m. 32. old.

² Magyar fordítás 14—15. old. 2. jegyzet utolsó bekezdésében az utolsó mondat.

sának a felsőbb osztályokban már meglevő akadályja nem az élelmi szerekben való hiány folytán áll elő, mert hiszen az élelmi szerek szaporodása nem korlátozza a népesség szaporodását akadályozó ok hatását.¹

Bizonyos, hogy az első feltevés meg nem állhat. Minden tudomásunk mást bizonyít, mint e feltevés igazságát. Malthus különben a magasabb osztályokról szóló kijelentését csak mellékesen veti oda, ő az osztályok szerinti különbségnek a népesedés menetére gyakorolt befolyását sehol sem vizsgálja. A második feltevés pedig, ha az igaz, — aminthogy meggyőződésem szerint igaz is — nem a Malthus elméletét, ellenkezőleg: egy ezzel ellentétben állót erősít meg és támogat.

A harmadik tétel: „Ezen akadályok és azok az akadályok, amelyek a szaporodás túlnyomó erejét elnyomják és hatásaikat az élelmi szerekkel egy színvonalon tartják, mind az erkölcsi önmegtartóztatásra, a bűnre és a nyomorra vihetők vissza”.

Ezek az akadályok a valóságban sokkal számosabbak, mintsemhogy azokat ily hármasszékébe beosztani lehetne. A preventív akadályok közül az erkölcsi önmegtartóztatás nem szolgál a népszaporodás akadályára, avagy a népesség számának csökkentésére, mert az már a nemi ösztön kielégítésének akadályát alkotja. De mint preventív akadály, a bűn is ilyenfajta. Ha erkölcsi önmegtartóztatásról van szó, akkor a nemi ösztönt más motívumok korlátozzák kielégítésében, úgy, hogy szaporodásról szó sem lehet, ha pedig bűnről van szó, úgy a nemi ösztönt semmi sem korlátozza, de a nemi ösztön kielégítése normális eredményének létrehozatala van már megakadályozva.

A pozitív, vagyis represszív akadályok ellenben már élő emberek megsemmisítése által teszik lassúbbá a szaporodást. A preventív akadályok esetén az élő emberek létre sem jöttek s ez akadályok célja éppen a népesség fölösleges része — a tápszerek mennyisége által adott határokon túl levő rész — létrejövetelének megakadályozása. A represszív akadályok esetén azonban már meg van a népesség ezen fölösleges része, léteznek az élő emberek és épp ezek semmisülnek meg; ez akadályok célja így direkte a már meglevő népességfölség megsemmisítése. A preventív akadályok nemcsak akkor jutnak szerephez, mint a represszívek, amikor t. i. már el-

¹ Id. m. 33. old.

jutott a népesség az élelmiszerek által adott legvégső határig, hanem jóval ez előtt és legtöbbször függetlenül minden ilyen határtól.

Meg lehet tartani e Malthus-féle csoportosítást s a hármas akadályfajt. Csakhogy kérdés, hogy melyik fajta alá kell sorozni a népesedés azon tényleges akadályát, amidőn a házasság az egyik fél sterilitása miatt marad gyermekek nélkül, a másik fél pedig, házasságon kívül nem elégítvén ki nemi ösztönét, szintén nem járul a faj szaporításához? Vajjon elképzelhető-e, hogy az ily magtalan és egyszersmind tiszta házasesetben bűnről legyen szó? Mert Malthus ezt az akadályt oda sorozza.¹ Lehet számtalan ily példát felhozni s ez mind csak azt mutatja, hogy e harmadik tétel sem állhat meg sem formális külső szempontból, sem pedig belső tartalma folytán.

4. A föld csökkenő hozadékképessége.

Malthus a népesség szaporodási tendenciájával a föld termékeinek szaporodását állítja szembe. Az előbbi tétel felállítására őt az organikus szaporodás általános, bár általa helyesen fel nem fogott törvényének szemlélete vitte, az utóbbi tételt pedig azon törvény alapján konstruálta meg, — habár hibás alakban — amely a föld csökkenő hozadékképességéről szól.

Ez a törvény, amint azt Turgot, már húsz évvel Malthus előtt, formulázta, nem enged félreértést vagy polemikus módon való elmagyarázást. Ez a formulázás csak azt mondja, hogy a földnek bizonyosra vehetőleg megvan a maga korlátolt termelékenysége; technikai műveletekkel lehet ezt fokozni s a hozadékot sokkal nagyobb arányban növelni, mint aminő volt a munka és költség növelése, de csak egy bizonyos pontig, amelyen a föld hozadéka a költségekhez képest a lehető legnagyobb. Ha azonban a termelési költségek e ponton túl is még mindig szaporíttatnak, úgy egyre emelkedik ugyan még a hozadék, de mindig és mindig csekélyebb mértékben, mindaddig, amíg a talaj termelékenysége kimerül és semmiféle mesterséges úton-módon sem lehet már belőle több hozadékot nyerni.²

¹ Lásd Fetter id. m. 21. old.

² Daire kiadása: *Oeuvres de Turgot*. Paris, 1844. 1. köt. 420—421. old. Turgotnak Saint-Peravyvel való vitájára vonatkozó ezt az egész kérdéses helyet id. David *Socialismus und Landwirtschaft* című nagy munkája. Berlin, 1903. I. köt. 611—615. old.

De ugyanezt mondja Nassau W. Senior is, aki a Ricardo-féle földjádék-törvény modifikálásánál, mint negyedik alapvető tételét alkalmazta e törvényt, mely szerint „azon feltétel alatt, hogy a mezőgazdaság művészete ugyanazon a fokon marad, az egy adott elhatároltságú földre fordított munkatöbblet általában véve aránylag csekélyebb hozadékot ad; vagy más szavakkal, a munkának minden szaporítása emeli ugyan a hozadék összegét, de a hozadék szaporodása nem növekszik a munkaszaporítás arányában.” S ez az, ami Senior szerint a járadék monopólium-jellegéhez vezet. De ezt állítja John Stuart Mill² s ezt a törvény egyik legújabb fejtegetője Marshall,³ valamint Wolf is.⁴

Ezen írók fejtegetéseiből pedig az állapítható meg, hogy a hozadék vagy termelékenység csökkenésének törvénye (law of diminishing return) nem azt jelenti, hogy a termelési költségek minden és pedig akármelyik porciójában⁵ való növelése eredményüi bírja a hozadéknak már egy eleve is egy csekélyebb mértékben való emelkedését, mint ahogy az előbbi termelési költségek a hozadékra való tekintettel azt okozták. Az intenzitásnak csupán egy bizonyos fokától kezdve fog a hozadék a termelési költségek szaporításával arányban nem álló módon szaporodni s az akkor is növekszik, csak sokkal lassabban, mint ahogy növekedtek a termelési költségek. Az intenzitás ezen fokának eléréséig azonban a termelési költségek növelése, vagyis az intenzitás fokozása aránylag nagyobb hozadékot ad.⁶

¹ Szó szerint ezt mondja Senior: „That agricultural skill remaining the same, additional labour employed on the land within a given district produces in general a less proportional return, or in other words, that, though, with every increase of the labour bestowed, the aggregate return is increase, the increase of the return is not in proportion of the increase of the labour.” Id. Oppenheimer id. m. 56—57. old.

² *Principles of political economy*. I. köt. 205—225. old.

³ *Principles of Economics*. London, 1891. I. köt. 206—207. old. — A IV. angol kiadás után készült német fordítás (Ephraim és Salztól, Brentano bevezetésével): *Handbuch der Volkswirtschaftslehre*. Stuttgart—Berlin, 1905. 189. old.

⁴ Id. dolg. a *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* IV. évf. (Berlin, 1901.) 271. old.

⁵ Lásd a porciókra s a határhozadék és határporció fogalmára nézve James Mill fejtegetéseit, melyeket Marshall is idéz (id. m. német ford. 191—193 old.).

⁶ Lásd az intenzitásra szerzötől A földbirtok arának befolyása a gazdaság intenzitására a *Közgazdasági Szemle* 33. kötete (1905.) 178—184 old.

Ez pedig azt is jelenti, hogy a csökkenő hozadék törvénye csak a térben és időben adva levő üzemek rentabilitásának hullámzására vonatkozik, de nem oly törvény ez, amely általánosan az egész történelmi fejlődést szuverén módon meghatározná. Ez a törvény egyáltalán nem áll útjában a mezőgazdaság fejlődésének, hisz a produktivitás a tudományos és technikai előhaladás által kedvezőbbé válhat, sőt válik is, dacára annak, hogy kétségbevonhatatlanul van és létezik egy oly törvény, amely a hozadéknak bizonyos előfeltételek melletti csökkenéséről szól. Csakhogy ezeknek az előfeltételeknek figyelembe nem vétele az a pont, amelyen hajótörést kell szenvednie a csökkenő hozadék törvényét általános, az egész történelmi fejlődést meghatározó törvényül feltüntető felfogásnak, mert ez a törvény csupán a mezőgazdasági tudomány és technika ugyanazon fokán levő mezőgazdaság produktivitásának hullámzását tárgyalja s minden olyan új felfedezés vagy találmány, amely a mezőgazdasági termelést javítja, új alapra helyezi a csökkenő hozadék törvényét is, hiszen újra meg újra állapítja meg az intenzitásnak ama fokát, amelytől kezdve, a termelési költségekkel arányba állítva, a hozadék csökken.¹

És ezekkel a tényekkel szemben mit állít Malthus? Amidőn az élelmiszereknek csak egy bizonyos arithmetikai haladványban való szaporíthatásáról szól, hozzáfűzi: „Ha hold adatnék is holdhoz, amíg minden termékeny föld elfoglaltatik, az élelem évenkénti gyarapodása a már elfoglalt föld javításától függ. Ez pedig oly alap, amely minden föld természete szerint a helyett, hogy szaporodnék, szükségképpen, fokozatosan csökken”.² De a csökkenő hozadékról van szó a következő idézetekben is: „ . . . a kopár részek megjavítása idő és fáradság munkája lenne és kell, hogy szembeszökő legyen mindazok előtt, akik csak a legkisebb fogalommal is bírnak a földművelési tárgyáról, hogy azon arányban,

¹ V. ö. Oppenheimer id. m. 18. és 35. s köv. old. David id. m. 615—616. oldal. A csökkenő hozadék törvényének éles logikájú boncolgatását lásd David id. m. 622—684. oldal. — E törvény matematikai igazolására s grafikus bemutatására Krzymowski *Kleine Abhandlungen aus dem Gebiete der Landwirtschaft und Naturwissenschaft* Ludwigsburg, 1900. 10—24. oldal. (V. ö. szerző *Thünen elmélete* című bírálatával a *Közgazdasági Szemle* 31. köt. 1904. 301—303. old.) — Marshall id. m. 193, 196. és 200. old. David id. m. 625. old.

² Magyar fordítás 5. oldal.

amint a kultúra terjed, az előbbeni átlagos termelés többletének fokozatosan és szabályosan csökkennie kell”.¹ — „Úgy látszik, hogy mindkét író (t. i. Hume és Wallace) figyelmét kikerülte, hogy mennél termékenyebb és népesebb egy ország, tényleges helyzetében annál kevesebb valószínűsége van arra, hogy módja legyen termelését tovább növelni”.²

Amennyiben Malthus elfogadta a föld hozadékának csökkenéséről szóló törvényt, annyiban föltétlen igazsága volt, csakhogy ő oly következményeket vont le belőle, amelyek meg nem állhatnak. Mivel nála mindig visszatér az az állítás, hogy a földművelés termék-fölöslege tehát a föld hozadékának a földművelő osztályok által el nem fogyasztott része az, amely eltarthatja a többi, tehát nem a földművelésből élő osztályokat s mivel szerinte a csökkenő hozadéknak törvénye azt mondja, hogy a földművelésbe fektetett tőke és munka nagyságával arányosan nem szaporodik a föld hozadéka (ami magában véve meg nem áll, de hiszen éppen ebben rejlik a tévedés): arra a konklúzióra kellett hogy jusson, hogy a népszaporodás elé maga a természet állít erős, sőt áthághatatlan határokat, hisz éhhalállal fenyegeti a földművelőosztály szükségletén felül levő élelmiszerek mennyiségén túl más osztály körében világra jövő individuumokat.

Nem akarok itt az Oppenheimer-féle kritika álláspontjára helyezkedni, amely a csökkenő hozadék törvényével kapcsolatban azzal akarja Malthus tételeit megdönteni, hogy a népesség növekedése esetén a valóságban eltolódik a mezei és városi népesség aránya az utóbbi javára; tehát a mezei (földművelő) népességnek a csökkenő hozadék törvénye mellett többet kell tudnia termelni az ő csökkenő száma dacára is, hogy önmagán kívül még az ugyancsak megnövekedett városi népességet is eltarthassa, így a Malthus tanítása és a csökkenő hozadék törvénye nincs egymással harmóniában s bár az utóbbi, helyesen értelmezve, de nem a Malthusnál való alakban megáll, megdől a Malthus ráépített elmélete. Nem akarok itt ez álláspontra helyezkedni, mert az Oppenheimer érvelését és következtetéseit nem fogadhatom el teljesen; azonban kétségtelennek látszik előttem, hogy a csökkenő hozadék törvényeinek teljes megállása mellett sincs igaza Malthusnak.

¹ Magyar fordítás 6. oldal.

² Magyar fordítás 146—147. oldal.

Először is kétségbevonhatatlanul igaz, hogy Malthus minden legcsekélyebb indokolás nélkül hagyja figyelmen kívül a társadalomnak technikai téren való fejlődésképeségét, s így tudja csak a csökkenő hozadék törvényét — annak helyes értelme kidomborításának teljes elmulasztásával — úgy állítani oda, hogy az a jövőben semmiféle releváns hozadék-növekedést nem fog megengedni. Ámde ha fennáll is teljes egészében és helyesen értelmezve a csökkenő hozadék törvénye, a kultúrtársadalmakban egyáltalán nincs meg az a Malthus-féle „tendencia”, hogy a népesség az élelmiszerek mértéke által adott kört meghaladó arányban szaporodjék» sőt még az a „tendencia” sincs meg, hogy csak e kört is kitöltse. Amíg tehát a csökkenő hozadék törvényével összhangban tolja mindjobban s napról-napra kifelé a termelési technika fejlődése a termelés lehetetlenné válásának határait, addig a csökkenő tényleges szaporodás „tendenciájának érvényesülése a kulturállamokban még jobban kiterjedtté teszi az élelmiszerek által népességének rendelkezésére álló tért.

És ezt a népesedési statisztika napról-napra igazolja.

Ha pedig valaki ezzel szemben azt veti ellen, hogy megállhat ugyan a feltevés a „magasabb” társadalmi osztályokra, de nem egyez meg az alacsonyabb szociális rétegek túlságos szaporodásáról szóló ismeretes tényekkel, erre nem lehet más válaszom, mint az, hogy ha e rétegekben a magasabb osztályokra vonatkozó csökkenő szaporodási „tendencia” nem jut is hatályhoz, az alsóbb rétegek szaporodásának tagadhatatlanul gyorsabb menetét sem lehet oly félelmes erejűnek látni s belőle az egész népességre általánosítani, mint azt Malthus tette. Az alsóbb néposztályok tényleg gyorsan szaporodnak, de a kultúrtársadalmakban az ő szaporodásuk sem oly erős, hogy a csökkenő hozadék törvénye dacára is ne múlná felül azt az élelmiszerek szaporításának lehetősége. Hogy pedig nyomor és ínség, — dacára a termelés lehetősége napról-napra fokozódó kiterjesztésének, — mégis van a világon, az a kultúrtársadalmakban egyáltalán nem az élelmiszerek szaporodását meghaladó népszaporodásnak számlájára írandó, (mert az nincs meg), hanem azon társadalmi és jogi berendezkedésekre, s az ezek alapját alkotó azon termelési viszonyokra viendő vissza, amelyek a mi kultúrtársadalmunkat jellemzik. Ezeket pedig e tekintetben bizonyára kiváló horderejű tényezőknek fogja elismerni az is, aki nem tartja egyedüli megoldásnak a szocialista ideált.

5. A túlnépesedés és a beralapelmélet.

A népességnek a rendelkezésre álló tápszereken túl való szaporodási tendenciája és a csökkenő hozadék törvényének egybevetéséből Malthus — úgy látszik, — a túlnépesedés állandóságát hirdeti munkájában.

Tény, hogy ő erre utal úgy az első fejezetben, ahol műve tárgyáról és feladatáról beszél, mint munkája számos más helyén is; a túlnépesedést felfedezni véli a múltban s az szerinte világosan és tisztán kitűnik a társadalom különböző fokú fejlődésének átnézetéből. De ezt látja a jelenben s ezt várja a jövőtől is; a természet állandó fukarsága — szembeállítva azt az emberiség szaporodási tendenciájával — szükségképpen hozza magával a túlnépesedést. Ámde a túlnépesedés szerinte egyszersmind a nyomor forrása is: ha tehát a népesség gátat vet a saját szaporodásának, akkor eltörli a föld színéről a nyomort is. Malthus munkájának ez a Kautsky szerint „pozitív” része azonban nemcsak azt az állítást tartalmazza, hogy ahol túlnépesedés van, ott nyomor is van, hanem ahol nyomor van, ott szükségképpen túlnépesedés is van. Már pedig, hogy ha ez igaz volna, akkor Malthusnak az egész társadalmi kérdés megoldására ajánlott orvosszere is az egyedül alkalmazható és helyes eszköz lenne: vagyis a szaporodás meggátlása útján minden bűn és nyomor el volna tüntethető a föld színéről.

Ámde a dolog egyáltalán nem így áll.

Hogy helyes világitásba legyen az állítható, bizonyára a túlnépesedés kérdését kell legelőször is tisztázni. Annyival is inkább fontos ez, mivel Malthus minduntalan utal erre, beszél róla, ha nevének nem is mindig nevezi azt s hivatkozik a belőle eredő veszedelmekre, a természet kérlelhetetlen, szükségszerű törvényére. Azok pedig, akik magukat az újabb időkből malthusianistáknak állítják, épp a túlnépesedés s annak szükségyszerűsége kérdésében igyekeznek Malthus hátvédeiként szerepelni. De nekem úgy tetszik, hogy nem azt a túlnépesedést védik, amelyről Malthus beszél, hanem egy egészen másat, amelyről Malthus egyetlen szóval sem tett említést, így aztán az, ami Malthust és a malthusianistákat összekapcsolná, csak látszólagos, az azonos szón alapuló kötelék, valójában azonban oly „punctum saliens”, amelyen Oppenheimer nem is minden alap nélkül igyekszik „megugrasztani” a mai malthusianistákat.

Malthus szerint természeti törvény, hogy a népességnek a tápszerek mértéken túl szaporodni van tendenciája. Ennek parancsa alatt állunk mi emberek mindannyian s az egyedüli eszköz az ebből a tényből folyó káros következmények elkerülésére csupán a népesedésnek a „moral restraint” által való korlátozása lehet.¹ Vagy amint szószerint és kifejezetten mondja: „Hogy a tápszerek mennyiségét a fogyasztók szükségleteit meghaladó fokra lehessen emelni, ahhoz, az első látszat után ítélve, arra volna szükség, hogy a tápszereket szaporítsuk. Ámde csakhamar azt fogjuk látni, hogy a tápszerek gyarapításának más következménye nem lesz, mint az, hogy a fogyasztók száma úgy annyira fog növekedni, hogy az állítólagos előrehaladás bennünket egyáltalán nem vitt közelebb a célhoz. Ezért el kell határozni magát az embernek, hogy elhagyja ezt az utat, ha csak nem akar a teknősbéka és a nyúl között rendezni versenyt. Ha meg vagyunk arról győződve, hogy a természeti törvények ellentétben állanak a mi feltett szándékunkkal s hogy az nekünk sohasem fog sikerülni, hogy gyorsabban szaporítsuk a tápszereket, mint ahogy a népesség szaporodik, akkor minden kétség nélkül az ellenkező módot kell megkísérelnünk és azon fáradozni, hogy a népességet leszorítsuk a létező élelmiszerek színvonalára alá. Ha a nyulat futásközben eltérítjük útjáról vagy elaltatjuk, úgy kétségkívül a teknősbéka is nyerhet végül a versenyben.”²

Mindebből világosan kitetszik, hogy Malthus a természet állandó fukarságából eredőnek látja a túlnépesedést, mely természeti szükségképpeniséggel következik be: tőle az emberiség meg nem szabadulhat sohasem. A fiziológiának csak az emberre alkalmazott törvényéből, amely az embernek végtelenbe vivő szaporodási képességéről beszél, alkotja meg Malthus azt a törvényt, amely a nyomor állandóságát a túlnépesedés alapján hirdeti. Hogy e szociális törvény mily egyoldalú szemlélet alapján alkottatott meg, arról már esett szó e munka előző lapjain.

Csak az a kérdés most már, milyen az a túlnépesedés, amelyről Malthus annyiszor beszél? Ha olyan fenyegetőnek látja azt Malthus, úgy az-e ez a malthusi túlnépesedés, amit a statisztika

¹ Lásd idevonatkozó tételeit id. m. 3, 21, 71—72, 405, 408, 412—13, 431, 619. stb. oldalakon (német fordítás.)

² Német fordítás. 649. old.

meg a társadalmi gazdaságtan a veszedelmek legnagyobbjának: abszolút túlnépesedésnek mond? Nem, nem abszolút túlnépesedés az, ami Malthusnál szerepel, bár első tekintetre talán annak lehetne venni.¹ Különben is csak az a kérdés, mit ért a statisztika abszolút túlnépesedés alatt? Mert ha az értelemben megegyezünk, akkor teljesen egyre megy, mily nevet adunk neki!

Az abszolút túlnépesedés — amint a legtöbb e kérdéssel foglalkozó író ebben megegyez — oly állapotot jelent, amidőn az illető terület többé már nem tudja népességét eltartani, vagyis ha semminemű lehetőség sincs arra nyújtva a népességnek, hogy az illető területen az megélhessen.² Ennek a túlnépesedésnek az a jellemzője, hogy egy bizonyos adott időpontban az adott számú és szükségképp eltartandó népességnek eltartására egyáltalán nem elegendő az a jövedelem, vagy vagyon, amely a megkívánt konkrét létfenntartási, illetve tápszerekben már megvan, vagy azokká az adott időpontban és helyen átalakítható.³

Vannak azonban tekintélyes írók, akik egyáltalán nem ismerik az abszolút túlnépesedés fogalmát, erről seholsem beszélnek. Szerintök a túlnépesedés mindenkor csak relatív; nem azokat a veszedelmeket akarják ezzel kisebbíteni, amelyek bizonyos körülmények között a túlnépesedésből származnak, hanem csak kiemelni azt, hogy a túlnépesedésnél mindenkor a népesség száma és a létfenntartási eszközök közötti viszonyról lehet szó s e viszonynak a népesség fentartására való kedvezőtlenségét jelenti a túlnépesedés; tehát az mindenkor viszonylagos, relatív; a népesség száma van viszonylatban, relációban a tápszerek számával.⁴

¹ *A népesedési elmélet újabb fejlődése* (Debrecen 1906) című munkámban én is abszolút túlnépesedésnek mondtam a Malthus-féle túlnépesedést. 10. s 79. old.

² Schmoller id. m. I. köt. 186. old.

³ Wagner id. m. I. főrészt. I. rész. II. félkötet 4—6. könyv.

⁴ Rümelin *Bevölkerungspolitik* című cikke a Schönberg-féle *Handbuch* II. köt. 945. old. (Tübingen 1886. — II. kiadás) „Die Übervölkerung. . . besteht ja nur in dem Missverhältniss der Volkszahl zu den Unterhaltungsmitteln.” S itt van szó helyi túlnépesedésről (946. old.), de *abszolútról* sehol. — Haushofer szerint is: „Die Bevölkerung ist dichter, als sie nach der Reproduktionsfähigkeit des Bodens sein sollte: ist der Zustand einer Übervölkerung gegeben.” . . . „Der Begriff der Übervölkerung ist demnach ein relativer.” *Lehr- und Handbuch der Statistik*. (Wien 1882. II. kiadás 368. és 367. old.) Igaz, hogy Haushofer *Bevölkerungslehre* című munkájában (Leipzig 1904.) már kü-

Nem céloom a szavakon nyargalni, meddőnek is tartom a szóharcokat, csak annyiban látom a szükségét a pontos fogalom-meghatározásoknak, amennyiben ezek biztos alapul szolgálnak a továbbépítésre. Ha az író egy vagy más fogalmat ebben, vagy amabban az értelemben használ, s olvasója talán mást is érthet alatta, úgy kötelessége az írónak megmagyarázni s pontosan körülírni a fogalom tárgyát és körét, nehogy más malomban örölvén a két fél, az olvasónak az író félreértésére alkalma nyíljon.

Itt is csak annyiban van szükség a túlnépesedés fajainak pontos megállapítására, mert igen sokan csak egyet értenek túlnépesedésen, míg mások többfélét is.

Akik különbséget tesznek abszolút és relatív túlnépesedés között, azok szerint a relatív túlnépesedés a népesség olyan sűrűségét jelenti, amely a rendelkezésre álló életfeltételekkel és gazdasági kilátásokkal szemben már nyomásnak érezhető.¹ Ennek az állapotnak jellemzője, hogy a népesség s különösen annak u. n.: munkásosztályai minden kereseti tevékenységre való képesség és igyekezet ellenére sem találnak biztos és elegendő foglalkozást és keresetet.² Anélkül, hogy részletezni akarnám, az az állapot ez, amelyben a létfenntartási eszközök mindenkori mennyisége és a népességnek ugyanazon időpontbeli mennyisége között van meg a diszharmónia, olyként, hogy a népességnek eltartására nem elegendők az adott időpontbeli létfenntartási eszközök.

lönbséget tesz relatív és abszolút túlnépesedés között (103—105. old.) — Fircks sem ismeri a különbséget az abszolút és relatív túlnépesedés közt, szerinte: „Wen das Volkseinkommen nachhaltig nicht zur Erhaltung der Bevölkerung genügt, es ist Übervölkerung (depopulation) (?) vorhanden (id. m. 294. old.).

Természetesen nem számítom, de nem is számíthatom ide a szocialista írókat, akiknek egynémelyike nem ismeri el az abszolút túlnépesedés lehetőségét, habár ismeri, hogy mit ért némely társadalomgazda és statisztikus abszolút túlnépesedés alatt.

¹ Schmoller id. im 187. old.

² Wagner id. m. 658. old., ki e három körülmény folytán látja bekövetkezni a relatív túlnépesedést: *a)* a termelés adott gazdaság-technikai viszonyai, *b)* a termelésre és a javak megosztására vonatkozó jogrend, *c)* a standard of life-on alapuló igények. Wagner különben az id. helyen a 258. §. 2. pontja 1. bekezdésében azt állítja, hogy a relatív túlnépesedés nem magában és egyedül a népesség és a jövedelem arányba állítása útján nyert, hanem olyan jelenség, melynél egy egész periódus társadalmi, technikai, gazdasági, jogi és kulturális momentumainak változatossága hozandó arányba a népességgel.

Ez az állapot pedig lehet általános és helyi, lehet tartós és átmeneti, az egész népeiséget, vagy annak csak egyik vagy másik osztályát, avagy egyes osztályait érintő, beállhat a legkülönbözőbb gazdasági fejlődési fokon. Úgy, hogy csupán mennyiségben különbségnek tetszik ezek után az abszolút és a relatív túlnépesedés: amott egyáltalán nem lehet már élnie, itt azonban még meg lehet élnie a népességnek, ha nyomorúságosán, ha tengődve is.

Malthus — ha így explikáljuk a fogalmakat — nem abszolút, hanem csak relatív túlnépesedést ért a munkájában túlnépesedés alatt, mert hisz ő maga mondja Európára, hogy az „nincs úgy benépesítve, mint ahogy lehetne”.¹ Viszont azonban az is igaz, hogy azokra nézve, akik a létfenntartási eszközök mértéke által adott határokat túllépve jönnek a világra, az abszolúte fölöslegessé válás állapota következik be: ő nekik el kell pusztulniuk, mert nincs már számokra táplálék a világon. Malthus mondta munkája első kiadásában, de szava kezelhetetlenségén maga is megdöbbenvén, a későbbi kiadásokból e mondást kihagyta: „egy oly embernek, aki már egy birtokba vett világban születik, ha családja és rokonai, akik arra jogilag kötelesek volnának őt eltartani s a társadalom az ő munkáját használni nem tudja, a legcsekélyebb joga sincs ahhoz, hogy a tápszerekből akárminő részt is követelhesen magának; ő valóban fölösleges ezen a földön. A természet nagy vendégségében nincs az ő számára terítve. A természet kényszeríteni fogja az ily embert, hogy távozzék a föld színéről és a természet nem fogja elmulasztani, hogy ezt a parancsot önmaga teljesítse, ha csak a vendégségben résztvevők valamelyikének részvéte nem jön az illető segítségére. Ha a résztvevők szűkebbre szorulnak össze a vendégségben és számára helyet csinálnak, úgy

¹ Id. munkája 5. old. (magyar ford.) — Oppenheimer, aki a túlnépesedés kérdését veszi kiindulási pontul, amidőn a Malthus-féle elmélet és a mai malthusiánizmus közti ellentmondást fürkészi, maga is relatívnak tart minden túlnépesedést, de ez álláspontját a magyarban röviden vissza nem adható kifejezéssel magyarázza (Ein „Über“ ist denkbar als Correlativbegriff zu einem „Unter“, — t. i. „Übervölkerung“ és „Unterversorgung mit Nahrungsmitteln“ id. m. 68. old.). — Szerinte azonban a Malthusnál szereplő túlnépesedés, miután az Malthus szerint természeti törvényen alapul, abszolút. A mai malthusiánizmus túlnépesedése pedig relatív, mert ez szociális alapokon, a társadalmi szervezeten nyugszik, (id. m. 90 old.) Véleményem szerint azonban a relatív túlnépesedés is lehet természeti szükségképpiségű, úgy, amint a szövegben kifejtem.

további jövevények jelennek meg és hasonló kegyet követelnek. A vendégség rendje és harmóniája meg van zavarva s a bőség, amely előbb uralkodott, hiánnyá változik s a vendégek boldogságát megzavarja a nyomorúság és a tolakodás látása, amely a terem minden részén uralkodik s azok zajos kiabálása, akik joggal válnak dühösökké a felett, hogy nem találnak elég ételmezt, holott arra számíthattak. A vendégek későn ismerik be elkövetett hibáikat, hogy a betolakodókkal szemben azon rendelkezések ellenére cselekedtek, amelyeket a vendégség hatalmas úrnője kiadott. Mert ő abban a szándékban, hogy minden vendégét bőségesen elláthassa s abban a meggyőződésben, hogy ő nem tudhat gondoskodni korlátlan számú vendégseregről, egész humánus módon tiltotta el az új jövevények beeresztését, amikor az asztalnál már a helyek el voltak foglalva”.¹

Az ily embernek a világon való szereplése megakadályozására és lehetetlenné tételére ott van a Malthus híres eszköze a represszív akadály: éhhalál, dögvész, háború s a többi kellemes represszáliák alakjában. De a népesség azon részére, amely a tápszerek mértéke által adott határokon belől jött a világra, nincs abszolút fölöslegessé válás; azt a részt csak a tápszerek adott mennyisége által létrehívott relatív túlnépesedés gátolja előhaladásában s ez létesíti aztán a nyomorúságot ezerféle változatban.

A Malthus túlnépesedése tehát nem abszolút az élő, a valószínűs népeiségre, hanem csak relatív. De — és itt van a „punctum salienze” a mai malthusiánizmusnak — ez a Malthus-féle relatív túlnépesedés állandó, folyton-folyvást ható, kikerülhetetlen, mert a természetnek szükségképpeniséggel működő törvényei hozzák azt magokkal; ez a relatív túlnépesedés megvolt a múltban, hatályos

¹ Platter: *Grundlehren der Nationalökonomie. Kritische Einführung in die sociale Wirtschaftswissenschaft* (Berlin, 1903. 337. old.), aki a Molinaritól szerkesztett *Petite bibliothèque économique française et étrangère* „Malthus” című kötete XV. és köv. oldalairól idézi a Malthus munkájának első kiadásában megjelent e híres mondatokat. Egyébként az első mondatokat Kautsky is idézi (id. m. 100—101. old.) — Malthus munkája újabb kiadásaihoz 1817-től csatolt függelékében különben tiltakozik az ellen, hogy a művéből már kihagyott részek bírálat, sőt támadás tárgyát képezzék, amint azt Grahame *An inquiry into the principle of population* című művében éppen az idézett helyen is tette. (Magyar ford. 603. old.) — De hát vajjon nem világítja-e meg ez a hely is a Malthus lelkületét s vajjon nem csak opportunitási okokból hagyta-e ki Malthus a későbbi kiadásokból? kérdezhetni Platterral együtt!

a jelenben s éreztetni fogja a maga súlyát a jövőben is. Természeti törvényen alapúl, melynek érvénye örök időkre szól. A Dammoklész kardja ez, amely az emberiség feje fölé állandóan oda van fügeszelve, s a népesség nem más, mint a taposó malom nyomorult lova, melyet keringésében istrángja sohasem enged túl a már mélyen kivájt, kitaposott körön.

Itt nincs segítség más azon kívül, hogy az „erkölcsi önmegtartóztatás”-nak engedjen a népesség hatályosulást; a termelés fokozása a fogyasztók túlnépesedésének, mint természeti törvényből folyó túlnépesedésnek megakadályozására nem nyújthat garanciát: nem a szociális intézmények mesterségesen, hanem a természeti törvények szükségképpen hozták létre ezt a relatív, de állandó túlnépesedést,¹ és azon társadalmi intézményekkel, szociális átalakulások útján segíteni egyáltalán nem lehet.²

Ez a szükségszerű természeti törvényeken alapuló relatív túlnépesedés s az a tény, hogy ezen segíteni Malthus szerint egyáltalán nem lehet, egy igen komor társadalomgazdaságtani törvénynyel áll szoros összefüggésben. Ez a törvény pedig, amelyet a tudomány már régen elvetett, a beralapelmélet, illetve a munkabér azon törvénye, amely, jóval Malthus szereplése után, a Lassalle-féle formulázásban vasbértörvény nevet nyert, de amelynek felállítása — ha nem is oly kategorikus formában — a klasszikus gazdaságtan íróira, Smith-re és Ricardora visszavezethető; ily gazdaságtant bértörvény megalkotására azonban nemcsak Turgotnál találunk már kísérletet, hanem ez Pettytól kezdve a XVII. és XVIII. századnak csaknem minden jelentősebb gazdaságtani írójánál felbukkan.

A beralaptörvény már rég ismert formulázásában azt az állítást *tartalmazza*, hogy a munkások bérét az az arány szabályozza, amely az ösztökének a munkások eltartására rendelt része

¹ Kautsky id. m. 29. oldalán kétféle relatív túlnépesedést különböztet meg: a *természeteset*, melyet a természeti törvényszerűségek idéznek elő s amely a fogyasztók túlnépesedésében áll s ezen szerinte vagy csak a fogyasztók számának csökkentésével, vagy pedig a létfenntartási eszközök szaporításával lehet segíteni, a *mesterségeset*, amely a termelők túlnépesedésében áll s mesterséges módon idéztetett elő; ezen nem lehet kielégítően segíteni az által, ha a termelők számát csökkentik; a létfenntartási eszközök szaporítása sem ér ez esetben semmit, csak a társadalmi átalakulásoktól lehet vájni javulást.

² Élénk példája ennek a felfogásnak a Malthus ítélezése Wallace, Condorcet, Godwin szociális és szociálistikus terveiről.

és a foglalkozást kereső munkások száma között fennáll. A társadalom jószágkészletének a munkások fizetésére szolgáló ez a része beralapként, egy adott időben, mint egy egész, mint egy változatlan tényező veendő figyelembe. Minél nagyobb a munkások száma ez időpontban, annál kisebbek lesznek a munkabérek, hisz a bérfizetésekre fordítható összeg az illető időpontban változatlan, ha pedig kevesbbedik a munkások száma, úgy ugyanazon szabálynál fogva emelkednek a munkabérek.¹

Ezt az angol elméletet, amelyet Hermann, Thornton, Rodbertus, Brentano megdöntöttek, de amelyet legújában Böhm-Bawerk és Taussig feltámasztottak hamvaiból, az angol formában bennlevő gyakorlati jelentőség és a hozzáfűzött következtetések nélkül² — fejlesztette tovább Lassalle a munkabér természetes s piaci áráról a klasszikus gazdaságtan, de elsősorban Ricardo által mondottak alapján³ s ez után alkotta meg szociálistikus agitációját megnyitó iratában azt a gazdasági vastörvényt, amely a mai viszonyok között a kínálat és a munka utáni kereslet uralma alatt a munkabért a következőképpen határozza meg:

„Az átlagos munkabér mindig redukálva marad a szükség-szerű életfentartás azon mértékére, amely valamely népnél a lét

¹ *Wechselbeziehungen zwischen Volksvermehrung und Höhe des Arbeitslohns. Eine volkswirtschaftliche Abhandlung* (Freiburg-Tübingen 1860) című munkájában Etienne Laspeyres még mindig a beralap elméletéhez ragaszkodik s a Thünen-féle „isolirter Staat-ban a „naturgemässer Arbeitslohn-”ra vonatkozó szám- és képletpéldákkal igyekszik megállapítani a népszaporodás és a munkabér magassága közötti összefüggést. Természetes, hogy véleménye szerint a Malthus-féle elmélet és a beralaptörvény (s a Lassalle-féle vasbértörvény is) mindaddig érvényes marad, amíg a mai termelési rend fennáll. — Legújában pedig a berni Lifschitz keresi a népesedés Malthus-féle törvénye és az „isolirter Staat” elmélete közötti összefüggést *Robert Th. Malthus und Johann H. v. Thünen, als Bevölkerungstheoretiker* című dolgozatában, amely egy készülő nagyobb munkája előhírnökeként a *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*. Tübingen, 1903. LIX. kötetében 553—572 old. jelent meg.

² V. ö. Philippovich: *Grundriss der politischen Oekonomie*. III. kiadás. Freiburg i. B. 1899. I. kötetében a munkabérről és beralapról szóló részletesebb fejtegetéseivel.

³ Lásd ide vonatkozólag Ricardo: *A közzgazdaság és adózás alapelvei*. (Láng Lajos fordítása. II. kiadás. Budapest, 1899. 83—100. old.) Smith: *Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól*. (Enyedi és Pólya fordítása. II. kiadás. Budapest, 1899. I. kötet. 90. és köv. old.) John Stuart Mill *Grundsätze der politischen Oekonomie*. Deutsch von Ad. Soetbeer IV. kiadás. Leipzig, 1885. II. köt., 2 s köv. old.

tengetésére és a szaporodáshoz szükséges. Ez az a pont, amely körül a valóságos napibér ingamozgásokban minden időben oscillál, anélkül, hogy hosszabban a fölé emelkedni, vagy ez alá süllyedni tudna. Nem emelkedhetik tartósan ez átlag fölé, mert különben a munkások könnyebb és biztosabb helyzete a munkásházasságok számának, a munkások szaporodásának növekedését s a munkáskezek kínálatának nagyobbodását okozná, amely a munkabért ismét előbbi állapotára, vagy az alá nyomná le. A munkabér azonban nem maradhat tartósan a szükségszerű életfenntartás mértéke alatt sem, mert akkor a kivándorlás, házasságnélküliség, a gyermekek nemzésétől való tartózkodás, s végül a munkásság számának a nyomor által okozott csökkenése következik be, amely a munkáskezekben való kínálatot még inkább kevesbbiti, s a munkabért ennek folytán ismét előbbi színvonalára helyezi.”¹

Ezt a vasbértörvényt szintén megdöntötte azóta a tudomány, s feladta az 1890-iki hallei pártgyűlésen maga a szociáldemokrácia is, mely, mint Kautsky mondja: „minden legcsekélyebb ellenmondás nélkül temette el a vasbértörvényről szóló mondatot”,² hogy aztán az 1891-ik évi erfurti pártgyűlés teljesen áthelyezhesse a pártot a marxista eszmék alapjára.

Ez a béralapelmélet és az azon alapuló, de jóval későbbi vasbértörvény a legszorosabb kapcsolatban van a Malthus-féle népesedési elmélettel. A béralapelmélet az ú. n. béralapot valami változatlan nagyságú tőkeösszegnek tekinti, s a munkások bérét a

¹ *Offenes Antwortschreiben an das Centralkomitee zur Berufung eines allgemeinen deutschen Arbeiterkongresses zu Leipzig.* 1863 márc. 1-rol keltezve. *Reden und Schriften.* Berlin, 1891. II. kötet, 421—422. old.

² *Neue Zeit* 1890—91. évfolyam, 30. szám. Lehetne vitatkozni a felett, hogy vajjon van-e valami igazság a vasbértörvényben, hisz pl. az ú. n. polgári írók között is vannak egyesek, akik azt, hasonlóan a béralapelméletet feltámasztó újabb írókhoz, elfogadják abban az értelemben, hogy a munkások valóban nem kapnak többet, mint ami az életfenntartásukra okvetlen szükséges (pl. Platter id. m. 399. old., sőt Bismarck is nem egyszer nyilatkozott így). Bernstein szerint is „sokkal inkább túlhaladott álláspontnak látják igen sokan ezt a törvényt, mint amennyire véleményem szerint az helyes” (*Wie ist wissenschaftlicher Sozialismus möglich?* Berlin, 1901. 16. old. id. Platernél ugyanott), s Kautsky is helyesnek tartja a vasbértörvényt, csak annak motiválását látja hamisnak, mert ez a törvény független a munkakínálat változásaitól. Id. m. 53. és 69. old. E vitába belebocsátkozni azonban kívül esik e könyv feladata körén.

munkabér fizetésére rendelt tőkeösszegnek a munkások számával való elosztása útján gondolja megállapíthatni, de hogy miképpen határoztatik meg maga ez az összeg, azt soha meg nem magyarázza. A Malthus-féle elmélet pedig a népesség számát a tápszerek összegének az átlagosan egy-egy ember által elfogyasztott mennyiséggel való elosztása útján véli megállapíthatni, de hogy miképpen határoztatik meg a tápszerek összege s a tápszeregység, arra felvilágosítással ez az elmélet sem szolgál: mindakettő hasonló módon nyújtja a magyarázat látszatát, a nélkül, hogy valóságban adna magyarázatot.¹

Nem a meglevő termelési és létfenntartási eszközökhöz képest van túlnépesedés, hanem a tőke mindenkori értékesítési szükségletéhez s az értékesítésre való kilátásához képest. Sohasem a járadékosok, vagy a tőkéből élők vannak oly túlnagyszámban, hogy túlnépesedésről szólhatnánk, hanem a munkásság. Ez is csak azért, mivel a tőke értékesítésére való kilátás igen elasztikus fogalom lévén, ha a jó konjunktúrák és csaknem minden munkás foglalkoztatása után egyszerre csak beüt a túltermelés miatti válság s a munkások százezrei dobatnak az utcára, azonnal túlnépesedésről beszél a világ, amelyről eszeágában sem volt megemlékezni, amíg a tőkés nagy termelés el tudta foglalni a munkásságot²

Ez a pont, amelyen a Malthus-féle népesedési elmélet összeshívódik a beralapelmélettel, adja kezünkbe a kulcsot a túlnépesedés teljes megértéséhez, de ezzel együtt egy a Malthusénál feltétlenül helyesebb népesedési elmélet kiindulási pontjának megállapításához is.

6. Az eddigi népesedési elméletek.

Minden elmélet a tényleges viszonyok hatása alatt keletkezik. Az abstraháló gondolkodás a szem előtt lefolyó tények egymásra hatását vizsgálván, levonja az abban megnyilvánuló szabályszerűségeket. Az elmélet megértésének kulcsa így az elmélet keletkezése idejében fennálló viszonyok, tények ismerete. Ezért kell tehát a népesedésnek Malthus által megalapozott elméletét behelyezni a történelmi miliőbe, amint azt nagy vonásokkal már megkísértet-

¹ Fetter id. m. 44. old.

² V. d. Bernstein: *Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus*. Berlin-Bern, 1901. 75. old.

tem s ezért kell vázolnom újól azokat a tényeket, amelyek hatása alatt e teória létrejött.

Malthus az angol ipari forradalmat követő társadalmi forradalom idején élt. Akkor, amidőn egyfelől már állottak a manufaktúrák s a Hargreaves, Watt, Arkwright, Crompton, Cartwright találmányai következtében a gyáriparra való átmenetel is kezdetét vette, másfelől pedig amidőn az eddig agricol-jellegű Anglia szabad parasztsága (yeomanry) a földbirtok elkülönítésével együtt járt társadalmi igazságtalanságok következtében birtokáról kiűzve, s proletarizálva képes volt óriás tömeget bocsátani a tőkészek szervezte gyárak munkaerőbeli szükségletei kielégítésére.¹ Csakhogy a gyárak nem fejlődtek oly hamar, hogy az egész proletárságot foglalkoztathatták volna.

És ezeknek az időknek gazdasági tudománya tudta ugyan, hogy ennek a „fölösleges” népességnek mi a szülő oka, mert hisz azt a folyamatot, amely e fölösleget megteremtette, kifakadásaival igen sokszor megbélyegezte, mégis azt következtette elméleteiben, hogy az emberek erős szaporodása ama kárhoztatandó ösztönnek számlájára írandó, amely az emberi fajt végtelenbe szaporítani törekszik.²

Mivel pedig azokat a hatalmas változásokat, amelyeket a gép okozott, nem olyanoknak látta a kezdődő s fejlődő társadalmi gazdaságtan, amely a tőke és munka viszonyában a kvantitatív változások mellett kvalitatívokat is előidézett s amely a tőke és munka egymáshoz való viszonyának eltolódását is okozta, még mindig a manufaktúrában lefolyó társadalmi termelési precesszus kategóriái alapján operál, ezek eredményeire alapítja a maga bér-alaptörvényét, de egyszersmind népesedési elméletét is.

Ez az utóbbi pedig az általánosítás nagyszerű példája: Malthus előtt ott van az angol munkásság élete egész sivárságával, végtelen nyomorával. De ott áll előtte a Franklin természet-tudományi munkája is: az állati és növényi szaporodásról. S forgatja a Godwin könyvét, amely egyenlősítés) ideákról ábrándoz és szociális harmóniát remél.

Az utóbbival szembezállni felfogása, világnézete alapján, a

¹ V. ö. Mandelló: *Ipari forradalom*. Budapest, 1900. 11—14. és 25—26. oldal.

² V. ö. Bernstein igen érdekes fejtegetéseivel id. m. 41—48. oldal.

Franklin könyvének tételeit pedig a társadalomra is átvinni s egy az egész emberiséget, a föld egész népességét befolyása alatt tartó természeti szükségképpiségű népesedési törvényt formulázni látja feladatának. Megalkot egy az egész emberiség szaporodásának útját megszabó törvényt, amikor nem áll előtte más tényező a legkomplikáltabb társadalmi viszonyok által befolyásolt népesedési folyamat vizsgálatára, mint az angol munkásság nagy tömege s annak élelmiszerekben való nagy hiánya. Alaptételévé teszi a nagy szaporodás nyomort okozó mivoltát, hiányos történelmi és statisztikai adataiból levont következtetéseibe ezt az alaptételt magyarázza be s nem operál sehol, de sehol sem mással, mint azzal a két tényezővel, amit szerelemnek és éhségnek nevezett el Rümelin.

Pedig csak poézisban igazság a Schiller világbölcseinek mondása:

„Einstweilen, bis den Bau der Welt
Philosophie zusammenhält,
Erhält sich das Getriebe
Durch Hunger und durch Liebe”.

A népesedés helyes elmélete általánosító kijelentések útján meg nem alkotható. Malthus elméletéből teljes igazságnak más nem marad, mint az a tény, hogy az embernek, ha élni akar, táplálékra van szüksége s a táplálék mértékén túl nincs szaporodás, mert éhhalállal kell elpusztulniuk, akik világra jönnek. De ezt az igazságot nem Malthus találta fel, s ez a Laveleye szerinti „egyetlen” gazdasági törvény bizonyára semmi jogot sem formálhat arra, hogy a népesedés elméletének tekintessék. A Malthus munkája így kiinduló pontja marad ugyan a népesedés jelenségeiben elméleti szabályszerűséget kutatóknak, de nem alkothat oly teóriát, amelyben a népesedés elméleti kérdései megoldást találnak.

Ezt rég belátta a népesedés kérdéseivel foglalkozó szociálgazdaságtan is. De az a százados tollharc, amely Malthus munkája nyomán támadt, — eltekintve a legutolsó 20 év irodalmi termékeitől — nem igen emelkedett magasabbra látkörét s nem szállt mélyebbre elméleti fejtegetései alapját tekintve, mint annak munkája, akit védeni, vagy akit támadni hivatva volt. A Malthus—Godwin személyes ügyét s nem a népesedés elméletét tárgyalta nagyjában ez az egész irodalom.

A mai malthusiánizmus csak annyiban tér el mintaképétől, hogy feladja a népesedés malthusi törvényének „természeti szükségképpiségű” karakterét. A neomalthusiánizmus elméletileg malthusi alapon áll, de irodalma a népesedési politika mezejére vonatkozik. A polgári antimalthusiánizmus elveti a Malthus pesszimizmusát, de nem épít annak helyébe egy kifogástalan új teóriát, mert nem vesz fáradságot magának a szociális alakulás gazdasági és nem gazdasági motívumai vizsgálatában való elmélyedésre. A szocializmus a kapitalisztikus társadalmi rend vizsgálatában eljut ugyan eredményképp a népesedés jelenségeinek a természet szükségképpiség kategóriájából a történelem társadalmi kategóriájába helyezéséig s büszkén jelenti ki, hogy minden kornak meg van a maga speciális népesedési törvénye, de csak a kapitalizmus népesedési törvényét állapítja meg s itt is csak az ipari rezerv-armée szükségsszerű előállításának genezisét tárgyalja. A természettudományi antimalthusiánizmus pedig, bármily érdekes kérdéseket vessen is fel, oly hipotetikus alapokra helyezkedik, hogy a tudomány mai fejlettsége mellett biztos épület emelésére e fundamentumok nem elegendők.

Más úton kell tehát elindulnia annak, aki a népesedés elméletét megkonstruálni akarja. Hisz ez irányok fenti jellegzetessége bemutatásához még azt is hozzá kell tennem, hogy ezek *egyikén-másikán* a pártszempontok illata is megérzik. De ez érthető: minden író az őt körülvevő történelmi milió hatása alatt áll, világnézete származásával, állásával, osztálya érdekeivel, nevelése, politika, iskolája irányával stb. szoros összefüggésben van. Kevés, ki magasabbra tudna felemelkedni s akinek szociális világnézete nyíltan beismerné ama tévedéseket, amelyeket azon társadalmi réteg filozófiája hirdet, amelyhez ő is tartozik.

A népesedés helyes elméletének megalapozásához vezető új irány útja azonban már meg van. Megjelölték az újabb kutatók, akiknek egy vagy más szemszögből vizsgálódó munkáit az előző rész utolsó fejezetében én is bemutattam. Nagyjából így már is meg van jelölve a kutatás helyes iránya. Használhatónak teljes egészében az ott feltüntetett újabb elméleteket nem tartom. Ami azonban véleményem szerint azokból helyes, azoknak nem összeegyeztetése s eklektikus összeillesztése vár rám egyedül feladatul a következő részben, ahol pozitív formában igyekszem megkonstruálni a népesedés elméletét, hanem a véleményem szerint is

helyes gondolatoknak tovább fejlesztése. Ezeket a tovább építéshez — véleményem szerint — felhasználható helyes eszméket és gondolatokat első sorban a magyarországi népesség és népesedés statisztikai adatainak próbakövén fogom vizsgálni s Magyarország népesedésének elméleti törvényeit kísértem megállapítani.

Szintétikus rész.

Kísérlet egy új népesedési elmélet megalkotására

Általános szempontok.

Azt hiszem, könyvem kritikai részéből nyilvánvaló, hogy a Malthus-féle törvény semmi joggal sem bírhat arra, hogy a népesedés jelenségeiben nyilvánuló szabályszerűségeket összefoglaló, a problémákat megoldó elméletnek tekintessék. Egészen más alapokon felépített új elméletre van szükség, melynek megalkotására már kétségen felül mutattak utat azok az újabb irányok, amelyek a népesedési elmélet terén a legutóbbi időkből felmerültek. Ez irányok egyike-másika pozitív elmélet megalkotását is megkísérli, ámde egyoldalúságtól egyik sem ment; egyik nem vonja le a különben helyes kiindulási pontból folyó következményeket, másik a népesedés kérdésének csak egy — talán nem is elsősorban lényeges — oldalát teszi kutatása tárgyául, harmadik az emberi élet társadalmi vonatkozású jelenségeibe erőszakkal igyekszik belémagyarázni a tisztán természeti törvényszerűség tényeit, így megy ez tovább, úgy, hogy egyik újabb irány sem foglalja össze a népesedés tényeiben nyilvánuló mindama szabályszerűséget, amelyek összessége eredményezheti csak a népesedés helyes elméletét.

Van azonban ez újabb irányok között egy, amelynek alapján indulva el, bizonyára a legelfogadhatóbb eredményekhez juthatunk.

Ez a Hansen elmélete, amely ugyan csak az ő sajátos szociálpolitikai javaslatai helyességének igazolására szolgál, de teoretikus alapjaiban valóban kiinduló pontja lehet a népesedés jelenségeinek szabályszerűségeit elméletbe önteni kívánó vizsgálódásnak. Hansen kutatásai alapjává elsősorban a társadalomnak, illetve az ezt alkotó népességnek szociális tekintetben oly fontos rétegekbe tagozódását teszi. A tudományos kritika méltóképpen honorálta ezt a törekvést, bár elismerte, mily fogyatékos Hansen tudományos fegyver-

tára a népesedés új vizsgálatának kiindulási alapjain felépített szociálpolitikai elmélete megvédelmében. De bárminő legyen is valakinek véleménye a Hansen következtetéseiről, fejtegetéseinek értékét véleményem szerint éppen az biztosítja, hogy ő az első, aki a népesség rétegekbe tömörülése tényének fontosságával számolt, aminthogy Malthus tévedéseit — véleményem szerint — talán elsősorban éppen az magyarázza meg, hogy a népesség egyik rétegénél észrevett nagy szaporodásból vont le általánosító s így semmi jogosultsággal sem bíró következtetéseket, anélkül, hogy tekintettel lett volna a népesség rétegződésére és az ezzel összefüggő tényekre.

Úgy tudom, Mandelló Gyula figyelmeztetett először e tény fontosságára a Hansenről 1894-ben írt ismertetésében. Ő itt utalt arra, hogy Hansen megkísértette a népességet alkotó részekre felbontani s kutatta azt, nincsenek-e s nem különülnek-e el abban oly csoportok, amelyek a népesedés tekintetében eltéréseket tüntetnek fel. Hansen azonban ott vált egyoldalúvá, amikor csak a gazdasági alapon való elkülönülés figyelembe vételével haladt előre, holott abban a nagy szövevényben, amelyet a társadalom különböző osztályai alkotnak, igen számos a csoportokba tömörülés alapja. Nem csupán a gazdasági tények osztják meg és tagolják a népességet, hanem a nemzetiség vagy nyelv, a race, a vallás is megosztja az embereket s az ily alapokon kialakult csoportok csak olyan heves küzdelemben vannak egymással, mint azok, amelyek gazdasági alapon különültek el. Ezek szerint csupán mindezen tényeknek együttes figyelembevételével adhat hű képet arról a küzdelemről és fejlődési processzusról, amelyen mindenütt és mindenkor átmegy a népesség.¹

A népesedés helyes elméletéhez vezető út Hansen—Mandelló szerint ezzel már adva volna. Én azonban már itt vetem fel azt a kérdést, hogy elegendő-e csupán e tényezők figyelembe vétele s nincs-e a csoportokba tömörülés gazdasági vagy nem gazdasági tényezője mellett még más oly faktor is, amelynek szerepe van a népesedés jelenségeinek egy vagy más irányban való befolyásolására? Azt hiszem van. S hiszem, hogy fog nyílni alkalom a felvetett kérdés jogosultságának beigazolására is.

A népesedés elméletének újabb irodalma egy más fix pontot

¹ Id. dolg. 425-426. old,

nyújt ezenkívül a helyes elméletet megalkotni akaró kutatása számára. Ez pedig az a Wolf és Leroy-Beaulieu-féle teoréma, hogy a Malthus-féle elmélet az alacsonyabb „kultúrfokokra” érvényes ugyan, de nem bír érvénnyel a magasabb fokú kulturális fejlődésre. Amíg a Hansen—Mandelló-féle megállapítás alig szorul bizonyításra s ha arra szorulna is, bizonyítása egyszerű és könnyű, addig e teoréma bizonyítása nem oly kézen fekvő. A statisztika adatai a régebbi és alacsony kultúrfokokra, vagy pláne a kultúra nélküli, természeti népek életére teljesen hiányoznak; a mai vadnépeknek kevéssé ismert népesedési viszonyaiból levont visszakövetkeztetés és analógia nem megbízható, a retrospektív szemlélés a társadalom fejlődésének szkématicus vázolása útján elég megfogható s vitán felüli tényeket nem igen ad. De meg kell próbálni e teoretikus értékű feladat megoldását is. Azonban már itt jelzem, hogy a teljes és lehetőleg minden kérdés megfejtését megkísértő népesedési elmélethez — véleményem szerint — a Wolf—Leroy-Beaulieu-féle álláspont igazolása sem elegendő. Egyetlen egy kérdést tisztázhat és tisztáz is ez a teoréma, ha beigazolódik; de nem tisztázza a társadalmi fejlődés vizsgálatánál felmerült mindazon problémák összességét, amelyek megfejtésével a népesedés több, ma még homályos kérdésére is válasz adható. Az itt vázolt kettős kiindulási pontból indulok el a következőkben bemutatandó kutatásaimban, amelyek statisztikai alapját elsősorban a magyarországi népesedés alkotja. Ez, a túlnyomó részében még ma is csak nyersanyagként szereplő statisztika — a hivatalos kiadványok hiányossága mellett is, — úgy látom — elég kísérleti alapot ad a magyarországi népesedés elméleti törvényeinek megalkotására; amennyiben pedig az élet gazdasági és így társadalmi oldalát megszabó tények a nyugati népeknél sem különböznek a miéinktől, lehet a magyar tényekből a nyugati népesedése kérdésének alakulására is következtetést vonni, amelyet csak megerősíthetnek a többi európai államok rendelkezésre álló statisztikai adatai.

A) *Induktív kutatás.*

A népesedés általános statisztikai eredményei.

Valamely ország népesedési processzusának alakulása — a népességnek a be- és kivándorlás által okozott nyereségét, illetve veszteségét figyelmen kívül hagyva — a születések és halálozások közötti számszerinti különbségtől függ. Ha az egész föld népesedésének alakulása alkothatná vizsgálat tárgyát, a kutató bizonyára nem venne más számításba, mint a születés adta növekedést s a halál okozta csökkenést. Ámde mindenki tisztában lehet azzal, hogy sem az egész föld, sem pedig valamely ország népessége nem oly egyöntetű, számszerű tömeg, amelyet a születés és a halál hatása egyenlően ér. A népesség az egyes individuumokból áll ugyan s mindenki egyenlőképpen hozzászámíttatik ahhoz, művelt és műveletlen, vagyonos és szegény, úr és paraszt, gyáros és munkás, tőkés és proletár, polgár és katona, agg és ifjú, felnőtt és gyermek, férfi és nő egyként számszerű tagjai ugyan a népességnek, de abban mindannyian különvált csoportokat alkotnak. Számuk arányának a statisztikailag ú. n. álló népességben való különbsége sok minden más feltétel hozzájárulásával más és más arányt ad a népesség változásában, a népesedés processzusában is. A népesség nem homogén tömeg tehát, ha megszámlálható egyes egyénekből áll is, A népesség heterogén embertömeg, amely alkotó tagjai emberi voltának egyetlen egyező tulajdonságától eltekintve, az itt csak nagyjából bemutatott különbségeken kívül még sok más különbség alapján bontható fel újabb meg újabb csoportokra.

Ezek a csoportok nem különböznek egymástól területileg, hiszen egy ország területén a legvegyesebb tarkaságban állanak elszórva egymás mellett. De különböznek egymástól szaporodásuk és fogyásuk, valamint azok feltételei tekintetében. Ezek alapján a népesedés folyamatának jelenségeit bizonyára csak az a vizsgálat helyezné tiszta világításba, amely mindezen csoportok szaporodását és fogyását külön-külön tüntetné fel. Ez azonban egy ember erejét

messze felülmúló vállalkozás s emellett talán fölösleges is lenne. Amennyiben egyes csoportok szaporodása és fogyása számszerű feltüntetést igényel, úgy az országos statisztika, az általa kiemelni kívánt csoportokra vonatkozólag, a maga nagy apparátusával elvégzi e feladatot. Amennyiben azonban elméleti törvényszerűségek megállapítása a feladat s a cél, úgy a feladat elvégzése nem az országos, hivatalos statisztikára vár. Ekkor azonban a statisztika adta csoportokra vonatkozó számítások alapján akkor is el lehet érni a célt, ha nem mind ama csoportok szaporodásának és fogyásának számszerű adatai szolgálnak az elmélet felépítésére, amely csoportok felvétele egyáltalán lehetséges, (hiszen a statisztika is csak oly számszerű adatokat nyújt, amelyek a neki legjobban hozzáférhető s legkönnyebben ellenőrizhető csoportokra vonatkoznak), hanem egyfelől olyan egyöntetű elv alapján megkülönböztetett csoportokéi, amelyek összessége az egész népességgel, vagy legalább is annak a népesedés szempontjából figyelembe vehető részével egyenlő, másfelől pedig oly csoportokéi, amelyek egymással szemben valóban különbségeket tüntetnek fel a népesedés menetére nézve. A vizsgálatnak tehát így ki kell terjednie az egész népességre, de az erőpazarlás elkerülése szempontjából csak a népesség változására releváns rétegződést kell figyelembe vennie.

Ezen vezérelvnek a kutatásban való következetes megvalósítása azonban nehéz feladat. Egyfelől az okoz nehézséget, hogy a népességnek a mondott elv alapján csoportokra bontása a még oly kiváló népességi és népesedési statisztika mellett is bajosan vihető keresztül, mert az itt egyedüli igazolás: a statisztikai demonstrálás mindenkor hiányos lesz. Másfelől pedig az okoz nehézséget, hogy — amint már utaltam erre az előző fejezetben — a csoportokba tömörülés tényén kívül is vannak okok, amelyek a népesedés menetére hatással bírnak, ezeket azonban csak feltevések alapján lehet hatásukban igazolni, de statisztikai bizonyossággal „ad oculos” demonstrálni nem lehet. Bármennyire széleskörű statisztika álljon is tehát rendelkezésre s bármily nagy körre vonatkozzék is a kézzelfogható bizonyítás, mindig marad hipotetikus elem a teóriában.

Mielőtt azonban a népesség csoportokra különítése kérdésének tárgyalásához fognék, szükségesnek tartom, hogy tájékozásul bemutassam a rendelkezésemre álló legújabb statisztikának a népesség szaporodására és fogyására vonatkozó általános eredményeit.

Ez a statisztika csak általános felvilágosítással szolgál, célja más nem is lehet, mint éppen az, hogy a részletekbe beható tárgyalással szemben mutasson rá már most arra, hogy mennyire hiábavaló a népesedési elmélet terén kutatóknak az a kísérlete, amellyel ily általános adatokból igyekeznek a népesedési elmélet statisztikai alapjait megalkotni. Bármennyi államra vonatkozzék is a születési és halálozási s a népesség természetes gyarapodására és fogyására vonatkozó statisztika s bármily hosszú időt öleljen is fel a három közül akármelyik, csak általánosságban mozgó tételeket szűrhet le eredményül. E tételek pedig nem lehetnek mások, mint-hogy a kulturállamokban a születéseknek és halálozásoknak abszolút és relatív száma egyaránt csökken s hogy a természetes szaporodás a születések és halálozások egymás közötti arányától függ. De hogy a születések miért csökkennek s egyenlőképpen terjed-e ki e csökkenés minden néprétegre s miféle okok befolyásolják e születések csökkenő tendenciáját, arra természetesen nem adhat választ ez a statisztika.

1. A születések.

Az alábbiakban első sorban a hazai statisztika adatait mutatom be s aztán ezek mellett utalok röviden egyes külföldi államok idevágó statisztikai adataira is.

A születések arányszámát a hazai adatok a következőkben mutatják:

Élveszülöttek aránya az évi közép népességhez, 1000 lélekre a magyar birodalomban:

1865—69 közt (csak Magyar országon):	42,2 ¹
1876—80 =	44,34 ²
1881—85 =	44,16
1886—90 =	43,46
1891—1895 =	41,7 ³
1896—1900 =	39,4
1901—1905 =	37,2 ⁴

¹ Láng és Jekelfalussy *Magyarország népességi statisztikája* Budapest, 1884. — 345. old. közölt évi adatok alapján kiszámítva.

² Ráth *Magyarország statisztikája* Budapest, 1896. — 169—170. oldalon közölt évi adatok alapján kiszámítva.

³ *Magyar Statisztikai közlemények*. Új sorozat 7. kötet (1905) 14.* oldal. — Új folyam. XII. köt. (1900) 39. old. e két átlagot egy-egy tizedessel kevessebbre veszi.

⁴ *Magyar Statisztikai közlemények*. Új sorozat 7. köt. 14.* és 22. köt. (1907) 4.* old. közölt évi adatok alapján kiszámítva. — V. ö. Kenéz id. m. 127. old., hol 10 éves átlagok vannak. — *A m. kir. kormány 1906. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és évkönyv* (Budapest 1907) szerint az 1906. évi születési arányszám 36.0.

Ezekből az adatokból a magyarországi születések arányszámának csökkenése világosan kitűnik, de ugyanezt a csökkenést mutatják a többi európai kultúr államok is:

Átlag:	Ausztria	Németország	Olaszország	Németalföld	Anglia
1871—75	39,5	39,0	36,8	36,1	34,1
1891—95	37,5	36,0	36,3	33,0	29,6
Belgium		Dánia	Svédország	Svájc	Franciaország
1871-75	32,2	30,8	30,7	30,3	25,5
1891-95	29,6	30,3	30,3	28,2	22,6

Egyedül Norvégia az, hol a 20 év alatti átlag 30,1-ről 30,3-ra emelkedett. A többi alacsonyabb kultúrájú államokban a születési szám emelkedett, így Szerbiában 42,8-ról 43,1-re, de e szám kulminációját az 1881—85-ös átlagban érte el 46,0/00-kal. Bulgáriában 1886—90-ben 36,1, s 1891—95-ben 36,8 volt az arányszám. Az európai Oroszországban azonban az 1871—75-ös 50,8-ról 1891—95-ben 46,5-re szállott az arányszám.¹

Ha ehhez hozzávesszük, hogy az újabb statisztika szerint Ausztriában (1903) 35,3², Németországban (1904) 34,1, Olaszországban (1903) 31,5, Németalföldön (1904) 31,4, Angliában (1904) 28,0, Belgiumban (1903) 27,5, Dániában (1904) 29,2, Svédországban (1903) 25,7, Svájcban (1904) 27,7, és Franciaországban (1904) 20,9 az élve születéseknek 1000 lélekre kiszámított aránya³, akkor az európai kultúr államok születési tendenciájának csökkenését tagadni egyáltalán nem lehet. Pedig ezek az államok a legkülönbözőbb fajok államai, hol a jólét, a gazdasági fejlődés, a kultúra mind más, s hol a gazdasági termelés fajtái is különböznek egymástól! De a születéseknek ugyanezt a csökkenését tüntetik fel az ausztráliai államok is. Itt 1861-ben még 41 volt a születési arány ezer lélekre, s tízévenként 38, 36 s 34-re szállott alá, hogy 1899-ben 26⁰/00-en állapodjék meg.⁴ Az 1904-iki számítások szerint az 5 ausztráliai állam születési kvótája 24,4—29,6 között váltakozik s átlagul pontosan ez sem ad többet 26,3⁰/00-nél.⁵

Ha az 1856—1905. közötti 5 évtizedre összeállított statisztika

¹ V. ö. Fircks id. m. 151. old. és Wolf id. évf. 278. old.

² *Oesterreichisches Statistisches Handbuch*. XXIV. évf. 1905. — Wien 1906. 38. old.

³ *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*. XXVII. évf. 1906. — Berlin 1906. — 12. old.

⁴ V. ö. Wolf id. ért. 279. old.

⁵ *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*. 1906. Ugyanott.

szolgál kiindulási pontul, úgy is — bár talán egynéhány tizedes erejéig eltérők az átlagok — bizony megállapítható, hogy a népesség ezére kiszámított születési arány folytonos csökkenést tüntet fel. Ez a csökkenés nem nagy ugyan az egymásra következő évtizedekben, mert 20%-ot meg nem halad, de némely állam születési arányának szakadatlan, bár lassúbb csökkenésével más államok születési arányának az utolsó 2 évtizedben való gyors csökkenése áll szemben.

Az általános vagy nyers születési szám alapján történt kimutatásnál helyesebb s tisztább képet is nyújt a speciális vagy tiszta születési szám alapján történő kimutatás. Ez a nemzékorkban (15—49. év) levő nők számával hozza arányba a születéseket, így a magyar birodalom születési száma a hivatalos statisztika szerint az 1890—91. évek átlagában: 169, s az 1900—1901. évek átlagában: 157.¹

Az ily alapon készült statisztikáról ad felvilágosítást a következő kimutatás, mely a nyers és tiszta születési számot egymás mellett tünteti fel:

I. tábla²

	Élveszültek aránya ezer lélekre					Élveszültek aránya ezer 15-49 év közötti nőre				
	1856—65	1866—75	1876—85	1886—95	1896—1905	1856—65	1866—75	1876—85	1886—95	1896—1905
Anglia	34,7	35,4	34,2	30,9	28,6	134	139	135	118	104
Dánia	32,3	30,9	32,5	31,1	29,4	129	124	133	128	118
Norvégia	32,6	29,8	30,0	30,3	29,2	132	120	127	125	119
Svédország	33,4	30,6	29,7	28,1	26,4	128	120	119	117	110
Ausztria	40,7	39,3	38,4	37,6	36,4	—	147	149	148	145
Svájc	—	30,1	29,9	28,1	28,3	—	116	117	110	109
Németország	36,5	38,3	38,0	36,4	35,2	—	151	153	146	141
Németalföld	34,9	36,3	36,1	33,3	32,5	134	144	150	142	133
Belgium	31,6	31,5	31,7	29,4	28,8	127	131	132	118	114
Franciaország	26,4	26,4	24,9	22,7	21,8	101	103	99	89	85
Olaszország	38,5	36,9	37,3	36,6	33,2	—	146	148	149	138
Finnország	39,2	35,3	36,1	33,0	32,0	—	133	142	135	130
Oroszország	50,3	49,7	49,0	48,6	48,9	—	—	—	—	201
Szerbia	44,2	43,5	42,9	43,4	39,7	—	—	—	198	171

¹ *Magy. Stat. Közl.* Új folyam, V. köt. 35.* old. és Új sor.7 köt. 53.* oldal. Amott a 15—50, emitt pedig a 15—49 éves nők alkotják a számítás alapját. — Ráth az 1888—93. év átlagát 170-ben állapítja meg (id. m. 161-ik oldal). Kuczynski pedig 1886—95-re 173 és 1896—1905-re 156%-o-ben. (lásd alább).

² *March Statistique internationale de la population.* Paris, 1907. s az egyes államok statisztikai hivatalaitól rendelkezésre bocsátott adatok alapján készített táblázat nyomán, melyet Kuczynski *Zur Statistik der*

Ezen táblázatból, egyes időközi hullámzásoktól eltekintve, bizton megállapítható a születések számarányának 50 év alatti csökkenése. De keleten és délen, ahol a nemi érettség hamarabb következik be, a házasságok hamarabb köttetnek s a foglalkozás a házasságban élésre utal, több a születés, mint nyugaton és északon.¹ Keletről nyugatra és délről északra menő irányban csökken a születési szám. Franciaország kivételes helyzete más tényekkel függ össze, amelyekről bővebben lesz még szó.

2. A halálozások.

A születések arányát bemutató ez általános adatok mellett a népesség nagyságára befolyó másik tényezőt, a halálozásokat kell általánosságban figyelembe venni.

Az elhaltak aránya 1000 főre kiszámítva a magyar birodalomban:

1852—59 között = 35,94²

1865-69 között (csak Magyarországra) — 32,84³

10, illetve 5 évi átlagokban pedig ezóta:

1871—80 = 40,84⁴ 1891—95 = 31,86⁶

1881—85 = 33,14 1896—1900 = 27,9⁷

1886-90 = 31,92⁵ 1901—1905 = 26,52⁸

Fruchtbarkeit című dolgozatában használ fel. Ez a dolgozat tulajdonképp a XIV. internacionális közegészségügyi és demográfiai kongresszusra készült. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*. III. Folge 35. Band. 1908. 230. old. — A táblázat évtizedes beosztásánál svájci adatok 1866—75 helyett 1871—75-re, az olasz adatok 1856—65 helyett 1863—65-re, az orosz adatok 1896—1905 helyett 1896—1901-re, a szerb adatok pedig 1856—65 helyett 1861—65-re szólnak.

¹ V. ö. Kenéz id. m. 126. old.

² Wesselowsky *Statisztikai tanulmányok hazánk közegészségi állapota felett* 1876. — Id. Láng es Jekelfalussy id. m. 381. old.

³ Láng és Jekelfalussy id. m. 380. old. közölt évi adatok alapján.

⁴ Fr. Prinzing *Die Gestaltung der Sterblichkeit im 19. Jahrhundert. Zeitschrift für Sozialwissenschaft* II. évf. (1899.) 697. old. — Ez évtized magas arányszámát az 1873. évi kolera okozta (1873. halálozási arányszáma 65,1‰!)

⁵ *Magyar Stat. Közlemények*. Új folyam V. köt. (1893.) 54.* old. közölt évi adatok alapján kiszámítva.

⁶ Ugyanott. XXII. köt. 71.* old.

⁷ Ugyanott. Új sorozat 7. köt. 24.* old.

⁸ Ugyanott és a 22. köt. 5.* old. közölt évi adatok alapján átlagát kiszámítva. Ugyanott az 1906. évi halálozási arányszám 24,8-ban van megállapítva. Az 1896. évi *kormányjelentés és statisztikai évkönyv* 34. old. az 1891—95. évi átlagot 31,6, az 1896—1900. évit 27,6, s az 1901—05-ik évi* 26,0‰-ben állapítja meg. Az 1906. évi halálozási arányszám itt 24,7.

A halálozási arányszám eszerint Magyarországon folyton csökken, de az európai kultúrállamok még inkább mutatják a halálozási arányszám e csökkenését:

II. tábla.

	Franciaország	Svédország	Norvégia	Ausztria	Belgium	Németország	Dánia	Németalföld	Anglia	Olaszország
1801—10	28,2	27,9	25,0 ¹	—	—	—	—	—	—	—
11—20	25,9	25,8	18,8 ²	—	—	—	—	—	—	—
21—30	25,0	23,6	19,5 ³	28,8	—	—	—	—	—	—
31—40	25,0	22,8	20,2 ⁴	32,2	25,9	—	—	—	—	—
41—50	23,3	20,6	18,1	33,8	24,4	26,8	20,4	26,2	22,3	—
51—60	23,9	21,7	18,0	30,7	23,8	26,9	19,9	25,4	21,4	—
61—70	23,6	20,7	18,0	30,7	23,8	26,9	19,9	25,4	22,5	30,4 ⁵
71—80	23,6	18,3	17,0	31,5	23,0	27,1	19,5	25,4	21,4	30,0
81—90	22,1	17,0	17,0	29,5	20,6	25,1	18,6	21,0	19,1	27,3
91—95	22,3	17,0	17,0	27,8	20,3	23,3	—	19,6	18,7	25,6 ⁶
91—900	21,5	16,3	16,1	26,6	19,1	22,2	17,4	18,4	18,2	23,7 ⁷

A halálozási arányszám e csökkenését tüntetik az újabb adatok is: Franciaország (1904) 19,4, Svédország (1903) 15,1, Norvégia (1904) 14,2, Ausztria (1903) 23,8, Belgium (1903) 17,0, Németország (1904) 19,6, Dánia (1904) 14,2, Németalföld (1904) 15,9, Anglia (1904) 16,3 és Olaszország (1903) 22,3^{0/00}-al szerepelnek e listában.⁸

Hogy a halandóság mérvéről tiszta képet lehessen nyerni, bizonyára a legalkalmasabb volna a gyermekhalandóság arányát külön mutatni ki, vagy pedig ezek levonásával külön tüntetni ki az egy éven felüliek halálozási arányát. — A gyermekhalandóság az első életévben ugyanis minden államban magas s ez

¹ 1801—1815. átlaga.

² 1816—25.

³ 1826—35.

⁴ 1836—40.

⁵ 1863—70.

⁶ V. ö. Prinzing id. ért. 697. old.

⁷ V. ö. Kenéz id. m. 143. old.

⁸ stat. Jahrbuch f. d. Deutsche Reich. Id. helyen. — Ez adatoktól néhány tizedesig eltérnek az amerikai „Bureau of Census” 1900—1904-re vonatkozó adatai, melyeket a Szocializmus (Budapest, 1907.1. évf. 1906—07.) 31. old. közöl.

erősen befolyásolja az összhalandóság arányát is.¹ A magas születési arányszám teljesen elvesztheti jelentőségét a nagyarányú gyermekhalandóság miatt, a közepes nagyságú születési arányszám pedig sokat nyerhet a népesség természetes szaporodására gyakorolt jelentőségében, ha a gyermekhalandóság arányszáma kicsiny. Viszont ha magas a halálozási és alacsony a születési arányszám, akkor a népesség stagnál, vagy esetleg csökken is.² Különböző nehézségek, amelyek az elhaltak korcsoportjai összeállításánál s az egyes korcsoportoknak az élveszülöttekkel s az elhaltak korcsoportjaiból még élőkkel való arányba állításánál felmerülnek, utalnak az idevágó statisztika bemutatásának mellőzésére. Ez azonban e könyv tárgya szempontjából nem oly releváns. A statisztika nyers tényeiből biztosan levonható éneikül is, hogy a halálozás arányszáma az egyes országokban állandóan csökkenésben van.

3. A természetes szaporodás.

A születéseknek a halálozások levonása utáni többlete a természetes szaporodás, a halálozásoknak a születések levonása utáni többlete pedig a természetes fogyás mértékét mutatja. Arányszámokban kifejezve a magyar birodalomban ez a következő változásokat tünteti fel:³

1876—80. évek átlaga	7,8°/00	1891—95. évek átlaga	9,9°/00
1881—85. „ „	11,5 „	1896—1900 „ „	11,5 „
1886—90. „ „	11,7 „	1901—05 „ „	11,0 „
1906. év átlaga 11,2°/00.			

A szélsőségeket elsimító ötéves átlagok is a természetes népszaporodás egyenlőtlenségét mutatják. Ha évek szerint tüntetné ki

¹ A magyar birodalomban 1000 elhaltra 1891-ben 325,7 egy éven alól elhalt esett. Az arányok azóta következőképp változtak: 1892:315, 1893:326, 1897:313,3, 1900:321, 1901:306, 1902:312, 1903:299, 1904:291, 1905:295. *Magyar statisztikai közlemények*. Új folyam, V. kötet 57.* old., VIII. kötet (1895) 31.* old., XXII. kötet 74.* old. — Új sorozat 7. kötet 61.* old. és 22. kötet 41.* oldal.

² V. ö. Prinzing *Bevölkerungstheoretische Probleme* című dóig, a *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* X. évf. (1907) 34—35. old.

³ Kenéz id. m. 269. old. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat 7. kötet 38.* old., 22. kötet 8.* old. — Kormányjelentés és statisztikai évkönyv 1907. 35. old. Az 1901—05. évi átlag pontosan kiszámítva tulajdonképp 10,980/00 tesz.

e táblázat a természetes szaporodást, illetve fogyást,¹ világosabb lenne, hogy a magyar népesedés menetét a természet véletlenségei mennyire befolyásolják. Gyermekjárványok, kolera, rossz termés, inséges esztendő oly változásokat létesítenek nálunk, minőket a nyugót megállapodott gazdasági fokon álló államai nem ismernek.² A többi államok természetes szaporodását a következő táblázat mutatja:

Németbirodalom:		Franciaország:	
1841—50 =	9,4 ⁰ / ₀₀	1801—10 =	4,0 ⁰ / ₀₀
1851—60 =	9,0 „	1811—20 =	5,7”
1861—70 =	10,3 „	1821—30 =	5,8 „
1871—80 =	11,9 „	1831—40 =	4,0 „
1881—90 =	11,7 „	1841—50 =	4,1 „
1891—1900 =	13,9 „	1851—60 =	2,3 „
1901 =	15,1 „	1861—70 =	2,5”
1902 =	15,6 „	1871—80 =	1,7 „
1903 =	13,9 „	1881—90 =	1,8 „
1904 =	14,5 ³	1891—1900 =	0,6 „ ⁴
		1904 =	1,5 „ ⁵
Ausztria:			
1891—95 =	9,48 ⁰ / ₀₀	1901—12,63 ⁰ / ₀₀	1903—11,45 ⁰ / ₀₀
1896—1900 =	11,56 ⁰ / ₀₀	1902—12,41 „	1904—11,76 „
Az 1891—1900. évek átlagában pedig:			
Szerbia	14,8 ⁰ / ₀₀	Dánia	12,8 ⁰ / ₀₀
Norvégia	14,2 „	Finnország	12,5 „
Németalföld	14,1 „	Anglia	11,8”
Eur. Oroszorsz.	13,6 „	Svédország	10,8 „
	Olaszország	10,6 ⁰ / ₀₀	
	Belgium	9,8 „ ⁷	
	Svájc	9,3 „	

¹ 1870. óta csak két év zárult fogyással: 1872 (1,2⁰/₀₀) és 1873 (22,9⁰/₀₀), a kolerás esztendők, melyhez 1874 járul, amely év csak 716 fővel, azaz ezer lélekre 0:0 arányszámmal szaporította a népességet.

² Kenéz id. m. ugyanott.

³ *Statistisches Handbuch für das Deutsche Reich, herausgegeben vom Kais. Statistischen Amt.* Berlin, 1907. I. rész 102—103. old.

⁴ Kenéz id. m. 273. old. — Prinzing *Bevölkerungstheoretische Probleme* c. id. ért. némely időszakban 1—2 tizedessel eltért eredményt ad. Id. k. 35. old.

⁵ *Stat. Jahrbuch f. d. D. E.* XXVII. évf. (1906) 12.* old.

⁶ *Oest. Stat. Handbuch.* (1906) 38. old.

⁷ Kenéz id. m. 271 72. old. — Prinzing id. ért. az európai Oroszországra az 1891—1900-iki átlagot 14-9⁰/₀₀-ben állapítja meg. Id. k. 35. old.

Újabb adatok szerint:

Szerbia	(1903) 17,5 ⁰ / ₀₀	Dánia	(1904) 15,0 ⁰ / ₀₀
Norvégia	(1904) 13,7 „	Finnország	(1903) 12,6 „
Németalföld	(1904) 15,4 „	Anglia	(1904) 11,7”
Oroszország	(1899) 18,0 „	Svédország	(1903) 10,6 „
Olaszország	(1903) 9,2 ⁰ / ₀₀		
Belgium	(1903) 10,5 „		
Svájc	(1904) 9,9, ¹		

A természetes népszaporodás a kultúra világában mindenhol igyekszik a halálozások által okozott veszteségeket a születések által kiegyenlíteni, pótolni, sőt ez utóbbiak nagyobb száma folytán a népesség számát valóban szaporítani is. A születések többsége különböző az egyes európai népeknél, de hosszabb időszakra körülbelül konstansnak mondható ott, ahol az országok már megállapodott fejlődési fokon vannak. Azonban a születési fölösleg, tehát a természetes népszaporodás s ennek komponensei is igen különböző okoktól függenek, amelyekre felvilágosítást a születéseket és halálozásokat s az azok különbségét feltűntető kimutatás nem ad.²

Pedig éppen ez okok kikutatása jelenti a népesedés törvényeinek megtalálását, elméletének megalkotását.

Ezt azonban másképpen nem lehet elérni, mint egyedül a népességnek csoportokra bontása útján nyert statisztikai eredmények alapján. A népesség rétegekre bontása így az első feladat.

¹ *Stat. Jahrbuch f. d. D. JR.* XXVII. évf. (1906) 12.* old.

² V. ö. Wagner *Theoretische Sozialökonomik.* Leipzig, 1907. I. r. 54. old.

A népesség rétegződésének kérdése.

Azok az általános statisztikai adatok, amelyek a születés, a halálozás és a természetes szaporodás tényeire vonatkoznak, nem adnak, de nem is adhatnak módot a népesedési elmélet felépítésénél alapul szolgálható következtetések levonására. Ez csak a népesség rétegződését is megfigyelő statisztika mellett lehetséges. Ámde az a kérdés, hogy a népességnek miféle rétegződése szolgáljon a kutatás alapjául? Az a kor, nem, vallás vagy anyanyelv szerinti csoportosítás-e, amelyet a statisztika mindenhol kiemel s amely rétegek népesedésére becses adatokkal is szolgál? Bizonyára ez a rétegződés is szolgálhat kutatás tárgyául, de nem ennek kell képeznie a kutatás alapját s kiindulási pontját. A kiindulási pont egyedül a népesség gazdasági alapokon elkülönült rétegei szaporodásának vizsgálata lehet, úgy, amint a társadalmi gazdaságtan is ez alapon bontja fel rétegeire a társadalmat, midőn egy-egy gazdasági tény hatását alaposan megfigyelni óhajtja. Hiszen a gazdasági alapon elkülönült társadalmi osztályok egymással való küzdelmeinek szempontjából lehet csak helyesen megítélni a társadalom minden alakulását.

A társadalmi gazdaságtan analógiája szerint a népességnek gazdasági alapon való felbontása annál inkább is indokolt mivel a népesség személyi elemét teszi a társadalomnak, amelynek másik, anyagi eleme e konkrét előnyhöz nőtt érdek és ennek kölcsönös védelme. Ez tömöríti az egyeseket csoportokba, társadalmi rétegekbe s e rétegeket ismét a rétegek közös érdeke s érdekek védelme egyesíti társadalommá. Ez a konkrét előny a haszon s ez az érdek elsősorban gazdasági. A gazdasági tények s a gazdasági érdekek determináló hatása pedig a társadalom egész életére és berendezésére sokkalta inkább nyilvánvaló, mint akárminő más ideológiai tényé. Korántsem akarom ezzel azt mondani, hogy társadalom, vagy helyesebben: társadalmi réteg másképp, mint csak gazdasági tények alapján, nem létesül s korántsem óhajtom az

ideológiai tények jelentőségét lejjebb szállítani, vagy megtagadni, hisz a nyelv, a vallás, a nemzeti különbség kétségen kívül megoszt és tagol mindannyiunkat. Ámde az ideológiai faktorok szerepe csak másodrendűvé válik a gazdasági tényezők mindent átölelő szerepe mellett. Ezért van igaza a történelem materiálistikus felfogásának, nem ugyan annak primer alakjában való merev alkalmazásában, mert így ez az elmélet épp úgy, mint minden más kizárólagos elven felépülő teória a gondolkodó elmének szellemes játéka ugyan s lehet, hogy egy vagy más korra vonatkozólag az arról való mai ismeretek mellett eredményekhez jut, de minden társadalmi alakulásra, minden korlátozás nélkül a tények tanúsága szerint feltétlen igazsággal nem bír. Úgy azonban, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatánál csak abban az esetben szabad eszmei rugók (vallás, erkölcs, filozófia) hatását segítségül hívni, ha a gazdasági tények önmagukban nem elégségesek az illető jelenség megértésére — minden társadalmi kutatásban biztos eredményeket adó alapul szolgál ez a történet-filozófia. Ha pedig valaki ezen az alapon áll, akkor bizonyosan meg tudja érteni a népesedési elmélet kérdésében elfoglalt álláspontomat is.

Ez alkalommal tehát elsősorban a társadalom s így közvetve a népesség gazdasági rétegződésének megállapítására van szükség. Másképp nem is lehet a népességet gazdasági rétegeire tagolni, mint a társadalmon keresztül. A népességet sok különböző tény alapján számszerű mivoltában csoportosítja a statisztika, de nem bontja azt gazdasági alapokon rétegekre, vagy ha ezt egyes esetekben megteszi is, nem teszi úgy, hogy a népesedés menetére is lehessen következtetést vonni az általa adott rétegződésből. De a statisztika foglalkozások szerint meg szokta különböztetni a népességet. Ez szolgál aztán becses adalékokkal a gazdasági rétegződés népesedési tényeire is s így e statisztikán keresztül — tehát csak közvetve — lehet igazolni a gazdasági rétegződésnek a népesedésre gyakorolt hatásait.

A társadalom gazdasági tevékenysége a szükségletek fedezésére irányú. Anyagi javakat kell előállítani, termelnie, vagy a már másoktól előállítottakat megszereznie annak, aki szükségleteit kielégíteni óhajtja, tehát gazdálkodni akar. Ily értelemben minden ember tevékenységének egy része gazdasági javak előállítására, illetve megszerzésére irányú. De amíg volt oly idő, a naturálgazdaságban, amikor mindenki, illetve a termelés és fogyasztás szempontjából

minden egységet alkotó közület maga állította elő a szükségletei fedezésére szolgáló javakat, addig ma a munkamegosztás fejlett állapotában hivatásszerűleg foglalkozik a javak előállításával a társadalom egy része. Emellett azonban tekintélyes számú embertömeg az, amely másnemű, vagyis nem termelő munkával lévén elfoglalva, tisztán csak a termelő osztályok által előállított javak megszerzésével tesz eleget gazdasági feladatának.

Európa és Amerika mai kultúrtársadalmainak gazdasági termelő működése a magántulajdoni rend keretei között folyik le. Minden jószág, tehát a javak előállításához szükséges termelési eszközök is magántulajdonban állanak. Ez a tény a társadalom gazdasági tevékenységet kifejtő tagjainak két nagy csoportra: birtokosokra és birtoktalanokra való kettéválását, a társadalom osztályokra különülését, a társadalom személyi elemét tevő népesség gazdasági alapon végbemenő differenciálódását hozza magával. Ez a tény azonban már magában véve is éles különbséget létesít a mai gazdasági társadalom és a múlt azon társadalmi között, amelyeknek gazdasági élete a köztulajdoni rend keretei között folyt le. Hiszen, ha két egymástól távol eső korban különböző a gazdasági rend, úgy különböző az a társadalmi, jogi s aztán később politikai „felépítmény” is, amely lételet a mindenkori gazdasági alapoknak köszöni. A népesség mindig személyi elemét alkotta a társadalomnak, akár család, nemzetség, avagy törzs volt is annak neve s megjelenési alakja az idők folyamán, akár pedig az apaági törzsek szövetkezése útján kialakult ethnosz képében jelentkezett is. De a kezdetleges gazdasági étellel s ennek keretében a némely népnél kimutatható köztulajdoni renddel összefüggő egységes társadalom és egységes népesség nem tüntethet fel addig akármily csekély differenciálódást is, amíg — mint Giddings mondja — a vagyon nem vált fontos szociális elemmé¹ és amíg az emberiség nem tanulta meg a gazdaságilag fontos javak megszerzésére a saját maga munkáján, mint „gazdasági” eszközön kívül a rablást, a Gumpłowicz—Oppenheimer terminológiája szerinti „politikai” eszközt is alkalmazni.² Ezzel előállott az állam; a vagyoni különbségek pedig a messze múlt kezdetleges hűbériségének kialakulá-

¹ Id. m. 344. old.

² Oppenheimer *Der Staat*. (Évszám nélkül. A Buber-féle *Die Gesellschaft* vállalatban.) 5 -6. old.

sát s a messze múlt társadalmának rétegekre való felbontását segítették elő mindama messzemenő következményekkel együtt, amelyek hatásukat a mai napig is éreztetik.

Hosszú évezredek fejlődés után a gazdasági élet mai alakja azt az állapotot tünteti fel, hogy a termelés nagy munkája a magántulajdon alapján kettévált két osztály között oszlik meg. Egyfelől azon birtokos osztály között, amely a termelés eszközeivel rendelkezik, másfelől pedig ama birtoktalan osztály között, amelynek nincs saját termelési eszköze. Ez a osztály élete fentartása céljából dolgozni kénytelen s a szükségletét kielégítő javakat a munkájáért nyert ellenszolgáltatás alapján szerzi meg, amidőn a birtokosok termelési eszközeivel való dolgozásra, javaknak azokkal való előállítására magát kötelezi. A társadalom birtokos osztályának, vagyis a termelési eszközök tulajdonosainak és a birtoktalan osztálynak, vagyis a csak két kezök munkájából élő munkásoknak találkozniuk kell a termelés munkájánál. Javakat másként néni lehet előállítani. Az egyik osztály a termelés anyagi eszközeit, a gépeket, a szerszámokat, a nyersanyagot, a munkahelyet, a másik pedig a termelés személyi elemét, a munkaerőt adja. De a munka eredményére a munkásosztály tulajdont nem szerez, ő végzett munkájáért csak a bérszerződés által megállapított ellenszolgáltatásban részesül.

A gazdasági élet ezen alakja a kapitalisztikus gazdasági rend, mert benne az egész gazdasági élet irányát az a termelési eszköz szabja meg, amelyet a társadalmi gazdaságtan tőkének nevez. A tőke, a kapitális pedig — mint Platter magát kifejezi — nemcsak egyszerűen a termelési eszközöket, a termelésnek, tehát magának a puszta munkaprocessusnak anyagi előfeltételeit vagy alapjait jelenti, hanem csak a termelés mai (pénzgazdasági) üzemformájának anyagi előfeltételeit. Valamely jószág tőkévé leszen, ha a jószággal eszközölt termelés a jószágot termelésre fordító egyén keresetének áll szolgálatában. Mivel pedig Navratil szerint a kereset a szükségletek kielégítésére szükséges javak rendelkezésünkre állításának módját a folyamat magángazdasági oldaláról tekintve jelenti, a tőke fogalma azt jelöli meg, hogy ennek tulajdonosa, vagy felhasználója vele nem azért termel, hogy saját szükségleteit elégítse ki (mert ez esetben az nem tőke, hanem csak termelési eszköz lenne), hanem azért, hogy mások, vagyis a társadalom szükségleteit fedezze. A tőkével termelő, a vállalkozó ezen tevé-

kenységét a társadalom az előállított áruk megvásárlásakor pénzbeli ellenszolgáltatással jutalmazza s így a tőke tulajdonosa, a kapitalista, vagy az idegen tőkével termelő is keresetre (profit, nyereség, haszon) tehet szert. Erre a haszonra irányul az ő egész gazdasági tevékenysége.

A termelési eszközöknek magántulajdonban létele szükség-szerűen szembeállítja egymással a birtokos és birtoktalan elemeket, melyeket gazdasági érdekeik osztályokká tömörítenék. Azon nagy osztályban azonban, amely a termelési eszközök birtokosait egyesíti, a termelési eszközök és a gazdasági érdekek különbözősége idővel magával hozza a kisebb csoportokra való felbomlás processzusát is, úgy, hogy a mi korunkban a közös érdekek által összefűzött e kisebb csoportok a birtokos osztály körén belől is már önálló osztályokká váltak. Sombart három ily osztályt jelöl meg: 1. a feudális arisztokráciát, a parti féodal-t, a földbirtok, mint termelési tényező tulajdona alapján osztályá egyesített birtokosokat; 2. a kispolgárságot, a petite bourgeoisie-t, a kézműszerű, tradicionális gazdasági szervezetben és felfogásban egyesültek osztályát és 3. a tulajdonképpeni burzsoáziát, a modern gazdasági rend képviselőjét, mely a tőke tulajdonán építi fel gazdasági fölényét, s a gazdasági élet vezetőiből, a kapitalista vállalkozókból alakul. De ide sorozandók Sombart szerint a gazdaságilag önálló existenciák, vagy akik ilyenekké óhajtanak válni, még ha a külvilággal szemben talán a petite bourgeoisie tagjaiként szerepelnek is: a kiskereskedők nagy része, háztulajdonosok, ügynökök, tőzdespekulánsok, korcsmárosok és azok a gazdaságilag önállósággal nem bíró existenciák, akik a kapitalista vállalkozók suitejét képezik, ezek képviselői, akik rendszerint közvetlenül vannak érdekelve a vállalat gazdasági eredményében: a bankigazgatók, prokuristák, a nagy üzletek főbb hivatalnokai stb.

Bizonyos azonban, hogy a földbirtokos népréteg nem oly kompakt egész, hogy az, mint feudális arisztokrácia, magába zárhatja minden földbirtokos elemet, amely a birtokos osztály körébe esik. A feudális arisztokrácia kétségen kívül csak a nagybirtokosságot ölelheti fel, s — ha ennek származását, földbirtokának a feudalizmusban gyökerező eredetét nem veszi is figyelembe, hogy csak a valóban nemesi származású földbirtokosokat ölelje fel — okvetlen ki kell rekesztenie a maga köréből ama kisbirtokos elemeket, amelyek termelési eszközük, földbirtokuk alapján elég

gazdasági függetlenséggel rendelkeznek arra, hogy bízvást ide, a birtokos osztályba, számíttassanak. De ez elemek nem sorozhatók a másik két alcsoportba sem: a petite bourgeoisieba vagy éppen a burzsoáziába. Viszont azonban azok az elemek, amelyek csak névleg földbirtokosok, de egy kis földbirtok mellett főfoglalkozásuk a mezei vagy ipari bér munka, bizonyára kizárandók a földbirtokos osztály akármelyik alcsoportjából.

Ezekkel a társadalmi osztályokkal, főleg a burzsoáziával áll szemben a birtoktalanok, a bér munkások osztálya, a proletariátus, mely korántsem a csőcseléket a népesség söpredékét jelenti, hanem a kapitalista vállalatokban alkalmazottakat, akik két kezök munkájából élnek. Ehhez a nagy tömeghez járulnak a társadalom proletároid elemei: a kis emberek, az egyszer-másszor talán önállóknak látszó kézművesek, mezőgazdák, kiknek függése a tulajdonképpeni birtokos osztálytól azonban nyilvánvaló tény, s a gazdasági üzemek hivatalnok-seregének alsóbb rétegei.¹

Ez a szkématisálás világosan mutatja, hogy a szociális rétegződés alapján mily nehéz a gyakorlati életben egymástól elválasztani, megkülönböztetni a népesség egyes csoportjait. Ha csak gazdasági differenciálódásról van szó, úgy ez a termelési eszköz feletti magántulajdon alapján könnyebben kimutatható. Itt két osztály van: birtokos és birtoktalan. De e gazdasági differenciálódáson belől a szociális differenciálódás egyes rétegeinek határvonala elmosódik. Nemcsak az mutatja ezt, hogy a birtokos osztály mindenik rétegében vannak oly elemek, amelyek ugyanez osztály egy másik rétegébe is besorozhatók volnának, hanem az is, hogy a petite bourgeoisie alsóbb rétegeit a proletariátus felsőbb rétegeitől különválasztani elméletileg ugyan könnyen, de gyakorlatilag igen bajosan lehet. És így csak a konkrét eset pontos ismerete alapján mondható meg, hogy hol van az a határ, mely a tulajdonképpen birtokos petite bourgeoisie-t a proletariátustól elválasztja.

De vannak a birtokos és birtoktalan s így a fentebb említett szociális osztályokon kívül még oly rétegek is, amelyeket a fenti szkématisálás nem vehetett figyelembe. Ezek ama rétegek, amelyek társadalmi tevékenysége nem gazdasági. A munkamegosztás alap-

¹ Részben *A szocializmus* Budapest 1907. című könyvem 13—19. oldalairól ismételve.

ján álló társadalomnak ezekre is feltétlen szüksége van, s épp a munkamegosztás alapján vált az lehetségessé, hogy e rétegek a gazdasági munkától: a jószágelőállítás, a termelés nehéz munkájától felmentettek, aminek ellenében képesek a társadalom más-nemű, nem gazdasági szükségleteit kielégíteni. Az intellektuálisuk kiterjedt rétege ez: a statisztikában értelmiség név alatt szereplő csoport, amely nem vesz részt a termelés munkájában s személyes szolgálatait megjutalmazása által tesz szert keresetre.

Ebben a rétegben, mondhatni: osztályban azonban szintén vannak alosztályok, kisebb rétegek. De ezek egyöntetű felosztása nehézségeket okoz. Abban az esetben, ha tisztán csak a személyes szolgálat alapján nyert kereset volna ez osztály gazdasági javakkal való ellátásának alapja, úgy a magasabb és alacsonyabb jövedelmi fokok alapján könnyű volna az osztályozás. De a vagyont, a keresetből megtakarított, vagy más úton (pl. öröklés) szerzett vagyont, illetve ennek hiányát is kombinációba kell venni az értelmiség osztályokba tagozódásánál, ami nehézségeket okoz. A vagyonos s emellett nagyobb keresetű értelmiségiek bizonyára közelebb állanak a termelő osztályok birtokos rétegéhez, bár abba tulajdonképp nem sorozhatók, mert ha termelési eszközökkel vagyonnal alapján rendelkeznek is, az annak útján esetleg kifejtett gazdasági tevékenységük csak mellékes, de nem főtevékenység. Viszont az értelmiségnek vagyonnal nem bíró s alacsony keresetű rétegei a proletariátus szférájához állanak közel, s ott is talán az ú. n. Lázár-réteghez. De ezek munkája sem gazdasági, tehát a társadalomnak gazdasági alapon történt rétegekre beosztásánál ők is kívül esnek az osztályba sorozáson.

Az intellektuálisuk egy csoportját: a gazdasági üzemekben alkalmazott hivatalnokokat a Sombart-féle csoportosítás a burzsoázia, illetve proletariátus suitejéül már felemlítette. Ez mindenesetre következetlenség, hisz ezek csak gazdasági érdekeik, de nem termelő eszközeik alapján sorozhatók oda. Helyesen ezek is külön veendőek számításba az intellektuálisok csoportjánál, hol azonban a fenti szkémátizáláshoz képest külön-külön alcsoportokba különítendőek el, mert a népesedés alakulásánál, mint értelmiségi réteg, egyfelől a termelő osztályokétól különböző feltételek alatt állanak, másfelől pedig egyes rétegek szaporodására nézve is egymáséitól különböző feltételeket mutatnak.

Van azonban a társadalmi osztálytagozódásnál még egy-két

más oly réteg is, amely gazdasági alapokon eszközölt differenciálás rétegeibe nem illik be, de nem alkothatja a termelés gazdasági tényétől független értelmiség csoportjait sem. Ilyen például a katonaság, a véderő legénysége. A katonaság tisztjei, kik magasabb vagy szakiskolákat végeztek, az értelmiség sorába tartoznak, de sajátos szervezettségük, a polgári és egyházi közfoglalkozástól való különbségeik indokolják, hogy őket külön osztály vagy réteg gyanánt vegye figyelembe a kutatás. Eléggé csekély számuk folytán éppoly kevésbé jönnek számba a népesedés kérdésében, mint a véderő legénysége; az utóbbi főleg azért, mert az állandó katonakötelezettség mai állapotában a katonáskodás az esetek túlnyomó nagy részében csak átmeneti állapotként szerepel. De épp ily csekély fontossággal bír az a valóban legalsóbb szociális réteg is, amely az alamizsnából, közsegélyen élőkét s a letartóztatottakat foglalja magában.

Ha a társadalmi gazdaságtan vizsgálódásaiban felbontja is a társadalmat, vagy legalább annak termelő osztályait a termelési eszközök birtoka alapján egymástól elkülönült rétegekre, nem szolgál, de nem is szolgálhat a nemzeti társadalom e rétegeződéséről számszerű adatokkal. Pedig bizonyára érdekes lenne megtudni a rétegek számarányát, a számbeli súlyon felépült s egymáshoz való hatalmi viszonyait. A statisztika hivatása ez; de ha ez számszerűleg tünteti is fel az egyes rétegeket, csakis a foglalkozások alapján különíti el azokat, így aztán a statisztikából is csak közvetve lehet vonni következtetést az egyes osztályok számszerű arányára.

Azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy a társadalom osztályokba tagozódásának ténye a népesedés szempontjából csak a behatóbb vizsgálat biztosítására szolgáló eszköz. Ha a népességet alkotó részeire azok foglalkozása szerint felbontja a statisztika, akkor ezzel még a cél elérve nincs. Nem magában véve az álló népesség osztálytagozódása a cél, hanem ez osztálytagozódás ama hatásának vizsgálata, amelyet az a népesedésre gyakorol, így a statisztika közvetett szerepének értéke egyedül akkor van s akkor lehet, ha az nemcsak az álló népességre, de a népesedésre vonatkozólag is megtartja kutatásaiban a népességnek foglalkozások szerinti tagozását.¹

¹ Itt utalok arra a kísérletre, amelyet Bresztóczy Ernő végzett *Osztályokra tagozódás Magyarországon* című dolgozatában. (*Szocializmus*. Buda-

A népesség rétegekbe tagozódását a bemutatott szempontokon kívül más szempontból is kell vizsgálni. De ez alkalommal bizonyára nem a népességet alkotó egyes egyének természeti különbségei — a kor és nem szerinti különbözőzés — szolgálhatnak a osztálytagozódás kiindulási pontjául, hanem azok a különbségek, amelyeket a társadalomban a gazdasági tényéktől s a gazdasági munkán alapuló foglalkozásoktól független, u. n. ideologikus faktorok létesítenek. Ezek pedig elsősorban a vallás s a nyelv. A népességet alkotó individuumok természettől adott sajátosságai közül a faji leszármazás s az ez által egy nemzet körén belől is létesített tagozódás bizony itt volna figyelembe vehető, ha a faji különbséget ki lehetne direkte, statisztikailag mutatni. Poliglott államokban a népességnek a faji különbség alapján történő rétegeződése csak indirekte, az anyanyelv, vagy a társalgási nyelv alapján mutattatik ki, ez pedig — a népesedés tényeiben nyilvánuló szabályszerűségek statisztikai igazolásának feltétlen szüksége folytán — a már említett ideológiai faktorok alapján való rétegeződéshez vezet. Ha két faj küzdelméről van szó, amelyben feltétlenül szerepet játszik a népesedés gyorsabb vagy lassúbb aránya is, bizonyára direkte fogja a

pest 1907.—1906—07. évi I. folyam. 18—21. és 52—57. old.) hol a magyar hivatalos statisztikai közlemények 9. és 12. kötete alapján választja el egymástól a szocializmus tanítása szerinti „kizsákmányolók” és „kizsákmányoltak” osztályát. Bresztóczy önmaga is beismeri, hogy ez a kísérlet erőszakolt, bár a gyakorlati szükséglettel megokolható; a két osztály között a határvonal nem pontos, néhol a felosztás is erőltetett. Az átmeneti jellegű „középosztályt” Bresztóczy amiatt nem tünteti ki, mert így még nehezebbé vált volna egy helyett két határvonal megállapítása s még kevésbé lett volna tiszta a népesség tagozódásáról nyert kép. Szerinte a keresők osztálytagozódása Magyarországon: a kizsákmányolók száma 1.428,217 s a kizsákmányoltaké 4.580,979, így az első osztály 23,8%-a áll szemben a második osztály 76,2%-ával. Magyarország egész népességének (keresők, eltartottak) szociális megoszlása Pedig: I. oszt. 5.746,706 (34,2%), II. oszt. 11.091,547 (65,8%).

Alább én is megpróbálom a népességet a gazdaságtan adott csoportjai szerint számszerűleg tagozni; persze a Bresztóczy eredményeitől az enyémelek eltérnek. Az én adataim különben is a hivatalos statisztikának más csoportosítása alapján készültek. Nekem u. i. a népmozgalmi adatokkal kell az osztálytagozódást szembeállítanom. A hivatalos statisztika pedig a népmozgalmi csoportokat nem a foglalkozásoknak a magyar statisztikai közlemények 9. kötetében foglalt névjegyzéke alapján készíti, hanem e névjegyzéknél kevésbé részletes nomenklatúra szerint (*M. Stat. Közi.* 7. köt. 11. old.). Ezért nem is lehetett volna a Bresztóczy érdekes adatait felhasználnom. De éppen ezért nem lehet messzire visszamenni az osztálytagozódás magyar problémája vizs-

vizsgálat a faji jellegnek a népesedésre gyakorolt befolyását is szemügyre venni.

De a vallási, nyelvi s így a nemzetiségi és faji különbségeknek is a népesedés menetére gyakorolt befolyása helyes világitásba bizonyára csak akkor helyeződik, ha a népesedés tényeit a kutatás nem valamely általános statisztikai számarány alapján mutatja ki az illető valláshoz, nyelvhez, nemzetiséghez, vagy fajhoz tartozó egész népességűei, hanem épp úgy felbontja az egyik vagy másik különbséget adó faktor alá sorozható népességet gazdasági vagy társadalmi rétegeire s ezek szaporodása vagy fogyása tényeit külön-külön épp úgy vizsgálja, mint ahogy ezt az egész népességre és annak szaporodására vonatkozólag akkor tette, amikor még a vallási, nyelvi stb. különbséget nem vette figyelembe.

1. A gazdasági alapokon elkülönített rétegek népesedése Magyarországon.

A társadalomnak, illetve a népességnek gazdasági alapon eszközölt differenciálása a termelésben résztvevő néptömeget birtokos és birtoktalan néprétegre, osztályra bontja. Ezen két osztály mellé, amelyben a termelési

gálatában s nem lehet felhasználni a statisztikai hivatal 1873. és 1884-iki speciális foglalkozási felvételeit. Ezek különben egyrészt nem is általánosak, mert csak az iparos osztályra vonatkoznak, másrészt pedig hiányosak. Az 1873-ik évi felvétel a statisztikai hivatal beismerése szerint is (*M. St. Közl.* új folyam. II. köt. Budapest 1893. Jekelfalussy bevezetése) teljesen használhatatlan, az 1884-ik évi pedig szintén nagy hibákban szenved és így megbízhatatlan. De — ami az én célomat illeti — ezek adatait nem is lehet kombinálni a népmozgalmi adatokkal. Az első népmozgalmi statisztikánk, mely a foglalkozások adta különbséget is tekintetbe veszi, csak 1897-re vonatkozik; ennek a csoportjai azonban, amelyek alapját az 1890. évi népszámlás tette, sok helyen eltérnek az 1900. évi népszámlálásaitól, így az összehasonlítást csak kivételesen engedik meg. Ennélfogva csak az 1900. évi népszámlálás foglalkozási statisztikája és az azóta kiadott népmozgalmi statisztika alkothatja Magyarországon ilyenmű kutatás tárgyát.

A német birodalmi foglalkozási statisztika, amely 1882-ből kelt, tulajdonképp nem a német nép szociális tagozódását, hanem a munkás biztosítási törvényeknek számszerű alapját akarta megállapítani az által, hogy a biztosítandók számát kikalkulálta. Én sem e statisztika, sem pedig az 1895-ik évi második ily számlálás adatait nem használhattam fel, mivel a velök kombinálható népmozgalmi statisztika nem áll rendelkezésemre. Claassen sokat emlegetett munkája is (*Die soziale Berufsgliederung des deutschen Volkes nach Nahrungsquellen und Familien.* Leipzig, 1894. Schmoller—Sering kutatásai XXIII kötet. I. füzet) csak az álló népesség foglalkozási statisztikájának bírálatát adja, de nem tartalmaz adatokat a német népesség szaporodásának így szempontból történő vizsgálatára.

eszköz faja, vagy annak hiánya s az ezzel összefüggő tények alapján egyes alosztályokat is megkülönböztet, harmadikul a társadalmi munkamegosztás folytán szükséges, de nem gazdasági, hanem szellemi munkát végző ú. n. értelmiségi osztályt állítja. Ezzel a népesség egy kis töredékén kívül, az egész népességet felbontotta. Az anyagi termelés azonban csak munka útján történhetik. A mai kapitalisztikus termelés főeszköze, a tőke is csak munkatermék. A nem termeléssel foglalkozó elemek is végzett szellemi munkájuk alapján sorozhatók osztályokba, így a termelési eszköz alapján való megkülönböztetés végeredményében a munka alapján történt megkülönböztetéssé válik, e szerint az egyesnek a társadalomban elfoglalt osztályhelyzetét az általa végzett munkának a faja, a minősége állapítja meg.

Nyilvánvaló, hogy a kutatonak csak akkor lehetne teljesen biztos számszerű eredményekre jutni, ha a statisztika hivatalos apparátusa is ily elvek alapján bontaná fel a népességet; amikor pedig a népmozgalmat vizsgálja, csak akkor szolgálhatna kutatása teljesen megbízható számadatokkal, ha a statisztika a népmozgalom tényeinek megállapításakor újra számszerűleg állapítaná meg a népesség tagozódását. Ezzel szemben a népességnek foglalkozások alapján való rétegződése csak a népszámláláskor határozatik meg, s az újabb népszámlálásig jelentékeny eltérések következhetnek be egyes foglalkozások javára és mások kárára, amelyeket a népmozgalmi statisztika adataiból természetesen nem lehet kiolvasni. Egy agricol-jellegű ország, mint a mienk, a civilizáció útján való előhaladásában folyton veszít agrár-jellegéből. Az ország iparosodásának tanúbizonysága minden újabb népszámlálás, amely mind az östermelők számarányának csökkenését mutatja. De a 10 éves perióduson belül e csökkenésről semmiféle statisztika sincs, s a népmozgalmi adatokból épp ezért juthatni esetleg hamis következtetésekre is.

A népesség osztálytagozódására alapított népesedési elmélet szempontjából nem lehet következtetéseket építeni a népmozgalmi statisztikák általános bevezetésére sem, mert ez — főleg a legújabb népszámlálás óta — olyannyira összefoglalja az egyes foglalkozások körébe tartozó népesség és népesedés számarányait, hogy az önállóakat a segédszemélyzettől a népesedés tekintében elválasztani nem lehet. Már pedig a népesség tagozódása szempontjából is meg kell elégedni a csak szűkös felvilágosítást nyújtó foglalkozási statisztikával, így azután kevésbé biztosak a statisztikai közlemények e bevezetésbeli összevont adataiból leszűrt következtetések is, mert ezek nem tüntetik ki külön az ugyanazon foglalkozás körében élő, de különböző osztályhelyzetű népesség szaporodásának vagy fogyásának mértékét.

Ezért aztán a népmozgalmi statisztika egyes részletező adataira kell visszamenni. Ezek a táblázatos kimutatásokban foglaltatnak. Feldolgozásuk az egyes abszolút számok relatív arányának kiszámítása nagy munkát kíván ugyan, de tiszta felvilágosítást ad az osztályhelyzetök szerint különböző foglalkozások népesedésére. Csak ezen adatok útján igazolható Magyarországon statisztikailag is a különböző osztályhelyzetű rétegek népesedésének eltérése.

Sajnos, hogy csak rövid 6 esztendő népmozgalmát lehet bemutatnom.

Utaltam már az előző fejezet egyik jegyzetében arra, hogy az 1897-ik évi népmozgalmi statisztikára nem lehet visszamenni; annál kevésbé az 1890—1891. és 1892—93-ik évi népmozgalmi statisztikára (*M. St. Közl.* új

folyam V. és VIII. köt.), mert ez foglalkozások alapján nem is csoportosítja a népességet, így aztán amidőn alább a szűkebb értelemben vett Magyarország népességét kísérlem meg osztályaira bontani s ez alapon próbálom meg a népesedés tényeit is számszerűleg megállapítani, csak az 1900. év népszámlálási mű VII-ik része, az 1900—02. és a 1903—05. évi népmozgalmi statisztika részletes kimutatásai szolgálnak kísérletem alapjául. (Magyar Stat. Közlemények új sorozat 15. kötetének (Budapest 1906.) első, 7 kötetének (1906.) 23. és 22. kötetének (1907.) 19. táblázata.) E részletes kimutatások között a népesség foglalkozás szerinti tagolására nézve csak annyi az eltérés, hogy a népszámlálási mű VII. része (15. köt.) az őstermelés I/A. főcsoportjának (mezőgazdaság és kertészet) 4. pontja alatt az 50—100 kat. holdas kisbirtokosokat és kisbirtokot elkülöníti az 5. pont alatti 50 kat. holdon alóli kisbirtokosoktól és kisbirtoktól, míg a népmozgalmi statisztika e két pontot együvé foglalja. Viszont a két népmozgalmi statisztika a III. főcsoport (polgári és egyházi közszolgálat) a) pontja alá sorolt önállókat és tisztviselőket 1—9. pontban részletezi, míg a népszámlálási mű VII. része ezeket a III. 1. pont alatt egy összegben tünteti ki.

Magyarország termelő, gazdasági népességét *birtokos és birtoktalan* osztályra osztom. Ezenkívül úgy a gazdasági üzemekben alkalmazott, tehát magán, mint a köztisztviselőket és szabad foglalkozásúakat is az *értelmiség* osztályába sorozom. A *véderőt* külön mutatom ki s egy utolsó pontban összefoglalom a foglalkozási statisztika VII. osztályát, az ismeretlen és egyéb foglalkozásúakat, tehát az adatok hiánya folytán *ismeretlen osztályhelyzetűeket*. Ezek szerint e fejezet tartalma nem egészen fedi azt a címet, amely e fejezet élén áll: nem tisztán gazdasági alapon választatnak el azok a rétegek, amelyek népesedéséről itt szó van. Ez azonban nem is valósítható meg, nem pedig amiatt, mivel a statisztika közvetett módszerével, a népességnek a foglalkozások alapján való felbontásával lehet csak operálni. Gazdasági alapon bizonyára csak két osztály van: birtokos és birtoktalan osztály s az előbbibe tartozik az, akinek van termelő eszköze, s az utóbbiba, akinek nincs termelő eszköze. De vannak a társadalomnak e két osztályon kívül oly tagjai is, akik nem vesznek részt a gazdasági munkában, az anyagi javak termelésében: az értelmiség s a véderő. Ezek népesedésének (főleg az elsőnek) vizsgálata is kiváló fontosságú. Mivel azonban a társadalom és így a népesség túlnyomó részét épp a gazdasági jószágtermelésben résztvevő elemek teszik, teljesen indokolt e helyen a népesség gazdasági alapon való rétegződéséről beszélni.

Ezen elvek alapján, a népmozgalmi statisztika beosztását véve, Magyarország népességének *birtokos osztályát* alkotják a következők:

I. Őstermelés. A) Mezőgazdaság és kertészet. 1. Nagybirtokosok. 2. Középbirtokosok. 3. Haszonbérlők. 4. Kisbirtokosok, kisbérlők. 8. Önálló kertészek és mindezek segítő családtagjai. C. Egyéb őstermelők. 1. Önálló és segítő családtagjaik. II. Bányászat, ipar és forgalom. A) Bányászat és kohászat. 1. Önállóak. B) Ipar. a) Önállóak 1—14. pont alatt. C) Kereskedelem és hitel. 1. Önállóak. D) Közlekedés, a) Önállóak.

A birtoktalan néposztályt pedig:

I. Őstermelés. A) Mezőgazdaság és kertészet. 5. Kisbirtokos, napszámosok. 6. Részes földművesek. 7. Majorosok és juhtenyésztők. 10. Gazdasági cselédek. 11. Gazdasági munkások, napszámosok. B) Erdészet. 2. Segédszemélyzet. C) Egyéb őstermelők. 2. Segédszemélyzet. II. Bányászat, ipar és forgalom. A) Bányászat és kohászat. 3. Segédszemélyzet. B) Ipar. a) Segédszemélyzet 1—14. pont alatt. C) Kereskedelem és hitel. 3. Segédszemélyzet. D) Közlekedés, c) Segédszemélyzet 1—3. pont alatt. III. Polgári és egyházi közszolgálat és az ú. n.: szabadfoglalkozások, c) Szolga- és segédszemélyzet. V. Különböző ágbeli és k. m. n. napszámosok. VI. Házi cselédek.

Az értelmiségi népréteg tagjai:

I. Őstermelés. A) Mezőgazdaság és kertészet. 9. Tisztviselők. B) Erdészet. 1. Tisztviselők. II. Bányászat, ipar és forgalom. A) Bányászat és kohászat. 2. Tisztviselők. B) Ipar. b) Tisztviselők. C) Kereskedelem és hitel. 2. Tisztviselők. D) Közlekedés, b) Tisztviselők és díjnokok 1—4. pont alatt. III. Polgári és egyházi közszolgálat és az ú. n.: szabadfoglalkozások, a) Önálló és tisztviselők 1—9. pont alatt, b) Díjnokok.

Ezen három osztályon kívül áll a *IV. Véderő* és a *VII. Egyéb és ismeretlen foglalkozások* csoportja.

Nyilvánvaló, hogy a foglalkozás alapján felépített e szkémátizálás nem ment egyes, talán néhol erős hibáktól. De a fentebbi főosztályoknak az elmélet szempontjából nagy fontossággal bíró alosztályait csakis pontos jövedelmi statisztikával való kombinálás útján lehetne megalkotni; ilyen pedig nem áll rendelkezésre.

Ezeknek az egymástól különválasztott rétegeknek népesedésére nem a házasságkötésre való hajlandóság kérdése a fontos, bár annak nagy jelentőségét senki sem tagadhatja, nem is a természetes szaporodás arányainak kimutatása, amely lehetségessé válik, ha a születéseknek a halálozások feletti többlete kitüntetettik, hanem elsősorban maga a születések száma. És pedig úgy a törvényes, mint a törvénytelen élveszületéseké. Csak az élveszületések szaporíthatják a népességet, bár az élveszületettek későbbi halála leronthatja az egyes rétegek esetleges nagy születési arányának hatását, de a születési szám már magában véve is szolgál felvilágosítással arról, hogy miképp veszi ki a maga részét egyik-másik osztály a nemzetfentartás s a társadalmi kötelesség munkájából. A halvaszületések aránya, ha a különböző néprétegeknél ingadozik is, általában mégis csekély. Ezek külön kitüntetése csak a halvaszületéseket okozó betegségnek, elővigyázathiánynak, tudatlanságnak, vagy a terhes nő munkával való elfoglaltságának az egyes rétegeknél inkább, vagy kevésbé elterjedt voltát mutatná. De ez fölösleges munka volna. A törvénytelen születések nagyobb száma egyik vagy másik néprétegben ad ugyan felvilágosítást szociális tekintetben, de e munka szempontjából most különben

sem fontos kérdést: az erkölcsiség vagy erkölcstelenség kérdését meg nem vizsgálhatja. A törvénytelen gyermek is épp oly tagja a hazának, mint a törvényes, ha saját hibáján kívül nem nyer is a jogtól a törvényes gyermekkel egyenlő elismerést s az örökösödési jogtól egyenlő vagyoni részesedést; ő is épp úgy oda számlálendő a nemzet- és államfentartó elemekhez, midőn a népesség számáról van szó, mint azok, akik törvényes ágyból születtek.

Az élveszületések arányának megállapítására itt is két mód van. Vagy a nyers születési szám állapítható meg az illető népréteg 1000 lélekszámára, vagy az illető néprétegbe tartozó ezer nemzőképes korban levő nőre eső születési arányszám számíttatik ki. Ez a második módszer feltétlenül tisztább képet nyújt a születések gyakoriságáról. Az 1900. évi népszámlálási statisztika korcsoportjai azonban az ily korban levő (15—49 éves) nőket külön nem tüntetik fel, így kénytelen vagyok a 20—39 éves nők korcsoportját venni számításaim alapjául, ahogy ezt az 1900—1902. évi népmozgalmi statisztika is teszi az egész Magyarbirodalomra vonatkozó általános arányszámai bemutatásához. — (*Magy. Stat. Közi.* Új sor. 7 köt. 23—24 old.)

Magyarország 16.838,255 főnyi népességéből a jószágelőállításban, a termelésben résztvevő elemek közül a birtokos néposztályra — számításaim szerint — 6.706,312, vagyis 39,83% jut; a birtoktalan néposztályra pedig 8.939,199, vagyis 53,08%. A termelésben résztvevő elemek így 15.645,511 személyt képviselnek, vagyis az állam népességének 92,91%-át. Az anyagi termelésben részt nem vevő elemek közül az értelmiségre 574,220, vagyis 3,41% jut; a véderőre 133,315, vagyis 0,79%; egyéb és ismeretlen foglalkozásra és így az adatok hiánya folytán ismeretlen osztályhelyzetűekre 485,209, vagyis 2,89% esik.

a) *Az anyagi javak termelésében résztvevő elemek népesedése.*

a) *A birtokos osztály.*

A magyar népmozgalmi statisztika részletes kimutatásai az 1900—1905. közötti 6 évben, a birtokos néposztály fentebb részletezett alkotó csoportjai foglalkozási ágai népesedésének itt első-sorban figyelembe vehető alkatelemére: az élveszületésekre a következő abszolút számtételeket tüntetik fel:

Év:	Foglalkozási főcsoport.		
	I.	II. ¹	Összesen:
1900	214.792	65.542	280.334
1901	206.127	63.654	269.781
1902	212.740	63.447	276.187

¹ I. az őstermelés és II. a bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem, hitel s a közlekedés birtokos rétegeit jelöli.

Év:	Foglalkozási főcsoport.		
	I.	II.	Összesen:
1903	204.446	63.123	267.569
1904	211.372	63.218	274.590
1905	207.134	60.155	267.289

A hat év átlagában tehát az élveszületések száma = 272,625.

Ha az élveszületések fentebbi évenkénti adatait a birtokos osztály tagjai számához arányítjuk, a nyers születési szám szerint a birtokos osztályhoz tartozó ezer egyénre esett élveszületés: 1900-ban = 41,80^{0/00}; 1901-ben = 40,22^{0/00}; 1902-ben = 41,17^{0/00}; 1903-ban = 39,89^{0/00}; 1904-ben = 40,94^{0/00} és 1905-ben = 39,85^{0/00}, vagyis a hat év átlagában = 40,64^{0/00}.

Ezzel szemben az országos átlag 1900-ban = 38,93; 1901-ben = 38,81; 1902-ben = 39,90; 1903-ban = 37,32; 1904-ben = 38,09 és 1905-ben = 36,83. így az országos hat évi átlag = 38,31^{0/00}.

A nyers születési számmal szemben a birtokos népréteghez tartozó 20—39. év közötti nőkhöz arányított születési szám bizonyára hívebben tünteti fel a születési gyakoriságot. Miután az 1900. évi népszámlálás adatai alapján — számításaim szerint — a birtokos osztályba tartozó 20—39. éves kereső és eltartott nők száma 796,515-öt tesz, a birtokos osztályban az élveszületések aránya ezer 20—39. éves nőre 1900-ban 351,95, — 1901-ben 338,57, — 1902-ben 346,74, — 1903-ban 335,92, — 1904-ben 344,73 — és 1905-ben 335,56 volt, vagyis a hat év átlagában 342-nek felelt meg.¹

Ezzel szemben az egész ország születési arányszáma 1900-ban 277,01; 1901-ben 268,99; 1902-ben 278,10; 1903-ban 265,54; 1904-ben 271,03 és 1905-ben 262,02 volt, s így a hat éves átlag 270-et tett.

Más képet nyerünk azonban a birtokos osztály népesedéséről, ha az elméletileg csakugyan különálló „parti féodal”-t, a földbirtokosok osztályát elválasztjuk a burzsoáziától, a polgári birtokos osztálytól s amennyire lehetséges, mindakettőt felbontjuk alcsoportjaira: gazdaságilag erősebb és gyengébb elemeire. S feltétlen más lesz a statisztika mutatta helyzet, ha külön-külön vizsgáljuk ez alcsoportok alkotó részeinek népesedését, illetve születési arányait. Ez alkotó részek: foglalkozási, kereseti ágak születési aránya,

¹ Pontosan 342,245 az arányszám.

persze már csak a statisztika foglalkozási csoportosítása alapján tüntethető ki.

A „parti féodal” a földbirtok, mint termelési eszköz tulajdonán létesül, s így az az ú. n. östermelés, tehát a mezőgazdaság, kertészet, erdészet és más egyéb östermelési ágak összes birtokos elemeit — vagyis a népmozgalmi statisztika beosztása szerint az I. A. 1., 2., 3., 4., 8. és I. C. 1. csoportjait — zárja magába. E földbirtokos alosztály 20—39. éves nőire eső élveszületési arányszám promillékben: 1900-ban 333,49, — 1901-ben 320,46, — 1902-ben 330,31, — 1903-ban 317,43, — 1904-ben 328,18 és 1905-ben 321,60 volt; tehát a hat év átlagában 325.¹

A „parti féodal” egyes csoportjai közül a 100 holdon felüli birtokosokra és bérlőkre, tehát — mondhatni — a gazdaságilag a tulajdonképpen erősebb birtokos elemre, vagyis a népmozgalmi statisztika I. A. 1., 2., 3. csoportjára eső élveszületési arányszám, a hat év átlagában 305-öt tesz,² de ebben az 1000 holdnál nagyobb birtokú nagybirtokosokra csak 160,52, a középbirtokosokra 335,37, a haszonbérlőkre pedig 41878 jut. Amíg azonban a nagybirtokosokra eső arányszámok 140,99 (1900) és 191,90 (1904) között váltakoznak s a középbirtokos elem élveszületési arányszámai közötti különbség is elég nagy, mert hisz a hat év alatti minimum 227,27 (1905) s a maximum 459,59 (1903), az eltérés a haszonbérlőknél mutat valóban csodás különbségeket. Itt 1900-ban még 2635 élveszületés volt, ami 2450 húsz—harminckilenc év közötti nőhöz arányítva 1075,51 ‰ születésnek felelt meg, 1901-ben az arány 536,73‰-re csökkent, 1902-ben már 266,61‰-re, míg aztán 1905-ben elérte a hat év között a 195,51‰-es minimumot.³ Ez pedig 5 1/2-szerre kevesebb a maximumnál. Az élveszületési arányszám e hatalmas hullámozása okának felderítésére azt kellene ismerni⁴ hogy mennyiben állott be változás a haszonbérlők csoportjában 1900 óta, főleg pedig azt, hogy a 20—39. éves nők azon száma, amelyet az 1900. évi népszámlálás állapított meg, miféle változáson ment át az 1905. év végéig? A halálozási statisztikából nem

¹ Pontosan 325,24 az arányszám.

² Pontosan 304,89 az arányszám.

³ A „földbérlők” csoportjára az 1897. évi népmozgalmi statisztika szerint 1277 fiú és 1232 leány, összesen 2509 élveszületés esett. (*Magyar Statisztikai Közl.* Új foly. XXII. köt. 28. rész, kim.) De mi a különbség a „földbérlő” és „haszonbérlő” között?

tűnik ki a 20—39. éves nők elhalálozási aránya: ez a statisztika¹ csak a 7 éven aluliakat és 7 éven felülieket választja el egymástól. Sajtóhibáról pedig a statisztikai kimutatásokban, a hibaigazítás tanúsága szerint, szó sem lehet, így ezt a kérdést a statisztika alapján nem lehet tisztázni. — Ha azonban nem az 1900. évi, a következő évekkel szemben valóban abnormis születési arányszámot vesszük, hanem csak az 1901—1905. évi öt esztendő, úgy az élveszületési arányszám ezer 20—39. éves nőre a haszonbérloknél is leszál 327-re. Ez pedig körülbelől beillik a birtokos elem élveszületési arányszámái közé. Ha ennek megfelelően a másik két foglalkozási csoportnál (I. A. 1. és 2.) is csak az 1901—1905. évi öt éves átlagot vesszük, úgy a parti féodal gazdaságilag erősebb elemeinek élveszületési arányszáma 272 lesz.

A parti féodal gyengébb elemei: a mezőgazdaság és kertészet 100 holdon aluli kisbirtokosai és bérlői, önálló kertészei s egyéb önálló őstermelői, — tehát a népmozgalmi statisztika I. A. 4., 8. és I. C. 1. csoportjai — más élveszületési arányokat mutatnak. Anélkül, hogy évenként részletezném az adatokat, e gyengébb elemek hat évi átlaga ezer 20—39 éves nőre 275 élveszületést² jelent, 1901—05 közti öt évi átlaga pedig 283-at. A hat évi átlag tehát 30-al kevesebb, mint a parti féodal gazdaságilag erősebb elemeinek hat évi átlagos arányszáma. Az öt évi pedig 11-el több, mint az erősebb elemek öt éves arányszáma. Ámde azonnal megváltozik a kép, ha e gazdaságilag gyengébb elemekből alkotott csoport foglalkozási ágait külön vesszük szemügyre. A 100 holdon alóli kisbirtokosok és kisbérlők csoportja az 1900—1905. évek között 330,16; 318,97; 331,07; 316,59; 329,45; 323,25‰-es élveszületési arányszámokat mutat: ez pedig átlagban 325-öt ad. Az önálló kertészeké 422,66; 448,15; 322,37; 394,90; 345,21 és 363,16‰-es arányszámokat; ezek átlaga 383. Az egyéb önálló őstermelőké pedig nagy csökkenést: 254,01; 197,74; 172,02; 141,47; 120,57; 112,54; ezek átlaga 166.

A kisbirtokosok születési arányszáma, mely 325 s az önálló kertészeké, amely 383, a nagybirtokos elemek arányszámát kétszeresénél is többel múlja felül; a kertészeké pedig meghaladja a

¹ *Magy. Stat. Közl.* Új sor. 7. köt. 39. és 22. köt. 35. számú részletes kimutatása.

² Pontosan 274,72‰.

középbirtokosokéit is. Az egyéb őstermelés önállóinak születési arányszáma ugyan felülmúlja a nagybirtokosokéit, de ebből — lévén e csoportba sok különböző elem összefoglalva — épp oly kevésbé lehet következtetéseket levonni, mint a haszonbérlok arányszámából, hol szintén nem tudjuk a nagy csökkenés valódi okait statisztikailag megállapítani.

A burzsoáziát a népszámlálási és népmozgalmi statisztika alapján tulajdonképpen burzsoáziára és kispolgárságra elkülöníteni nem lehet; így aztán a bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel s a közlekedés körében összeszámolt minden önállót — vagyis a statisztika II. A. 1, II. B. a. 1—14, II. C. 1. és II. D. a. foglalkozási csoportjait — együttesen kell figyelembe venni.

E polgári birtokos alosztály 20—39 éves nőire eső élveszületési arányszám promillékben 1900-ban 259,77, 1901-ben 252,14, 1902-ben 259,23, 1903-ban 250,03, 1904-ben 250,41 és 1905-ben 238,96; tehát a hat év átlagában 252.¹

A foglalkozási főcsoportok szerinti elkülönítésnél azonban a bányászat és kohászat önállóit tulajdonképpen nem is lehet számításba venni. Ez a csoport, ahol hat év alatt az élveszületések száma 8 és 110 között váltakozik, s ahol a 20—39 éves nők száma is csak 155, arányszámaiban oly nagy eltérést tüntet fel (51-61—709,67‰), hogy — bár a hat éves átlag: 305 körülbelől beülük a burzsoázia arányszámai közé — az idetartozó népesség és a születések csekély számát véve, következtetések levonására alkalmasnak nem mondható.

Másképp áll a dolog az önálló iparosoknál, ahol évenként 47—49 ezer élveszületés s 193,666 húsz—harminckilenc éves nő van. Itt biztos következtetésekre adnak alapot a statisztikai adatok. A 14 alcsoportból álló önálló iparosság születési arányszáma 1900-tól kezdve 278,03-ról fokozatosan csökken. 1901-ik évi 258,20‰ arányáról 1902-ben ugyan 261,94-re emelkedett, de 1903-ban 255,27-re, 1904-ben 255,16-ra s végül 1905-ben 243,63-ra süllyedt; így a hat év átlaga 259-et ad.² Nagy az eltérés az egyes ipari foglalkozási csoportok között. A kovácsok, lakatosok állanak az első helyen a születési arány 355-ös átlagszámával; utánok sorakoznak a kőművesek 338, az asztalosok, ácsok és bognárok

¹ Pontosan 251,75‰.

² Pontosan 258,705‰.

310, a cipészek és csizmadiák 308 átlagos arányszámmal. A mészárosok és hentesek 292, a molnárok 290, a borbélyok és fodrászok 289, a szűcsök 282, a pékek 262% -es arányszáma még meghaladja az önálló iparosok csoportjának átlagát, míg a korcsmárosok és vendéglősök 225, a kő- és könyvnyomdászok 213, a takácsok 208-as átlaga azon alól marad. Felette csekély a szabók születési átlaga: 145. Ennek az oka talán elsősorban az, hogy mivel az önálló varrónők tekintélyes száma szintén a szabók csoportjába van számítva, ezek a 20—39 éves nők között az osztóban szerepelvén (az 1900. népszámlálás szerint 15,641 húsz—harminckilenc éves kereső nő volt e csoportban), lenyomják a hányados mértékét. Az egyéb iparágakra 261% jut.

Hogy igaz-e az a feltevés, amelyből kiindultam, hogy t. i. a gazdasági helyzet az ember egész életét, így tehát a leszármazók mennyiségét is elsősorban determinálja, azt csak egy pontos jövedelmi statisztikán alapuló kutatás dönthetné el. Egy ily beható kutatás volna hivatva eldönteni azt a kérdést is, hogy mennyiben más az egyes iparágakban az önállók vagyoni helyzete, mennyiben bírhat befolyással a születésekre az ipar egyik vagy másik fajához tartozás és mennyiben más az egyes iparágak népességének összetétele? Mert ez utóbbi tekintetében a 20—39 éves nők összegének kiszámítása s a születéseknek ehhez való arányítása még nem elegendő. A népmozgalmi statisztika csoportjait azonban bajosan lehet összhangba hozni a népszámlálás nőtlen (hajadon), házas, özvegy és elvált családi állapotúakra vonatkozó csoportjaival, úgy hogy mind e kérdésekre kielégítő felelet legyen adható.

A kereskedelem foglalkozási csoportjába tartozó önállóak az élveszületések tekintetében a burzsoázia átlagszámánál éppúgy alacsonyabb arányszámot (232,40) mutatnak, mint a közlekedéshez tartozó önállóak. Mivel azonban ez utóbbiaknál az 1900. évben csak 124 élveszületés állott a többi öt év 2000-en mindig felül levő élveszületésével szemben, s ez a $13,16\%$ -es arány csak kivételesnek tűnhet fel a többi évek $219,34—232,40\%$ -es arányához, helyesebb csak az 1901—05. közti öt év átlagát venni alapúl. Ekkor a hat éves 190,20-as átlag helyett 225,60 öt éves átlaggal van dolgunk.

A birtokos osztály valamennyi, a foglalkozás alapján összeállított 24 csoportja közül csak négy mutat fel az élveszületések arányszámában 1900—1905. között emelkedést. E foglalkozási

csoportok a nagybirtokosokéi, (I. A. 1.) s az önálló iparosok közül a borbélyok, kőművesek és könyvnyomdászok (II. B. 2., 6. és 7.) csoportja. A születési arányszám az utóbbi három csoport közül a borbélyok és fodrászok csoportjában $256,96\text{‰}$ -ról (1900.) egy csekély visszaeséstől (1904.) eltekintve elég egyenletesen emelkedett 313,06-ra (1905.). A kőművesek csoportjánál már egyenlőtlenebb a születési arányszám hullámzása, mert az 319,05-ről 350,59-re emelkedett ugyan, de az 1901. évben már 340,74-et, 1902-ben pedig 342,57-et ért el, hogy 1903-ban ismét 327,79-re szálljon alá. A kő- és könyvnyomdászoknál ehhez hasonlóan egyenlőtlen az emelkedés, sőt itt az 1900. évi 202,29-es arányszámot 1901-ben egy 197,70-re visszamenő esés követte, melyre 1902-ben 220,68, 1903-ban 211,49, 1904-ben 236,78-as arányszám jött, s ez esett le 1905-ben 206,91-re.

Elttekintve a haszonbérllők (I. A. 3.) és az önálló bányászok (II. A. 1.) csoportjától, amelyek adataiból nem lehet következtetéseket levonni, s figyelmen kívül hagyva a közlekedés önálló (II. D. a.) fent már említett, kivételes 1900. évi születési arányszámát, a többi foglalkozási csoportok mind csökkenő születési arányszámot mutatnak. A csökkenés nagyobb hullámzásokat, visszaesésre következő emelkedést, majd ismét visszaesést tüntet fel az „egyéb őstermelés” kivételével az összes őstermelési csoportoknál s az ipariak túlnyomó részénél, úgy, hogy a születési arányszám egyenletes esését csak az „egyéb őstermelés” (I. C. 1.) az iparból pedig a korcsmárosok és vendéglősök (II. B. a. 4.), a molnárok (II. B. a. 9.) és a szabók (II. B. a. 13.) csoportja — az utóbbi igen gyors arányokban (1900: 279,58, — 1905: 159,30) mutatja.

A birtokos osztály két alosztálya: a parti féodal és burzsoázia közül — amint fentebbi számításaimból is kitétszik — a parti féodal, a földbirtokos népesség születési arányszáma magasabb, mint a burzsoáziáé. Amott 325, itt pedig 252 az átlagos arányszám. Ámde amazt — eltekintve a haszonbérllők születési arányszámaitól, amelyekre következtetést építeni az egyes évek óriási eltérései miatt nem lehet — az aránylag gyengébb elemek: a közép- és kisbirtokosok s az önálló kertészek emelik, ezt pedig — eltekintve az önálló bányászoktól — az önálló iparosok, kiknek csoportjai közül a túlnyomó rész ez átlagon felül áll. Sajnos, hogy itt az egyes csoportok gazdaságilag erősebb, vagy gyengébb voltát nem lehet

a statisztikából is kitűnő külső kritériumok alapján megállapítani. A nagybirtokosok arányszáma csak felét teszi az átlagnak, a kereskedelem és a közlekedés pedig 20, illetve 27‰-el marad alól az átlagon.

Azt hiszem, hogy ha csak a gazdasági szempontokat tartja valaki szem előtt, ki lehet e számadatokból is olvasni azt, miszerint a birtokos osztály születési arányszáma (342) a 20—39 éves nők számához viszonyítva az országos átlagot jóval felülhaladja ugyan, de nem azok az elemek emelik ily magasra ez arányszámot, amelyeknél az anyagi jólét, a vagyon, vagy a vagyonszerzés lehetősége s az arra való kilátás, a nagybirtok, a nagytőke, a nagyvállalat révén meglehet vagy megvan, hanem épp azok, amelyek szerényebb anyagi viszonyok közt korlátolt jólétben, vagy éppen szűkösebb helyzetben vannak. Nem állítom, hogy a bemutatott születési statisztika ez állítás minden egyes tételét számszerűleg igazolná, de a mindennapi tapasztalat kiegészíti a statisztikai számsorok hiányosságait s hozzájárul a mondottak igazolásához.

Sokkal biztosabb és megbízhatóbb eredményekhez lehetne jutni a házasságokban történt, tehát törvényes születések arányszámaira vonatkozó ú. n. házassági termékenység megállapításának Kőrösy-féle módszere alapján, amely a nő halálával megszűnt házasságok gyermekszámának nagyságát s így a házasságok termékenységét kutatja. Sajnos, hogy a foglalkozások szerinti feldolgozásban csak az 1903. évről vannak ily adataink,¹ de mivel némely foglalkozásnál, illetve osztályhelyzetnél ez adatok is csak kevés számú házasságra vonatkoznak, biztos következtetéseket ma még nem lehet belőlük levonni.

Ez adatokból azonban megállapítható, hogy a birtokos osztály körében kötött 21,247, a nő halálával megszűnt s megfigyelt házasságból 92,137 gyermek született, így a birtokos osztály házassági termékenysége Magyarországon 4,33, vagyis egy házasságra ennyi (élve vagy halva) születés esik.²

A parti főodalnak házassági termékenysége 17,195 házasság s az ebből született gyermekek 74,494 száma alapján szintén 4,33, de már az egyes foglalkozási csoportok nagy eltéréseket mutatnak

¹ Lásd a *Magy. Stat. Közl.* Új sor. 22. köt. 9.* s köv. old. Kovács Alajos bevezetését és a 738. old. a 41. sz. részletes kimutatást.

² Ez adatokból a II. A. 1. csoport (önálló bányászok) hiányzik.

a termékenység tekintetében. A gazdaságilag erősebb elemek — az A) 1. 2. 3. népmozgalmi csoportok — 5,25-ös termékenységi arányszámmal szerepelnek, a gyengébb gazdasági csoportok pedig 4,31-el. Azonban a 341 házasságból és az 1793 születésből e gazdaságilag erősebb elemek házasságának termékenységére következtetni egyáltalán nem lehet. Nem igen lehet elfogadni azt, hogy a nagybirtokosok házassága 5,55, a középbirtokosoké 5,19 s a haszonbérloké 5,76 gyermeket adjon akkor, amikor a kisbirtokosok házasságából csak 4,31, az önálló kertészekéből 3,85 s az egyéb östermelőkből 3,41 gyermek származik. Az adatokat még ki kell egészíteni, úgy, amint a statisztikai hivatal folytatja is e munkát s akkor az 1906—1908. évi népmozgalmi közleményekből sokkal világosabban fog kitűnni a házasságok termékenysége a földbirtokos népelemnél is.

Ami a burzsoázia házassági termékenységét illeti, ez 4052 házasság és 17,643 születés alapján 4,32-öt mutat, így csak 0.01-el áll a földbirtokos elemé mögött. A *petite bourgeoisie* itt sem választható külön s mivel a bányászat és kohászat önállóinak kimutatása hiányzik s az ipar egyes csoportjaira vonatkozó adatok is kevés házasságot ölelnek fel, csak az összes önálló iparosokra lehet szorítkozni. Ezek házassági termékenysége 3238 házasság és 14,053 születés alapján 4,34-t tesz. Az önálló kereskedőké 4,41 és a közlekedés önállóié 4,38, de ez utóbbi adatok oly csekély körre vonatkoznak, hogy megbízni bennök nem lehet.

A birtokos osztály házassági termékenységi statisztikájából csak az világlik ki, hogy a földbirtokos elemek termékenysége valami csekéllyel nagyobb, mint a polgári birtokos elemeké. A házasságok meddőségére, vagy pedig arra, hogy a házasságoknak hány %-ában van 8—10—12, vagy több gyermek, a megfigyelt házasságok csekély számánál fogva következtetést vonni s így általános érvényű szabályt felállítani nem igen lehet.

β) *A birtoktalan osztály.*

A magyar népmozgalmi statisztika részletes adatainak e fejezet bevezetésében közlött elvek alapján való csoportosítása a birtoktalan osztály népesedése kérdésében az élveszületésekre a következő felvilágosítással szolgál:

Év	Foglalkozási főcsoport					Összesen
	I.	II.	III.	V.	VI. ¹	
1900	239,391	72,225	4094	17,706	17,431	351,657
1901	232,137	71,326	5011	18,268	16,549	345,291
1902	242,487	72,865	5150	18,781	17,177	356,460
1903	228,820	70,347	5132	17,576	16,270	338,145
1904	242,525	71,546	5200	17,930	16,719	353,920
1905	223,425	70,513	4779	16,924	15,845	321,506

A hat év átlagában tehát az élveszültek száma =344,496.

Az élveszületések fentebbi évenkénti adatainak nyers születési száma a birtoktalan néposztályhoz tartozó ezer egyénnel viszonyba állítva a következő arányszámokat adja: 1900-ban = 39,33‰, 1901-ben = 38,62‰, 1902-ben = 39,87‰, 1903-ban = 37,82‰, 1904-ben = 39,59‰ és 1905-ben = 35,96‰. Vagyis a hat év átlagában = 38,58‰.

Mivel az 1900. évi népszámlálás idevágó adatainak csoportosítása a 20—39 éves nők számát ez osztályban 1.303,702-ben állapítja meg, az élveszülteknek ezen 20—39 éves nőre eső aránya 1900-ban 269,71, — 1901-ben 264,82, — 1902-ben 273,42, — 1903-ban 259,37, — 1904-ben 272,24 és 1905-ben 246,53, vagyis a hat év átlagában 264.²

Az egész birtoktalan osztályra vonatkozó, ez átlagos számtól különböző eredményt adnak az egyes alosztályok születései, amelyek a mezőgazdasági, illetve őstermelési és ipari (ipar, kereskedelem, közlekedés, bányászat) proletariátusra, ezenkívül a közszolgálat szolgazemélyzetére s a házi cselédekre, valamint a napszámósokra külön-külön arányszámokban kitüntethetők.

Az őstermelési proletariátus — számításaim szerint — a kisbirtokos-napszámósokat, a részes földműveseket, a majorosokat és

¹ I. az őstermelés, II. a bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel s a közlekedés, III. a közszolgálat és a szabad foglalkozások, V. a különböző gazdasági ágakban alkalmazott és közelebbi megjelölés nélküli napszámósok s VI. a házicselédek rovatát jelöli.

² Pontosan 264,38 az arányszám.

juhtenyésztőket, a gazdasági cselédeket, a mezőgazdasági munkásokat és napszámosokat, valamint az erdészet és az egyéb őstermelés segédszemélyzetét — tehát a foglalkozási statisztika I. A. 5., 6., 7., 10., 11. I. B. 2. és I. C. 2. csoportjait — foglalja össze. Ezen alosztály 20—39 éves nőire eső élveszületési arányszám promillékben a hat év átlagában 318¹, vagyis 54-gyel több, mint a proletariátus átlagos arányszáma. Ámde ha lehet az őstermelési proletariátus gazdaságilag erősebb elemeinek a kisbirtokos-napszámosokat, részes földműveseket s a majorosokat és juhtenyésztőket venni, úgy ez erősebb elemek születési arányszámának hat éves átlaga (191,09) jóval kevesebb, mint a gyengébb elemké, hová csak a mezőgazdasági cselédeket, munkásokat és napszámosokat számítom (330,90) s az erdészet és az egyéb őstermelés segédszemélyzetét (279,26, illetve 390,97) külön veszem számításba, mert ebben már a nem tisztán termelő munkát végző proletariátus (a szolgaszemélyzet) is befoglaltatik. Ha pedig a proletariátus gazdaságilag erősebb elemei vizsgálatánál a részes földműveseket kirekesztem is, mert hisz ezek hihetetlen csekély születési arányszámot mutatnak (átlagban 25,60) s csak a foglalkozási statisztika I. A. 5. és 7. csoportjait veszem az erősebb elemek sorába, ezek hat éves átlaga: 273,84 is jóval alatta marad a foglalkozási statisztika I. A. 10. és 11. csoportjai: a gazdaságilag gyengébb proletariátus születési arányszámának.

Az őstermelési proletariátus foglalkozás szerinti egyes még külön ki nem tüntetett csoportjai egyébként hat éves átlagokban a következő születési egész arányszámokat mutatják: kisbirtokos-napszámosok: 172., majorosok és juhtenyésztők: 375., gazdasági cselédek: 341., gazdasági munkások és napszámosok: 321.

A birtoktalan osztály második alosztálya, az ipari proletariátus, mely a bányászat és kohászat, az ipar, a kereskedelem és hitel s a közlekedés segédszemélyzetét — tehát a II. A. 3., II. B. c, II. C. 1. és II. D. c. foglalkozási csoportokat — foglalja egybe, ezer 20—39 éves ez alosztályhoz tartozó nőre a hat éves átlagban 287 születési arányszámot mutat,³ ami 23-mal szintén felülmúlja az egész birtoktalan néposztály születési arányszámát.

¹ Pontosan 317,55.

³ 1900 = 255,63; 1901=293,02; 1902 = 305,67; 1903 = 284,48; 1904 = 298,03 és 1905 = 285,57. Átlag = 287,06.

Persze itt is különbözök a születési arányszámok az egyes alkotó elemeknél. A bányászat és kohászat segédszemélyzete (II. A. 3.) pl. 354-es átlagot mutat, ezután következik a közlekedés 313-as arányszámmal; az iparosok segédszemélyzete 290, a kereskedelem és hitel pedig csak 186‰-el szerepel.

Az ipari segédszemélyzet 14. pontú részletes kimutatása a hat éves átlagban a legmagasabb szaporodási arányszámot a borbélyoknál és fodrászoknál (II. B. c. 2.) mutatja: ez ezer 20—39 éves nőre 603. Ezután sorban következnek az ipari segédszemélyzet 290‰-es átlagán felül a cipészek és csizmadiák (II. B. c. 3.) 551, a kőművesek (II. B. c. 6.) 483, az asztalosok, ácsok és bogárnokok (II. B. c. 1.) 396, a kovácsok, lakatosok (II. B. c. 5) 348, a mészárosok és hentesek (II. B. c. 8) 308-as számaránnyal. Az ipari segédszemélyzet többi 8 csoportja az átlagon alól marad. Legközelebb áll ez átlaghoz a szűcsök (II. B. c. 12) csoportja 289, amely az egész ipari proletariátus átlagát még meghaladja, ezen alól marad a pékek (II. B. c. 10) 285-ös, a molnárok (II. B. c. 9) 275, a szabók, (II. B. c. 11) 245, a könyv- és könyvnyomdászok (II. B. c. 7) 218-as számaránya. Elenyésző és szinte megfoghatatlanul gyenge arányszámot mutatnak a korcsmárosok és vendég-lősök (II. B. c. 4) 55 és a takácsok és posztószövőök (II. B. c. 13) 28‰ -es élveszületései. Az egyéb iparágak segédszemélyzetének születési arányszáma 273‰-et tesz.

A közlekedés segédszemélyzete közül a vasúti segédszemélyzet (II. D. c. 1) a hat éves átlagban 307 arányszámmal szerepel, a posta, távirtda és telefon segédszemélyzete (II. D. c. 2) pedig 270-nel, az egyéb közlekedési segédszemélyzet (II. D. c. 3) arányszáma 364.

Jóval kevesebb születést mutatnak a proletariátus többi osztályai, a közszolgálat és a szabad foglalkozások szolgazemélyzete, (III. c.) a különböző ágbeli és külön megjelölés nélküli napszamosok (V.) és a házi cselédek (VI). Az elsónél a hat évben elég változó a születés és így az arányszám is; az 1905-ös minimummal: 219-cel szemben 1904-ben áll a maximum: 239; míg az előző évek 225—236 között váltakoznak. A hatéves arányszám így 232-öt ad. A napszamosok alosztálya, amely valóban a lázárreteget zárja magába, 187—207 között váltakozó születési arányszámot mutat, s 197-es átlagot ad hat év alatt, ami annál meglepőbb, mivel az 1897. évi népmozgalmi statisztika statisztikailag

is bátran igazolhatta azt a mindennapi tapasztalattal is megegyező tényt, hogy a napszámos osztály meglepő nagy számú születésekkel van megáldva, s hogy a napszámosoknak aránylag több gyermekek születnek, mint más társadalmi és foglalkozási osztályok körében.¹ Ez a statisztika azonban más foglalkozási osztályokra tagolta a népességet s a napszámosok gyűjtőneve alá összefoglalta az összes foglalkozási és termelő ágakban alkalmazott nem szakképzett segéd személyzetet, amely 1900. óta a segéd személyzet név alatt a szakképzettekétől el nem választva mutatattik ki. És ami az 1897. évi statisztikában emelte a születési arányszámot a napszámosoknál, az emeli 1900 óta is, de nem a napszámosnak nevezett foglalkozási csoportnál, hanem a különböző termelőágak segéd személyzeténél. Ezért nem lehet a két népmozgalmi statisztika adatait egymással összemérni. A „közelebbi megjelölés nélküli” napszámosok kifejezés azonban megvolt az 1900 előtti népmozgalmi statisztikában is a VIII. 7. pont gyanánt, de ezek száma igen csekély. Egyébként a mai népmozgalmi statisztika sem csak ezeket foglalja össze az V. foglalkozási főcsoportban, hanem a „különböző ágbeli” napszámosokat is, de a „közelebbi megjelölés nélküliek”-kel együtt ezek száma jóval alatta marad az 1900 előtti számnak.

A házicselések (VI.) születési arányszáma 136—149 között ingadozik, s elég alacsony átlagos eredményt: 143-at ad a hat esztendőre; de ez még elég magasnak mondható, mivel ez alosztályban aránylag igen nagy a nők száma.

A birtoktalan osztály valamennyi a foglalkozás alapján összeállított 29 csoportja közül 14 mutat az 1900. évi születési arányszámmal szemben 1905-ben csökkenést, de azért a születési arányszámnak a közbeneső években való nagyobb felfelé hullámozása és szabálytalan esése folytán a hat évi átlag igen sok esetben magasabb, mint az 1900. évi születési arányszám. Egyenes csökkenés csak a kisbirtokos-napszámosoknál (200,48, 186,47, 184,90, 163,84, 155,44 és 143,14) van; egy-két évi emelkedés szakítja félbe a születési arányszám csökkenését a majorosoknál és juhtenyésztőknél (488,82—265,27), a bányászat segéd személyzeténél (426,33—309,58), s a közlekedés egyéb segéd személyzeténél (434,12—300,90); az 1900. évvel 1905-ben alacsonyabb születési arányszámot feltüntető többi csoportok hatéves átlaga felette

¹ *Magy. Stat. Közl.* XXII. köt. 57.* old.

van az 1900. évi születési számnak az egyéb őstermelés segédszemélyzeténél (1900: 342,19, 1905: 338,87, átlag: 390,97), a szücsöknél (1900: 267,60, 1905: 247,88, átlag: 289,03), a kereskedelem segédszemélyzeténél (1900: 182,25, 1905: 171,64, átlag: 186,16), a közfoglalkozás szolgátszemélyzeténél (1900: 225,03, 1905: 219,30, átlag: 231,64) s a napszámosoknál (1900: 195,16, 1905: 186,54, átlag: 196,90). Az 1900. évi arányszámmal szemben 1905-ben alacsonyabb arányszámot feltüntető öt csoport: a gazdasági cselédek, kiknél 1900-ban 355,11 az arányszám, amely 1901-ben 341,97-re szállt le, s 1902-ben újból 355,60-ra emelkedett 1903-ban 332,10-et, 1904-ben 337,52-t mutatott, s 1905-ben 321,04-et. Így az átlag 340,65; — továbbá a takácsok (43,17; 56,20; 16,62; 17,06; 17,64; 17,92; átlag 27,93), egyéb iparosok (274,79; 283,21; 282,29; 265,53; 270,46; 262,40; átlag 273,11), a vasúti segédszemélyzet (311,51; 304,88; 315,22; 302,30; 308,10; 299,26; átlag 306,87) és a házi cselédek (149,42; 141,85; 147,24; 139,47; 144,17; 135,82; átlag: 142,99).

A többi foglalkozásoknál 1900 óta emelkedett a születési arányszám. Eltekintve az őstermelés részes földművesei igen parányi arányszáma emelkedésétől (18,77—34,08, átlag 25,60), a mezőgazdasági munkások és napszámosok változó emelkedést és csökkenést, de végeredményben mégis kis emelkedést feltüntető arányszámától (318,04—319,63, átlag 321,16), valamint az erdészet segédszemélyzete arányszámának nagyobb kilengéseket mutató emelkedésétől (256,44—272,41; maximum 1904: 314,94; átlag 279,26), tizenegy ipari foglalkozásban, tehát 79%-éban tapasztalható a születési arányszám emelkedése.

Igen érdekes azonban a legtöbb iparág segédszemélyzeténél, hogy az egyenletes emelkedést, mely a 6 év első felében 1902-ben éri el tetőpontját, 1903-ban egy nagy csökkenés követi, de ez vagy már a következő 1904-ik évben, vagy legalább a későbbi évek alatt részben kipótlódik, ha végeredményben 1905-ben nem lesz is mindig magasabb a születési arányszám, mint 1902-ben volt. Megismétlődik e jelenség a cipészeknél és csizmadiáknál (510,11; 538,43; 571,09; 556,36; 567,63; 564,16; átlag 551,29), a korcsmarosoknál és vendéglősöknél, hol a 20—39. éves nők száma ugyan igen lenyomja a születési arányszámot, (49,70; 54,93; 57,92; 56,78; 55,25; 58,75; átlag 55,05.) Viszont az 1903. évi esést s az ezutáni emelkedést másoknál 1905-ben követi egy másik, kisebb

vagy nagyobb csökkenés. Ez van meg a kőműveseknél, ahol ugyan az első évet is kis esés követi, (471,94; 470,34; 408,94; 471,73; 497,72; 495,63; átlag 482,88), az asztalosoknál, az ácsoknál és bográroknál, hol az első évre szintén esés következik (396,85; 377,06; 403,40; 386,99; 412,35; 402,12; átlag 396,46), a kő- és könyvnyomdászoknál (157,04; 209,51; 243,11; 211,40; 249,90; 238,20; átlag 218,19), a mészárosoknál és henteseknél (272,15; 293,89; 332,62; 323,60; 330,50; 292,89; átlag 307,60), a molnároknál (239,98; 276,40; 304,81; 294,24; 288,93; 268,31; átlag 275,44), a pékeknél (a második évben eséssel: 265,01; 250,65; 320,49; 287,86; 297,64; 287,20; átlag 284,60), a szabóknál (219,77; 222,25; 250,89; 248,14; 269,34; 258,60; átlag 244,83). Ezt a szabályszerű alakulást mutatja a közlekedésnél a posta, távirrida és telefon segédszemélyzete is (266,11; 267,12; 278,03; 264,90; 274,72; 269,60; átlag 270,08). Egyedül a borbélyok és fodrászok (507,78; 548,28; 576,32; 629,28; 666,66; 647,97; átlag 602,71) és a kovácsok és lakatosok (337,31; 361,35; 343,53; 349,19; 349,52; 345,03; átlag 347,65) alkotnak kivételt a fentebbi, valóban szabályszerűnek látszó alakulat alól.

A születések arányszámának hullámzásában az ipari segédszemélyzetnél legjobban kitűnő, de az előző pontban vizsgált önállóknál is mutatkozó szabályszerűség részint gazdasági, részint politikai okokban bírja gyökerét. A gazdasági ok az agrárállamban még az iparosság házasodására is befolyást gyakorló terméseredmény, amely 1902-ben tengeriben és burgonyában igen rossz, bár búzában igen jó volt, 1904-ben pedig az utolsó három évben a legrosszabb volt. Ez aztán a következő évben érezte a maga hatását a születéseknél. De talán még a terméseredményeknél is nagyobb befolyást gyakorolt a születések számára a politikai ok; 1903-ban a sorozás 1904-re tolatott át, a kiszolgált katonák több hónapra visszatartattak, így sok oly házasság maradt el az 1904. év elejére, amely rendes körülmények közt már 1903-ban megkötött volna. Ezek eredménye az 1904. évi magas születési szám az 1903. évi alacsony születési szám. De meg ok a kivándorlás is, amely 1905-ben érte el tetőpontját.¹

¹ 1904. júl.—szept. 163,126, oki—dec. 158,221 születés történt Magyarországon, míg 1905. ugyanezen évszakaiban csak 159,609, illetve 141,785. — Igaz, hogy az előző év jobb év is a születések tekintetében. *Magy. Stat. Közl.* Új sor. 7. köt. 117. és 121. oldal.

Más szabályszerűséget is le lehet azonban e számokból vonni. Ez az ország előrehaladó iparosodásának ténye. Az álló népesség őstermelő elemei épp annyira kevesbednek minden új népszámláláskor, mint amennyire az iparos elem növekedik. De a csökkenés érezteti hatását az őstermelő elem születéseinél is. A birtokos osztály őstermelő elemei közül a foglalkozási csoportok szerint 1900-tól 1905-ig csak az I. A. 1, a nagybirtokosok születési aránya mutat emelkedést, a birtoktalan osztály ily elemei közül pedig — a részes földművelők elenyésző arányszámától eltekintve — csak az I. A. 11, a mezőgazdasági munkások és az 1. B. 2, az erdészeti segédszemélyzet csoportja. A birtokos osztály tulajdonképpen iparos elemei között ellenkezőleg áll a dolog; itt az önállók, a burzsoázia tagjai, a születési arányszámok tekintetében, a 14 foglalkozási csoport közül 11-ben csökkenést mutatnak; a birtoktalan néposztály ez elemeinek születési aránya pedig ellenkezőleg a nagy többségnél emelkedett.

Ez pedig már nem csak az iparosodásnak, hanem a tőke koncentrálódásának, a haladó kapitalizmusnak félreismerhetetlen jele is egyszersmind. Elvesznek és elnéptelenednek mindama gazdasági üzemek, amelyek a termelés előrehaladó kapitalisztikus fejlődésével magokat fenn nem tarthatják: a szemünk láttára lefolyó s feltartóztatlan fejlődési processzus meggyengíti a mezőgazdasági kis- és középüzemet, amelynek birtokos családja, addig, amíg ez üzem birtokosnak és nem proletárnak üzeme, kevesbedik és néptelenül, hogy aztán, ha lesüllyedt a proletár fokba, épp oly annyira emelje a volt birtokosból lett proletár utódai születési arányszámát, mint teszi ezt az őstermelés proletár rétege. Ez a fejlődés bizonyos fokig — úgy látszik — kedvez a nagybirtok születési arányszáma emelkedésének is. De ha ez kétséges volna, teljesen biztos az ipar terén a proletariátus terjedésére gyakorolt hatása, mely a népmozgalmi statisztikából a birtoktalan iparos elem emelkedő születési arányszámában jut kifejezésre. A kisiparost, a kézműt megöli a kapitalisztikus fejlődés, az előrehaladó tőkekoncentráció: az önálló kisipari üzemek elpusztulnak, az iparosság (vagyis nálunk nagy részében a kisipar) önálló alosztálya elnéptelenedik, születési aránya csökken, de magasra tolódik fel az ipari proletariátus születési arányszáma, amelyet a tulajdonképpen eredeti segédszemélyzet mellett a mezőgazdaságból oda sereglett pro-épp úgy emel a maga nagyszámú utódaival, mint az oda lesüllyedt, nem is oly rég önálló birtokos iparos.

Ez oly fejlődés, amelyet megakadályozni előhaladásában nem lehet: ez a szárnyait nálunk is mindjobban bontogató kapitalizmus.

Az 1903. évre vonatkozó házassági termékenységi statisztikának a birtoktalan elemekre vonatkozó adataira talán épp úgy nem lehet minden tekintetben következtetéseket építeni, mint a birtokos elemek e statisztikájára; a megfigyelt házasságok tudvalevőleg oly kis számúak, hogy ma még nem adhatnak elegendő alapot a következtetésekre.

De azért, amennyiben e statisztika felvilágosítással szolgál, megállapítható, hogy az egész birtoktalan osztály házassági termékenysége 18,094 megfigyelt házasság s abból származott 76,739 születés alapján 4,24-et mutat; ez tehát 0,09-cel kevesebb, mint a birtokos osztályé.

A birtoktalan osztály őstermelő népességének házassági termékenysége — a birtokos osztályhoz hasonlóan — nagyobb, mint az ipari proletariátusé. Amaz 4,28, emez pedig (a tulajdonképpeni ipar, bányászat, kereskedelem és közlekedés segédszemélyzetének házassági termékenysége) 3,79. A közfoglalkozások szolgásmélyzete ennél nagyobb házassági termékenységet (4,14) mutat; a házi-cselédeké 3,36, a napszámosoké pedig 4,02.

Az őstermelés egyes foglalkozásai segédszemélyzetének termékenységi arányszáma elég változatosságot mutat: legnagyobb a gazdasági cselédeké: 4,64, amely meghaladja az országos átlagot s a birtokos őstermelőkét is. Aztán következik a kisbirtokos-napszámosoké: 4,41, s a mezőgazdasági munkásoké: 4,17. A többi őstermelési foglalkozási ágak arányszámaiban nem igen lehet bízni a megfigyelés csekély köre miatt.

A tulajdonképpeni ipar segédszemélyzetének házassági termékenysége 3,68. Az egyes iparágak körül, amelyekre nagyobb számú megfigyelés állott rendelkezésre — az asztalosok 4,03, a kőművesek 3,80, a molnárok 3,77 s a kovácsok 3,32 házassági termékenységet mutatnak.

A bányászat segédszemélyzetének termékenysége 4,14, a kereskedelem és hitel segédszemélyzete mutatja a legkisebb házassági termékenységet (3,58), ennek felette áll a közlekedés segédszemélyzeté a maga 3,63-as arányszámával.

b) *Az anyagi javak termelésében részt nem vevő elemek népesedése.*

α) *Az értelmiség.*

Az értelmiségre eső élveszületések az 1900—1905. évben a következő változásokat mutatják.

Foglalkozási főcsoport:

Év	I.	II.	III. ¹	Összesen
1900	1387	4627	10539	16553
1901	1220	4563	10589	16372
1902	1302	4213	10308	16323
1903	1258	4277	10317	15852
1904	1118	4454	10377	15951
1905	1065	4649	9968	15682

Az élveszültek száma tehát a hat év átlagában — 16.122.

Az értelmiséghez tartozó ezer lélekre eső nyers élveszületési arányszám: 1900-ban = 28,82‰, 1901-ben = 28,51‰, 1902-ben 28,42‰, 1903-ban = 27,61‰, 1904-ben = 27,77‰ és 1905-ben = 27,31‰, vagyis a hat év átlagában = 28,07².

A népszámlálási statisztika adatai szerint az értelmiséghez tartozó 20—39 éves kereső és eltartott nők összes száma 104.708, így az élveszületések aránya ezer 20—39 éves nőre a értelmiség-nél 1900-ban = 158,08, 1901-ben = 156,36, 1902-ben = 155,89, 1903-ban = 151,39, 1904-ben = 152,34 és 1905-ben = 149,76, vagyis a hat év átlagában = 154³.

A birtokos osztály 342, s a birtoktalan osztály 264‰-es élveszületési átlagos arányszámánál 186-tal, illetve 110-zel kevesebb az értelmiségi osztály arányszáma; világosan mutatja ez az egy- illetve a kétgyermekrendszert: a gyakorlati neomalthusiánizmus nagyfokú elterjedését.

Itt sem egyezik azonban az egyes osztályok születési arányszáma az egész értelmiségi osztályok arányszámával. Az östermelési magántisztviselők (I. A) 9. és I. B) 1.) születési arányszáma hat éves átlagban: 184; ez magasabb, mint az iparforgalmi (H. A) 2., II. B) b) II. C) 2. és II. D) b.) magántisztviselők arány-

¹ I. az östermelés II. a bányászat és kohászat, ipar, kereskedelem és hitel s a közlekedés (magán) tisztviselőit; III. pedig a polgári és egyházi köztisztviselőket és a szabad foglalkozásúakat jelöli.

² Pontosan = 28,0733.

³ Pontosan = 153,97.

száma: 165. Ez a két csoport arányszáma meghaladja az egész értelmiség 154% -os átlagát is. A polgári és egyházi köztisztviselők és a szabad foglalkozások (III. a) és b) illetve más osztályozás szerint III. 1. és 2.) arányszáma a legalacsonyabb: 130 s ez alatta áll az értelmiségi átlagnak is.

Az őstermelési értelmiségből a mezőgazdasági és kertészeti tisztviselők születési arányszáma épp úgy csökken, mint az erdészeti tisztviselőké. Az 1900. évtől folyó csökkenést 1902-ben itt is egy kis emelkedés váltotta fel, — mint ez a birtoktalan osztálynál szintén látható. — de azóta is — és pedig elég rohamos — esést mutatnak az arányszámok. A mezőgazdasági tisztviselők hatéves átlagos arányszáma 202, de 226,69; 200,90; 213,09; 206,68; 185,83 és 175,92 következnek sorban évenként egymás után; az erdészeti tisztviselők születési arányszámainak átlaga pedig 167, de az évenkénti arányszámok: 193,95; 165,77; 181,20; 172,48; 146,30 és 142,95 mutatják az elég gyors esést.

A bányászat és kohászat tisztviselőinél a hatéves születési átlag 211; ha az évek egymásutánja nem mutat is hatályos esést, végeredményben mégis meg van a csökkenés. Az évenkénti arányszámok: 224,26; 233,45; 202,20; 196,63; 215,07 és 196,69.

A tulajdonképpeni ipar tisztviselőinél az élveszületési arányszám emelkedést mutat. Nem szabályos, nem egyenletes ugyan ez az emelkedés, mert visszaesések kísérik, de a hatéves átlag (150) is meghaladja az 1900. évi születési arányszámot. Az egyes évek egymásutánban ezt az arányszámot mutatják; 142,37; 147,78; 145,62; 136,01; 162,80 és 164,70.

A kereskedelem és hitel tisztviselőinél nagyobb arányú a csökkenés, melyet az utolsó három év emelkedő születési aránya sem bírt az 1900-iki színvonalra emelni. 175,80; 171,41; 140,13; 151,62; 154,60 és 163,01 következnek egymásután s átlagul 159-et adnak hat év alatt.

A közlekedés tisztviselőinél a születési arány hat éves átlaga 140. Az egyes foglalkozások azonban ettől felfelé és lefelé igen elérő arányokat mutatnak: a vasúti tisztviselők születési arányszáma 180,05; 183,98; 184,20; 166,27; 177,64. és 173,49, a hat évi átlag: 174; a posta-, távírda- és telefon tisztviselőké — az alkalmazott nők nagyobb száma folytán — már kisebb: 108,52; 99,55; 100; 102,01; 103,59 és 109,41, ami hat éves átlagban 104-et ad; az egyéb tisztviselőké 195,35; 155,35; 171,16; 174,88; 146,97

és 151,62, hatéves átlagban 166; a közlekedésnél alkalmazott díjnokoké pedig a legalacsonyabb az egész értelmiségnél: 91,53; 89,81; 96,71; 65,63; 79,45 és 60,45, ami átlagul 81-et ad. — Azonban 579 hűsz—harminckilenc éves nőre eső 35—53 születésből nem igen lehet általános szabályszerűséget levonni.

A tulajdonképpeni értelmiség: a polgári és az egyházi közszolgálat és az ú. n.: szabad foglalkozások születési arányszáma az önállóknál és tisztviselőknél csökkenő, a díjnokoknál pedig emelkedő tendenciát mutat, de kulmináló pontját mindkettőnél 1902-ben éri el. Az önállók és tisztviselőknél az évenkénti arányok 156,66; 156,11; 157,86; 150,64; 151,18 és 147,52, ami átlagban 153-al ad, — a díjnokoknál pedig 86; 108,14; 134,85; 129,51, 135,87 és 117,81, aminek átlaga 119¹.

Az 1903. évi statisztikából az értelmiség házassági termékenységére 851 házasság és 3013 születés alapján vonhatunk következtetést. Ez a házassági termékenység 3,54-et tesz, tehát 0,79-el kevesebb a birtokos és 0,70-el kevesebb a birtoktalan osztályénál.

Az östermelés tisztviselőinek házassági termékenysége (mezőgazdaság és erdészet együttvéve) 4,05, az iparforgalmié 3,35, míg a tulajdonképpeni értelmiségé: a közszolgálaté és a szabadfoglalkozásoké: 3,61.

A közszolgálat és a szabadfoglalkozás kilenc pontban részletezve ismét eltéréseket mutat. Legnagyobb a házassági termékenység a lelkészeknél (4,52), aztán a népiskolai tanítóknál (4,22), a községi tisztviselőknél (3,84). Az átlagon alól maradnak a vármegyei és városi tisztviselők (3,56), a középiskolai tanárok (3,00), az állami tisztviselők (2,86); legkisebb a házassági termékenység az orvosoknál és gyógyszerészeknél (2,76), valamint az ügyvédeknel, ügyvédségeknél és jelölteknel (2,52). Az egyéb közszolgálati ágakra 3,38 esik. A közszolgálat díjnokai 3,09 házassági termékenységi arányszámot mutatnak.

Mindezek az — egyébként a kutatás hiányossága folytán csak „cum grano salis” vehető — adatok világosan mutatják, hogy az értelmiségi osztály mennyire magáévá tette már a neomalthusiánista praxist! De könnyen érthetően akkor lenne csak valójában

¹ Itt kell megjegyezni, hogy abban az esetben, ha a népmozgalmi statisztika a díjnokokat a közlekedés és a közszolgálaton kívül máshol is kiüntetné, bátran lehetett volna őket a birtoktalan osztályba sorozni, legalább is épp oly alapon, mint a közszolgálat szolgaszemélyzetét.

tiszta a kép, ha kombinálni lehetne ez adatokat az egyes értelmiségi csoportok vagyoni s jövedelmi viszonyait feltüntető statisztikával és így a vagyoni differenciálódás statisztikai tényeken alapuló igazolása még tisztább világításba helyezné az egyes értelmiségi rétegek gyermekszámát és születési viszonyait.

β) *A véderő.*

A véderőre eső élveszületések száma az 1900—05. évben a következő volt;

Év	Foglalkozási alcsoport:		Összesen
	I.	II-III. ¹	
1900	356	1132	1488
1901	442	1131	1573
1902	424	1288	1712
1903	361	1257	1618
1904	451	1213	1664
1905	361	1287	1648

Az élveszülöttek száma a hat év átlagában = 3617. Az élveszületési arányszám a véderőhöz tartozó ezer egyénre 1900-ban = 11,16‰, 1901-ben = 11,49‰, 1902-ben = 12,84‰, 1903-ban = 12,06‰, 1904-ben = 12,40‰ és 1905-ben = 12,36‰, vagyis a hat év átlagában = 12,05‰.

Mivel pedig az 1900. évi népszámlálás adatai szerint a véderőhöz tartozó összes 20—39. éves kereső és eltartott nők száma 5399, az élveszületésekből ezer 20—39 nőre esett: 1900-ban = 275,60, 1901-ben = 291,35, 1902-ben = 317,09, 1903-ban = 299,68, 1904-ben = 308,20 és 1905-ben = 305,24, vagyis a hat év átlagában = 299.²

A véderő tisztjeinél és tisztviselőinél (IV. 1.) a születési arányszám nagyon alacsony. A hat év átlagában 173‰, de az egyes évek igen eltérő arányszámot mutatnak: 155,66; 184,52; 185,39; 157,84; 197,15 és 157,84. Az alacsony arányszám a katonatisztek óvadékletételhez kötött s némely fegyvernemnél ezenkívül is bizonyos számra korlátolt házasságában találja a maga okát.

A véderő altisztjeinek (IV. 2.) születési arányszáma magas, hat évi átlagban 353‰ s 317,98; 321,18; 360,80; 387,94; 374,75

¹ Az I. a tiszteket és tisztviselőket, a II—III. pedig az altiszteket és a legénységet jelöli.

² Pontosan = 298,526.

és 378-as évi eredményeket mutat. A legénységénél a születéseknek a 20—39 éves nőkkel való arányba állításról szólni is fölösleges; 30 ily nő van az 1900. évi népszámlálás szerint s az évenkénti születések száma 122—176 közt váltakozik.

A házassági termékenységet az 1903-iki statisztika a véderő tisztjeire 1,77-ben, az altisztekre pedig 2,31-ben állapítja meg.

c) *Az ismeretlen osztályhelyzetűek népesedése.*

A magyar népmozgalmi statisztikában az egyéb és ismeretlen foglalkozásúak, tehát ismeretlen osztályhelyzetűek rétegében az élveszületések abszolút száma az 1900—05. évben a következő volt:

1900	= 5602	= 11,54‰	1903	= 5330	= 10,98‰
1901	= 5695	= 11,73‰	1904	= 5284	= 10,89‰
1902	= 5558	= 11,45‰	1905	= 5071	= 10,45‰

A hat év átlaga = 5423, vagyis 11,17‰. Az élveszületések számát az ezen csoportba tartozó 56,571 20—39 éves nőhöz arányítva, ezer 20—39 éves nőre esett 1900-ban = 99,02, 1901-ben — 106,53, 1902-ben = 98,24, 1903-ban = 94,04, 1904-ben = 93,40 és 1905-ben = 89,63 élveszületés, így a hat év átlagában 97 élveszületés.

Az 1903-ik évi házassági termékenységi statisztika az ez osztály körében megfigyelt 3216 házasság és 12,442 születés alapján 3,86-ban állapítja meg egy-egy házasság termékenységét.

2. A nem gazdasági alapokon elkülönített rétegek népesedése Magyarországon.

A népesség nemcsak gazdasági alapokon bontható fel rétegeire. A gazdasági alapoktól: a termeléstől, a munkától teljesen független, vagy függetlenné látszó okok szintén rétegekre tagolják a népet s e néprétegek szintén társadalmakat, társadalmi csoportokat, rétegeket alkotnak, amelyek összetartó kapcsa: az érdek első megjelenésében nem gazdasági, csak azzá válhat s legtöbbször azzá is lesz kihatásában. A nem gazdasági alapon elvált népességi s társadalmi csoportok, rétegek épp oly heves küzdelemben vannak egymással, mint azok, amelyek összetartó kapcsa a közvetlen gazdasági érdek. Ezek között is megvan az a küzdelem, amelyet amott osztályharcnak nevezünk; ezt a harcot amott, a számra nézve kisebb, de hatalmára nézve éppen anyagi eszközei folytán erősebb osztály a társadalmi hatalom, befolyás megteremtéséért, a számra

nagyobb, de az anyagi eszközök hiánya folytán gyengébb osztály pedig a hatalom, a befolyás meghódításáért folytatja. Itt a küzdelem a nem gazdasági alapokon elvált rétegek között szintén a hatalomért: a hatalom megtartásáért s annak meghódításáért folyik, de ez a hatalom már nem független az anyagi érdekektől. A nem gazdasági alapon elvált néppességi, illetve társadalmi rétegek azonban szintén néppességi osztályokba tagolódnak, de már gazdasági alapokon. Ugyanazon nem gazdasági alapon különvált réteg körében is megvan az anyagilag hatalmasabb, de számra kisebb és az anyagilag gyengébb, de számra nagyobb (tehát itt is gazdasági) osztályok között a küzdelem, az osztályharc.

Ha így csillan át az egész társadalom minden jelenségén az osztályharc, bizonyára oly tényeket is vet az felszínre, amelyek a néppesség szaporodása s egyáltalán a néppesedés tekintetében is különböző eredményeket létesítenek még azon rétegek körében is, amelyek nem tisztán gazdasági alapokon váltak szét egymástól.

A gazdasági tényéktől függetlenül előállott, tehát nem gazdasági alapokon létesült ezen rétegek szülője a vallás, a nyelv, a faj különbsége. Messze vezetne itt azon kérdés tárgyalásába bocsátkozni, hogy mennyiben volt vagy lehetett szerepe a gazdasági tényeknek a különböző nyelvek és vallások előállításának feltételei s lehetősége tekintetében s hogy így mennyire indokolt egyesek azon állítása, hogy e rétegek — még létesüléseket tekintve is — csak látszólag függetlenek a gazdasági alapoktól. A tudomány mai állása szerint nem is lehet talán egész biztos feleletet adni e kérdésre, amelynek ismertetése e munka szempontjából különben sem fontos. Ennek a munkának mindezekkel a rétegekkel úgy kell számolnia, amint azok ma meg vannak és csak azt kell kutatnia, mennyiben eredményeznek azok a néppesedés tekintetében különbséget, eltérést egymástól?

Hogy a faj különbsége a néppesedés folyamatára különböző hatást gyakorol, az az általános, de jobbadán csak becsléseken alapuló adatokból első tekintetre szinte kétségtelennek látszik. A fehér faj, főleg a kultúra magasabb fokán álló nemzeteknél, sokkal kevésbé szaporodik, mint pl. a sárga faj. A terjeszkedő európai civilizáció a fehér faj kultúrájától még szűz területeket, újabbakat és újabbakat igyekszik hatalma alá hajtani. A kultúra nevében, de valójában tisztán a nemzeti gazdagság előbbreviteléért küzd a maga uralmáért távoli kontinenseken is, és amint Észak- és Középpamerikát

a maga fajával benépesítve, az európai kultúra államaivá tette, úgy igyekszik a trópusok alatt is megvetni lábait. Ez harccal, erős küzdelemmel jár s a harc a fehér és a többi fajok közt a világunalomért folyik. Ebben a harcban pedig, hol a sárga mongollal, a barna malájjal s a fekete négerrel egyként összeméri fegyverét Európa halvány embere, a magasabb kulturális fölényen kívül bizonyára szerepet fog — főleg a jövőben, — játszani az is, hogy faja mennyire termékeny, mily nagy a népessége s mily nagy az új földrészre átvihető tömege? És íme az egész fehér fajt tekintve, a népesség évről-évre lassúbb arányokban gyarapszik.

De vajjon nem a kultúra bizonyos magasabb foka hozzá-e magával a natalitás csökkenését? Nem inkább a műveltség haladásában, a gazdasági termelés magasabb rendjében, a kultúra fejlődésében s más ilyen tényekben rejlik-e ennek az oka, sem mint a népfaji különbségekben? Ki tudna erre adni ma biztos feleletet? Hisz ott van egyfelől a kultúra legalacsonyabb fokán álló néger faj általán ismert szaporátlansága s a sárga faj nagy termékenysége, másfelől pedig ott van a születéseknek az európai kultúrállamok civilizációjának haladásával karöltve járó csökkenése! Ki fog adni azonban a tőlünk messze eső s bizony nagyrészt ma is ismeretlen világrészek népesedésére teljes, biztos statisztikai igazolást?

Éppen azért bármily érdekes legyen is Európa jövője s a fehér faj jövő küzdelmei szempontjából ez a kérdés, mellőzni kell azt e helyen. És annak a szempontjából, aki egy oly európai ország népesedésének szabályszerűségeit vizsgálja, amelynek nincs más világrészeket meghódítani akaró koloniális politikája, — hogy a Malthus nyelvén fejezzem ki magam: — nem is a világfajok különböző „progressziójú” népesedése a fontos kérdés. Vannak fajok, hozzá közelebb állók, ha nem is világfajok azok. Az európai államokat fentartó kaukázusi fehér faj különböző nemzeteket alkotott, de az egyes történelmi államok démosza nem mindenkor egységes: különböző etnikai elemekből zárkózott az össze, oly elemekből, amelyek ugyan mind a fehér fajhoz tartoznak, de ezen belől kisebb csoportokat alkotnak. Egy-egy ily csoporthoz tartozók, a csoport faji közössége: a leszármazás, a nyelv egysége folytán alkotnak az állam határain is túlmenő egységeket. Ezek az etnikai elemek; egyes államokon belől a nemzetiségek alakjában jelentkeznek, s egymással szemben vannak oly elűtő sajátágaik, amelyek a népesedésre is befolyást gyakorolhatnak.

a) *A népesedésnek nemzetiség és vallásfelekezet szerinti általános statisztikai eredményei.*

Ezen a helyen — az előbb mondottak alapján — Magyarország népességét a gazdasági alapoktól független, tények alapján rétegeire bontva, a faji, vagyis nemzetiségi (illetve az országos statisztikában sokszor: anyanyelvi) és vallási különbség szerint kell e szerint vizsgálni a népesedés menetét.

A magyar népmozgalmi statisztika a népesedés körében itt is elsősorban figyelembe veendő élveszületések tekintetében az anyanyelv és vallás szerinti különbségeket a következőkben tünteti fel:

III. Tábla¹.

	1900—1901 évek átlagában				1900—1901-ben ezer 20—39 éves nőre		1900—1901 évek átlagában				1900—1901-ben ezer 20—39 éves nőre
	1903	1904	1905	ezer lélekre							
Magyar	38,3	36,1	36,4	3,0	271,3	Rom. kath	40,2	37,7	38,1	36,5	282,6
Német	35,8	33,6	33,3	31,9	247,4	Gör. kath	40,6	37,9	40,1	38,7	297,5
Tót	42,8	39,2	40,0	37,8	300,8	Gör. kel	36,9	35,8	36,7	34,7	269,7
Oláh	36,8	35,2	36,5	34,7	270,2	Ág ev	35,3	32,9	32,5	31,7	251,0
Rutén	41,7	38,5	41,6	41,5	296,9	Ref.	35,4	33,2	33,8	32,4	255,9
Horvát	41,1	38,7	38,2	36,4	306,5	Unit.	34,1	32,8	31,9	30,6	259,7
Szerb	40,4	40,5	41,1	38,8	304,5	Izr.	33,6	31,1	31,1	29,6	221,3
Egyéb és ismeretlen	34,9	33,1	34,2	36,5	242,1	Egyéb	30,7	—	—	—	207,0
Orsz. átlag	38,4	36,3	36,7	35,1	2730	Orsz. átlag	38,4	36,3	36,7	35,1	273,0

Ha ebből a táblázatból sokat nem lehet is kiolvasni, azt bizonyára lehet látni, hogy a nemzetiségeket tekintve, az ezer lélekre viszonyított arányszám tekintetében az 1900—901. évek átlagában a tót, rutén, horvát, szerb nemzetiségek születési aránya az országos átlagon felül állott, ehhez legközelebb a magyar következett s ezt a román és a német követik. 1903. óta csak kevés eltolódás állott be az arányszámokban. Ezer 20—39 éves nőhöz arányítva pedig legmagasabb a horvátok, szerbek, tótok, rutének arányszáma, az országos átlag alatt pedig a magyarok, románok és németek következnek, vagyis a szláv fajhoz tartozó két déli és két északi nemzetiségnél legmagasabb a születési arányszám. Vallás-

¹ Lásd a *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat 7. köt. 57* és 22. köt. 37* old.

felekezetek szerint az ezer lélekre eső arányszám legmagasabb a görög, majd a római katolikusoknál, az átlagon alól a görög keletiek, reformátusok, ágostai evangélikusok, unitáriusok és a zsidók következnek. Ez az arányszám 1903. óta is megmaradt. Ezer 20—29 éves nőhöz viszonyítva már más az arány: a három első felekezet itt is a gör. kat, rom. kat. és gör. kel., de aztán az unitáriusok, reformátusok, lutheránusok és zsidók következnek.

Más volna persze a kép, ha a születéseket egyfelől a 15—49 éves nőkhöz, másfelől pedig a törvényes születéseket a házasokhoz, a törvényteleneket a nem házasokhoz külön viszonyítanók. De ez is fölösleges itt.

Fontosabb ennél a házassági termékenységnek vizsgálása, amely a meghalt nő anyanyelvét, illetve vallását veszi alapul:

1903—05-ben Magyarországon a házasságok átlagos gyermekszületési száma volt, ha az elhalt nő magyar: 4,22; német: 4,39; tót: 4,22; oláh: 3,85; rutén: 4,30; horvát: 3,99; szerb: 4,03; egyéb: 3,85; átlag: 4,16; — ha pedig rom. kat: 4,36; gör. kat.: 4,03; gör. kel.: 3,89; ág. ev.: 3,91; ref.: 3,89; unit.: 3,73; izr.: 4,77; egyéb: 5,02; átlag: 4,16.¹

Sajátságos, hogy a házasságok termékenysége éppen annál a nemzetiségnél, s éppen annál a vallásfelekezetnél a legnagyobb, — eltekintve az egyéb kisszámú felekezetektől — amelyek úgy 1000 lélekre, mint ezer szülőképes korú nőhöz viszonyított születési arányszáma a legkisebb. Ennek az oka — amint Kovács Alajos rá is mutat — nem lehet más, mint az, hogy egyfelől a németeknek, másfelől a zsidóknak legkedvezőbbek a halálozási viszonyaik, a házasság átlagos tartama náluk a leghosszabb, tehát a gyermekszületés lehetősége is a legnagyobb. Lehet azonban más oka is, ez pedig az, hogy pl. a németek születési termékenysége régen jóval nagyobb volt, mint most, a házassági termékenység fentebbi számai pedig éppen a régebbi házasságok termékenységét jelzik, míg az 1000 lélekhez, illetve nőhöz való arányítás pedig a legújabb esetekre vonatkozik.

Egész más alakulást mutat a házassági termékenység nemzetiség és felekezet alapján az országrészek, vármegyék, sőt — amint a részletes kimutatásból kivehető — járások szerint. A legkisebb házassági termékenységet a magyaroknál a vármegyékben

¹ *Magy. Stat. Közl.* Új sor. 22. köt. 16*—17.* old. és 66*—67.*

Szeben (2,93) és Baranya (2,95), a városokban Újvidék (2,61), a németeknél Beszterce-Naszód és Kolozs (2,96), illetve Újvidék (2,32), a tótoknál Hont (2,87), a románoknál Temes (3,46) és Hunyad (3,57), a ruténeknek Szepes (3,73), a horvátoknál Torontál (3,57), a szerbeknél Baranya (3,38), illetve Szabadka (1,19) képviselik. — Legnagyobb termékenység a magyaroknál Pozsony városban (5,12), illetve Csanád (4,86), Szabolcs (4,77), Bács-Bodrog (4,73), a németeknél Hont (5,92), a tótoknál Fejér (6,92), a románoknál Csanád (4,75) és Brassó (4,71), a ruténeknek Zemplén (4,68), a horvátoknál Somogy (5,81) vármegyékben, a szerbeknél Zomborban (4,85), illetve Csanád vármegyében (4,30).

Felekezetek szerint pedig legkisebb a házassági termékenység a rom. katolikusoknál Újvidéken (2,39), illetve Szeben vármegyében (3,08), a gör. katolikusoknál Budapesten (1,78), illetve Temes vármegyében (3,19), a gör. keletieknek Szabadkán (1,15), illetve Beszterce-Naszód vármegyében (3,24), az ág. evangélikusoknál Hontban (2,58), a reformátusoknál Baranyában (2,43), az unitáriusoknál Udvarhely vármegyében (3,36), s a zsidóknál Krassó-Szörényben (2,62). — Legnagyobb házassági termékenységet mutatnak a róm. katolikusoknál Arad (5,35), a gör. katolikusoknál Csanád (5,60), a gör. keletieknek Udvarhely (5,27), az ág. evangélikusoknál Hunyad (6,21), a reformátusoknál Beszterce-Naszód (5,73) és Máramaros (4,78), az unitáriusoknál Maros-Torda (4,25) s a zsidóknál Heves (6,18) vármegyék és Debrecen város (6,00).¹

A legújabb, 1905. évi termékenységi statisztika az elhalt nő hitfelekezetét kitüntetve azonnal összeveti azt a két anyanyelvi főcsoport (magyar és nem magyar) alapján való arányokkal is. Ezen egy évi eredmény szerint a házasságok termékenysége így alakult Magyarországon:

	Átlag esett egy házasságra gyermekszületés a magyar és nem magyar anyanyelvűeknél:	
Róm. kat.	4,2	4,34
Gör. kat.	4,15	3,96
Gör. kel.	3,85	4,17
Ág. ev.	4,11	3,85
Ref.	4,42	3,80
Unit.	2,84	—
Izr.	4,56	4,98
	Összesen 4,14	4,06

¹ Ugyanott a 66—67.* old. közölt 33. sz. kimutatásból.

Ebből az tűnik ki, hogy a magyarság házasságai a más anyanyelvűekével szemben azoknál a felekezeteknél szaporábbak, amelyekben a magyarság kisebbségben van. Így a gör. katolikusoknál, az ág. evangélikusoknál és a gör. keletiekénél. Azoknál a felekezeteknél ellenben, ahol a többség magyar, a magyarság házasságainak termékenysége kisebb, mint az ugyanazon felekezetűeké, de más anyanyelvűeké. Az összes felekezetek közt a magyarság termékenysége határozottan nagyobb, mint a többi nemzetiséké.¹

Ha pedig a házasság tartama szerint vizsgáljuk a két nemzetiségi főcsoport termékenységét, úgy még jobban kidomborodik a magyarság nagyobb szaporodási képessége. E kimutatás szerint egy házasságra a magyar anyanyelvűeknél, ha a házasság tartama egy éven alóli, átlag esett 0,44 gyermekszületés; ha 1—4 évig tartott: 1,23; ha 5—9 évig tartott: 2,53; ha 10—19 évig: 4,10; s ha 20 éven felül volt: 5,42. Az átlag 4,14. — A nem magyar anyanyelvűeknél pedig ugyane tartamú házasságokra esett: 0,50; 1,19; 2,45; 3,87 és 5,12; azaz átlagban 4,06 születés. — Ez pedig azt mutatja, hogy az egy éven aluli tartamú házasságok kivételével, amelyek az összes megszűnt házasságoknak 3%-át sem teszik, valamennyi házasságnál nagyobb a magyarság termékenysége, mint az ugyanolyan tartamú nem magyar házasságoké. De ebből az a szomorúnak mondható tény is következik, hogy a magyarság régebben házassági termékenység dolgában sokkal inkább felette állt a nemzetiségeknek. Ezek ugyan csak egy év adatai, de a házassági termékenység csökkenése az alföldi magyarságnál feltétlenül igaz.²

Ezen szűkös adatok bemutatása után azt lehetne kérdezni, hogy ha a nemzetiség és a vallás különbsége olyan választófalat képez még ma is az emberek között, amely megosztja és elválasztja azokat egymástól, sőt sokszor egymás ellenségeivé is teszi, s a vallás és nemzetiség alkotta csoportok vannak oly heves harcban egymással szemben, mint amennyire heves küzdelemben a gazdasági osztályok állanak egymással, — mindezen tagadhatatlan tények mellett a népesedésben vallásfelekezetek és a nemzetiségek szerint nyilvánuló és statisztikailag igazolható különbségek olyanok-e, amelyek — minden más tényező bejelzésével

¹ Ugyanott 17* oldal.

² Ugyanott 18* old.

kül — tisztán és egyedül a felekezeti vallási, illetőleg a nemzetiség faji különbségének, tehát ideológiai vagy fiziológiai faktoroknak számlájára írható?

Ezt egyáltalán nem gondolom. A születés és meghalás természeti jelenség ugyan; a létrejövetel és elpusztulás ténye közös minden élőlényvel. De az embernél a népesedés egyszersmind társadalmi folyamattá is vált, amely, mint minden társadalmi jelenség, nem egyetlen ok eredménye. A népesedést végsőleg ugyan a születés és meghalás egymás közötti aránya determinálja, de hogy születünk s hányan születünk, hogy meghalunk és hányan s mily életkorban halunk meg, az nemcsak a természeti szükségszerűség, hanem a társadalmi alakulás ezer meg ezer oka által határozódik meg. Ha a vallás és a faj különbsége eltérést mutat a népesedésben s amint fentebb pár példával mutattam, a születések és a házassági termékenység arányában, arra bizonyára bír befolyással a vallás s a faj különbsége, de bizonyára még más ok is. Majd később szólok ez okokról. Most csak egy kérdést teszek. Ez az, hogy ha véleményem szerint éppen a gazdasági alapon előállott szociális tagozódás ténye, a maga osztályharcával alkotja a társadalom legerősebb összekötő és elválasztó eszközét s az egész emberi életet leginkább determináló tényezőt, — nem helyeződnek-e tisztább és így az okok mélyére való hatolást is inkább megengedő világításba a népesedés kérdése, ha a vallás és nemzetiség szerinti rétegződés, a gazdasági s így társadalmi osztályhelyzet szerint való tagolódással kombináltatnék?

Én azt hiszem, hogy igen. Vajjon közömbös az a vizsgálóra, aki egyik-másik nemzetiség népesedési arányait akarja megállapítani, hogy az illető nemzetiség körében az egyes társadalmi osztályok mily aránnyal vannak képviselve, amikor jól tudja, hogy az egész országra vonatkozó arányszámok mily különbözők a birtokos és birtoktalan osztálynál és ott is egyik-másik alcsoportnál? Vajjon nem ugyanaz-e az eset a vallásfelekezetek szerinti különbségnél is?

Az országos statisztika azonban nem vizsgálja a népesedési nemzetiségi és vallási különbségeit az osztályokba tagozódás alapján, aminthogy az osztályok kérdésével egyáltalában nem törődik. De nem vizsgálja foglalkozások szerint sem, amit az egész népeségre és népesedésre vonatkozólag megtesz. Pedig ez talán szolgálhatna felvilágosítással, mert így magában véve az anyanyelv külső tényén felépülő, de hihetőleg etnikai különbséget is mutató

kritérium, vagy a vallás magában véve nem fejtí azt a kérdést, hogy miért nagyobb ennél vagy annál a nemzetiségnél vagy vallásfelekezetnél a születések aránya? Abból, hogy Európa katolikus népessége 1851-től 1864-ig évenként csak 0,48%-kal, protestáns népessége 0,98%-kal, zsidósága meg pláne 1,53%-kal gyarapodott, — nem lehet oly általános szabályt levonni, mint Bertillon tette, hogy t. i. a katolicizmus veszélyes a szaporodásra,¹ mikor például Magyarországon is ellenkezőleg áll a dolog. Anélkül, hogy a vallásfelekezetek népességének osztálytagozódásáról közelebbi adatok volnának, nem is lehet e kérdéstről helyesen ítéletet mondani. És helyesebben kifejezve, talán nem is azt kell mondani, hogy a vallásfelekezetek és a nemzetiségek ilyen és ennyi gazdasági osztályra oszlanak, hanem azt, hogy a gazdasági osztályok ezekből a vallásfelekezetekből és nemzetiségekből szedik tagjaikat, így aztán még a nemzetiség és a vallásfelekezet kérdésében is annak a vizsgálata az első, hogy mily befolyást gyakorol a gazdasági helyzet a népességre és csak azután kell vizsgálni, — ha ez még nem adna tiszta feleletet — hogy miféle befolyásuk van a népességre a különböző osztályhelyzet szerint a nem gazdasági tényezőknek! De ekkor a vallás és nyelv mellett szerepet kap a műveltség, kulturális helyzet, felvilágosultság, világnézet, művészi, esztétikai képzettség stb. is.

Az egész országra nem lehet e feladat megvalósítását keresztül vinni, de megvalósítható e vizsgálat eszközlése egyes oly kisebb körökre, amelyek tipikus jelenségét mutatják a gazdasági és nem gazdasági tényezők egyszerre és egymás mellett való hatásának.

Nyilvánvaló, hogy e fejezetben csak a statisztikai eredményeket, a népesedés számszerű tényeit kell bemutatnom. Leszűrni a tényekből a konklúziót egy más fejezet feladata lesz. Mivel véleményem szerint a népesedésnek vallás és nemzetiség szerinti különbségét legtipikusabban és talán statisztikailag is legjobban igazolhatólag egyszerre mutatják az erdélyi szászok és románok egymás melletti adatai, ezeket mutatom be — mint számomra a legkönnyebben hozzáférhetőbbeket és legteljesebbeket — az alábbiakban.

¹Nitti id. m. 160. old.

b) *Az erdélyi szászok és románok népesedése*²

Az erdélyi szászok népesedését tipikus jellegűnek azért látom, mert a vallás és nemzetiség náluk egymást teljesen fedi. Igen párányi kis részök az, amely nem az ág. ev. felekezethez tartozik; a városokban más ugyan a helyzet, de itt különben is komplikáltabb minden népesedési jelenség, viszont e helyeken a szászoknak is csak kisebb része autochton. A falvakban azonban a szászság és a luteránusság fogalma összeesik s a III. Károly és Mária Terézia alatti térítgetésnek — ellentétben a városokkal — itt fogantja nem volt: egy-két falu az, ahol a konkordátum virágzása dején, az 1850-es években tért át egy néhány szász család falusi címódások miatt a katolikus hitre.

A nemzetiség maga után vonja így az ág. ev. valláshoz tartozást, de megfordítva ez nem áll. Vannak bevándorolt németek, kik katolikusak, de ezek inkább kisiparosok, nem pedig földművelők, mint a falusi szászok. De ezek száma is csak néhány száz. Vannak azonban a lutheránusok közt nem csak szászok, hanem magyarok és cigányok is, de azokban a falvakban, ahol a szászság tulajdonképpen lakik s amely helyekre vonatkozólag állítom majd szembe velők a görög keleti vagy görög katolikus hithez — s más felekezethez szintén sohasem — tartozó románokat, a magyarság elenyésző csekély számban él, ez is mind bevándorolt vagy szolgálatból élő. A lutheránus cigányok — érdekes jelenség — csak a Beszterce vidékén levő szász községekben élnek, máshol mind görögkeletiek vagy görögkatolikusok, avagy — mint a városokban — részben római katolikusok.

² Erről a kérdésről, elsősorban azonban a szászok népesedéséről, hatalmas statisztikai anyag áll rendelkezésemre, amelyet főleg 1906 nyarán gyűjtöttem s amelyet idővel s alkalomadtán publikálni szándékozom. A fenti szövegben elmondottak csak részben valók az általam gyűjtött, de még egészben fel nem dolgozott statisztikai anyagból. Ennek összegyűjtése körüli munkám alkalmával tanúsított szíves támogatásukért itt mondok köszönetet dr. Teutsch Frigyes úrnak, az erdélyrészi ág. év. szász országos egyház püspökének, Iván Miklós úrnak, a gör. kel. román érseki főegyházmegye szentszéki ülnök-, esperesének, dr. Schuller Gusztáv Adolf úrnak, a báró Brukenthal múzeum könyvtárosának, dr. Siegmund Henrik medgyesi orvos úrnak, a „Volksgesundheit” szerkesztőjének és főleg dr. Kraus Frigyes barátomnak, a nagyszebeni földhitelintézet tisztviselőjének, aki figyelmemet a szászok népesedésére először felhívta.

Ezért minden hibaokozás nélkül lehet a szászság és az ágostai evangélikus vallás fogalmát az erdélyi szász földön azonosítani.¹

Ez a föld pedig az a terület, amely „von Broos bis Draas” „Szászvárostól Darócig” terjed; a szászok földje, hol Árpád-házi királyaink a közép Rajna és a Mosel folyók vidékéről behívott szászokat letelepítették, nekik a határőrzés feladatának végzéséért kiváltságokat adtak. Itt e földön, amelyen tulajdonképpen három csoportban: északon Beszterce vidékén, keleten a Barcaságban és délnyugaton Nagyszeben környékén telepedtek le idők folyamán a szászok, virágzó községeket alkottak. Szaporodás, de meg más politikai vagy harci körülmények folytán azonban egy részök kivonult a tulajdonképpeni Királyföldről vagy egyáltalán a szabad szász földről s földesúri községekbe települt. Itt — a saját földjük teljes szabadságával ellentétben, — 1848-ig a szászok is a földesuraknak szolgáltak.

Ma Erdélyben a legújabb (1905. évi) egyházi adatok szerint 246 ág. ev. szász egyházközség van.² Miután azonban ebben több város (Medgyes, Nagyszeben, Brassó [Bertalannal], Beszterce, Szászváros, Szászsebes, Segesvár, Fogaras és Szászrégen) foglaltatik s ezenkívül több más város ág. ev. egyházközsége (Gyulafehérvár, Torda, Kolozsvár) nem teljesen számítható már manapság szászoknak is egyszersmind, egynehány egyházközség pedig Erdélyben ugyan, de nem a szászföldön, vagy akörül van: csak a falusi községeknek s ezek közül is csak 227-nek adatait veszem itt figyelembe, amelyek adatait már 1884-ben Meltzl is feldolgozta.

E 227 falusi községből 72 fekszik a volt földesúri területen és 155 a szabad kiváltságos szászföldön.³

Az erdélyi románok népesedési statisztikájából — éppen az összehasonlítás kedvéért — természetesen csupán amaz adatokat

¹ V. ö. Oskar von Meltzl *Statistik der sächsischen Landbevölkerung in Siebenbürgen* című alapvető tanulmánya, — amely az *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*. Új sorozat XX. köt. 2. és 3. füzetében (Nagyszeben, 1886) a 215—510. old. és 1—80. old. függeléken jelent meg, — 224—225. oldalával.

² *Statistisches Jahrbuch der evangelischen Landeskirche Augsburger Bekenntnisses in den siebenbürgischen Landesteilen Ungarns*. X. évf. 1906. 89. old. — A 9 leányegyház és a 2 szórvány ezen a számon kívül van.

³ Lásd a 227 község jegyzékét Meltzl id. m. függelékének I., a 72 úrbéri község jegyzékét pedig ugyanakkor VI. tábláján. Függelék 1—8. és 37—38. old.

mutatom be itt, amelyek a szóbanforgó 227 községre vonatkoznak.¹

A szászok összes száma — tehát nemcsak a 227 falusi községben élőké — 1862 nov. 1-től 1905 dec. 31-ig a tíz egyházi statisztika alapján 181,781-ről 222,037-re szaporodott. Az élveszületések 1862 nov. 1-től 1864 nov. 1-ig évenként 6673-at, azaz 1000 lélekre 35,96-ot tettek, a legutolsó kimutatás szerint pedig már csak 5839-et, vagyis arányszámuk $26,29\%$ -re csökkent. A csökkenés 1869-től kezdve állandó. Eddig emelkedett az élveszületések száma, felment 7048-ra, vagyis $37,50\%$ -re. De ettől kezdve az 1000 lélekre kiszámított arányszámok, amelyek 1874-ben 36,67-et, 1879-ben 34,96-ot, 1884-ben 34,53-at, 1890-ben 32,51-et, 1895-ben 3068-at, 1900-ban 29,14-et és 1905-ben 26,29-et tettek, világosan mutatják a folyton tartó és elég gyors csökkenést. E számokkal szemben az országos statisztika szerint a magyarországi élveszüle-

¹ Ami a szászok népességtörténeti adatait illeti, megjegyezhető, hogy G. D. Teutsch püspök, a hírneves történétíró levéltári okmányok alapján 50 ezerre teszi az 1224. évben a szásztelkek számát. (*Geschichte der Siebenbürger Sachsen*. Leipzig, 1874. II. kiad. 22. old.) A tatárjárás, majd az ez utáni nyugalmas idők letelével a török pusztított a szászföldön is, úgy, hogy a XVI. század végén Schuller Frigyes szerint a szabad szászföld népessége már csak 68,160 lélekre tehető. (*Volksstatistik der Siebenbürger Sachsen* című munkája 30. old. a Kirchoff-féle *Beiträge zur Siedelungs- und Volkskunde der Siebenbürger Sachsen-ban*. Különlenyomat a *Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde, im Auftrag der Centralkommission für wissenschaftliche Landeskunde von Deutschland* című kiadványból. Stuttgart, 1895.) A XVIII. század második felében a szászok földjén rendszeres népszámlálás tartatott s bár ez csak az ág. evangélikusokra terjedt ki, ezen 1765. évi népszámlalásból megállapítható, hogy az ágostaiak lélekszáma 130,848-at tett. (A szász egyetem által „auf nachdrucksamsten Befehl unsers Herrn Superattendentens” eszközölt e népszámlálás ívei ma is a nagyszombati püspöki levéltárban vannak. A népszámlálás főbb adatait kiadta az országos konzisztórium a *Statistisches Jahrbuch der evang. Landeskirche A. B. im Grossfürstenthum Siebenbürgen* III. évf. (1870)!— XII. old. s megjelent az az *Archiv des Vereines für siebenbürgisch e Landeskunde* régi folyama II. kötetében is a 253. s köv. old. G. Binder *Beiträge zur Staatskunde von Siebenbürgen* című dolgozatában). Ebből a számból azonban Schuller szerint a 241 szász községre — Kolozsvár, Gyulafehérvár, Fogaras, Enyed és Torda beszámításával is — csak 120,860 lélek esett. (id. m. 32. old. — V. ö. H. Siegmund *Der Untergang der Siebenbürger Sachsen* című tanulmányorozatának, amely a *Volksgesundheit. Gemeinverständliche Monatschrift für deutsch-ungarische kulturpolitik* (Medgyes) 1903. és 1904. évfolyamában jelent meg, az 1903. évfolyam 90. oldalával is.)

tési nyers arányszám még 1905-ben is $36,83\%$ -t tesz, ami a szászok terhére elég tekintélyes különbséget jelent.

Más eredményekhez jutunk, ha a szász községeket geográfiai helyzetük, vagyonosságuk, politikai múltjuk s gazdasági állapotaik szabadsága szempontjából vizsgáljuk.

A geográfiai helyzet legkönnyebben az egyházi beosztás: az egyházmegyék, vagyis esperességek (Kirchenbezirke) alapján vizsgálható. E vizsgálatnál tulajdonképpen csak ama 227 község vehető figyelembe, amelyről már szó volt. Ezek öt csoportban tartoznak a 10 egyházmegyéhez. Az északi csoportban vannak a besztarcei és a szászrégeni egyházmegyék; amaz 33, emez 10 községet foglal magában. A középső csoportban van a medgyesi egyházmegye 28, a segesvári 31, a selyki 29, a kőhalmi 11 egyházközséggel. A déli csoportban a nagyszebeni 28 és a sinki 22 községgel. A keleti csoport a brassói egyházmegyére s annak 14 községére terjed,

Az 1786-iki erdélyi népszámlálás, az 1805., 1829—31-iki katonai és adóösszeírás, az 1850. és 1857. évi általános népszámlálás következtek ezután. Ez utóbbi számlálás tabellái a nagyszebeni báró Brukenthal-múzeumban őrzöttek. Bármily érdekesek legyenek is történelmi szempontból az ily messze időre visszamenő számlálások, sok hiányosságuk miatt nem igen dolgozta fel őket eddig a történetírás; e könyv céljaira pedig nem is volnának azok használhatók. De annál inkább az újabb adatok, amelyek részint az egyházi statisztikákban (az 1862, 1864, 1869, 1874, 1879, 1884, 1890, 1895, 1900 és 1905. évről), részint pedig az országos statisztikai felvételekben foglaltatnak.

A románság adatai szintén megvannak az egyházi statisztikákban, de ezek egyrészt nem mennek vissza oly messze időre, mint a szászoké, másrészt talán nem is oly megbízhatók s nehezebben hozzáférhetők. Különben a románok oly kompakt egészet még az egyházi statisztika szempontjából sem alkotnak, mint az erdélyi szászok, hisz úgy a gör. keleti román, mint a gör. kat. egyház túlterjed Erdély határain.

A magánstatisztikai felvételek közül legfontosabb a Meltzl Oszkár volt nagyszebeni jogakadémiai tanár, pozsonyi ker. és iparkamarai titkár, majd országos képviselő s végül a nagyszebeni földhitelintézet igazgatója által készített munka, amely kérdőívek alapján az 1883-ik évi december 31-iki állapot szerint dolgozza fel a szászok egész népességi, gazdasági és kulturális számadatait. Ez a munka — mint említettem — az *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* új folyama XX. kötetében van közzétéve. Meltzl egy második számlálást is eszközölt 1894. dec. 31-én, de ennek adatait betegsége, majd halála miatt fel nem dolgozhatta. Ennek a népességre, a nemzetiség és vallásfelekezeti szerinti megoszlásra vonatkozó adatai másolatban birtokomban vannak. Értesüléseim szerint dr. Kraus Frigyes most tervez egy új általános népességi és gazdasági statisztikai felvételt a szász gazdasági egyület segítségével.

míg a nyugati a szászsebesi egyházmegyét — 16 községgel — foglalja magában. Az egyházközségek száma e beosztás szerint ugyan csak 222-t ad, de a leányegyházakkal együtt, amelyek külön politikai, ha közigazgatásjogilag nem is önálló községek, a szám 227-et tesz.

A tíz egyházmegye az 1890, 1900 és 1905-ik évben — számításaim szerint — a következő arányszámokat mutatja a népesség és az élveszületések abszolút száma, illetve az utóbbiaknak a népességhez viszonyított nyers arányszáma tekintetében:

		Összes lélekszám			Összes élveszületések			1000 lélekre esik élveszületés		
		1890	1900	1905	1890	1900	1905	1890	1900	1905
1	Medgyesi	17,724	19,100	19,082	626	545	491	35,31	28,53	25,73
2	Nagyszebeni	21,331	22,140	23,131	732	730	712	34,36	32,97	30,78
3	Brassói	19,345	20,543	21,348	597	647	569	30,86	31,49	26,65
4	Besztercei	19,102	19,553	19,752	479	496	470	22,66	25,36	23,79
5	Szászsebesi	11,481	12,5241	13,124	455	413	354	39,63	32,97	26,97
6	Segesvári	19,178	20,101	20,598	580	560	509	30,24	27,85	24,72
7	Selyki	16,781	18,077	18,989	625	558	554	37,24	30,871	29,12
8	Sinki	13,159	13,681	14,018	357	359	341	27,12	26,24	24,32
9	Kőhalmi	9,015	9,486	9,740	259	275	255	28,72	28,99	26,18
10	Szászrégeni	8,376	9,113	9,222	274	269	238	32,71	29,51	25,80
Összesen		155,492	164,318	169,004	4984	4852	4488	30,05	29,52	26,55

Ebből a táblázatból több érdekes dolog világlik ki. A szász nép szaporodása elég lassú, de ez köztudomású. Bárha a halálzási viszonyok elég jók, sőt némely helyen — szemben a magyarsággal — kitűnőek, a születések csekély száma miatt lassú a szaporodás. És amellett, hogy az 1890. évi adatokkal szemben, amelyek az élveszületések tekintetében tulajdonképpen az 1886—1900. évek átlagát foglalják magokban, — 1905-ben kilenc egyházmegyében nagyobb vagy kisebb, de némely helyen igen tekintélyes csökkenés mutatkozik, az egyetlen beszterceiben csekély emelkedés észlelhető. Az élveszületések itteni száma azonban nem csak hogy az országos átlag alatt áll s nem csak hogy el nem éri a szász-ság e 227. községének átlagát sem, hanem 1905-iki arányában a legkisebb az összes egyházmegyék élveszületési arányszáma között. Ez után következnek 1905-ben emelkedő irányban a sinki, seges-

vári, medgyesi, szászrégeni és kőhalmi egyházmegyék, míg az átlag felett felfelé haladva jönnek sorra a brassói, szászsebesi és selyki egyházmegyék, de a legmagasabb születési arányszámot mutató nagyszebeni egyházmegye is jóval alatta marad az országos átlagnak. Sajnos, hogy a 20—39. éves nők számához arányított élveszületési számot, az ehhez szükséges statisztikai alapadatok teljes hiánya miatt nem lehet bemutatnom.

Ha figyelembe vesszük, hogy a 10 egyházmegye itt közlött adatai mind földművelő falvakra vonatkoznak s egyetlenegy város sincs e helyek között és így azok a szászság tulajdonképpeni s főfoglalkozásában, az őstermelésben elfoglalt népesség népmozgalmának legfontosabb adatait képviselik, akkor még messzebb menő következtetések levonására is alkalmasaknak kell ítélni az adatokat.

Csak a beszercei egyházmegye adatait vizsgálva, ez egyházmegye 33 községéből éppen a leggazdagabbak mutatják fel a születésekből a legalacsonyabb arányszámot. Még feltűnőbb lesz a helyzet, ha azt vizsgáljuk, hogy mely községek azok, amelyek valamikor úrbéresek voltak s melyek azok, amelyek eredetileg s mindig 1848 előtt is szabadok valának? Éppen azok az ősi, szabad, s a régi beszercei disztriktushoz tartozó nagy községek mutatják a legalacsonyabb arányszámot a születésekben, amelyek vagyonság tekintetében is kimagaslanak. Meltzl számításai szerint 1865—1879. között e vagyonos községek élveszületési arányszáma csak 26,5‰ volt, a szegény úrbéres községeké pedig 35,3⁰/₁₀₀¹: az én számításaim szerint is a volt úrbéres községek 1900-ban 37,09⁰/₁₀₀-es arányszámot mutattak a szabad községek 22,70⁰/₁₀₀-es arányszámához képest.²

¹ Id. m. 282. old.

² Az úrbéres községek Meltzl id. m. függeléke 37—38. old. szerint Bilak, Csépán, Nagysajó (Grosschogen), Sz. Sz. László (Jakobsdorf), Árokajla (Kallesdorf), Kerlés (Kirieleis), Harina (Mönchsdorf), Sz.-Újfalu (Niederneudorf), Aranyos-Szent-Móc (Moritzdorf) és Sajó-Magyaros (Ungersdorf). E 10 községben 1900-ban a lélekszám 3936 volt, az élveszületések száma pedig 146. A beszercei egyházmegyéhez tartozó 23 szabad községben pedig a lélekszám 15,417-et, az élveszületések pedig 350-t tesznek. Az egyes községek népességének külön-külön való összeadása útján nyert ezen összeg nem egyez meg azon végösszeggel, amelyet az egyházi statisztika az 1900. évről a beszercei egyházmegyében kimutat. Ez okoz aztán oly nagy különbséget a ‰-ek számításánál.

De ugyanez a jelenség ismétlődik meg nagyjából a többi egyházmegyékben is, s a Barcaságnak gazdag egyházai a többi szabad, de kisebb egyházakkal szemben hasonló hátramaradást mutatnak a születési szám tekintetében. Ez egyházmegyének 14 községe közül csak háromnak volt 1905-ben 1000 leieknél kisebb népessége. De aránylag épp a legnagyobbak és leggazdagabbak születési arámra a legalacsonyabb. Feketehalom (Zeiden) 3086 lélekszámára csak 740 élveszületés, azaz $23,97^{0/00}$, Prázsmár (Tartlau) 2216 lélekszámára csak 37 élveszületés, azaz $16,69^{0/00}$, Keresztyénfalva (Neustadt) 1854 lelkére csak 46 élveszületés, azaz $24,81^{0/00}$ jut. Igaz, hogy Hóltövény (Heldsdorf) gazdag s népes községe (2243 lakos) a maga 60 élveszületésével ($26,76^{0/00}$) kivételt látszik képezni a szabály alól. De ennek a kivételnek dacára is biztosan megállapítható, hogy a Barcaságban — és máshol is, — éppen a kisebb s talán egyszersmind szegényebb községek mutatják a magasabb születési arányszámot, tehát a nagyobb gyermekszámot, így Veresmarion (Rotbach) 470 lakosra 12 születés ($25,53^{0/00}$), a volt úrbéres Sárkányon (Schirkanyen) 926 lakosra 32 születés ($34,55^{0/00}$) esik: e ténynek példája mindenekelőtt Volkány (Wolkendorf), ahol 1079 lélekre 40 élveszületés azaz $37,07^{0/00}$ esik. Már pedig ez az a község, ahol az 1883-ik évi Meltzl-féle felvétel szerint a 7199 hold összes községi területből 3521 a község, 415 az egyház tulajdonát képezi, ahol a szászok kezében van ugyan az egész földterület 99%-je, de ez sem tesz ki többet a magán birtokosoknál, mint az egész föleterület 50%-jét és így egy-egy parasztgazdaságra átlagban csak 6 hold jut, a többi barcasági falvak 10—20—25 hold átlagos birtokával szemben.¹

Ha ezek az arányszámok talán éppen az abszolút számok kicsinysége folytán nem igényelhetik a magok számára a szabályszerűség erejét, az összes 227 szász községből 1848 előtti úrbéres 72 községre vonatkozó számítások talán inkább megbízhatóbbak.

A 155 szabad szász községgel szemben a 72 úrbéres község feltétlenül szegényebbnek mondható. Mivel osztályhelyzet szerinti népesedési statisztika a különben mindig földművelő szászásra vonatkozólag nincs, ezt a közvetítő számítást kell igénybe vennem. Meltzl 1883-ban a 227 község szász népességének kezén levő magán földbirtokot 505,909 holdban mutatja ki. Ebből az összeg-

¹ Id. m. 334, 336, 338. és 344. old. és a függelék V. táblája (35. old.)

ből a 155 szabad községre esik 406,425 s a 72 úrbéres községre 99,484 hold.¹ Tehát egész számokban beszélve, a szabad községek szász népessége, magán földbirtokát tekintve, négyszeré vagyonosabb. De ma is tény, hogy a mindig szabad községek százsága régi jólétét megőrizte s azt fentartani is igyekeznek a volt úrbéres községek szász népességével szemben.

A 72 úrbéres község összes népessége — számításaim szerint — 1900-ban 37,740-et, 1905-ben pedig 39,022-t tett. Az élveszületések abszolút száma volt 1900-ban 1172, 1905-ben pedig 1099. Tehát 1900-ban 31,05⁰/₀₀, 1905-ben pedig 28,16⁰/₀₀.

A 155 szabad község összes népessége pedig tett 1900-ban 125,578-at, 1905-ben 129,972-t. Az élveszületések abszolút száma 1900-ban 3680, azaz 29,07⁰/₀₀ volt, 1905-ben pedig 3389, vagyis 26,07⁰/₀₀. Ez pedig azt mutatja, hogy a szegényebb, s földesúri jobbágyból lett szász parasztbirtokos ma is jobban propagálja fajai, mint azon fajtestvérei, kik mindenkor szabadok és függetlenek voltak.

Állítsuk most az egyházi statisztikából nyert fentebbi számokkal szembe az állami statisztika számadatait! Sajnos, hogy a népmozgalmi felvételeket itt felhasználnom nem lehet, — mert azok számadataiból a szászok aránya külön ki nem tüntethető. A népmozgalmi statisztika csak törvényhatóságokként mutatja ki az ág. evangélikusok arányát, nem pedig községenként, így aztán a szászok növekvő vagy csökkenő számát nem lehet az állami népmozgalmi statisztikából megállapítani, mert hisz csak a már említett 227 szász községben esik össze az ág. év. felekezet a szász nemzetiséggel. De kitűnik a szászok aránya a népszámlálási statisztikákból, hol községenként tüntetnek ki a vallásfelekezetet, sőt a nemzetiség is, bár ez utóbbi: a német még nem mindig jelöli az evangélikus szászot. Mivel a románok adatait óhajtom összevetni a szászokéval, a három legutóbbi népszámlálás adatait hasonlítom össze, s amíg eltértek eddig követett elvemtől, amely az élveszüle-

¹id. m. függelék 36. és 38. old. — Sajnos, hogy újabb adatok nem állanak rendelkezésemre. A Jekelius által készített nagyobb szabású munkát, mely a *Siebenbürgisch—Deutsches Tageblatt*ban az 1905. és 1906. évben jelent meg, még nem kaphattam meg. A Siegmund-féle gyűjtés pedig, amely *Über Veränderungen in der Grosse des sächsischen Grundbesitzes* című dolgozatban van, nem teljes; táblázatában (*Volksgesundheit*. IV. évf. 1905. 1—10. old.) csak 129 község adatai foglaltatnak.

téseket vette mindenkor figyelembe, s a szászság és a románság számában 1880—1900 közötti változást kutatom: a 227 községben az ág. evangélikusokat mindenkor szászoknak veszem, a gör. kel. és gör. kát. felekezetet pedig a románokkal azonosítom.

Az 1900. évi népszámlálás a Királyhágóntúli németek (nem szászok) szániát 203,338-ban állapítja meg. E számból Siegmund számításai szerint az összes ág. év. erdélyi szászok száma legfeljebb 193,294-et tesz.¹ Ezzel szemben az egyházi statisztika 1900. dec. 31-ére a szászság egész számát 216,225-nek mondja.² Igaz, hogy az egyházi statisztika nem a jelenlevő népességet, hanem az egyházközségek tagjainak számát, tehát az egyházjogi népességét tünteti fel. Az egyházi kimutatás és a Siegmund számítása között tehát elég nagy az eltérés; más kérdés, hogy melyik számítása a helyes, amit itt eldönteni persze nem lehet; de bizonyos, hogyha a jelenlevő népességet kutatja valaki, úgy inkább az állami statisztikára fog támaszkodni.

De nem is az egész szászság száma fontos e helyen. A 227 község népességének száma s annak 1880—1900 közti változása a fontos. Az állami statisztika alapján e 227 község szász népessége 1880-ban 142,999-et tett; egyházi statisztika ez évben nem kelt, így egyházi adatokkal összehasonlítani e számot nem lehet 1890-ben az állami statisztika alapján Siegmund 148,008 szász számol össze, az én számításom pedig, az egyházi statisztika alapján 155,492-t; ez utóbbi tehát — miután nem a jelenlevő népességet mutatja — 7484-gyel nagyobb népességet tüntet fel. 1900-ban az állami statisztika szerint 153,315, az egyházi szerint pedig 169,004 a szászok száma, ami újból 15,689 lélek különbséget mutat az egyházi statisztika javára.

Az állami statisztikában a szászok 1880. évi 142,999-es számával szemben a 227 község román népessége 85,970-et tett, tehát a szászság 57,029 főnyi többséggel rendelkezett. 1890-ben már 148,008 szász áll 92,270 románnal szemben, ami a szászság 1880-ik évi számbeli többségét még csak 1291-gyel csökkentette, de 1900-ig a szászok száma csak 5307-tel nőtt 153,315-re, míg

¹ *Statistisches Jahrbuch der ev. Landeskirche* etc. IX. évf. (1901.) 89. old. A diaszpórák nélkül ez a szám 212,583-at tesz.

² Id. tanulmánya a *Volksgesundheit* 1904. évi II. folyama 97—98. és 121. old.

a románok száma 16,967-tel gyarapodott 109,237-re; így a százság javára létező különbség is 44,078-ra csökkent le.

A szaporodás mértékét jobban tüntetik fel a relatív számok. Ezek szerint a százság 1880-tól 1890-ig 5009 lélekkel, azaz 3,58%-kal szaporodott, a románság pedig 6300 lélekkel, vagyis 7,33%-kal. 1890-től 1900-ig pedig a százság csak 5307 lélekkel, azaz 3,59%-kal gyarapodott, a románság ellenben 16,967 lélekkel, vagyis 18,39%-kal.¹ Igaz, hogy e relatív számoknak egy nagy hiányuk van: az, hogy nem a természetes szaporodást mutatják, ami ha már a szaporodásról van szó, a népesedés kérdéseiben teoretice döntő, hanem magokba zárják a beköltözés által okozott növekedést s a kivándorlás okozta veszteséget is. A pluszt és mínuszt pedig különválasztani s a különbözetet megállapítva, a természetes szaporodás kvótájára visszamenni ez adatokból nem lehet. Ezért nem lehet azután e számokból oly vigasztalannak látni a százság jövő sorsát, mint némelyek — köztük épp Siegmund — csak e számok alapján gondolják, bár nem lehet tagadni, hogy köztudomás szerint vannak oly adatok, amelyekből a százság lassú szaporodásának tényét kétségen kívül meg lehet állapítani.

Itt azonban van egy kérdés s ez az, ami tulajdonképpen feleletre vár.

Tény, hogy a 227 százs községben a százs faj és a vele összeeső ág. ev. felekezet lassú arányban szaporodik, de tény ugyanakkor, hogy ugyanazon 227 községben a román faj és a vele összeeső gör. kel. és gör. kat. vallás az előző fajnál és nemzetiségnél gyorsabban szaporodik. Tény az, — bár ily irányú statisztikát nem tudok rendelkezésre állítani a románság oldaláról, — hogy a százsok és ág. evangélikusok élveszületési arányszáma jóval alacsonyabb a románságénál, illetve a görög keleti vagy görög katolikus felekezeténél. Ha csakugyan igaz, hogy két faj, azaz nemzetiség és két felekezet ily különböző arányokat mutat és mutathat fel a népesedésben, akkor mi az, ami a népesedés ily különbözőleg végbemenő arányaiból egyedül és tisztán a faji jelleg, illetve a vallás különbségének, a nemgazdasági faktoroknak javára írható?

Elébe vágnék a tárgyalás logikus menetének, ha most akarnék erre a kérdésre feleletet adni, amikor a megelőző fejezet szám-

¹ Siegmund id. dolg. 127. old.

adataiból sem vontam még le a következtetéseket. Más fejezetben lesz feladatom a tények elméleti indokolását nyújtani; itt csak — amennyiben ez t. i. már lehetséges volt — a tények statisztikai megállapítására szorítkozhattam.¹

¹ Megjegyzem, hogy hasonló terület, mint a szászoké és a románoké, a nemgazdasági faktorok okozta és statisztikailag kitéphető tagozódás vizsgálatára van más is Magyarországon. Talán elsősorban érdekelheti a kutatót a baranyai reformátusok s a hontmegyei lutheránusok lassú szaporodása, ezek praktikus neomalthusianizmusa: az egy-, illetve két-gyermekrendszer. A baranyai viszonyokkal már is kiterjedt irodalom foglalkozik, s helyén való volna egy országos statisztikai felvétel is az egy-gyermekrendszer elterjedésének megállapítása céljából. A baranyai reformátusok „egyké”-jének adatait Baranya vármegye megbízásából most dolgozza fel Buday Dezső egyetemi magántanár, ki szíves volt adatai egyrészét nekem is rendelkezésemre bocsátani. Ezek azonban a helyi viszonyokkal nálam jobban ismerős feldolgozóra várnak.

B) *A népesedés új elmélete.*

Az elmélet alapjai.

Az élveszületéseknek a gazdasági alapon végbemenő társadalmi osztálytagozódásnál bemutatott hat éves statisztikai átlagos adatai azt a szabályszerűséget igazolják, hogy Magyarországon egyfelől magasabb az anyagi termelésben résztvevő társadalmi rétegek élveszületési arányszáma, mint az anyagi termelésben részt nem vevő rétegeké, másfelől pedig, hogy az anyagi termelésben részt vevő rétegek között is magasabb a gazdaságilag önálló, vagyis birtokos elemek születési arányszáma, mint a gazdaságilag nem önállóké, vagyis birtoktalanoké. Ha azonban az anyagi termelésben résztvevő rétegeket két csoportba osztjuk: az őstermelésben és az iparban résztvevők csoportjára, úgy az őstermelés gazdaságilag önálló és nem önálló elemei erősebb születési aránnyal tűnnek ki az iparban résztvevő, gazdaságilag független, vagy függő elemek felett. Ámde amíg az őstermelés birtokos elemei erősebb születési arányt mutatnak az őstermelés birtoktalan, proletár elemeinél, addig az ipar birtokos elemei, a burzsoázia születési aránya mögötte marad az ipari proletariátus születési arányszámának. Viszont azonban, ha az őstermelés birtokos és birtoktalan osztályát — ahol ez a megkülönböztetés külső kritériumok alapján egyedül vihető keresztül — gazdaságilag erősebb és gazdaságilag gyengébb elemekre választjuk szét, így az őstermelés birtokos osztályának — az itt a haszonbérelőknél mondottak miatt egyedül irányadónak vehető 1901—1905. évek átlagában — gazdaságilag erősebb elemei éppenúgy hátramaradnak a gazdaságilag gyengébb elemek mögött a születési arányszám tekintetében, mint az őstermelési proletariátus gazdaságilag erősebb elemei a gazdaságilag gyengébbek mögött. Pláne az őstermelés birtoktalan osztályánál érezhető leginkább a nagy különbség a gazdaságilag erősebb és gazdaságilag gyengébb elemek születési arányszámában.

Ha a foglalkozások alapján — ami különben is statisztikailag egyedüli kiindulási pont volt és lehetett a népességnek és népesedésnek az osztályokká tagozódás alapján eszközölt vizsgálatánál — s legalább is a foglalkozási főcsoportokra vonatkozólag nézzük a születések arányszámait, úgy az őstermelésben a birtokos osztálynál a születési arányszámok progresszíve csökkenő arányban következnek egymásután a kertészeknél, középbirtokosoknál, haszonbérloknél, kisbirtokosoknál és az egyéb őstermelőknél, míg aztán a nagybirtokosoknál e születési szám lesülyed a legalacsonyabb, az őstermelési proletariátusnál nem is ismert színvonalra. Az őstermelési proletariátus körében pedig a majorosok, a gazdasági cselédek, a gazdasági munkások jönnek sorban a születési arány csökkenését tekintve s a kisbirtokos-napszámosok, az őstermelés proletárrétegének legerősebb s földbirtoka alapján külsőleg még a birtokosokhoz számítható eleme itt is aránylag épp oly alacsony születési arányszámmal bír, mint a birtokos osztálynál a nagybirtokosság.

Az ipar és forgalom birtokos osztályában — figyelmen kívül hagyva a bányászatot — a születési arányszám az önálló iparosoknál a legnagyobb, a kereskedelem önálló elemei állanak a középben s a közlekedésnél száll le az arány a legalacsonyabb színvonalra. Az ipar és forgalom birtoktalan osztályában pedig a bánya- és kohómunkások, a közlekedés, a tulajdonképpeni ipar segéd- és a közszolgálat szolgazemélyzete, valamint a napszámosok mutatják a születési szám csökkenésének progresszióját, hogy aztán az a kereskedelem és hitel segédzemélyzeténél és a házicselédekénél a proletariátus — egyedül a házicselédeket tekintve pedig a birtokososztály — körében nem ismert alacsony fokra sülyedjen.

Amíg a birtokos osztály 24 csoportjából — figyelmen kívül hagyva a haszonbérlok és a bányavállalkozók csekély abszolút számot, így következtetésekre elég alapot nem nyújtó csoportját — csak 4 mutat emelkedést az 1900—1905. évek között a születési arányszám tekintetében s ez a négy csoport a nagybirtokosok és a tulajdonképpeni iparból a borbélyok, a kőművesek és a könyvnyomdászok csoportja, addig a birtoktalan osztály 29 csoportjából 14 mutat ugyan csökkenő tendenciát, de a születési arányszámnak a 6 év közbeneső esztendői alatt való nagyobb hullámozása folytán az esetek túlnyomó részében ez a hat évi átlag is magasabb, mint az 1900. évi, a vizsgálat kezdetét alkotó arányszám. A többi 15

és pedig ipari foglalkozásnál a születési arányszám elég magas arányokban emelkedik, ami — mint már erre rá is mutattam — az ország iparosodásának s ezzel együtt járó tökekoncentrációnak világos bizonyítékát szolgáltatja.

Az anyagi termelésben részt nem vevő elemek közül az értelmiség körében a magántisztviselők születési arányszáma magasabb a polgári és egyházi közszolgálat és a szabad foglalkozások tulajdonképpeni értelmiségénél, viszont a magántisztviselőket tekintve is magasabb az arányszám a mezőgazdaság tisztviselői körében, mint — a bányászati tisztviselőket kivéve — a többi magántisztviselőknél. Egyébként a közszolgálat díjnokai és a tulajdonképpeni ipar tisztviselői kivételével — amely utóbbiaknál az iparosodás általános tényének s ezzel együtt inkább annak tudható be a születési arányszám növekedése, hogy az e csoportba tartozó népesség 6 év alatt más foglalkozásokból való elvonás útján növekedett, nem pedig a foglalkozással járó nagyobb, természetes születési gyakoriság okozza a születési arányszám növekedését minden értelmiségi csoportnál állandóan csökken a születési arányszám.

A véderő népesedése olyannyira más körülmények által van meghatározva, hogy a többi osztályok születési arányszámait mellett figyelembe sem vehető, de ezért nem vehető figyelembe a legkülönbözőbb elemek konglomerátumát alkotó ismeretlen osztályhelyzetűek csoportjának élveszületési arányszáma sem.

Ami a házassági termékenység kérdését illeti, a birtokos osztályok arányszáma megelőzi a birtoktalanokét és az értelmiségét. A birtokososztályok körében is az őstermelés birtokos elemei magasabb, mint a burzsoáziáé, de viszont a birtoktalan osztályoknál is magasabb az őstermelési proletariátusé, mint bármely más proletárcsoporté. De amíg a birtokos osztály gazdaságilag erősebb elemeinek arányszámát a megfigyelés alapját alkotó abszolút számok csekélyége folytán megállapítani nem igen lehet, a birtoktalan osztályoknál világosan kiténik, hogy az őstermelési proletariátus gyengébb elemei: a gazdasági cselédek megelőzik a házassági termékenység tekintetében az erősebb elemeket: a kisbirtokos-napszámosokat. Legalacsonyabb az egész proletariátus körében a közlekedés, a kereskedelem és hitel segédszemélyzetének és a házi-cselédeknek házassági termékenysége s a napszámosok, akik a 20—39 éves nőkhöz viszonyított születési arányszám tekintetében a legutolsó helyek egyikére szorultak le, házassági termékenység-

göket tekintve még az ipar-forgalmi proletariátust is megelőzik s a közszolgálat szolgaszemélyzete s az ezzel egy színvonalon levő bányamunkások után, tehát az őstermelési proletariátus csoportjának legmagasabb arányszámát is idevéve, a negyedik helyre emelkednek fel.

Az értelmiség, a házassági termékenység tekintetében, a legutolsó helyen áll s benne az őstermelési tisztviselők megelőzik a tulajdonképpeni értelmiséget s ez az iparforgalmi magántisztviselők csoportját. A tulajdonképpeni értelmiség köréből a lelkészek és a tanítók s a községi tisztviselők állanak első helyen az átlag felett, a többiek mind az alatt következnek.

Ezekben az összefoglaló adatokban kétségtelenül bizonyos törvényszerűség nyilvánul. Ugyanazon osztályokban vagy rétegekben szabályosan ismétlődnek a népesedés jelenségei, a számsorok nagyban-egészben megegyeznek egymással az évek során át. Csak az a kérdés, hogy a törvényszerűség alapjául szolgáló okokra vissza lehet-e menni, vagyis ki lehet-e mutatni azokat a tényeket, amelyek a statisztikai adatok e törvényszerűségét mutatják? Egyedül csak e tények felderítése szolgálhat a népesedés elméletének alapjául, mert a statisztika csak a számsorokat tüntette fel s azok alapján még csak a törvényszerűség, a szabályszerű ismétlődés állapított meg, de arról még szó sem volt, hogy mi az oka annak, hogy a népesség egyes osztályai és rétegei ilyen vagy olyan arányszámmal — és nem másféleképpen — szerepelnek a népesedés, illetve épp az elveszületések száma?

Feltétlenül ki lehet e tényeket mutatni, ha talán a taxatív felsorolás nem is lehetséges. Ámde az itt közlött statisztikai adatok csak Magyarországra szólnak s ott is csak a közvetlen jelenre. Ez adatokból lehet ugyan a jövőre következtetni, de amint ezek az adatok nem fejtik meg más államok népesedésének törvényeit, épp oly szükségképpen állanak attól távol, hogy rajtuk lehessen felépíteni a múltat, a jelent és a jövőt egyaránt uralma alatt tartó népesedési törvényt. Csak Magyarországra és ott is csak a jelenre lesz tehát teljesen érvényes az adatokon felépült elmélet: minden más helyre s minden más korra érvényesnek tartani azt, csak a hasonló viszonyok megengedte összehasonlítás folytán lehet, de ekkor is pontosan meg kell állapítani azt a kört és azt az időpontot, amelyben és amikor az elmélet szintén érvényesnek mondhatja, nehogy az általánosítás merész következtetésre ragadhasson.

1. Malthus elméletének egyoldalúsága.

Az elmélet ezen elég szűk körre és időre szorított érvényességének hangsúlyozására feltétlenül szükség van akkor, amidőn a népesedési elmélet irodalma nagy részben még ma is a Malthus teóriájának egyenes és közvetlen hatása alatt áll. Ez a teória pedig a lehetőség nem empirikus tényeinek körét összezavarván a pozitív szükségszerűség szférájával, merészen állítja azt (alig ismervén el a kivételek óriási tömegét), hogy „a népesség mindig növekszik ott, ahol az élelmiszerek gyarapodnak”. Ez az elmélet egyfelől minden korra és gazdasági rendre, minden államra és minden népességre érvényes törvényt állít fel, másfelől pedig a jelenre is kivételt egyáltalán nem ismerő szabályokat ad. Már pedig ha a népesség szaporodására elsősorban befolyással az élveszületések bírnak s egyenlő halálozási arány mellett bizonyára ott nagyobb a szaporodás, ahol több az élveszületés, — akkor a népesség osztályokba tagozódásánál is kivétel nélkül abban az osztályban kellene több élveszületésnek lennie, amelynek gazdasági eszközei közül az élelmiszerek jobban gyarapodtak. De mivel ennek a kimutatása nehéz, talán úgy lehetne formulálni ezt a Malthus-féle tételt, hogy abban az osztályban lesz nagyobb a születések száma, amely osztálynak gazdasági eszközei, — amelyek útján a mai pénzgazdaságban élelmiszert szerezhet, — azaz vagyona nagyobb, vagyis amely osztály gazdaságilag erősebb.

Az anyagi termelésben részt vevő birtokos és birtoktalan osztályra vonatkozólag megáll ugyan a magyarországi statisztika adatai alapján a Malthus-féle elméletből leszűrt ama tétel, hogy a gazdaságilag erősebb, tehát birtokos elemek születési arányszáma nagyobb, mint a gazdaságilag gyengébb elemeké, tehát a proletariátusé, de behatóbb vizsgálat alapján az is kitűnik, hogy a birtokos osztály erősebb elemeinek születési aránya is visszamarad az ugyanezen osztály gyengébb elemeinek születési aránya mögött, aminthogy a proletariátus gazdaságilag erősebb rétege is ugyanezt a visszamaradást mutatja a gazdaságilag gyengébb réteggel szemben. Mi fejt meg ennek a ténynek az okát? Semmiképpen sem a malthusi elmélet, amely apodiktikus kijelentésével elvágja az útját is annak, hogy a teória tételével szemben kivételnek látszó ezen eset magyarázatát adni lehessen.

Malthus elméletének egyetlen egy igazsága van, az, amit mindenki igaznak ismer el, hogy t. i.: az összes organikus fajoknak, tehát a népességnek létezése is a létfenntartás eszközeinek mennyiségétől függ. Ez folyton emlegetett közhely, amelynek értelme csak az, hogy az in abstracto határtalan szaporodási képesség elé korlátot vetnek az illető faj létezésével szemben ellenséges módon nyilvánuló természeti jelenségek. De ezek nem egyedül az élelmi szerek hiányában állanak. Így azután minden faj számbeli tényleges összege egyfelől a saját szaporodási arányszámának az eredménye, másfelől pedig ama számnak, amely a faj létezésével szemben ellenséges és a fajjal szemben győztesnek maradó körülmények számbeli arányát mutatja. Minél magasabb ezek aránya, vagyis a megsemmisülési kvóta, annál nagyobbak kell lennie a szaporodási arányszámnak is, hogy az illető faj fenmaradhasson¹.

Ez olyan igazság, amelyet indokolni merőben fölösleges. De ezt az igazságot kimondotta már, vagy még többször sejtette a tényekből folyó következtetéseiben a népesedés Malthus előtti irodalma, úgy, hogy — amint Dühring csípősen meg is jegyzi — „ezen ideának világra hozása végett nem is kellett az angol papra várni”².

Ez az, ami igaznak marad meg mindenkor Malthusból. Csak-hogy ő e feltétlenül igaz s bizonyításra nem szoruló tény, amely minden organikus faj létezésére vonatkozik, megszorítás nélkül átvitte az organikus fajok s köztök épp az ember, a népesség szaporodására s azt a lehetőséget, amely a szaporodás végső határát mutatja, a szigorú törvényszerűség pozitíve érvényes tételévé alakította. Malthus nem is számolt azzal a ténnyel, hogy a létfenntartás eszközei periodikusan gyorsabban szaporodhatnak, mint a népesség, csak azzal, hogy a népszaporodás nem mehet túl a létfenntartás eszközei, vagy szerinte az élelmiszerek adta határokon. Mivel pedig csak a népességet, mint egészet vizsgálta s annak a gazdasági feltételek különbözősége folytán elkülönült rétegeit nem ismerte, vagy nem is akarta ismerni, elmélete a népesedés amaz egyszerű tapasztalati jelenségét sem fejté meg, hogy miért alacsonyabb a születések száma épp azon rétegeknél, amelyek nagyobb

¹ V. ö. Kühlenbeck *Natürliche Grundlagen des Rechts und der Politik*. Ein Beitrag zur rechtsphilosophischen und kritischen Würdigung der sogenannten Deszendenztheorie. Eisenach és Leipzig. (Évszám nélkül.) 40—41. old.

² *Cursus der National und Socialökonomie* etc. 1873. — 121. old.

lehetőséggel bírnak több utód eltartására? De ezt a problémát Malthus nem is fejtheti meg, mert homlokegyenest ellenkező ezzel az a teorema, amelyből kiindult s amelyet népesedési elmélete vezérelvéül állított fel.

Nyilvánvaló, hogy a népesedés és épp a születések kérdésében egyáltalán nem lehet a gazdasági tény: az élelmiszerek tömegét vagy — ami ezzel egyet jelent — a vagyoni erőt oly jelentőséggel felruházni, mint Malthus teszi. A nagyobb vagyoni erő általában véve csak több utód eltartására ad lehetőséget, de nem vonja maga után szükségszerűleg több utód létezését is. Ahol még leginkább érvényesül az élelmiszerek nagyobb tömegének a népesség szaporodására való befolyása, az az agrár államok parasztságának házasodása: de a házasság a születések s a népszaporodás kérdésében csak közvetítő szereppel bír, amennyiben a törvényes születéseknek — tehát a születések nagyobb részének — előfeltételét alkotja, de a nagyszámú házasságkötést nem szükségképpen és nem kivétel nélkül követi a születések nagyobb száma is. A terméseredmények jósága, amely az olcsó gabonaárakat vonja maga után, az ország parasztságának, vagy általán a népesség gyengébb rétegeinek házasodási kedvét emeli, alkalmat nyújt az olcsóbb megélhetés folytán a házasságkötésre és a következő évben az új házasságot kötő elemektől származó születéseknek egy, esetleg rosszabb termést követő évvel szembeni nagyobb száma világosan mutatja a jó termés utáni nagyobb házasodási kedvet. Azonban ez még magában nem mutatja azt, hogy a parasztság körében kötött régebbi s még utódok létrehozására alkalmas házasságokból a jó termés után szintén nagyobb számú születések erednének; pedig a régebbi házasságokra is bizonyára van hatása a jó termésnek: az élelmiszerek tömege e házasságok háztartásában is gyarapodott, vagy legalább is olcsóbbá lettek a föld termékei, amelyekre nélkülözhetetlen szüksége van a paraszt embernek is. Ámde maga a statisztika is elismeri — pedig ez általánosít és a népességet nem bontja fel osztályaira a népmozgalom vizsgálatánál, — hogy a terméseredményekből pontosan nem igen lehet következtetni a születési arányszám csökkenésére vagy növekedésére, mert a terméseredmény gazdasági tényétől teljesen független okok is befolyásolják a születési arányszám hullámlását. Nem kell másra utalnom, mint a politikai eseményekre, melyek közül első tekintetre a születések változásával összefüggésben lenni

nem is hitt tényeknek van ez arányszámra befolyásuk. Ki hinné pl. hogy az 1895 okt. 1-én életbe lépett polgári házasság intézménye is épp úgy befolyással bírt a születések alakulására, mint az 1889. évi VI. t.-c., a véderőtörvény, vagy az 1903. és 1905. évi parlamenti obstrukció? Az első esetben a parasztnépnek a polgári házasság intézményétől kezdetben igen sok helyen nyilvánult idegenkedése átmenetileg leszorította az évtized második legjobb termése utáni év születéseinek arányszámát, a második esetben pedig a véderőtörvény szorította meg a jogilag házasságkötésre képes egyének számát s nyomta le átmenetileg a születések arányát is, az utolsó esetben pedig a sorozásnak elhalasztása és a kiszolgált katonák visszatartása járt hasonló eredménnyel.

Itt tehát nyilvánvalóan a gazdasági tényéktől független, vagy legalább is olyan okok szerepelnek a népesedés menetére befolyással bíró okokul, amelyeknek semmi összefüggésük sincs ama gazdasági tényekkel, amelyeknek máskülönben tagadhatatlanul van hatásuk a népesedés menetére. Ha pedig a statisztika általánoságban mozgó kimutatásai szerint is gyakorolhatnak a népesedésre befolyást az ilyen tényezők, akkor bizonyára még más és még változatosabb tényezők szerepe lesz nyilvánvalóvá, ha a népesedés lényeiben nyilvánuló szabályszerűségek az osztálytagozódás alapján vizsgálhatók. És hogyha az egyes osztályok körében a gazdaságilag erősebb elemek születési arányszámának a gyengébb elemekkel szemben való hátramaradása a Malthus-féle egyedüli indokkal: a gazdasági javak tömege alapján való magyarázással diametrális ellentétben áll, akkor más s talán a gazdasági szférán is kívül eső tény útján való magyarázáshoz kell fordulni.

2. A népesedés, mint társadalmi jelenség. Az egyéni akarat szerepe.

A termelés eszközeinek magántulajdonán felépült mai kapitalisztikus társadalmi rendben a vagyonnak, amely nemcsak a termelési eszközök, hanem általában a javak és az azokra vonatkozó jogok, mint jószágforrások összegét jelenti, más és más a szerepe az osztálytagozódás szerint.

A termelésben résztvevő elemek közül a birtokos osztállynál e vagyon nagyrésze épp a termelés eszközeiből áll, a birtoktalan osztállynál pedig csak használati javakból, vagy oly termelési eszközökből, amelyek alárendelt jelentőséggel és szereppel bírnak a birtokos osztály kezén levő termelési eszközökkel szemben, s az

áltak szerzett s a termelési eszköz felhasználásán alapuló jövedelem: a járadék úgy nagyságára, mint az állandóságon alapuló biztosságára nézve is teljesen elveszti jelentőségét a birtokos osztályok járadéka mellett. A birtokos osztály kezén van a földbirtok és a tőke, jövedelme a föld- és a tőkejáradék; a birtoktalan osztály termelési eszköze legfeljebb egy néhány szerszám, mert ha a munkaerő s a munka — a föld természetes erején kívül — a társadalomnak egyedüli termelő ereje is, önmaga egyáltalán nem a termelés eszköze, mert nem jószág, nem anyagi eszköz. A birtoktalan osztály kivételes s a gazdasági harcban valóban jelentőség nélküli termelési eszközeinek járadéka nulla a birtokos osztály föld- és tőkejáradéka mellett, főjövedelme: a munkabér pedig sohasem oly biztos, oly állandó és birtokosa személyétől olyannyira független, mint a föld- vagy tőkejáradék.

Mivel pedig az egyes egyéni érdekeinek lehetőleg szem előtt tartásával, megvédelmezésével, sőt erősbbítésével igyekszik véghezvinni minden cselekedetét, s mivel gazdaságilag józanon csak akkor cselekszik, ha a lex minimi szem előtt tartja: a birtokos osztályhoz tartozó elemek józan és okos gazdasági törekvése is a vagyon: a föld, a tőke fentartására, esetleg újabb vagyონrészek megszerzésére fog irányulni. A birtoktalan elemek is igyekeznek a magántulajdoni rendben jogokat és előnyöket legtöbbször egyedül adó vagyon szerzésére. Csakhogy míg a vagyonszerzéshez juthatnának, addig a birtoktalan egyedüli keresetere: a munkára s annak bérére vannak utalva. Az ebből félretehető fölösleg oly csekély, hogy hosszú időt vesz igénybe a megtakarítás s ami vagyont megtakarítás útján szerezhetnek, az a legjobb esetben is csak fokozati eltérést mutat régebbi vagyónrészeiktől. Egy házacská, egy-két parcella föld, vagy egy néhány száz koronáról szóló takarékpénztári betétkönyv ez a vagyon, ezek közül pedig egy sem tőke, — még ha úgy hívná is a közönséges szóhasználat, — csak használati jószág ez, amiből mindig állott kicsiny vagyónuk, de ami a kapitális társadalomgazdaságtani s a kapitalizmus korában egyedül használható értelméről a legmesszebbre esik.

A vagyónnak a két osztály körében való ily nagy különbsége, s a vagyon szerzésére általában — ha nem is kivétel nélkül — irányuló törekvés, tehát a tisztán és egyedül gazdasági ok a maga hatását az emberi élet minden olyan jelenségénél érezteti, amely felett az embernek hatalma van, amelynek folyamatába:

előidézésébe vagy elkerülésébe az ember maga is beleszólhat. Ilyen jelenség-e a népesedés, a népesség változása? Nem minden nyilvánításában, de nagyrészen bizonyára ilyen. A meghalás ténye feltétlenül bekövetkezik az emberi szándékoktól és akarattól függetlenül, s ha a kor és az ellenállóképesség természetből adott különbsége kívül esik is az emberi akaraton, a vagyoni viszonyok s a legtöbbször ezen alapuló vagy ezzel karöltve járó műveltség és felvilágosodottság és így a társadalmi helyzet különbsége is befolyást gyakorol arra. Ez utóbbi társadalmi tények felett nincs ugyan az embernek, vagy csak kis részben van hatalma, e tényébe az ember beleszületik, de e tények világosan mutatják, hogy a társadalmi helyzet s annak alapja: a gazdasági tényezők mennyire gyakorolnak hatást a természeti tényekre is: azok bekövetkezését el nem háríthatják, de a bekövetkezés időpontját kitolhatják, avagy közelebb hozhatják. Épp így van a születéssel is: az, hogy születünk, természeti tény, de hogy születik-e valamely házasságból gyermek, s mennyi születik, már társadalmi, amelyre az osztályhelyzetnek, az ezt meghatározó gazdasági tényeknek s mellettük más nem gazdasági faktoroknak van behatásuk. Ezek determinálják az emberi akaratot, amely — sokszor talán mit sem tudva a tényezők befolyásáról vagy azok jelentőségét nem is mérlegelve, látszólag spontán, de valójában mégis e tényezők szigorú hatása alatt végzi ama tényeket, amelyek eredménye a születés. A természeti jelenség tehát — legalább részben — itt is társadalmivá lett, mert ama faktorok hatásának van kitéve, amely faktorok csak a társadalomban való éléssel jutnak szerephez és a társadalomban is csak a mindenkori gazdasági termelési mód adta keretek közt hatnak és működhetnek. De így van ez a népesedés közvetítő tényénél, a házasságkötésnél, sőt a vándorlásoknál is.

Oda jutottam tehát itt is, amely szempontból a kritikai részben a Malthus-féle népesedési elméletet megvilágítani igyekeztem, oda, arra az álláspontra, hogy a népesedés tényeit nem az emberben rejlő fiziológiai képesség: a szaporodás képessége alapján kell vizsgálni, hanem a tényleges szaporodás alapján. A kettő között pedig lényeges az eltérés: amott egy elvont, exakte meg nem mérhető tényezőről, a propagatív erőről van szó, amely tagadhatatlanul működik, de csak oly mértékben, mint azt a tényleges szaporodás: a születések aránya mutatja. Hogy pedig ama titokzatos erő miért nem oly mértékben lesz hatékonyá, mint ahogy

lehetne, annak oka épp a természeti tény (a fiziológiai, szaporodási képesség, a propagatív erő) és a társadalmi tény (a tényleges szaporodás, a születések aránya) közötti különbségben rejlik. Amazt a természet maga határozza meg, s adja meg az egyesnek bizonyos időbeli korlátok közt, testi egészséggel kapcsolatban vagy annak ellenére; korlátlan érvényesítése: a nemi ösztön kielégítése elé szintén maga a természet vet időbeli korlátot az új egyének világra jövetelét megelőző s a fogantatástól a bölcsőig terjedő idővel. Emezt pedig azok a társadalmi tények határozzák meg, amelyek az emberi cselekvéseket tartják uralmuk alatt. A képesség és az akarat mindig különböző két faktor, amint azt már régen kimutatta Sismondi,¹ ha nem vonta is le a különbségtétel összes konzekvenciáit, s nem fejtette ki, hogy a népesség szaporodása ugyan az akaratától függ, s az akaratban bírja korlátaikat is, ámde az emberi akaratot épp a társadalmi tényezők determinálják.

Ezeket a tényezőket kell tehát kikutatni ott és azokban az esetekben, amelyekben nem természetes, az egyesben rejülő okok szolgálnak a népszaporodás korlátaiként, hanem amelyekben a társadalmi tényektől befolyásolt egyéni akarat irányítja maga körében a népesedés menetét.

3. Az akaratelhatározásra hatással bíró tényezők.

a) *A gazdasági motívumok különböző hatása az osztályhelyzet szerint.*

Ha így az egyéni akaratban látja valaki a népesedés tényeinek magyarázását, úgy meg tudja érteni, miért múlja felül a gyengébb elemek születési aránya mindenhol az erősebbekét, s miért nagyobb az östermelés körében ez az arányszám, mint az iparban és a forgalomban?

Az egyéni akaratot, amely a születések arányát nagyobbítani vagy korlátozni képes, a birtokos osztálynál elsősorban s legátfogóbban a vagyon megtartásának, felosztása lehető elkerülésének, elaprózódása elmellőzésének vágya vezeti, még pedig korlátozó irányban. A birtoktalan osztálynál ellenben, amelynek vagyona úgyszólván csak használati javakból áll, ez a motívum nem hat ennyire korlátozólag, mert hisz ennek a vagyonnak öröklés esetén való

¹ *Nouveaux principes d'économie politique.* Magyar kiadás *A nemzetgazdaságtan újabb elmélete* címen. Budapest 1899. II. köt. 227. old.

felaprózódása sem jelenti még az anyagi helyzet oly mérvű roszabbodását, mint a birtokos osztálynál. A birtoktalan osztály tagjai, ha szert tettek is használati javakból álló vagyponra, még mindig rá vannak utalva a munkából származó jövedelemre: a munkabér akkor is fő jövedelmi forrásukat teszi, amelyet csak pótol az esetleg szerzett vagyon ehhez járuló jövedelme. De a birtokos osztálynál, ahol a jövedelmi forrást a járadék alkotja, a nagyszámú gyermek és így a nagyobb körre terjedő öröklés esetén az öröklésben résztvevő egyes anyagi helyzete szenved roszabbodást. Mennyire tartja és tarthatja szem előtt a családapa mindezeket a következményeket, az természetesen műveltségétől, belátásától, egyéni felfogásától stb.-től függ, de a szabály erejét nem érintheti az egyes esetekben mutatkozó azon kivétel, hogy a birtokos osztály egynémely tagjának is nagyszámú gyermeke van. Ebben az esetben csak azzal a ténnyel állunk szemben, hogy az illető a gazdasági tényeket talán nem mérlegelte annyira, mint osztályának többi tagjai szokták, vagy beletörődik abba a gondolatba, hogy gyermekei közül csak egyik vagy másik maradjon meg az ő osztálya körében, a többi pedig, mint nem az anyagi termelésben résztvevő osztályok tagja, személyes testi vagy szellemi munkája útján keresse meg a maga kenyerét, s munkabéréhez, fizetéséhez majdan pótlóul járuljon az öröklés esetén a birtok őt megillető részjáradéka.

Ezerféle változatban ez a tény tér vissza a birtokos osztálynál, amennyiben a gazdasági és szociális osztályhelyzetnek az utódok számára is lehető fentartása vagy épp javítása alkotja a vezérelvet az utódok világra hozása kérdésében. De meg ott van a családfő saját anyagi helyzetének lehető megóvása is, amelyet — még az utódok jövődöbeli életétől és anyagi helyzetétől is eltekintve — szintén mérlegel és számításba vesz minden józanul cselekvő individuum.

Éppen ezért nem tisztán a gazdasági és így szociális osztályhelyzetnek az utódok részére is való biztosítása és fentartása alkotja a birtokos osztálynak a körülményeket mérlegelő tagjai előtt az utódok világra hozása kérdésében a cselekvés zsinórmértékét, hanem ama sokszoros gazdasági tényekből alakúit s talán első tekintetre oly reális bázisnak nem is látszó, egyénenként éppen azért különböző nivó, amelyet „standard of life”-nak nevez a gazdaságtan. Az életmód ez, vagyis az anyagi és nem anyagi szükségletek kielégítésének már megszokott teljesítése, amely eltérést csak

felfelé: a jobb és bővebb, kényelmesebb és talán éppen azért nem is mindenkor inkább gazdaságos szükségletkielégítés irányában enged, de lefelé: a rosszabb és szűkebb, a megszorított és kényelmetlen szükségletkielégítés irányában való eltéréstől visszaretten és irtózik. És még akkor is, ha a gazdasági viszonyok adta szociális osztályhelyzet lesüljedést mutat a régi osztályhelyzettel szemben, nehezen szánja rá magát az egyes régi megszokott standardje alacsonyabb színvonalon való tartására; a régi standardét akarja fentartani s csak a gazdasági körülmények nyomasztó befolyása alatt fog hozzászokni, mert hozzá kell szoknia, az új, kevésbé kényelmes életmódhoz. Nagy lelki erő, önuralom, de józan, hideg számítás is kell az osztályhelyzet süljedése esetén a standardnek az új, alacsonyabb osztályhelyzethez való azonnali alkalmazásához.

A standard of life által gyakorolt szabályozó befolyás érezteti a maga hatását a birtokos osztályban az őstermelők közül a nagybirtokos és általában a gazdaságilag legerősebb elemek születési arányszámának alacsony voltában. Itt a járadék nagyságán alapul a standard magassága: személyes munkából származó jövedelem nem, vagy csakis kivételes esetben (paraszti nagybirtokosnál) járul e járadékhoz; ennek oly nívón való megtartását, amely a megszokott szükségletkielégítést nem csorbitja, kell összhangba hozni a gyermekszámmal. Viszont a standard magyarázza meg a birtokos osztály gyengébb őstermelő elemeinek nagyobb gyermekszámát: itt a gyermek neveltetése nem kíván oly nagy anyagi áldozatot s a felnövekedő gyermek már aránylag kis korában segítleg vesz részt a család munkájában; a járadék, amelyet a föld birtoka nyújt, nem oly nagy, hogy azt sokszor ne pótolhatná a személyes munka jövedelme: a munkabér, néha talán rá is van szorulva erre a kisbirtokos, kit csak birtoka, csak a név fűz a birtokos osztályhoz. Itt a gyermek keresetével emeli a standardét, vagy legalább is nem csökkenti, mert fogyasztását kis korától kezdve képes önmaga fedezni, sőt a család számára takarékoskodni is. Így aztán igazzá válnak Liebig szavai, hogy a földművelő számára a gyermek az isten áldását alkotja.

A magyar népmozgalmi statisztika alapján nyert arányszámok alapján nem is lehet más magyarázathoz jutni, amidőn a birtokos osztály őstermelő elemeinek népesedését meghatározó gazdasági tényekről van szó. Hogy a nagybirtokosok oly alacsony, a kisbirtokosok és kertészek oly magas születési arányszámot mutatnak

fel, azt gazdasági tényekkel másképp magyarázni nem lehet. Igaz, hogy kivételnek látszik, a haszonbérlókról nem szólván, a középbirtokosságnak, — amelyet én a külső tények alapján a gazdaságilag erősebb elérnek közé soroztam, — a kisbirtokosságénál magasabb születési arányszáma. Ezt gazdasági okkal indokolni talán kevésbé lehet, mint inkább más, a gazdasági szférán kívül álló tényezőkkel, amelyekre alább fordítok majd figyelmet.

Ugyanezen tények alapján lehet megmagyarázni, hogy a birtokos osztály tagjai közül az őstermelők születési arányszáma általában magasabb Magyarországon, mint a polgári birtokos elemké, a burzsoáziáé.

A városi élet nehezebb megélhetési viszonyai tükröződnek vissza a gazdasági tekintetben való vizsgálatnál a burzsoázia alacsonyabb születési arányszámain. Világosan mutatják a városi élet ily irányú átalakító hatását épp azok a polgári foglalkozások, amelyeket kizárólag, vagy nagy részben csak a városokban üznek. Az önálló iparosok és kereskedők tekintélyes része városban lakik, de elég nagy számmal találtak falun is, a falusi élet olcsósága, igénytelenebb volta, standardjének alacsonyabb színvonala felemeli a születési arányszámot s a falun élő iparos és kereskedő elem életmódjának alacsonyabb színvonala az — összes iparos és kereskedő elemeket tekintve, — aránylag magasabb születési számban jut kifejezésre, mint a közlekedés tisztán városi, vagy vidéken is inkább városias életmódú foglalkozása.

Az önálló iparosok születési arányszámának nagyobb kilengéseket mutató hullámzása, s általában csökkenő tendenciája a gazdasági átalakulással jár karöltve; ez az átalakulás pedig Magyarországon is a kapitalizmus felé való erős fejlődésben nyilvánul, ezzel összefüggésben van az önálló elemek alsóbb szociális rétegbe való lesüllyedése, ami az 1900. évi alapszámhoz: a 20—39 éves nők számához képest állandóan csökkenti a születési arányszámot; de ugyanezt eszközi a kivándorlás is, amelynek útján nagyrészt az önálló kisiparos-réteg veszt el tagjait. Mivel pedig a népmozgalmi statisztika mind e változásokat, a szociális differenciálódásban végbement átalakulást figyelembe nem veszi, a burzsoáziának öt—hat vagy több év múltával megfigyelt születési arányszáma nem fogja fedni a valóságadta arányszámokat, csak az osztályhelyzet alapján a következő népszámláláskor eszközölt felvétel fogja újra helyrehozni — egyidőre legalább — a valóságtól ma

már hihetőleg eléggé eltérő számarányokat. A felületes szemlélet alapján természetesen nem lehet eldönteni, hogy az önálló iparoság körében miért van némely foglalkozás születési arányszáma oly mélyen az átlag alatt, más pedig oly magasan a fölött? A városi és falusi élet különbsége által okozott standard-különbség nem talál minden esetben. Az iparúzó népesség nem szerinti összetételével is lehet indokolni némely esetben egyik-másik iparág magas születési arányát, ahol t. i. önálló iparúzó nők nincsenek, vagy épp az alacsony arányszámot, ahol t. i. az önálló iparúzók éppen nagyrésztben a nők. De mindez nem fejt meg teljesen és egyszerre ezt a kérdést. Ha a gazdasági tények alapján így kielégítő feleletet adni nem lehet, más tényezőkhöz kell fordulni, amelyek a gazdasági okok hatókörébe bekapcsolódva, vagy azoktól függetlenül, azok mellett keresnek érvényesülést.

A birtoktalan osztálynál sem áll másképp a dolog, ha a születési arányszámnak a gazdaságilag erősebb elemeknél alacsonyabb és a gyengébb elemeknél magasabb voltát gazdasági tényezőkkel igyekezünk indokolni.

Az őstermelési proletariátus gazdaságilag erősebb elemei másfélszerte alacsonyabb arányszámot mutatnak, mint a gazdaságilag gyengébb elemek. Ez a standard fentartásának erős vágyával, a fentartás nehezebb vagy könnyebb voltával bizonyára összefüggésben van. Ámde a kisbirtokos-napszámosok körében a születési arányszám évenként előre haladó csökkenése és az a tény, hogy e réteg 6 éves átlagos születési arányszáma alig haladja meg a birtokos réteg köréből a kisbirtokosok 6 éves arányszámának felét, a kisbirtokos-napszámosréteg erős kivándorlásával is indokolható. Köztudomás szerint azoknak az elemeknek áll csak módjukban a kivándorlás útján remélt jobb gazdasági helyzetre szert tenni, amely elemek bizonyos kis vagyon alapján képesek a kivándorlás költségeit fedezni. A teljesen proletár-elemek, melyeknek semmijök e világon két kezök erején kívül nincsen, nem is vándorolhatnak ki. A kivándorlási statisztika azonban a statisztikai évkönyvekben nem mutatja ki a foglalkozás szerinti csoportosításban külön a kisbirtokos-napszámosok kivándorlását. Ott az őstermelési elemek kivándorlása csak 1. az önálló őstermelők és 2. a mezőgazdasági cselédek és napszámosok rovata alá van sorozva. Ámde mivel a foglalkozási statisztikából ismert külön megjelölés nélküli és különböző ágbeli napszámosok is külön van-

nak kitüntetve, s mivel az önálló őstermelők kivándorlása kb. csak 10, a mezőgazdasági cselédek és napszámosok kivándorlása pedig több, mint 50%-át teszi az egész magyarországi kivándorlásnak, egész joggal feltehető, hogy ez utóbbi nagyrészt éppen a kisbirtokos-napszámosok kivándorlásából rekrutálódik. Máskülönben nem is lenne megérthető a kisbirtokos-napszámosok nagyon alacsony hat éves átlagos születési száma s az évi arányszámnak emellett is folyton előrehaladó, de egyenletes, nagymérvű csökkenése.

Az őstermelés többi birtoktalan elemei: a gazdasági cselédek és munkások igen magas születési arányszámukkal tűnnek ki. Ez aztán újból megerősíti a gazdasági tényeknek: a megélhetés viszonyainak, a standard alacsonyságának, de viszont a felnövekedő gyermekek segítő részvételére való kilátásnak a születések szám-arányára gyakorolt befolyásáról fentebb, a birtokos osztálynál is mondottakat.

Az ipari proletariátus arányszámának az őstermelési proletariátuséval szemben alacsonyabb színvonalát ugyanaz a tény: a falu és a város közötti különbség indokolja, ami az önálló birtokos őstermelők és iparos elemek arányszáma közötti különbséget. De viszont a tulajdonképpeni ipar segéd munkásai egyes csoportjainak eltérő arányszámát, a végletekig magas és a csodálatig alacsony arányok okait megfejteni csak oly vizsgálat alapján volna lehetséges, amelyre — a tények alapos és beható ismeretével — a népmozgalmi statisztika alkalmat nem nyújt. A városi, vagy városias élet, a standard ezzel összefüggő magasabb volta az egyes főbb csoportok arányszámaiban is mutatja és érezteti a maga hatását, — hogy azonban a napszámosok arányszámának végtelenül alacsony voltát mi okozhatja, megfejteni csak e statisztikából, a gazdasági tények alapján szintén nem lehet. A házicselédek születési arányszámának alacsonysága e csoport nőtagjainak nagy számával áll összefüggésben.

Az emberi akaratot befolyásoló gazdasági motívumok szempontjából lehet épp azt mondani, hogy a proletariátus nem vet korlátot oly hamar gyermekei számának. Nála a standard megtartásának szaporodás-ellenes tendenciája nem jut érvényre oly nagy mértékben, mint a birtokos elemeknél. Nála hamarabb hiányoznak, semmint megvannak e gazdasági szempontból korlátozó motívumok. A nagy tömegek gazdasági helyzete akkor sem javul sokkal, ha azok tartózkodnak is az utódok nemzésétől, viszont akkor is csak

a régi nyomorult gazdasági helyzet marad az állapotuk, ha fajukat szaporítják. A proletárnak nem oly nagy gazdasági teher a nagyszámú család, mint a birtokos osztályok tagjainak. Az ő jövedelme nem a járadék, amelyet a vagyon nyújt, s amelynek megosztásától félni kellene: az ő munkabérét csak emeli idővel a felserdülő gyermekek ehhez járuló munkabére, melyet prémiumként tűz ki Marx szerint a kapitalizmus a proletariátus gyors és nagyarányú szaporodására. A birtokos osztály gyermekei felneveltetésének költsége nagy, a proletáré igen csekély s ha amott kárpótlás a a teljesített neveltetési költségekéért csak későn s akkor sem mindig következik be, itt korán s a költségeket honoráló mértékben térül vissza a tett neveltetési kiadás.

Már a római latinság is épp amiatt nevezte a vagyontalan, birtoktalan néposztályt proletariátusnak, mert — hite szerint — ezt „ad prolem generandam” rendelték az istenek, tehát — hogy úgy mondjam — szinte arra, hogy több gyermeket hozzon világra, mint a birtokos osztály. És ez a népréteg, amelynek Sismondi szavai szerint „szokása a vagyontalanság, fogalma a szegénységről az éhenhalás, oly gyakran kénytelen szenvedni a jelen fájdalmait, hogy nem is fél már ama jövőbeli fájdalomtól, amelyeket felesége vagy gyermekei fognak esetleg szenvedni”. Gazdasági okból mi javallaná neki tehát, hogy utódai szaporítását korlátozza, vagy hogy a házasságon belől ily szempontból tartózkodjék természetes ösztönének kielégítésétől?

De amint gazdasági ok — szemben a birtokos osztállyal — nem bírja rá a proletárt utódai számának korlátozására, éppen a gazdasági ok az, ami házasságkötésre indítja. Gazdasági okból a birtokososztály tagjai is kötnek ugyan házasságot, — az u. n. érdekházasság eléggé virágzó intézmény ott — de gazdasági tény az, ami a még gazdasági okból kötött házasságban is a birtokos osztály tagját utódai számának lehető korlátozására indítja. De viszont a birtokos osztály körében sokaknak a házasságtól való tartózkodása, ezzel együtt pedig a házassodás alsó korhatárának általában tapasztalt, s az idők folyamán progresszív kitolódása s a házassodási hajlam csökkenése épp a gazdasági tényben: a standard magasságának fentartásának, a megélhetés nehézségeiben, a család okozta költségekben stb. rejti magyarázatát. A proletárnál másképp áll a dolog: ő rá előny a házasság, mely több kényelmet és biztosabb élelét nyújt számára, mint a nőtlen élet, s még

ha anyagi kiadásokkal jár is, a nő munkájában, esetleg keresményében, gyermekei későbbi munkabérében a családi élet előnyei mellett is segítséget nyer háztartása nagyobb költségei fedezésére. És ez közös vonása — legalább a rendszerinti esetben — úgy az őstermelő, mint az ipari proletár életének.

Az értelmiség születési arányszámai alacsonyabb voltát épp így befolyásolják a gazdasági tények. Itt a jövedelem nem a járadék, mely a földbirtok, vagy a tőke kivételes megléte esetén is csak mellék-jövedelmet alkot, hanem a szellemi munka bére: a fizetés, honorárium vagy más néven szereplő munkadíj. Az apa standardját a gyermekek számára is megtartani, de e standardét önmaga részére is biztosítani képezi a családfő célját és józan törekvését. Mivel pedig a gyermekek neveltetése nagy költséget okoz, s a gyermekek munkájában és keresetében csak későn s nem is mindig található kárpótlást: korán fog korlátot szabni és szab is az értelmiséghez tartozó családfő gyermekei számának. A magasabb standard, a társadalmi állással járó anyagi kiadások, a gyermek neveltetési költségei s a többi gazdasági tényezőök így csökkentik le — a statisztikából szemmel láthatólag — az értelmiség születési arányszámát, melynek falusi életet élő elemei, a mezőgazdasági, erdészeti, bányatisztviselők, a tulajdonképpeni értelmiségből pedig a lelkészek, néptanítók és községi tisztviselők a születési, illetve a házassági termékenységi arányszám tekintetében jóval megelőzik a városi elemeket.

A véderő tisztviselőinél a gazdasági tényező szintén ily szerepet játszik, de mivel itt a házassági óvadék letétele a házasodást magában véve is korlátozza, a népszaporodás kérdésében teljesen különleges téren fekvőnek kell ítélni a véderőt.

Azt hiszem, hogy a népszaporodás, illetve ennek tipikus jelenségei, a születések tekintetében befolyást gyakorló gazdasági okok hatása a fentebbiekben elég világos magyarázatot nyert. Csak egy fenmaradt kérdést kellene még megfejtetni. Ez pedig az, hogyha a születések kérdésében állandónak mondható az a jelenség, hogy a gazdaságilag gyengébb elemek mindenkor magasabb születési arányszámot mutatnak, mi fejt meg az ezzel ellentétben lenni látszó ama tényt, hogy a birtokos osztály egészben véve mégis magasabb születési arányszámot mutat, mint a birtoktalan osztály, bár mindkét osztály alkotó elemei különválasztásakor más lesz a helyzet s a birtokos és birtoktalan osztályban egyaránt

a gyengébb elemek oldalára tolódik a nagyobb születési arányszám!?

Pontos és beható vizsgálat s a két osztály alkotó elemei nem es korszerinti összetételének teljes ismerete volna szükséges e kérdés megfejtéséhez. Azonban anélkül is nyilvánvaló, hogy a birtokos osztályban az őstermelés túlnyomó számmal van képviselve, s a burzsoáziát jóval felülmúlja lélekszámára nézve. Az őstermelő birtokos elemek születési számaránya pedig mindig magasabb a burzsoáziáénál és így ez emeli fel magásra az egész birtokos osztály születési arányszámát. A birtokos osztály többi alkotó elemei már nem a vidéken, hanem a városban élöket foglalják magokban: s ezek arányszáma jóval alacsonyabb, sőt alatta marad az ipari proletariátus arányszámának is, azonban ez elemek alacsonyabb létszáma s születési aránya sem csökkentheti oly nagy mérvben az egész birtokos osztály születési arányszámát. A birtoktalan osztályban viszont az őstermelés proletariátusa csak kevéssel múlja felül lélekszámára nézve az ipari és a hozzá tartozó másféle proletariátust, s a városi proletariátus elég magas, de az őstermelőivel szemben mégis alacsonyabb arányszáma így nem emelődhetik oly magasra az őstermelési elemek nem oly túlnyomó lélekszáma folytán, mint ez a birtokos osztálynál az őstermelési birtokos elem túl nagy száma folytán történik. Persze, hogy más volna a birtokos és birtoktalan elem születési arányszáma, hogyha a kisbirtokosok 50 holdon alóli birtokkal bíró s így valójában legtöbbször proletároid tömege is a proletariátushoz lett volna számítható; de mivel a népmozgalmi statisztika a kisbirtokosoknak a népszámlálási statisztikában 50 holdon felüliekre és 50 holdon alóliakra történt ketté osztását nem viszi keresztül s külön adatokat e két osztályra nem tartalmaz: ez nem volt megvalósítható, pedig hihetőleg épp ez a félig igen sokszor a proletársághoz közel álló réteg nyomja fel a birtokosok számarányát oly magasra.

b) Erkölcsi, vallási, lélektani és esztétikai motívumok. Ezek összeshívődése a gazdaságiakkal osztályhelyzet, faji és felekezeti különbség szerint.

Vannak azonban más a már ismertetett gazdasági okokon kívül eső oly motívumok is, amelyek hatással vannak a népesség szaporodásának menetét irányító emberi akaratra s ezek is első

sorban a születéseknél éreztetik a befolyásukat. Ámde ez a befolyás igen sokszor csak így teorétice választható ketté a gazdasági motívumok adta befolyástól, mert hisz az valójában amazzal karöltve, abba bekapcsolódva érvényesül. Ezek a motívumok igen számosak; taxatív felsorolások épp oly kevésbé lehetséges, mint a gazdaságiakénak.

Nitti azt mondja egy helyen, hogy valamely állam natalitásának megközelítően pontos megismerése végett nem szükség a születések statisztikai tényeit ismerni. Ha ismerem a valamely országban uralkodó szellemet, a morális elveket s tudom, hogy milyen az állam politikai és gazdasági alakulata, akkor előre is meg tudom mondani, még pedig teljesen biztosan, hogy mily befolyásoknak kell ott a népesedés kérdésében szükségszerűen érvényesülniök? ¹ Nem hiszem, hogy a Nitti felfogása a teljes igazságot tartalmazná s hegy ennyire lehetne általánosítani, még ha ő a maga igaza mellett Guyaut citálja is, akinek véleménye szerint a franciák elnéptelenedése tisztán és egyszerűen csak a morál kérdése. Mindazoknak a tényezőknél, amelyeket Nitti felhoz, megvan a magok hatása, csak hogy az osztályhelyzet szerint mindig különbözőleg érvényesül az. Már pedig véleményem szerint ez: az osztályhelyzet szerinti különbségtétel alkothatja egyedül, de aztán feltétlenül és mindenkor azt a bázist, amelyen szilárdan lehet elméletet építeni. Ez az a „punctum saliens“, amelyen az egész probléma sarkallik. Másképp nem lehet megoldani a népesedés ködös kérdéseit, de még közel sem lehet jutni azok megoldásához. Pláne egy oly fejlődő, még meg nem állapodott gazdasági haladású, de általános műveltség, gazdasági fejlődés stb. szerint is különböző fajokból összetett népességű államban, mint Magyarország.

A gazdasági tényezőknél felül működő eme tényezők nagyrészt erkölcsiek és lélektaniak. Az egyes osztályok erkölcsi felfogása, amely a nagy s hívő tömegnél a vallás által adott, kinyilatkoztatásnak hitt normák alapján épül fel, a népesség kisebb, de felvilágosultabb részénél pedig csak a társadalmi osztályhelyzet adta viselkedési módokban s az egyéni boldogság lehető biztosítását megengedő parancsokban jut kifejezésre, visszatükröződik a népesség szaporodásán is.

A hívő parasztnép a házasság intézményét isteni parancsra

¹ Id. m. 149. old.

viszi vissza, a házasság termékeny voltát, a nagy gyermekszámot isten áldásának nevezi s nem igen követ, mert hite szerint a vallás parancsaival jutna ellentétbe s büntetést vonna a saját fejére, oly malthusianista praktikákat, minők a magasabb társadalmi rétegekben otthonosak. Míg egyfelől gazdasági céljai jobb kielégítéseért korán nőszül, másfelől szabad utat enged a házasságon belől nemi szükséglete kielégítésének is : neki a mindennapi táplálék is legtöbbször csak élvezet, amely mellett nem kicsinylendő társ a nemi ösztön kielégíthetése. Mi vinné őt magasabb élvezethez? Nevelése? Vagyona? Műveltsége? Dehogy. Az iskolában ha tanították volna is valamely magasabb emberi életcél ismeretére, minden ily vágyát letöri az élet, a keserves, nyomorúit küzködés. A betevő falatért, a napi kenyérkéért vívott harc pedig: még a kivételes szellemekből is kitörli a beléjük szorult ideáлизmust. Miféle ideáлизmus is szűrődhetett volna le a parasztproletár műveltség nélküli lelkületében? A fiatalabb korban a játék, majd a tánc, az alkoholos környezet korcsmai szórakozása s néha a durva legénykedés, mely verekedéssé fajul, gyűjti össze mindazon szabad erőket, amelyek munkával elfoglalt idején kívül keresnek magoknak utat és érvényesülést; de ha ezeken a szórakozásokon túl van már kora következtében, a házasság révében talált élvezetének mi okból is szabna korlátokat? Ad neki más magasabb élvezetet is a társadalmi rend? Megtanította őt vajjon műveltségre? Ismer a falu tornyán vagy a közeli városon kívül nagyobb szerű dolgot is? Dehogy, dehogy. — A föld nyomorúit népe maradt mindmáig a parasztproletár, kinek morális felfogása s osztályának erkölcsi meggyőződése, de pszichológiája is a nagy gyermekszámot teszi a maga következményévé.

Az ipari proletár — nagyban-egészből — már nem oly hívő, mint a parasztnép. A szociáлизmus tanításaihoz könnyebben hozzáfér, tudása nagyobb, látköre szélesebb, s a paraszti proletáriátus konzervativizmusával szemben ő a gazdasági osztályok revolucionárizmusának s előre törtető haladó irányzatának a megtestesülése. Tudni vágyik valamit a világ létéről, keletkezéséről, a gazdasági élet törvényeiről, keresi a maga nyomorának előidézőjét s a kapitáлизmus fejlődési törvényeit a marxizmus szellemében bizony sokszor jobban ismeri, mint a középiskolát végzett ú. n. művelt elemek legtöbbször. Ekkor pedig tudatára ébred annak is, hogy mennyire eltér a vallás által adott moráltól a társadalom

uralkodó rétegének morálja, de jól tudja ám azt is, hogy önmaga nem fogja tudni átalakítani a világ arculatát. A marxizmusban rejlő tagadhatatlan gazdasági fatalizmus még erősebb kifejezésre jut meggyőződésében és társai ezt támogató hitében és reményességében. Nem a vallástól s a túlvilágtól vár mindent, földi szenvedései megváltását és megjutalmazását, hanem a mai társadalmi rend összeomlásától. Azt azonban tudja, hogy ez soká fog elkövetkezni, de meg van róla győződve lelke mélyéig, hogy ez ám be fog következni. De tudja azt is, hogy mi az az osztályharc. Ezt emlegeti tehát mindig, a harc egyedüli eszközeként, melynek útján siettetetheti a nagy debacle, a kapitalizmus összeroppanásának elkövetkezését.

És az ipari proletár lelkében végbemenő eme folyamat kifejezésre is jut a népesedés kérdésében. Ő nem a vallás parancsa alapján tesz eleget a házasságra lépésnek s az abból származó gyermekek száma korlátozásától való teljes tartózkodásnak. Ez tőle az esetek túlnyomó nagy számában távol áll. Ott, ahol a szocializmus még nem hódított tért, s ahol az ipari üzemnek a természeti véletlenektől függő volta annyira nem nyilvánul, ott nem a vallás morális és dogmatikus parancsa az irányadó. Nem tévedek talán, ha a bányászat munkásainak nagy szaporodásában — legalább a szocializmus által még meg nem hódított részére — a vallás hatásának is még jelentékeny részt tulajdonítok. De a többi ipari üzemek proletariátusa gyors és nagyarányú szaporodása elsősorban a vallási tényezőn kívül álló motívumok alapján magyarázható. A gazdasági helyzet nyomorúsága: a vagyongyűjtés nehézsége, a megtakarítás hosszadalmassága, a munkaszünetelés, a kereset változandósága a proletariátus lelkivilágában az elfásultság, a jövődőről való lemondás, a nemtörődés parallel eszmei tényeknek felel meg s lélektanilag épp oly kevéssé érleli meg a nemzés szabad folyása elé vetendő korlátok szükségességének tudatára emelkedést, mint a kilátás a már kissé felnövekedett gyermekek gazdaságilag jutalmazó voltára, a keresetben való résztvevésök által való gazdasági segítség nyeresére.

Mindez okoknak a népesedés kérdésében való szerepére sem Malthus, sem hívei nem gondoltak. Ámde nem épp ily motívum-e az a bizonyos társadalmi hajcsövesség, a szociális kapillaritás, amelyet Dumont figyelt meg a francia népnél, de ami talál minden egyes magántulajdoni s már félig-meddig is kapitalisztikus országgra?

A társadalom elemeinek felfelé emelkedésre irányuló törekvése szembeszáll a szaporodással; de nem tud hatni az a proletariátusnál, mert ott nincs és nem lehet hova felemelkedni. Miért mondjon le a házasságról és a gyermeknemzésről az a proletár, aki előtt nincs nyitva az út nyomorult gazdasági helyzetéből való felemelkedésre, aki talán sohasem fogja tudni jobban kielégíteni szükségleteit, mint ma, még ha nőnek is időközben a bérek, hisz azok csak az élelmi szerek árai után igazodnak. Miért mondjon le a házasságkötésről és a gyermeknemzésről, mikor hozzászokott már, mert „hozzászoktatták, hogy ne ismerjen messzebb jövőt a szombat esténél, amikor hetibérét kifizetik”. Lelki tulajdonságai így tompulnak el, kapilláris vágya így válik semmivé, él, tengődik, mit sem törődve a jövővel, mert hisz azzal nincs is mit törődnie. Jól mondja Platter,¹ hogy „amíg van valami, amit az emberek remélhetnek, de amit el is veszíthetnek s amíg a tulajdon és a gazdasági szabadság atmoszférájában nőnek fel, addig lélektanilag is megindokolható a könnyelmű családalapítástól és gyermeknemzéstől való tartózkodásuk. De ha a radikális gazdasági átalakulás megteremti a proletariátust, amely nem is bírja áttekinteni a saját gazdasági helyzetét s amelynek nincs reménye biztos életfentartásra, amely önmagát és egész existenciáját csak a véletlenre bizza: akkor már az válik lélektanilag indokolhatóvá, hogy könnyelműen alapítanak családot és könnyelműen nemzenek utódokat. És érdekes, hogy még a szabad és vad ősember is igyekszik védekezni az utódok nagyszáma okozta gazdasági romlás ellen; persze a maga útján: magzatelhajtás vagy az újszülöttek megölése által, mert ő át tudja tekinteni a rendelkezésére álló létfontartási eszközök mennyiségét. De nem ám a proletár”.

Pszichológiai oldalról valóban ez mutatja a népszaporodás problémájának az ipari proletariátus körében való alakulását. A kivétel létezését tagadni azonban nem lehet. Az is kivétel — de erre tudok példát — amidőn az osztályharc sikerének egyedül a tömegek számára vetett fatalisztikus hite nem engedi az ipari és a marxizmustól teljesen átítatott lelkű proletárnak, hogy gyermekei számát korlátozza; ez a rajongásig menő hit, melyet bizonyos eszményekbe vet, nyilvánvaló kivétel, ha az, mint a népszaporodást elősegítő ok jut szerephez; mert rendes körülmények között teljesen

¹ *Grundlehren der Nationalökonomie*, már id. m. 303—344. old.

más a proletariátus nagy arányú szaporodásának lélektani tényezője s más az a folyamat, amely a proletariátus lelki világában végbemegy. De épp oly kivétel, amidőn a proletariátus is hozzányúl a nemi szükséglet kielégítésétől a gyermekszám korlátozása végett való tartózkodáshoz, vagy oly eszközök használatához, amelyek a nemi szükséglet kielégítését megengedik ugyan, de a koncepciót megakadályozzák. Ez már vagy a vagyonszerzés lehetőségére való kilátás, vagy orvosi tanács, a nő egészségének védelme, vagy a születéstől félelem miatt következik be, vagy más, talán nem is oly okból, amelyek rendes körülmények között ama mezőn feküdnének, hol a proletár gazdasági tevékenysége lefolyik. Egy alkalmazás, egy aránylag jobb szolgálai, házmesteri állás, mely az úr kedvéért, sőt parancsából egyenesen utal a gyermek létének elkerülésére, lemondítja a proletárt a házasságot gyermekáldásáról. És a városi élet, a maga nagyobb látkörével, a proletárnak is könnyebben hozzáférhető művelődési s felvilágosító intézményeivel, vagy egyes, a művelődést könnyebben nyújtó ipari üzemekben való alkalmazás szintén tud hatni ebben az irányban.

Épp ily lélektani folyamaton megy át a birtokos osztály tagja is, aki felett nem a szenvedély elvakultsága válik úrrá, hanem akinek a számító, józan gondolkodás vezeti tetteit.

A vallás erkölcsi parancsait a paraszti kisbirtokos bizonyára legtöbbször szem előtt tartja; és ha lélektanilag, vagy gazdaságilag semmiféle, a szaporodást csökkentő ok nem válik tettei indítójává, vagy éppen gazdaságilag előnynek tarthatja a gyermekáldást, bőséges szaporodás fogja kísérni házasságát. Ámde másképp áll a dolog a paraszti kisebb birtokosnál is, ha gazdasági helyzetére a bizonyos jómódon kívül a magasabb életigények, nagyobb fényűzés, a vagyonszerzésnek csak földbirtok szerzése alakjában való nyilvánulása, ennek mindent átfogó vágya is befolyást gyakorolnak. Az utánczás ösztöne, mely a magasabb osztályok szokásait könnyen elsajátítja, életmódját magáévé tenni igyekszik, a kapilláris törekvés, amely a környező paraszti osztályhelyzetből való kiemelkedésre egyedüli eszköznek a vagyont s ott is elsősorban a földbirtokot találja, a jobb és kényelmesebb élet utáni szomjúhozás, esetleg a nagy és megkötött birtok közelsége, amely új földet szerezni s a nagyszámú család minden egyes tagját tisztességes kis földdel ellátni a legerősebb takarékoskodás mellett sem engedi, a gyermek boldogulására való törekvés, a fokozott gyermekszereket

s a vallásnak talán ehhez járuló szabadelvűbb felfogása, amely maga szoktatta el a népet a hittételekhez való betűszerinti ragaszkodástól s amely az erkölcsös életet a vallási iratoknak nem szavá-hoz, hanem lelkéhez való ragaszkodásban látja stb. stb. mind okai lehetnek és azok is a parasztbirtokosság gyermekszáma korláto-zásának.

A felszabadult és birtokossá lett jobbágyság vagyoni hely-zete némely vidéken 50—60 év alatt kedvező alakulást vett; nagy-részt volt befolyása erre a felszabadítás alkalmával tulajdonul nyert föld nagyságának is, amelyet a Mária Terézia-féle urbárium állapít-tatott meg. Ha ez az átlagon felüli volt s hozzá esetleg idő folya-mán újabb részek is szereztek, a már megszerzett földbirtok épségben és lehetőleg osztatlanul való fentartása alkotja a paraszt-birtokos vágyát, ki az ily vidékeken görcsösen ragaszkodik föld-birtokához. Ha pedig még a környező nagybirtok az ő kis földje felszívásával is fenyeget, vagy pedig nem engedi, hogy a már meg-levőhöz újabb részföldet lehessen szerezni és ha a birtokon tisztán mezőgazdasági az üzem, amely szemtermelésével a művelési technika állása szerint lehetőleg nagyobb területet kíván, hogy rentábilis lehessen és hogy a birtokos ne sülyedjen le alsóbb szociális fokra: úgy teorétice és általában már is adva van az egy-, vagy kétgyer-mekrendszer gazdasági alapja. És e praktikus neomalthusiánizmus szükségességét a gazdasági alapon felépült, vagy attól független lélektani folyamat a parasztbirtokos lelkében csakugyan meg-érleli; attól őt az egyke nemzetpusztító veszedelmére való sem-miféle hivatkozás, talán még a több gyermekes család törvény-hozásilag megállapítandó adómentessége s az egy gyermekes család állandó hátrányban részesítése sem fogja eltéríteni.

Az ily parasztbirtokos jól ismeri az „urak” szokásait. Jól tudja, hogy azoknak sincs nagyszámú gyermeke. Maga görcsösen ragaszkodik a földhöz s büszke arra, hogy földje van; egyetlen gyermekét imádja s neomalthusiánista praktikáit jól mutatja az, hogyha elpusztul az „egyke”, a következő évben születik helyette egy másik, de több gyermek egyszerre soha sincs. Ott a példa a baranyai Ormánság jobbágyból felszabadult kálvinista parasztbirto-kosságánál. 58 magyar község stagnál ott népszaporodására nézve s bizony egyharmadában még a népesség is megfogyott. De így van a pécsi Hegyalján, a Mecsek déli lejtőjén elterülő községekben is, így van a somogyi kálvinista magyarságnál, a hontvármegyei

lutheránus parasztságnál is. Balogh Pál, Buday Dezső, gr. Széchenyi Imre, Vargha Gyula és sokan mások foglalkoznak a dunántúli egygyermekrendszer kérdésével, ámde egységes okra ők sem tudják visszavinni ezt a terjedő mozgalmat. Somogy vármegye 1907-ben, Hont vármegye még 1905-ben intéztek feliratot az országgyűléshez a baj segítésére szolgáló állami beavatkozás és esetleg törvényhozási intézkedés végett, de meg vagyok róla győződve, hogy egységesen rendezni e kérdést nem lehet s a törvényhozási tények általános érvényével szemben csak ily helyekre szóló kivételes, de represszív intézkedéseket életbe léptetni nem volna célszerű és igazságos. Ez azonban már más lapra: a népesedési politikába tartozik.

Ha a franciák sem tudják a depopuláció okát teljesen kifürkészni, pedig az náluk általános jelenség, mennyire kevésbé lehet egységes okra vinni vissza nálunk azt, hol az csak elszórtan nyilvánuló s kivételes ténynek látszik. Az említett különféle s véleményem szerint el is fogadható okokon kívül — amelyek csak általában adhatnak magyarázatot az egygyermekrendszer feltételeiről, de a helyi körülményekkel nem számolhatnak — ott van a biológiai szempontokból vizsgálódók elmélete, akik a faj elöregedésével, a termőképesség kihalásával hozakodnak elő s ennek számlájára írják a népszaporodás lassú menetét, sőt csökkent arányait. Majd erről később, de már itt is megjegyezhetem, hogy magam részéről nem tudok a tudomány mai állásáról való ismereteim mellett a fiziológiai szaporodási képesség abszolút csökkenésében s a fajok elöregedésében tetszetős frázisnál egyebet találni; ez a teória egyáltalán nem magyaráz, csak állít, de állításait igazolni ma még nem tudja.

Vannak azonban más vidékek is Magyarországon, hol az egy- vagy kétgyermekrendszer honos, illetve ahol a parasztbirtokosság körében lassan halad a népszaporodás. Nem oly szomorú hírhedtségű vidékek ezek, mint az Ormánság, de a paraszti viszonyokkal ismerős ezeket is felfedezi. A tiszavidéki magyar vármegyék jómódú parasztságánál, éppen Borsod vármegyében, de meg más szomszédos alföldi vármegyékben is megfigyelhettem egy esetet: azokban a községekben, amelyek mai lakosságában sok a nemesi származású kisbirtokos, aki éppúgy elparasztosodott, mintha sohasem lett volna nemesi származású, az esetek túlnyomó számában kevesebb gyermekkel bír, mint a birtokossá jobbágyból lett paraszt-

ember. Ott vannak erre például az alsóborsodi gazdag községek: Igrici, Papi, Mezőcsáth, Mezőkeresztes, Nemesbikk, Nagymihály stb., amelyeket nemes községekként emleget az 1715. és 1720. évi összeírás is,¹ a hevesvármegyei Tiszanána, hol a református paraszt lakosság mind nemes származású s jómódúbb, gazdagabb és műveltebb, mint a betelepített, úrbéres katolikus parasztság; ámde míg ez roppant szaporodik, a kálvinista lakosság tisztán egygyermekrendszer követ és gazdaságilag gyarapszik ugyan, de számra fogy, De ugyanezt figyelte meg György Endre Ugocsa vármegyében s az ország több vidékén is.

S ott állnak erre például az erdélyi szászok szabad községei is, amelyek statisztikai adatainak bemutatásánál már is hivatkoztam e tényre. Statisztikailag kimutatható, hogy ezekben a községekben ma is kisebb a születések aránya, mint azokban a községekben, amelyek úrbéresek voltak. És a szabad szász községek alacsony születési arányszámával ellentétben ott a kiváltságokat nem élvezett román népesség magas születési arányszáma: a kiváltságos szász nemzet igen lassan, a régi erdélyi országgyűlések által nemzetnek el nem ismert románság a szászszággal szemben gyorsan szaporodik.

Az általam ismert esetekben — korántsem akarok ezekből az egész országra általánosítani — a születések alacsony számával mindenhol együtt jár a gazdasági jólét magasabb foka, a standard megtartásának erős kívánalma, de ez általában egy- vagy kétgyermekrendszer követő parasztbirtokosság vallása kivétel nélkül protestáns, múltbeli politikai helyzete pedig — amely a múltban gazdasági önállóságát biztosította — szintén mindig kiváltságos volt. Nem merném állítani, hogy a gazdasági függetlenség fentartásának vagyoni motívumain kívül ez elemeknél egyáltalán nem jutnak érvényre a pszichológiai és morális tényezők is; épp úgy hatnak ezek döntőleg itt is, mint más, már említett esetekben. Ámde a vallás s a nemesi származás összeesébe érdekes jelenség, amihez még esetleg a faji különbség is járul. A protestáns vallás a görög- és római katolikkal s a görögkeletivel szemben bizonyára szabadelvűbb, híveinek szabadabb gondolkodást enged, papja éppen ezért nem is annyira feje híveinek, mint ahogy pl. a románságnál ez nyilvánvalóan igazolható; a protestáns vallások

¹ Lásd *Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában.* — *Magyar statisztikai közlemények.* Új folyam. XII. kötet (Budapest, 1896.) 319—21. old.

morális parancsai nem követésekor az egyes hívő felett az egyháznak oly nagy hatalma nincs: — e tényezőnek a néplélekre gyakorolt hatását figyelmen kívül hagyni éppen ezért nem lehet, de túlzás volna az egygyermekrendszernek a protestáns nép körében itt-ott való elterjedését egyedül a vallással indokolni. Van lassú népszaporodás más vallású parasztság körében is, ha azok a gazdasági előfeltételek beállanak, amelyek bizony a vallás megkötő dogmáit és morális parancsait sem respektálják.

Éppen így áll távol tőlem az a gondolat, hogy a nemesi származással kössem össze a lassúbb népszaporodás tényét s úgy magyarázzam ezt a jelenséget, hogy a nemesség által a gyermekszám Tekintetében a múltban gyakorolt korlátozás mintegy átöröklődő atavisztikus tulajdonságképpen vált vérévé a mai utódoknak is, aminthogy azt talán régebben magam is gondoltam. Inkább úgy lehet magyarázni épp a nemesi származású mai paraszt-birtokosságnál előforduló ezen eseteket, hogy a gazdasági jólét megőrzése s a mezőgazdasági földbirtok és így az utódok gazdasági helyzete rozszabodásának elkerülése hat be elsősorban a gyermekszám korlátozására, amihez erősítőleg annak a büszke tudata is hozzájárul, — mert erre kivétel nélkül büszke a paraszt-birtokos — hogy elei szabadok, jómódúak, nemesek voltak. A nemesség szellemi felvilágosodás, körültekintés, elővigyázat stb. tekintetében szükségképpen magasabb fokon állott, éppen az anyagi előnyökben való résztvétele folytán, mint a jobbágyság és ha birtoka parasztutódai részére is megmaradt, a gyermekszám okozta esetleges nyomor elhárítása tekintetében kifejtett óvatossága és elővigyázata is szellemi tulajdona maradt, ez pedig hatását a népesedésnél mindig fogja éreztetni addig, amíg proletársorsba le nem süllyed s nem válik, épp a jobb gazdasági kilátások híján, gazdaságilag is elfásulttá.

Így jutottam el — a paraszt-birtokosság szaporodásáról szólván — a faji kérdésnek a népesedés körül való szerepéhez. A szászokról szólok. Vajjon a germán faj etnikai sajátossága az, amely őt a lassú fajszaporításra bírja? Bizonyára nem, mert német testvérei igen elől állanak a népszaporodás terén. A gazdasági okok determináló hatása van meg itt is a földművelő szászságnál s a birtok megtartása s az ezzel járó következmények ösztönzik őt gyermekei számának okos korlátozására. Ámde nem áll az, hogy a szászság minden paraszti családja a kétgyermekrendszert követné. Kifejezetten e rendszer meg van ugyan, de nem általánosan.

A gazdasági tények döntő befolyása nyilvánvalóvá lesz ott, hol nem tisztán mezőgazdaságot űz a szász paraszt: szőlőművelő vidéken, hol a szőlő — szemben a földbirtokkal — az utódok nagyobb gazdasági hátránya nélkül is felosztható kisebb darabokra, nagyobb a születések aránya. És ott, ahol a gazdasági romlás, bukás és lesültyedés aláásta a magasabb igényű, kultúrájú és életmódú szász parasztságot s ahol községekben az igénytelen, alacsony életmódú és vele szemben kulturátlan románság földhöz jut, egész más alapra helyeződik a népesedés is. Ha magát gazdaságilag még fenn bírja tartani, vagy csak reméli is ezt s tud dacolni a felemelkedő román elemekkel, úgy faji harcában nem családjá nagyobb számától, hanem csak magasabb földművelési kultúrájától remél diadalt; de ha a győzelem már nem biztatja, úgy őt is épp úgy befolyása alá veti a magasabb törvényszerűség, mint mindazon elemeket, amelyekben nincs erő dacolni, nincs erő s reménység kedvezőbb gazdasági körülmények közé jutni.

De a fajok harcának, amely az erdélyi szászság és románság — és rajta kívül a románság és magyarság — között is lefolyik, a nemzeti és nemzetiségi törekvéseknek gazdasági aljzata nyilvánvaló: ez a földbirtok, annak megtartása, az ahhoz való görcsös ragaszkodás a földbirtokban benn ülők részéről egyfelől, másrészt pedig a gazdasági előnyökben való részvételre törekvés azok részéről, kik a föld bírásának jogában nem részesülnek. Talán nemzetiségi politikusainknak is hasznára volna, ha a fajok és nemzetiségek harcának ezen oldalára is figyelmet fordítanának ahelyett, hogy annak csak politikai jellegű nyilvánulásaival, a — gazdasági mély alappal szemben bizonyára felszínesebb kérdésekkel — foglalkoznak. A föld, mint a paraszti elem egyedüli létfenntartója, utáni éhség hozza összeütkezésbe a faji különbségek folytán egymástól különben is távol álló elemeket s míg egyik faj a lassúbb népszaporodás által biztosított nagyobb kényelemben és jobb standardben találja a földbirtok feletti uralom biztosítását, a másik az igények és életmód által megengedett nagyobb népességszám adta tömegben s ennek hatalmában. Ha ez a tömeg proletárként él is még ma, juthat a jövőben birtokos sorba a nélkülözni tudás, az akaraterő és a takarékoság folytán s utódai száma korlátozásától nemzetiségi, politikai törekvései s az ezen eszmék hirdetői: az intellektuális elemek, ily irányú befolyásolása is távol tarthatja.

Az őstermelési birtokos osztály magasabb rétegeinél ez a

jelenség nagyban-egészben szintén ismétlődik. A középbirtokosság születési arányszáma ugyan valamivel magasabb, mint a kisbirtokosságé, de már a nagybirtokosság igen alacsony születési aránya világosan mutatja a gazdasági s az ezen alapuló pszichológiai és morális tényezők befolyását. A középbirtokosság magasabb születési arányszámát talán lehetne részben azzal is magyarázni, hogy a középnemesség, a gentry anyagi pusztulása, — amely elem teszi nagy részben még ma is a középbirtokosságot — hozza magával a lelki elcsüggedést, a jövőre való kilátásokról való lemondást és elfásultságot, ami aztán a gyermekszám korlátozásától való tartózkodásban jut kifejezésre; de ez aztán az egész középbirtokosság születési arányszámát is magasra szökteti. Mindez azonban feltevés, amely helyett biztos magyarázatot adni csak a középbirtokosság nem és kor szerinti összetételének s anyagi helyzetének pontos ismeretével lehetne.

A birtokos osztály polgári elemeinek alacsonyabb születési arányszáma a városi élet okozta más helyzetbe kerüléssel, az életigények magasabb voltával gazdaságilag épp úgy indokolható, mint lélektanilag és morálisan azon okokkal, amelyek e réteget kapilláris törekvései kielégítése végett a ballasztoktól való szabadulásra, a neomalthusianista praxis erkölcsi el nem ítézésére, kényelemre, fényűzésre stb. stb. utalják. Minden jelenséget teljesen megmagyarázó indokolást akkor lehetne adni, ha a burzsoáziát statisztikailag szintén el lehetne választani erősebb és gyengébb elemeire: a tulajdonképeni burzsoáziára és a *petite bourgeoisie*-ra. így a statisztikai összesítő számsorok elmosódnak, tiszta képet nem adnak, a burzsoáziát alkotó elemek társadalmi dinamikájára, hatalmi viszonyaira, ezek által befolyásolt, vagy ettől független különleges ideológiájára felvilágosítást nyerni nem lehet.

Az értelmiséget is a gyermekszámnak aránylagosan igen alacsony volta jellemzi, amellyel szemben kirívó ellentétben áll az eléggé magas házassági arányszám; ez a tény itt is bizonyítékul szolgál arra, hogy az egyéni akarat elhatározására befolyó tényezők álláspontjáról vizsgált népesedésnél elsősorban valóban a születések arányát kell kutatni, nem pedig a házassági koefficiens, vagy épp a természetes szaporodás arányszámait.

Az értelmiség morális felfogása már csak igen kis és elemnyészően csekély résznél áll és állhat a vallás alapján. Az erkölcs és a vallás nála már ketté vált egymástól s az erkölcsi parancsot

csak teorétice találja a keresztyén vallások legfőbb erkölcsi normájában: „szersed felebarátodat, mint tenmagadat”, mert gyakorlatilag csak a maga boldogulására, de nem a felebaráti szeretetre van törekvése irányozva. Hogy azonban a saját boldogulása elérésénél ne kerüljön összeütközésbe felebarátaival, attól — úgy, ahogy — megóvjá a társadalmi, a vallástól független erkölcs, amely morálisnak tartja az egyén minden tettét, ha az saját osztálya lehető boldogsága biztosítását nem sérti, de más osztály érdekei megóvásával vagy megsértésével vajmi kevésbé törődik. Az osztályok gazdasági alapokon váltak el egymástól s gazdasági ok miatt állanak egymással ellentétben. Az osztályharcban az erkölcs is csak hatalmi kérdés. Az értelmiség ugyan nem gazdasági osztály, de ideológiájával túlnyomó nagy részében épp a birtokos osztály ideológiájába kapaszkodik, e burzsoágazdaság légkörét szíván, erkölcsi felfogása is a burzsoáziának felel meg. Ezért egy a kettő erkölcsi felfogása s az egyes cselekményekkel szemben mondott erkölcsi ítélete is.

Az erkölcsnek az osztályok szerinti eme különböző volta bizonyára azt hozná magával, hogy a proletariátus is épp úgy azt látja erkölcsösnek, ami a saját osztálya érdekeit óvjá s a más osztály érdekeivel nem törődik. A proletariátus ama részére, amely az erkölcsöt már nem azonosítja a vallással, bizonyára épp ily osztályhatalmat nyújtó eszköz az erkölcs is, azon részére azonban, amely a vallás erkölcsi parancsaiban látja és hiszi az erkölcs lényegét — és ez a túlnyomó rész — ez a tétel meg nem áll. Van azonban egy nagy különbség a burzsoázia és az értelmiség és másfelől a proletariátus morálja között. A burzsoázia és az értelmiség — kevés kivétellel — mindig individualista: erkölcsi felfogása így az individuális érdeket istápolja s az egyes individualista törekvéseivel az osztály közérdeke sem áll oly nagy ellentétben. Ha az egyes egyéni törekvéseiben túllépné azt a határt, hol már az osztály sérelme következik, akkor az osztályérdek bizonyára korlátozólag fog fellépni. Ámde az individualizmust elősegítő szervezetlenség, a polgári társadalom fejtelensége folytán nem jut itt a köz- (osztály) érdek oly pregnáns kifejezésre, mint a proletariátusnál, amelyet a szocializmus már osztályérdekei tudatára emelt. A proletariátusnál az individualista törekvéseknek nincs oly tág tér adva: az erkölcs is sokkalta inkább az osztály közérdeke, semmint az egyes egyéni érdeke szolgálatában áll bizonyosságául szolgálván

annak, hogy a gazdasági alapoknak mennyire más itt az összekötő ereje, mert hisz az az egyéneket átfogó, egységes osztálytudatot képes volt kialakítani, háttérbe szorítván az individuumot s előtérbe helyezvén az összességet.

Az értelmiség és vele együtt a tulajdonképpeni burzsoázia egymást fedő erkölcsi felfogása — az individuális érdeket tartván szem előtt — nem talál semmi kárhóztatót az egy- avagy a két-gyermekrendszerben. Az egyes gazdasági érdeke, standardjének megóvása, annak az utódok részére is biztosítása, felfelé törekvése, kapilláris tendenciái, mind csak elősegítik az egy- vagy két gyermekrendszernek az erkölcsi felfogás által is való jóváhagyását és szentesítését. De ez a merő individualista érdekvédelem az osztály érdekével nem áll ellentétben: a burzsoázia a járadékra, az értelmiség a személyes munka keresetére alapítja jövedelmét, de mind a kettő gyermekeinek az osztály értelmi színvonalának megfelelő neveltetése hosszú időt, nagy költséget igényel, visszatérülés a gyermek későbbi keresetében alig található. Mivel pedig épp az osztályt alkotók egyéni járadékainak, vagy az ennek alapját tevő vagyonnak, illetve a személyes keresetnek nagysága jelenti az osztály gazdagságát, de ezt a két osztályt nem a tömegszerűség, alkotó tagjai minél nagyobb száma teszi gazdaggá, — hisz a proletárelemekkel szemben mindig elenyésző kisebbséget képez — hanem a kevesebb számú egyeseknek egyénenként minél nagyobb személyes vagyona, keresete, vagy járadéka, ezt pedig a nagy gyermekszám kevesebbíti: az egyéni érdek (a lehető kevés számú gyermek) és az osztályérdek (az egyes minél nagyobb vagyona, vagy jövedelme) egymással teljesen összhangban áll, így aztán az erkölcs: az osztálymorál híven szentesíti a két érdeknek eleget tenni akaró törekvéseket.

Azokon a lélektani okokon kívül, amelyek a szociális kapillaritás fogalmában már benne vannak s azzal együtt járnak, de mindenkor gazdasági érdeken és előnyön alapúlnak, vannak még más lélektani okok is, amelyek elsősorban az értelmiség (és a burzsoázia) körében nyilvánulnak szaporodásellenes tényezőként. Ezek a tulajdonképpeni pszichológiai okok. Ilyen az a félelem, amely szomorúan eklatáns példák után ver gyökeret igen sok nő lelkében: a szüléstől, a gyermekágyi bajoktól, a szüléssel járó elgyengülés nyomában esetleg fellépő különböző betegségektől való félelem, vagy az attól való rettegés, hogy — amint az ő éltét anya-

sága kora perceitől kezdve az eddigi veszedelmek helyett azok megsokszorozódott tömege fenyegeti — születendő gyermeke életben maradása egy percig sem biztos. Azokat a fájdalmakat, amelyek közt a nő világra hozza gyermekét, csak tetézik a gondok, s az a folytonos rettegés, hogy a gyermeket minden percben elveszítheti. De ott a félelem a gyermekápolástól, majd a neveléstől az arra való hajlam hiánya, vagy más pszichológiai ok következtében. Nem igaz az, hogy az anya mindenkor tud gyermeket nevelni!

És ha ezek az alapjukban igen komoly okok az emberi akaratot valóban szaporodásellenes irányban befolyásolják, nem épp oly hatalmasnak kell-e elismerni amaz inkább léha tényezők ez irányú befolyását, amelyek az élvezetekben való zavartalan részvétel vágyából származva a nőnek szándékosan terméketlenné tételéig is vezethetnek?

De nincs-e e lélektani rugókon kívül még más ok is? Az irodalom, a művészet, a Nitti sokat emlegetett „esztétikai ideálja”? Nem tudják e faktorok éppen így beplántálni az egyes lelkébe a magok életnézetét a nőről s a férfiről, azok viszonyáról és a házasságról való felfogásukat? Csak a francia és angol irodalom közti különbségre utalok. Az előbbi — Zola és iskolájának a termékenységet dicsőítő felfogásán kívül — hol a magtalan nőt isteníti s a nagyszámú gyermekben veszedelmet lát, hol pedig a házasság intézményét löki le azt megillető talapzatáról és a férjet mindig jogosan megcsaltnak, az udvarlót mindig „comme il faut” úriembernek és a férjes nőt házasságában mindig méltán csalódottnak mutatja. Az angol irodalom ellenkezőleg a sok gyermekes család panegiristája.¹ És vajjon nincs-e e tényezőknek Magyarországon is hatása?

Csakhogy kikhez fér hozzá az irodalom és a művészet? Nem azokhoz a tömegekhez, amelyek gyorsan szaporodnak, de amelyeket életfeltételeik kikerülhetetlenül a gyors szaporodásra indítanak, hanem a szellemileg, de anyagi létfeltételeik tekintetében is magasabb színvonalon levőkhöz, akik meg is szerezhetik az irodalom és a művészet termékeit, s akiknek női és férfiúi az apaság és anyaság súlyos kötelezettsége helyett inkább csak az ily súlyos kötelezettséggel nem járó jogokat gyakorolják, vagy legalább igyekeznek gyakorolni.

¹ V. ö. Nitti irodalmi példáival. Id. m. 150. s köv. old.

c) *A politikai alakzat hatása s a kényszercölíbatús.*

Az állam politikai alakzatának a népesedésre gyakorolt befolyását a *capillarité sociale*-lal kapcsolatban Dumont és rajta kívül több szociológus vizsgálta s azt találta, hogy Indiában a kasztrendszer s Kínában a család intézménye. — amelyet már Montesquieu is megfigyelt — s vele együtt a politikai forma nem engedik a társadalmi hajcsövesség törvényének érvényesülését és így okát képezik a túlságos gyors népszaporodásnak.

Bizonyára nagy befolyásúnak kell elismerni az egyéni érvényesülést, a felfelé emelkedést megengedő vagy az elé intézményeivel gátat vető államformát. Egy demokratikus intézményekkel bíró államban a társadalmi kapilláritás és felemelkedés előtt gát alig van: ott kisebb arányokat vehet a népszaporodás is. De nem látom, hogy ez államokban mindenhol ily arányt is venne az, s nem tudom elképzelni, hogy a népesség minden egyes osztályát egyenlőképpen érne még a legdemokratikusabb államokban is az államnak a népesedésre intézményei politikai formája útján gyakorolt hatása. Az állam egyenlő törvényeket hoz ugyan, a törvény előtti egyenlőséget minden állampolgár részére deklarálja, de a még oly egyenlősítő törvények is az osztályok szerint fognak különbözőleg érvényesülni a valóságban. Az bizonyos, hogy a legalsó népréteg köréből felemelkedni mindenkor nehezebben megy mindenhol és így nálunk is, mint a magasabb rétegekből még magasabbakba. És ebben nem a törvény a hibás, mely az egyenlőséget deklarálja, hanem maga az élet igazságtalan, amely a törvény szellemét és betűjét nem respektálja, azokon átgázol az állam törvényeinél is magasabb szabályokat alkotó törvényszerűségével. Persze, hogyha az állam egyenlősítő törvénye mit sem ér s felemelkedni bizonyos osztályokból nem lehet, ott nem lesz *capillarité sociale* sem, de a csak törvényileg demokratikus államokban így van ez mindenütt, ha az intézmények az életbe a demokratizmust be nem vitték s élő valósággá nem tették.

Vannak azonban az állam politikai intézményei között olyanok, amelyek egyes néprétegek részére meg is nehezítik a szaporodást, de vannak oly törvények is, amelyek gátat vetnek — legalább átmenetileg — a szaporodás rendes menete elé, holott tulajdonképpeni céljuk nem a szaporodás meggátlása. Ezekről már

tetem említést: az egyházpolitikai törvényeknek, a véderőtörvénynek, a sorozások elhalasztásának stb. Magyarországon is megnyilvánult ez a hatásuk. De vannak más ily politikai faktorok is. A véderőről nem szólván, más polgári foglalkozásokban is megtalálni — a házasságkötés megnehezítésének külső formájában — a szaporodás gátjait. Ha pl. a községek az állami törvényeken alapuló joguk szerint tiltakozhatnak azok házasságra lépése ellen, akik csak a munkabérből származó keresetre alapítják a házasságot s a községben letelepülnek, — mint ez 1868-ig Bajorországban meg is volt, — akkor ez a népszaporodást is befolyásolhatja. Ugyan a proletár akkor is nemz gyermekeket, de azok törvénytelenek lesznek a jog szerint; ámde a törvénytelenység állapota úgy a gyermek, mint az anya fejére is infámiát hoz, a gyermekről való gondoskodás így épp a törvény megállapította infámia miatt lesz szükségképpen csekélyebb, ennek következtében pedig a gyermekhalandóság lesz nagyobb s a népszaporodás kisebb arányú. A bármi okból megnehezített házasságkötésnek, s általában a házassági óvadékoknak is meg van ez a következményök. De ha a magasabb osztályokban is meg van nehezítve a házasságkötés, úgy annak következménye talán még veszedelmesebb: itt a társadalmi felfogás szerint igen kellemetlen, ha a nemző természetes apasága kiderül, pláne gyermektartási perrel kapcsolatban, éppen ezért a nemi ösztönét kielégíteni akaró még a törvénytelen gyermek származását is elkerülni igyekeznek. Bár a felügyelet alatt álló prostitúció erről rendszerint gondoskodik, nem teszi ezt a klandesztin, amely az egészséget esetleg épp úgy veszélyeztető módon nyújtja az élvezetet, mint officiális társa, de egyszersmind alkalmat nyújt a legveszedelmesebb angyalcsinálásra is.

Azonban a kényszerből származó cölibátust nemcsak az állami törvények vagy intézmények létesíthetik. Foglalkozásbeli házassági korlátozásokat — ha nem is alapúlnak azok a törvényen — ismerünk a néptanítónőknél, a postai- és távírdai kezelőnőknél, vasúti pénztárosnőknél, de a magánfoglalkozásokban is. A foglalkozás és a házasságban élés összeegyeztetésének nehézsége, esetleg a felebbvaló, vagy kenyéradó parancsa teremti meg e kényszer-cölibátust az irodai nőalkalmazottak nagy részénél, és a házi cselédeknel, akik főkontingensét adják aztán a prostituáltaknak. A foglalkozás és az anyaság közti dilemmából kivetítő utat igyekeznek egyengetni az anyaság esetére való biztosítás, amelynek

nyomai a szociális törvényhozásokban már is észrevehetőek.¹ De épp ily coelibátust létesített a papokra a katolikus egyház is, sőt az meg van a gör. kel. egyházban is bizonyos korlátozással. A gazdasági szempontok hatása alatt létesült házassági korlátozásról volt már szó: ez a maga „ész-” és „pénz-házasság”-aival eléggé jellemzi a burzsoáziát és az értelmiséget, de a társadalmi felfogás, amely ugyanazon társadalmi rétegből vagy magasabból való nőt kíván feleségül, a vallási szempont, amely más vallását elvenni lehetőleg kerül s amely a házassági időpontot is megszabja stb., a népszaporodásnak adott esetben mind indirekt akadályozó okaiként szerepelhetnek.

4. Az állami és az egyéni akarat ellentéte a népesedés kérdésében.

Az emberiség szaporodási képessége alapján várható és a tényleges szaporodás közötti hatalmas eltérés okát — figyelmen kívül hagyva a halálozásokra befolyással bíró közegészségügyi viszonyokat — ezek a tények vannak hivatva felderíteni. Jól tudom, hogy az emberi akaratra hatást nyerő minden egyes tényt figyelembe nem vettem. De nem volt és nem is lehetett célom a taxatív felsorolás: itt csak szkématicusan kellett bemutatnom ama tényezőket, amelyekről — az emberi akaraton keresztül — függ a népszaporodás. Malthus munkája első kiadásában teljesen figyelmen kívül hagyta azt a kérdést, hogy van-e az emberi akaratnak a népesedés terén valami szerepe? A második kiadásban már erkölcstelen és erkölcsös irányban ható ily akaratot lát, amely a népesség fölöslegének létrejövetelét megakadályozni törekszik. Itt a tévedés: az az emberi akarat, amely a szaporodás csökkenésén munkálkodik, magában véve még nem mondható sem erkölcsösnek, sem erkölcstelennek. Teljesen téves, amit Malthus tesz, midőn a nemi ösztönnek házasságonkívüli kielégítését erkölcstelen preventív tényezőnek nevezi, s vele szemben a morál restraint-t állítja oda erkölcsi preventív tényezőül. A nemi ösztön normális körülmények közt kielégülést keres magának, mert az emberi természetbe oltott ösztön, az pedig, hogy házasságon kívül keres magának kielégülést, rendes körülmények között csak a társadalmi rend házasságkötést gátló intézményeinek számlájára írható. Az emberi természetbe oltott

¹ V. ö. Marcuse *Heiratsbeschränkungen* című dolg. a *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 1907. évi X. folyamában 225—236. és 284—292. old.

ösztönt elfojtani nem lehet, épp ezért elképzelhetetlen a Malthus erkölcstelen preventív tényezőjének a mai társadalmi rendből való kiküszöbölése. Malthusnak a moral restraint-re vonatkozó óhajtása pedig abban az alakban, — hogy a házasságon belől legyen az ember önmagát megtartóztató, mert ezt kívánja az erkölcs és az élelmiszerek szaporodása különben is elenyészően csekély a népességgel szemben — a valóságnak meg nem felelő tények alapján álló óhajtás és ezért kivihetetlen. Ha a házasságban az önmegtartóztatás szerephez jut, az nem erkölcsi, hanem gazdasági vagy egészségi szempontból történik.

A túlnépesedés kérdése fejtegetéseim alapján egész más alakot ölt tehát, mint Malthusnál. Ha bár a természet törvénye az, hogy minden organikus faj és így az ember, a népesség is képes végtelenbe szaporodni, mert szaporodási képessége — abstrakte véve — végtelen, e csak feltételezett lehetőség nem válik valósággá s a természeti szükségképpiség erejével a túlnépesedés be nem áll. Ha egyes társadalmi osztályok népessége aránylag nagy, az még nem jelenti az egész ország túlnépesedését s ha egyes osztályok gyors szaporodást mutatnak, az sem tisztán a természeti szaporodási képesség alapján várható szaporodási lehetőség útján lett oly gyorsá és naggyá, hanem a társadalmi osztályhelyeztetel járó társadalmi (gazdasági, pszichológiai, morális, politikai) okok alapján, így alakú át a természeti tény társadalmi tényvé s így válik a népesedés menetét meghatározó gazdasági ok: az élelmi szerek tömege is más úton és más szempontból ható tényezővé, mint ahogy Malthus gondolta. A népesség nem egészében véve szaporodik gyorsan. Aki csak így vizsgálja a népességet, annak szükségképpen hamis következtetésekhez kell jutnia; a népesség alsóbb rétegei tüntetik fel egyedül a nagyarányú szaporodást, de mihelyt e rétegekből egy vagy más csoport feljebb emelkedik, önmagát szabályozólag és korlátozólag jár el s szaporodási arányszámai azonnal csökkennek. A civilizált államok gyorsan szaporodó népességrétegei sem szaporodnak azonban oly arányokban, hogy ez az élelmi szerek szaporodási arányát túlszámalyhatná. Ellenkezőleg az árúk és javak túltermelése a nagyobb arányú, nem pedig a népesség túltermelése. De hogy ínség és nyomor van, annak nem a természet fukarsága és nem a túlszaporodás az oka, hanem a javak megosztása. A társadalmi rend a maga intézményeivel vonja meg az egyestől

önfentartási szükségletei kielégítésének lehetőségét ugyanakkor, amidőn ő maga utalja utódok világra hozására.

Az általános túlnépesedés azonban pusztá kísértet, amelyet a múltban, jelenben és jövőben egyként felfedezni csak a sok-sok túlzó aggodalommal eltelt képzelet s hibás alapokon elindult egyoldalú kutatás képes. E kísérlet miatt nyugtalankodni nincs okunk. Az emberiség annál többet tud termelni fejenként ipari téren a növekvő termelékenység törvénye szerint, minél inkább szaporodik, s ha a mezőgazdasági téren a csökkenő termelékenység törvénye gátat vet is előhaladásának, ez a törvény nem egy petrifikálódó, bizonyos színvonalon túl soha nem menő termésösszegegről beszél, hanem csak a mindenkori termelési technika adott körülményei melletti állandó színvonalról. De újabb technikai eljárások felfedezése újabb és újabb arányokban tolja ki előre e törvény szigorú érvényesülését. Az pedig, hogy a népesség egyes osztályaiban a társadalmi rend által ez osztálynak juttatott létfenntartási eszközök nem engedik meg a szükségletek oly bő és kényelmes kielégítését, mint a felsőbbekben, az összefüggésben lehet részben a népszaporodással is, ámde a népszaporodás nélkül is csak kevés fokozati különbség volna ez osztályok szükséglet-kielégítési módja tekintetében

Ha pedig valamely ország egyes néprétegei erős szaporodást tüntetnek fel s helyileg és időnként kivándorlás útján kell a népesség fölöslegét levezetni: ez a társadalmi okokból létrejött helyi és átmeneti túlnépesedés jótékony hatású. Ez volt a kultúrnépek elterjedésének oka e földön, s ez vezet a kultúra intenzív emeléséhez is. Egész más és veszélyes már az a kivándorlás, amely az egyes osztályok népességbefogadó képességének telítése előtt jóval hamarabb megindul, mert az illető államban a munkaalkalmak, az életfentartás lehetősége hiányzik; itt túlnépesedésről van szó, anélkül, hogy maga a népréteg szaporodása idézte volna elő azt. És a magyarországi kivándorlás oka is — elenyésző számú esetektől eltekintve — tisztán ez.

A fentebbi eredmények mellé még egy más tény is kell állítani. Ez a népszaporodás kérdésében való diametris ellentét egyfelől az egész társadalom és annak nemzeti s jogi formája: az állam, másfelől pedig az egyén között. Az állam pénzügyi, gazdasági és katonai szempontból s hatalmi kérdések hatása alatt a minél nagyobb népesedést kívánja; a társadalom az egyedüli

termelő faktor: a munka szempontjából szintén a lehető nagy népesedést és népsűrűséget hangoztatja üdvösnek, az egyén pedig, akinek társadalmi pozícióját nem az általa végzett munka produktivitása adja meg, hanem a tulajdonában levő vagyoni nagysága, egyéni érdekei védelmében munkálkodik az osztály- és állami kíváncsóság teljesítése ellen. S aki vagyoni érdekei védelmében tud is dacolni az állam sok minden egyéni akaratot abszorbeáló akaratával, az meg is valósítja individuális törekvéseit, amint ez a magasabb osztályokban látható; akit ellenben vagyoni érdekei védelemre nem ösztönöznek, mert ilyenek csak kivételesen vannak, az az individuális törekvéseket félretéve, enged, nem ugyan egyéni akaratból, hanem magasabb törvényszerűség parancsára, abban az irányban való haladásnak, amely az állam akaratát vagy óhaját is jelöli.

A magasabb társadalmi osztályokban csak kivételesen vehető észre az állami kíváncsóság: a nagyarányú szaporodás és az egyéni érdek: a gazdasági romlás elleni védekezés összhangba hozására irányuló törekvés. Kivétel ez, mert ha tényleg nagyszámú gyermekeket mutatnak is fel a magasabb társadalmi rétegek családjai, az rendszeresen nem a nemzeti célok: a nemzet számának minél nagyobbá tételére való igyekezet folytán következik be, hanem más okból. Csakis azoknál a nemzeti, vagy nemzetiségi külön törekvésekkel teljesen átitatott lelkű intellektuelleknél jut a gyermekek száma kifejezésre, akik egy magasabb, átfogóbb cél elérésének megkönnyítése érdekében nem törődnek a saját egyéni gazdasági hátrányukkal s akik le tudnak mondani az egyéni kényelemről s családjuk nagyszáma útján állanak a magasabb közületi (nemzetiségi vagy nemzeti) célok szolgálatába. És a dolog természete szerint a poliglott államokban előbb juthat eszébe a gyermekszám korlátozásától való tartózkodás gondolata a nemzetiségi intellektuellnek, mint az állam vezető etnikai elemeihez tartozó értelmiséginek.

Az állam és az egész nemzeti társadalom hatalmi viszonyait s vele szemben a népesség alkotó tagjainak hatalmi viszonyait az erők ezen összemérése is mutatja, bár nem lehet tagadni, hogy az állam és a társadalom nem áll az azt alkotó osztályokon kívül és azokon felül, hanem az osztályok uralkodó rétegei adják meg az egész társadalom és az állam hivatalos irányának menetét. Éppen azért nem csak az állam és az egyén szempontjából, hanem az

egyos osztályok hatalmi viszonyai álláspontjáról, az osztályok dinamikájának szempontjából is kell ezt az ellentétet vizsgálni. És íme a gazdaságtani és politikai irodalom azt mutatja, hogy a birtokos osztályok — igen sokszor saját érdekeik védelme céljából — bélyegzik meg az alsóbb néposztályok szórványosan előforduló egy- vagy kétgyermek rendszerét, de megfelelkeznek arról, hogy önmagukat is így bélyegezhették meg, ha egyáltalán megbélyegzendőnek kell a neomalthusianista praxist tartani. Másfelől pedig hiába veszi anathema alá a magasabb szempontoktól vezérelt állami és nemzeti politika a birtokos osztályoknak mai általános és önmagokra elég sikerrel és előnnyel is járó népesedési praxisát s az alsóbb néposztályok szórványosan előforduló hasonló eljárását, hiába nevezi azt szexuális elfajulásnak, hasztalan áll meg kétségbeesve a prostitúció, a házasságonkízüli gyermekek nagy száma, a gyermekhalandóság még mindig magas aránya, a gyermekülések és a természetelleni fajtalanságok és más bünök felett s hiába sújtja őket — legtöbbször ugyan csak papíron — büntetéssel, s hiába nevezi még az erkölcsös Malthus jámbor „moral restraint”-jét is a bünök takarójának, hiába jósolgat egy új Sodomát és egy új Gomorrhát, hiába küzd a természetes kiválasztás szempontjából a gyermekek csekély száma ellen s hiába fenyegeti az egyeseket családjuknak a nem is oly messze jövendőben beálló kihalásával: ezeken a tényeken nem tud változtatni, bármily igaz és jogosult legyen is óhaja, ha az a megfelelő és igazságos álláspontrol hangzik el, — a társadalmi rend hozta magával e tényeket, a társadalmi rendből nőttek azok ki egyenként és összesen.

5. A biológiai kutatás hiányossága.

Elméleti fejtegetéseimben — amint az könnyen kivehető — állandóan kerültem a biológiai irányzat híveinek argumentumával való operálást. Erre az indít, hogy én nem amiatt tartom hamisnak a szaporodás Malthus-féle törvényét, mert e törvény helyett valóságban a csökkenő szaporodás biológiai vagy fiziológiai törvénye érvényesül s főleg fog a jövőben érvényesülni, mint Spencer és iskolája tanítja, hanem egész más, fentebb eléggé részletezett okok miatt. Ámde a biológiai irányzat tételét sem amiatt utasítom vissza, mert a természettudomány exakte igazolni azt még nem bírja, hanem azért, mert még ha kétséget kizárólag igaz volna is az, a kérdést gyökerében úgy sem ragadná meg s úgy sem tudná megoldani.

Meg vagyok róla feltétlenül győződve, hogy a népesedés kérdésének nem az a lényege, amit Spencerék hangsúlyoznak, hogy a szaporodási képesség a jövőben csökkenni fog, s azért fog csökkenni, mert szellemileg erősen fejlődik az emberiség, amit nálunk főleg Ráth Zoltán emel ki a Malthus tétéleinek megdöntésére alkalmas okul.¹ Azt hiszem, hogy a népesedés szempontjából a szaporodási képesség csökkenése irreleváns. A kérdés csak az, hogy miért csökken a szülöttek száma? Ha pedig ez a kérdés lényege, akkor nem fiziológiai vagy biológiai jelenségekre kell visszamenni: egyszerűbb, kézzelfoghatóbb tényekkel is meg lehet magyarázni az egyes osztályok körében a születések arányszáma mértékének okát, s emellett a folyton előrehaladó csökkenés jelenségét is. Amarra elmondottam a magam nézetét, erre pedig a már elmondottakból vonhatom le, hogy egyszerűen azért csökken állandóan — minden kivételes és rendellenes időszakot figyelmen kívül hagyva, — a születések arányszáma, mert az ember egyéni érdeke kívánja s hozza magával. Ez maga a civilizáció útja, ha az a gazdasági és szellemi előhaladást egyaránt jelenti.

De ezen az állásponton állván, még egy más kérdést is tisztázni kell. A létfenntartási eszközök mennyisége csak in abstrakto állapítja meg a végső határt a népesség szaporodására. Csakis így fogadhatom el igaznak a Malthus kiinduló pontját. Ámde mivel az elmélet szempontjából is a kutatónak nem az absztrakt szaporodási képességgel, hanem a tényleges szaporodással és ott is elsősorban az élveszületések arányával van dolga, — véleményem szerint — nem az a népesedés problémája megoldásának előfeltétele, amit Hansen és Mandelló gondol, hogy azt kell kimutatni, hogy mi-féle befolyással bír a létfenntartás eszközeinek gyarapodása vagy csökkenése az ember természetes szaporodási képességére? Jól tudjuk, hogy a szaporodási képesség még magában véve nem irányadó a népesség szaporodására, hanem elsősorban az élveszületések aránya és ezenkívül persze a halálozás mértéke. Születések által gyarapodik a népesség és a születés a szaporodási képességtől csak annyiban függ, hogy ahol már hiányzik az arravaló képesség, ott nincsenek és nem lehetnek születések. Ámde ha megvan ez a képesség, úgy nem az, hanem a különböző motívumok által befolyásolt emberi akarat szabja meg a születések számát.

¹ Id. dolg. a *Közgazdasági Lexikon* (Budapest 1901.) III. köt. 92. old.

Korántsem tagadom azonban, hogy a szaporodási képesség csökkenhet, azonban ennek — a fent adott keretek közt — direkt hatása nincsen a népszaporodásra. Megfeszített szellemi munka, nemibajok, s a kettő eredményéül, vagy más okokból előállott lelki betegségek épp úgy visszahatnak az idegéletre, mint pl. a szellemi munkával nem foglalkozó parasztság körében úzótt interrumpált koitus is, amely — egyes orvosok véleménye szerint — a megfeszített figyelem, tehát az agynak épp a koitus alkalmával való erős igénybevétele miatt idéz elő visszahatást az idegéletre, s ez aztán — a kortól függetlenül is — csökkentheti a szaporodási képességet a szexuális neuraszténia alakjában, avagy attól függetlenül is. Azonban még ebben az esetben is képes a legcsekélyebb esetekre szorított nemi tevékenység is — ha csak a férfinak és nőnek megvan még a természettől adott termékenysége — szülötteket létrehozni, csak az emberi akarat is erre legyen irányozva.

Ámde teljes határozottsággal s — a dolog természete szerint különben is kizárt — exakt mérésekkel nem igazolható az, hogy a fokozódó intelligencia, a szellemi és a lelki evolúció nyomán a szaporodási képesség csökken. És épp azért, mivel a szaporodási képességtől a tényleges szaporodás is csupán annyiban függ, amennyire az élelmiszerek végső határt megállapító tömege *határozza* meg a szülöttek számát: — ez állásponton állván, előttem teljesen fölöslegesnek látszik akárminő biológiai vagy fiziológiai törvény felismerésén, vagy bebizonyításán fáradozni.

A társadalmi fejlődés és a népesedés.

A népesedésnek a társadalmi fejlődés különböző fokain való alakulásáról is kell még néhány szót szólnom. Csak általánosságban lesz itt szó a társadalmi fejlődés és a népesedés alakulásáról, mert — ami az előbbieket után érdekelne — a magyarországi népesedés történetét bemutatni nem lehet: az idevágó forrástanulmányok ugyanis még igen hiányosak — s talán azok maradnak a jövőben is — ahhoz, hogy általok összefüggő és megbízható képet nyújthasson valaki a magyarországi népesedés múltbeli változásairól és alakulásáról. Itt különben más az az ok, ami engem a népesedés fejlődésének bemutatására bír: azt kell igazolnom, hogy van-e s mennyiben van igazságuk amaz antimalthusianista íróknak, akik a kultúra alacsony fokán álló országok népesedésére érvényesnek tartják a malthusi teóriát? Azonban, ha a tudomány mai állása mellett sincs még biztos ismeretünk a társadalmi fejlődésről, a népesedés fejlődését bemutató s így ez az eddigi hiányok pótlásának szükségességével indokolható kísérlet is csak hipotetikus értékű lesz tartalmi igazságát tekintve. Nem fogom követni a népesedés menetét az egész társadalmi fejlődésen át, csak a véleményem szerint jellemző két alakzatot mutatom be: az egyik a népesség homogeneitásán alapuló kezdetleges, a másik pedig a népesség heterogénné válásával kialakult, tehát már fejlődő társadalom, amely — bármily különböző osztályokat és rétegeket tüntet is fel, míg napjainkig jutott — lényegében egész fejlődésén keresztül egy és ugyanaz kezdeti állapotával.

1. A homogén népességű társadalmak.

Az emberi társadalmak kezdetéről való elég bizonytalan ismereteink mellett is elfogadható igazságnak látszik, hogy itt az ember az élettani szükségletek közül az önfentartás szükségletét csak kész, az élvezetre alkalmas javakkal elégítette ki: feldolgozni, átalakítani nem tudta még a természet nyújtotta anyagokat; nemi szük-

ségletét pedig kielégítette akkor, amidőn a természet arra utalta, bár talán nem is ismerte e szükséglet kielégítésének a fajfentartással való összefüggését. E kezdetleges társadalmak bizonyára gazdasági differenciálódás nélküli, homogén népességű alakulatok voltak. A kezdetlegesség legalsó fokán álló ember felett kényúrrá vált bizonyos periódusokban a természet, s hajtotta őt nemi szükséglete kielégítésére: született gyermekei és ő maga is a természet adta javak mennyiségétől, a természet kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb viszonyaitól a legnagyobb mértékben függöttek. Amidőn a természet mostohaasága ellen védelmet saját ügyességében az ember még nem talált, akkor az élet- és fajfentartás felett egyedüli úr maga a természet volt: ennek kedvező körülményei mellett bizonyára lehetséges volt az életfentartás szükségletének bővebb kielégítése, de egyszersmind a nemi szükséglet kielégítése folytán világra jött utódok nagyobb számának eltartása is.

Azonban a még ily kezdetleges kultúrfokon álló — ismétlem: e durva vonásokkal csak szkématicce megrajzolt — társadalom is talált bizonyára olyan módokat, amelyek útján a reá nézve terhet alkotó elemektől megszabadulhatott: az egyes agg szüleit megöli s megeszi, elsőszülött gyermekét elpusztítja, beteg gyermekét elemészti. Utalják őt erre a mostoha gazdasági viszonyok, de nagyrészt a hatalmas befolyással bíró vallásos hit — sokszor a gazdasági viszonyoktól teljesen függetlenül is. — De akárminő okból tegye is ezt, a népesedés menetének irányításába már a saját akaratából nyúlt belé; ezt az akaratot ugyan külső természeti vagy természetfölöttinek hitt okok befolyásolják, de azért megtalálta a társadalom a módokat a népesedés represszív akadályai megalkotására.

Ha e fokra vonatkozólag akarnám összefoglalni a népesedés folyamatának szabályait, bizonyára nem tudnám más szavakba önteni, mint hogy a népesedés a természet által adott, vagy munka, avagy harc útján megszerzett létfentartási eszközök mennyiségétől függ, a népesedés menetét a társadalom represszíve — a meglevő népesség fölösleges részének elpusztításával — befolyásolja. E represszív beavatkozás azonban nem mindig és nem kizárólag a létfentartási eszközök hiánya miatt következik be; represszív tényezőkül a gazdasági okok (ínség, nyomor) s az ezek függvényeit alkotó, de első tekintetre már részben önállósult tényezők mellett a gazdasági okoktól teljesen független tények (vallás parancsa, erkölcs) is szerepelnek.

Az emberi társadalmak e legalsóbb foka csak ily elméleti szkémátizálásban különül el a többtől. A valóságban e legelső fokhoz bizonyára azonnal társult az a második, amelyen már a gazdasági munka: a szükségletkielégítés eszközeinek nemcsak a pillanat szerinti megszerzésére, hanem azok állandó biztosítására és előállítására irányult testi fáradság alkotja a társadalom gazdasági tevékenységét. A vadász népek élnek e társadalomban, főleg ha már magasabb fejlődési fokra jutottak s leginkább a primitív földművelők, kik egymástól izoláltan, egyes telkeken vagy fálvakban, a határmesgyék miatti ellenségeskedés folytán legtöbbször elkülönülve, laza szövetségben élnek egymással. Ami őket összeköti, az a közös származás tudata, az azonos nyelv és vallás.¹ Ha köztulajdonban van a föld, amelyen a primitív paraszt él, úgy az életviszonyok ugyanazonosak a társadalom minden tagjára. Még azon funkciók elvégzése is, amelyek a valláshoz tartoznak, vagy a közös leszármazás folytán más községekkel együtt végzendők, az illető paraszti társadalom minden felnőtt, arra jogosított tagja által történik. Nincs, ami előjogot adjon a koron vagy nemen kívül, nagyobb tekintélyt vagyoniilag nem szerez senki. Ha pedig a földbirtokra vonatkozó s oly sokat emlegetett őskommunizmus felbomlása a parasztművelte földdarabot magántulajdonba állította, — ami csak hosszú, hosszú századok után történhetett meg, a magán-földtulajdon első periódusa sem hozhatta még magával a szociális és gazdasági differenciálódást. A köz, vagy magántulajdonon élő parasztságnak ezen társadalmi alakzata nem tüntet fel oly differenciálódást, amely az integrálódás magasabb formájához vezetne. A társadalom személyi eleme: a népesség oly homogén maradt, mint a vadász hordáknál, vagy a társadalom legalsóbb fejlődési fokán. A népesedés menetének irányt szabó tények is ugyanazok maradnak, csak a magántulajdon további fejlődésével mutatnak változást.

2. A heterogén népességű társadalmak.

A társadalmi fejlődés ezen korszakában a paraszt- és vadász népek mellett pásztornépek is élnek. Ezek élete már nagyfokú eltérést mutat az előbbiekéttől; részint gazdasági okokból, részint a szükségletkielégítés politikai eszköze: a rablás, az idegen mun-

¹ V. ö. Oppenheimer *Der Staat* 16—19. old., hol különböző példák vannak felhozva e primitív társadalom igazolására.

kának ellenszolgáltatás nélkül való elsajátítása útján gazdasági és társadalmi differenciálódás létesül, előállnak a létesülő állam nyomán az osztályok is: a népesség heterogénné válik s lesz a társadalomnak egy uralkodó és egy szolgáló rétege. Ez pedig messzemenő következtetésekkel jár s a népesedés tekintetében is oly kihatásokat létesít, amelyek a mai kultúrtársadalmakban is érezhetők.

A pásztornép tagjai között — ha teljesen egyenlő életviszonyok között éltek is azok valamikor — rövid idő alatt nagy különbségek létesülhetnek a vagyon tekintetében. Állattenyésztésből élvén, az ügyesebb gyorsan növelheti marhaállományát, a bátrabb jobban megvédelmezheti azt a vadállatoktól a szerencsésebb alkalmasabb legelőre s egészségesebb vízre találhat, aminek következményeként marhaállománya gyarapodik. A kevésbé szerencsést egy ragályos betegség megfoszthatja vagyona nagy részétől, elemi csapás megtizedelheti azt, rosz legelő mellett marhái lesoványodnak, elvesznek, elpusztulnak. Mindez a vagyoni különbség osztályokba is tagozza a pásztornépet. Az elszegényedett pásztor gazdaggá lett társához szegődik bérért, tőle így függővé leszen. Etnográfusok s gazdaságtörténeti írók a messze múlt hűbériségét ezért viszik vissza a pásztornépek idejére.¹

De e gazdasági differenciálódás mellett ott van még a nem kizárólag gazdasági alapon felépült társadalmi differenciálódás is. A közfunkciók végzése alkotja meg e pásztornép tagjai közötti elkülönözödést. A vallásos funkciók végzői — kik itt már nem az összesség — a közhit szerint közvetlenül érintkeznek az istenekkel, előjogokra tesznek szert s ha leszármazóik részére örökletessé tudják tenni a közfunkciók ellátását, akkor egész generációk lesznek előjogokkal bírókká. A vallásos áldozatot végző papság, mely elvál a — hogy úgy ne mondjam — laikus néptől, még ha önmaga is pásztorkodik, a társadalmi differenciálódás fejlődésének tényét jelzi s a gazdaságiét akkor, ha a pásztornép vallásos hitét vagy

¹ Meitzen *Die Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen*. Berlin, 1895. I. kötet 273. old. és I. kötet 138. old. Ratzel *Völkerkunde*. Leipzig und Wien, II. kiad. 1894—05. II. kötet 372. old. — Laveleye a „Systeme fèodal” elnevezést is abból származtatja, hogy a törzs gazdagabb tagjai a szegényebbeknek Írlandban marhát kölcsönöztek s a „feeod” volt az első hűbér, amellyel a nagyobb birtokos a kisebbet, mint a „saját emberét”, mindaddig magához kötötte, amíg ez adósságát le nem törlesztette. Oppenheimer id. m. 19—20., ill. 169. old.

babonáját ki tudta használni saját marhaállománya szaporítására. Hisz az isteneknek tetsző áldozat a pap részére szolgáltatandó nagyobb jutalmat kívánt. Ott a törzs, clan, község, vagy bármi más nevű közület vezetője, ez is végez közfunkciót, bár önmaga is pásztor; de tekintélyesebb, mint a többi s a tekintély bizonyos tributummal jár, amelyet a nép ad neki, tisztelete és hódolása jeléül.

Ez a differenciálódás azonban igen szűk határok között maradt mindaddig, amíg az életfentartás biztosításának Oppenheimer terminológiája szerinti „politikai eszközei” nem kezdték meg működésüket, mert hiszen a népesség szaporodása a nagy marhaállományt is megoszthatta a család fejének elhunytja esetén s a szerencse, ügyesség és bátorság kedvező csillagjárását a leszármazóknál már itt-ott felválthatta a szerencsétlenség, az ügyetlenség és a gyávaság. A rablás, a harc, más ember munkájának ellenszolgáltatás nélküli elvétele s a rabszolgaság intézményének felfedezése a kivezető út s mondhatni: a haladás útja, amelyen az emberi társadalom a mai idők fejlett kultúrájáig eljutott.

Nem a pásztor nép találta ki a rabszolgaságot, de ő alkalmazta azt először intézményképpen. A földművelő néppel szemben bizonyára harciasabb vadász nép is visel háborút, amely szerencsés kimenetel esetén a legyőzötteknek foglyulejtésével jár.¹ De e foglyokat megöli, talán meg is eszi az első időkben, vagy pedig törzsének nőkben való hiánya esetén az idegen törzs nőit feleség gyanánt viszi el s a férfi foglyokat is törzse tagjaivá teszi. Ő nem is tudja még használni a foglyokat rabszolgának, gazdasági élete, a gazdasági termelés módja nem teszi azt szükségessé. A pásztor nép lépett fel először a fejlődés ama fokára, melyen a termelés módja már szükségessé tette a rabszolgaságot: a vagyon, az állatállomány szaporítása emberi munkaerőt tételez fel, amelyet a saját törzsbeli család önmaga már nem képes nyújtani. Idegen munkaerőt kell tehát beiktatni oda, az állati és idegen törzsbeli túlerő elleni védelem céljából. Hasznosabb tehát a foglyul ejtettek megölésénél, vagy megevésénél azok munkaerejének kihasználása. De alkalmas anyagot talál a harcban foglyul esett idegeneken kívül a szegény törzstagokban, kik felajánlják magukat a gazdagabbaknak s más törzsek menekülteiben, kiket a törzsi szokás jogintézménye

¹ Oppenheimer id. m. 21. old.

is védelmébe fogad, sőt még néha egész pásztornépek is lépnek, félig önkéntesen, a gazdagabb nép szolgálatába. Ehhez járul az a gazdasági kényszerítő ok, mely az állattenyésztés fejlettebb üzeme a csordák vagy gulyák megosztására utalja a pásztorcsaládot; a legelő észszerűbb kihasználása, a különböző legelők tartása, azok kihasználásának időbeli beosztása, a ragadós állatbetegségektől való óvakodás, az állatállománynak az esetleges ellenséges szomszédok elől könnyebben való megvédelmezése stb. stb., mind több és több munkaerőt tesz szükségessé.¹

Ezért nem öli s nem eszi már meg a fejlettebb pásztornép a harcban elfogott ellenséget, mert előnyösebb rá nézve, ha legelőgazdaságában rabszolgául használja fel. Ezzel a ténnyel pedig, az emberi munkaerőnek gazdasági kihasználása kezdetét veszi, a munkamegosztás sokkal tágabb mezőn érvényesül, a gazdasági differenciálódás és a társadalmi osztályok kialakulása hatalmas lépésekkel halad előre.

A társadalom személyi eleme: a népesség így veszti el homogenitását, s feloszlik egymástól gazdaságilag, de aztán társadalmilag is különböző heterogén rétegekre. A gazdaságilag erősebb pásztorcsalád állatállományát, kisebb-nagyobb csordákra felosztva, számos felfegyverzett szolga őrzi. E csordák jobban szaporodnak, természetes úton is, a jobb legelő, gondosabb felügyelet folytán, de meg azért is, hogy a harci zsákmányból a vagyonosabbaknak nagyobb rész jut hadra felfegyverzett szolgáló harcosaik száma arányában, mint a kis szabad pásztorokénak. A hadvezetésben magokat kitüntetett szabad pásztor tekintélyesebb pozícióra tesz szert, a hadi zsákmányból ügyessége jutalmául jutó rész szellemi fensőbbiségét is emeli. A társadalom közfunkciói elvégzésére szolgáló egyének s utódaik elválnak a néptől, a közszabadoktól, a kettőjük közötti távolság mind nagyobb és nagyobb lesz: s a szakadás a társadalomban addig halad előre, míg végül is a régebben homogén népességben kialakul a valóságos nemesség: a gazdag patriarcháknak gazdag utódai, szemben a kis közszabadokkal. Minden fejlett pásztornépnél megtalálni e három réteget: a nemes-

¹ Oppenheimer id. m. 22—23. old., a pásztornépek körében a tőke kialakulásának processzusával hozza kapcsolatba az osztályokba tömörülés jelenségét. A tőke kialakulásáról szóló rövid fejtegetését azonban teljes egészében én nem írhatom alá.

séget (a törzsfők utódai), a közszabadokat és a szolgálkat. Az első kettő alkotja a szabad, az uralkodó, a harmadik a szolgáló réteget.

Hogy áll a népesedés kérdése a már heterogén népességű, primitív feudális társadalomban?

Az uralkodó osztály élete, javakkal való ellátása, a szolgáló osztály munkája folytán biztosítva van. Az uralkodó osztályé a vezetés békében és harcban, övé a vallásos funkciók végzésének joga és kötelessége, övé a bíraskodás, a kezdetleges törvényhozás. Érdeke a tényleges uralmi állapotot a maga számára biztosítani. Konzervatív így a legtúlzóbb mértékben. Legitimista, ki antropológiai és teológiai indokokkal igazolja a maga uralmát. Ő az istenek utódja, mint ilyennek, faja jobb a szolgáló rétegénél, mert harcban edződött meg, míg amaz alsóbbrendű faj, amelynek ő ellene való lázadása az istenek elleni lázadás. Az államhatalom istentől akart, az „tabu”.¹ Ezért kell felmentetnie minden oly munkától, amely az anyagi javak nehéz megszerzésére irányul. S fel is menti magát, hisz csak tőle függ ez: ő az uralkodó kiváltságos osztály. Minden ily gondtól tehát menten él, a gazdasági munkától független tevékenységnek szenteli magát s ami gazdasági munkát végez, az a szolgálói feletti felügyeletre szorítkozik.

Ily körülmények között szaporodásának bizonyára lehetőleg alig volt más korlátja, mint az, bírja-e utódai növekvő számát a rendelkezésére álló magántulajdon s a számára dolgozó társadalmi réteg munkája eltartani? Ha igen, úgy nyugodtan átengedhette magát a nemi tevékenységnek, hiszen fiai a háborús időkben családja vagy törzse támaszai, békében a közfunkciókban is segítő társai, leányai pedig családjának szintén hasznavehető tagjai. De e primitív feudális társadalom katonailag is volt szervezve: az uralkodó társadalmi osztálynak harcra készen kellett állania, az önvédelem vagy a hódítás szempontjából a minél nagyobb gyermekszám kívánatos volt. Az uralkodó osztályból a sikerült hódítás alkalmával a harcban magát kitüntetett egyén különben is osztozott a zsákmányon. Kapott földet, melyen megélhetett, sorsa biztosítva volt, harcban kitűnő utódai is biztosítottak, ha kedvezett a háborús szerencse. Volt zsákmány, föld, legtöbbször rajta élő paraszttal, — legalább egy ideig — elég. Birtokba, köztulajdonba vehette ezt

¹ V. ö. id. m. 54—57. old.

törzsével együtt, majd családja részét elkülöníthette, magánbirtokul. A nagy gyermekszámot represszív tényezőkként így semmi más nem korlátozhatta, mint a vallásos hit, a babona s az ezeken alapuló szokás parancsa.

Ha azonban nem volt elegendő már a földtulajdon és a szolgáló réteg munkája biztosította gazdasági javak tömege az uralkodó osztály egyes családjai eltartására s kitelepülés vagy hódítás és rablás útján sem tudott már az uralkodó réteg magán segíteni, akkor hozzányúlt a józan belátásra visszavezethető prevencióhoz, ahhoz az eljáráshoz, amely a nemi élvezet megszerzését lehetővé teszi ugyan, de elhárítja azokat a következményeket, amelyek első sorban gazdasági teherrel járnak. — Ez a prevenció azonban már az emberi akarat műve: a gondolkodó ember akaratáé, aki nemcsak a maga élvezetével, de utódai sorsával is törődik.

Nem akarom azonban korántsem azt állítani, hogy a nemi élvezet megszerzését megengedő, de az utódok létrehozását megakadályozó preventív eljárás csak az uralkodó osztály találmánya. Etnográfusok és utazók oly primitív népeknél is megtalálják azt, amelyek az osztállyá tagozódást nem ismerik. Lehet azonban, hogy e kutatók nem is fordítottak az osztállyá alakulás kérdésre figyelmet. De még a homogén társadalmakban is közelfekvő az a gondolat, hogy a prevencióra a tulajdon megosztásának, avagy köztulajdon esetén a törzs vagy nemzetség, avagy község gazdasági helyzete roszabbodásának lehető elkerülése vezetett. Sőt azt merném állítani, — bár tényekkel igazolni az ilyesmit nem lehet, — hogy a szóban forgó preventív eljárásra egyenesen gazdasági ok vitte rá a népességet s főleg annak uralkodó társadalmi osztályát, nem pedig valamely pszichológiai motívum, amely manapság e kérdésben — a gazdaságitól függetlenül — döntő lehet, mert a kezdetlegesebb társadalom egyéneinek akaratát korántsem determinálja annyi pszichológiai motívum, mint a mai társadalmi egyéniét.

Ami épp itt a köztulajdon: a földközösség kérdését illeti, a tudomány mai biztos alapú kutatásai szerint kétségtelen, hogy azt, mint ősi, a letelepedés első idejére visszavezethető intézményt sok helyen és népnél ki lehet mutatni, de nem lehet azt általános, az oly sokat emlegetett emberi természetben rejlő olyan alakulatnak tekinteni, amely a gazdasági és társadalmi fejlődés kezdetleges fokán mindenütt és már a földbirtokra vonatkozó magántulajdon

előtt fel volna található.¹ Éppen ezért, ha a földbirtokra vonatkozó magántulajdon, amint legbehatóbban a germánok gazdaságtörténetére nézve Meitzen megállapította, csakugyan ősi jelenség, úgy ősi jelenség a vagyonmegosztástól és gazdasági helyzet roszabbodásától való félelem is, sőt ez egyéni földbirtok mellett bizonyára jóval erősebb, mint földközösségben.

Nagyban-egészben véve, az osztálytagozódást már feltüntető társadalom uralkodó rétegének preventív eljárása gazdasági tényekre, mint primér-okra vihető vissza; ha nincs ily gazdasági ok, úgy a nemi ösztön kielégítése a társadalom katonai szempontjainak (amelyek pedig alapjokban ismét gazdaságiak) figyelembe vétele mellett az utódok tekintetében követendő minden korlátozás nélkül történik.

S hogy áll ezzel szemben a szolgáló réteg népesedése?

Ez a réteg dolgozik, néhol baromi módra. Munkája termékből neki is jut s kell is, hogy jusson egy rész, amely munkáerejét fentartja. Erre vigyáz az úr is, ha saját gazdasági érdekét más talán rövidebb időre jobban jutalmazó érdek kedvéért nem téveszti szem elől. A szolgáló réteg egy-egy munkás családjának a termés eredményéből jutó rész, vagy az ezt pótló földdarab, amelyen az úr földjén végzett munkán kívül saját számára termel, úgy, ahogy biztosítja a létet, fentartja a munkaerőt. Ha nemi szükségletét kielégíti, ami a félig állati sorban levő embernek sokszor egyedüli élvezete is, nem érzi szükségét gazdasági okok hatása alatt propagációja mesterséges módon való csökkentésének. Gyermekai ugyan ő neki segítenek, de nem az ő vagyonát gyarapítják munkájokkal — hisz apró ingóságokon kívül semmije sincs, — hanem az úr jövedelme szaporításában segédkeznek: ámde ha a gyermekek felnövekszenek, életök szegényes tengetéséről az úr, már csak a saját érdekében is, gondoskodik: részt juttat nekik az ő munkájok útján nyert jövedelméből, vagy földet ad nekik használatra. Tehát a szolgáló réteg generációinak sorsa biztosítva van. A családfőnek gazdasági okok hatása alatt eszébe sem juthat a propagáció preventív meggátlása; ezt neki létérdeke nem javallja. Represszíve sem igen gátolja meg a népesség szaporodását gazdasági okból, csak a beteg vagy torzszülött gyermek megölése alkalmával, mert ezek munkára teljesen alkalmatlanok lévén, gazdasági

¹ Navratil id. m. 440. old.

terhet rónak reá, amelyet elviselnie bajos. Bár a szülői szeretet a vadabb állapotban s a kezdetleges kultúrában talán még erősebb, mint korunk művelt népeinél, a humanizmus nem jut szóhoz: még teljesen ismeretlen fogalom a nyomorék gyermek iránt, annak el kell pusztulnia; s ha nem is mindig gazdasági okból pusztítja el szülője, elpusztítja babonás, vallásos okból.

Azon érdekekkel, amelyek a szolgáló rétegnek az utódok száma korlátozását gazdasági okból nem javallják, karöltve járnak azok az érdekek, amelyek az uralkodó osztály részéről egyenesen megtiltják a szolgáló osztály tagjainak a gyermekszám szabályozásába saját akaratukból való beavatkozását. A hatalmi erők kérdése ez: az uralkodó osztálynak szüksége van munkaerőre, a szolgáló osztály szolgáltatja azt neki. Annál inkább gyarapszik vagyonban az uralkodó osztály, minél kiterjedtebb szám tekintetében az a réteg, amely neki szolgálatára áll. Az egyéni testi erő is figyelembe jön, de csak másodsorban; első sorban a népesség száma van kérdésben. A szolgáló réteg munkájáért ad az uralkodó réteg ellenszolgáltatást s ezzel el is vágja minden népességcsökkentő szándékának útját, hisz a földbirtok ad jogot a megélhetésre, még ha nem szabad is a föld, hanem csak szolgáló, ahhoz tapad minden jog, abból sarjadzik elő minden megélhetési forma. De a termelési rend ezen formája igazolja a szolgáló réteg létének szükségességét is. Felvont szemöldökkel kárhoztatni a rabszolgaságot, vagy a jobbágyságot lehet manapság, abban a termelési rendben, amely az egyéni szabadságot magával hozta. De nem szabad így ítélni, ha arról a termelési rendről van szó, amellyel a termelés módjának s vele együtt a termelő osztályoknak megkötöttsége szükségképpen összefüggött. A rabszolgaság és a jobbágyság szükséges és jogos volt bizonyos termelési rendben s mint ilyenek, voltak a népesedés tekintetében is olyan szükségképeni eredményei, amelyekkel számolni kell.

Az uralkodó osztály gazdasági érdeke kívánta meg a szolgáló népréteg gyors szaporodását, Éppen ezért tőle telhetőleg el is tiltott minden törekvést, amely annak akadályára szolgált volna. De a szolgáló réteg szempontjából sem igen lehetett addig bárminemű csekély akadály kialakulására is alkalom, amíg elég föld állott rendelkezésére. A gazdasági érdeken alapuló vagy attól független okból (vérboszu vagy más ellenségeskedés) létrejött háború szintén a szolgáló néposztály gyors szaporodását tette szükségessé.

Az állandó letelepedéssel összefüggő államalkotás katonai szervezetet hozott magával: ennek vezetői az uralkodó osztály tagjai, s hatalmi politikájuk még lehetőleg az uralkodó népesség szaporodásának gyorsulását is kívánta. S ha a népesség a már állandóan birtokba vett területen annyira megszorodott, hogy a föld a termelés adott körülményei s technikája mellett bajosan tarthatta el a népességet, a hódítás ott állott levezető csatornául, s még a vesztett harcokban is az a népesedésregulázó faktor nyilvánult, amelyet Malthus — talán jelentőségét túlozva is — oly éles színekkel fest le.

A szolgáló réteg szaporodásának még pszichikai okokból sem igen volt akadálya. Fejletlen kultúrában, félig állatsorban a föld nyomorult népének egyedüli élvezete az, ha nemi ösztönét kielégítheti. Gazdaságilag biztosítva van a sorsa, a jövőre miért gondolna tehát? Ha utódai számát korlátozza is, represszíve teszi ezt gazdasági okból, vagy ezenkívül babonából, atavisztikus szokásokból, de ezekben ki is merülnek azután a korlátozást ajánló pszichikai motívumok. Sokkal magasabb kultúra, de meg az egyéni tulajdonon alapuló egyéni szabadság is kell ahhoz, hogy a társadalom egyik-másik rétegében tér nyíljon a népszaporodás preventív meggátlására.

Ha a primitív feudális társadalomban a fejlődés folyamán más közbeneső osztályok is iktatódtak be ama harc következtében, amely a primitív államot is létrehozta, s ha e harcban az uralkodó osztály kiirtott és más lépett a helyébe, mint ez a germán törzsek nemességével Franciaországban történt, vagy ha az lesülyedt a szolgáló réteg körébe, vagy pedig a béke az alsóbb rangú uralkodó osztály jellegét biztosította az addigi egyedül uralkodó osztály számára, mint a szász nemességnek a normann Anglia, vagy ha a harcba vitt erők egyenlősége a két faj uralkodó osztályát egyenjogúvá tette, mint az albán és tuszk törzseket Rómában s ha ugyanígy olvasztotta össze a harc több faj szolgáló rétegét vagy bontotta egyikét több vagy kevesebb gazdasági függőségű rétegeire, vagy ha a gazdasági fejlődés a kasztokat — a vallás befolyásával karöltve — kialakította (Oppenheimer): az nem változtat a népesedés lényegén, legfeljebb csak az uralkodó osztály körébe tartozó, gazdaságilag gyenge közsabadok, a szolgáló réteg köréből pedig a teljesen proletár elemek népesedésének kérdése ad a vizsgálódó elé megfejtésre váró újabb feladatot.

Ha a közsabadok saját kicsiny földjükön éltek, sokkalta inkább érezhették az egyéni földbirtok megosztása esetén bekövetkező gazdasági hátrányokat, mint a gazdaságilag erős, sok szolgájú teljes szabadságú nemesség. Egyedüli kedvező eset utódaik nagyobb száma esetén az, ha föld még bőven van, s azt mint erdőt irtás, mint mocsaras vidéket kiszárítás, tehát mindig nehéz munka útján elfoglalni lehet. Ha föld nincs, úgy dilemma elé került a gondolkodó közsabad: vagy szaporítja utódai számát s azokat a gazdasági szabad helyzetből alsóbb szociális rétegbe süllyeszti le, vagy pedig már maga is lesüllyed oda a feudalizmus adta úton a birtoka commendációja útján; vagy pedig korlátozza utódai számát, hogy így biztosíthassa a maga és gyermekei gazdasági szabadságát.

A teljesen proletár és semmiféle földhasználattal nem bíró rabszolga vagy házicseléd népesedését ily gazdasági ok nem korlátozta, ez jobb sorsba nem igen juthatott, — legfeljebb kivételesen — még gyermekei előtt sem igen állt a magasabb szociális rétegbe való felemelkedés lehetősége: elfásulva engedte át magát a nemi élvezetnek.

A pénzgazdaság hatása alatti továbbfejlődés a társadalmat — és pedig nemcsak az európaiat — a feudális naturálgazdaság feladásához vezette el, s egyfelől a nagybirtok koncentrációját, földesurasággá alakulását, másfelől pedig az ipari városok keletkezését mozdította elő. Évszázadokat fog át ez a fejlődés, mely a germán „Grossgrundbesitz”-ből „Grundherrschaft”-öt, a „jobbágy”-ból „úrbéres”-t alkot, másfelől pedig az ipari városok céhrendszerének felvirágoztatásával, majd aláaknázásával a modern nagyipar előfeltételeit teremti meg.¹

A jobbágy szívesebben feszíti meg ezentúl erejét s jobban műveli földjét, mert a földesúrnak már csak a pontosan megállapított részt és munkaszolgáltatást adja; a kapitalisztikus gazdaság csírája már meg van itt: a jobbágnak mezőgazdasági terményekben való fölöslege oly javak utáni keresletet jelent, amelyeket ő maga nem tud előállítani, de viszont gazdaságának intenzívebbé tétele oly ipari termékek csökkenését jelenti, amelyeket eddig a paraszti üzem állított elő. A jobbágy „jognélküli munka-

¹ V. ö. Oppenheimer id. m. 136—138. old. és szerző dolg. *Az iparszabadság kifejlődése. Uránia* (Budapest 1903) 213—218. old.

motor”-ból „adóköteles alattvaló” lesz. A földművelés és állattenyésztés lefoglalja családja minden idejét és munkaerejét, az östermelés és ipar között lehetővé lesz a munkamegosztás. Amaz a faluban, ez az ipari városban székel s ez ássa alá a maga fejlett pénzgazdaságával a feudális naturálgazdaságot.¹

Amíg az östermelési népesség különböző osztályai a népesedés tekintetében nem tüntetnek fel jelentékenyebb változást az átalakulás küszöbén álló fejlődési fokon sem, az új elem: az iparosság — amely régebben is megvolt ugyan, de jelentőségre tulajdonképpen csak most emelkedik — más feltételek alatt áll népesedése tekintetében. A termelés anyagi elemeinek: az ipari tőkének nagy produktivitása, s a termelés személyi faktorának: az emberi munkának nagyobb téren való érvényesülése emeli az iparos réteg népességbefogadó képességét, munkáskezekben való bőségét pedig a piacok terjedésével egyenes arányban kívánja. A városokban csak kisebb mértékben űzött földművelés — főleg, hogy már a jobbágy is úrbéressé lett — biztosítja az élelmiszerek bevitelét s amelyet csak fokoz az internacionális, sőt interkontinentális kereskedelem. Egész új alapokra van tehát állítva a népesség szaporodási lehetősége, s a városi iparos- s vele együtt a kereskedőrétegnek gyors szaporodása létérdekét is alkotja gazdasági és társadalmi okokból is.

Másképp áll a dolog a céhrendszer hanyatlása korában. A vagyoni differenciálódás útja messze haladt már előre a városi iparos elem körében. A vagyonhoz való ragaszkodás, annak lehetőleg épségben megtartása és az utódokra átszállítása előbb-utóbb állandó vágyként szokott szerepelni minden a magántulajdonhoz ragaszkodó népességelemnél. A nehéz munkától való félelem, vagy inkább az a vágy, hogy az utódok e nehéz munkától lehetőleg megkímélve maradjanak, küzdeniök az étellel ne kelljen, bizonyára hamar juttatta felszínre a városi vagyonosabb iparosság, polgárság körében a gyermekszám korlátozására irányuló törekvést. A polgárság már kivívta a másik két renddel való egyenlőségét nagyban-egészben az ő számbeli súlyával. A jogot, tekintélyt és hatalmat a városokban féltene már nem kellett a földesúrtól és a papságtól, hisz az előbbi — naturálgazdaságban maradván, — visszavonult a vidékre, az utóbbi pedig csak szellemi

¹ Id. m. 139. old.

és lelki téren vezetett, de gazdasági hatalma a városban nem volt. Egyedül neki volt a városban vagyoni hatalma pénze, ingósága, üzleti összeköttetése, vásárai s városi ingatlana alapján. Ezt a hatalmat pedig növeli s állandóan gyarapítja a nagyszámú legény munkája, melyet ő kapitalisztikusan értékesít. Amidőn pedig felbomlik a céhrendszer és a céhek urai a manufaktúrás és gépezem korában átalakulnak a modern kor gyárosaivá és kapitalistáivá, az állandó céhlegény is csak új formát ölt magára s új név alatt régi ismerősnek tűnik fel: bérmunkás, modern proletár lesz a neve, de ugyanaz, ami a céhek hanyatlása korában volt: másnak számára dolgozó nyomorult ipari munkás.

Ennek a rétegnek szaporodása más tények befolyása alatt áll, mint az önálló céhbeli iparosoké. Ha csak az állam jogrendje nem nyúl be korlátozásokkal szaporodásába, a házasságkötés megnehezítése által, aminek eredménye különben csak a törvényes születések csökkentése, úgy ez a réteg gyorsan és hatalmas arányokban szaporodik. Ez a gyors szaporodás pedig ugyanazon tényekben bírja indító okát, amelyekben a jobbgyságé. Sőt e tények itt még gyorsabb arányú szaporodást létesítenek.

A társadalmak történetében ismétlődő jelenség az egységes társadalmak differenciálódása s egy-egy különvált rétegnek későbbi újabb rétegeződése: ismétlődő jelenség tehát ugyanazon vagy legalább is hasonló népesedési tényezőknek — bizonyos periodikus ismétlődéssel — szerephez jutása is. Ami a jobbgyság szaporodási okaként érvényhez jutott, mint gazdasági elfásúltság, a jobb jövőről való lemondás kényszere s a nemi ösztönnek önmagát teljesen átengedés stb., az jut érvényre a céhek hanyatlásával kialakult állandó legényosztályban s vele később a modern proletariátusban is.

Nagyon jól tudom, hogy a népesedésnek a társadalmi fejlődés különböző fokain való alakulásáról adott fentebbi vázlat igen hiányos. Éppen ezért e néhány rövid oldalon eszközölt rekonstrukció is inkább csak a jelen tényeiből való visszakövetkeztetésnek mondható, semmint a társadalmi fejlődés biztos tényei feltüntetésének. De ez más nem is lehetett. Azokat az egyes nagyértékű statisztikai kutatásokat, amelyeket Eduard Meyer, Beloch, majd Inama—Sternegg s mások a ködös múlt népesedése tekintében végeztek, én nem is használhattam fel, mert ezek az én álláspontomról való szemléletnek: az osztálytagozódás által a

népesedésre gyakorolt döntő befolyás kiemelésének statisztikájokban vajmi csekély szerepet engednek, ha ugyan egyáltalán fordítanak erre itt vagy ott valami gondot.

Ámde ha így próbálja valaki szkématicusan rekonstruálni a múlt idők népesedését, — amit álláspontomon egyedül jogosan tehet akkor a Wolf-, Leroy-Beaulieu-, Fahlbeck stb. féle gondolat igazsága is más világitásba helyeződik és a Malthus-féle népesedési elmélet érvényessége nem általában a barbár, vagy alacsony kultúrájú országok népesedésére szól, hanem — mindig bizonyos, a tápszerek adta tér ki nem terjeszthető voltának feltétele mellett — a homogén népességű, vagyis valóban kezdetleges társadalmakra s a heterogén népességűek közül pedig (a gazdasági fejlődés bizonyos — így eleve meg nem állapítható — elasztikus határáig) csak a legalsó néposztályokra. Azonban a kultúrállamok internacionális és interkontinentális kereskedelme, forgalma és ezen alapuló állandó jellegű intézményei — amelyek útján könnyű szerrel elvezethetők a táplálék adta tért elfoglaló tömegek más biztosabb megélhetést nyújtó tereimokra — ezen osztályok feje felől is elhárítják a túlnépesedés ama fenyegető állapotát, amellyel Malthus az egész népességet rémítgette; de e gazdasági tényezők mellett mindazon többi tényezők figyelembe veendőek, amelyek hatása, ha talán nem is direkte, épp ezen veszedelem biztos és állandó távoltartásában és elmellőzésében nyilvánul.

A népesedés törvénye.

Munkám tulajdonképpen pozitív vizsgálódása csak a magyarországi népmozgalom statisztikai anyagának kutatásaimra fontossággal bíró adatait dolgozta fel. Azt már szintén hangsúlyoztam, hogy a népesedés szempontjából releváns egyéni akaratra befolyó s részletesen elemzett motívumok igen számosak, de azok — amint vizsgálódásaim tárgyaiul szolgáltak — csak a mai magántulajdoni rend hatalma alatt érvényesülnek, bár hatásuk a különböző osztályokban nyilvánvalóan különböző. Miután a népesedés mind e tényezői csak Magyarországra és csak a jelenre bírnak a fentebbi keretek között érvénnyel, s más országokban a hasonló tények megengedte összehasonlítás korlátai között is csak a helyi okok által meghatározott eltéréssel érvényesek: nem lehet e fejtegetések alapján egy egységes, általános népesedési törvényt alkotni. De

olyan törvény, amely az idő- és területadta eltérések, a gazdasági termelés mód és a javaknak ezzel összefüggő megosztása, a jogi és birtokviszonyok, a gazdasági és társadalmi helyzet, a szellemi fejlettség, a civilizáció minősége és mértéke, a politikai állapotok stb. stb. okozta különbségeknek felette álljon és így mindenkor, mindenhol és minden népességre érvényes legyen, nincsen és nem is lehet, ha csak nem tekinti valaki ama bizonyos axiómát ilyennek, hogy a népesség lételet a létfenntartási eszközök mennyisége determinálja. Ámde amíg ezért valóban fölösleges volt a világnak Malthusra várnia, addig az a tétel nem is alkothatja a népesedés törvényét vagy elméletét, mert hisz nyilvánvalóan híjával van minden oly kritériumnak, ami egy társadalmi elmélet vagy törvény lényegéhez szükséges.

Mielőtt azonban összefoglalnám a magyarországi népesedés elméleti tételeit, hangsúlyoznom kell, hogy a népesedés új elméletéről itt adott kísérletem egyáltalán nem léphet fel oly igényekkel, hogy az a népesedés minden elméleti kérdését megfejtő teóriának tekintessék. Főcélom egyfelől az volt, hogy kimutassam, miszerint a Malthus elmélete meg nem áll s még alaptétele is — ami különben már Malthus előtt jóval ismeretes volt — csak változott formában fogadható el és hogy a teória természeti szükségképpeniségű túlnépesedése pusztá agyrém; másfelől pedig, hogy a népesedés az előrehaladó társadalmi életben természeti jelenségből maga is társadalmivá vált. Ámde ha társadalmi jelenség lett belőle, úgy komplex jelenség is az, amelyet nem egyetlen ok vagy motívum, hanem mint erők eredőjét számos komponens determinál. E komponensek vizsgálata köréből kihagytam a közvetlen természeti jelenségeket, amelyek direkte befolyanak a halálozásokra s talán a születésekre is (évszakok, időjárás s ezeknek az egészségre s a termés eredményére való befolyása stb.), kihagytam a népességet alkotó egyének oly tulajdonságainak vizsgálatát, amelyek befolyással bírnak ugyan a népesedésre, de az egyesekkel velük született fiziológiai momentumokat alkotnak, — hisz ezek a népesedés menetének a népesség felett álló természetadta gátló vagy elősegítő koeficiensei — s kihagytam a normális állapottól eltérő kivételes tényezők kutatását is, úgy hogy a népesedés jelenségeinek vizsgálati anyagául a magyarországi népmozgalom tényei alapján nem maradt más hátra, mint a népesség gazdasági, illetve általában szociális viszonyai, s a népesség pszichéjének ideológiai tényezői, amelyek

hatásának alá van vetve s általok determinálódik a fiziológiai képesség mindenkori korlátai között az emberi akarat s ez a hatás azután a gyermekek számának növelésében vagy korlátozásában nyilatkozik.

Ezen keretek és korlátok között a magyarországi népesedésnek a jelenre vonatkozó tényeiből leszűrhető népesedési törvény ez:

A népesség szaporodása az egész népességet tekintve egyáltalában nem egységes arányokban történik.

A népszaporodás egyedül csak a népességnek gazdasági alapokon eszközölt osztálytagozódása útján vizsgálható pontosan.

De a népszaporodás nem az élelmiszerek mennyiségétől függ, mert ez csak a szaporodás végső határát állapítja meg, hanem a szaporodási képesség korlátai között az egyéni akaratától. Különböző is nem csak az élelmiszereket, hanem a létfenntartás összes tényezőit kellene figyelembe venni, márpedig a társadalom fejlődésével ezek állandóan a népesség szaporodását meghaladó mértékben gyarapodnak.

A népszaporodás kérdésében oly fontos egyéni akarat különböző gazdasági, vallási, erkölcsi, pszichológiai s politikai motívumok befolyása alatt áll, amelyek az osztályhelyzet szerint hol a szaporodást elősegítő, hol azt korlátozó irányban érzetik a magok hatását. Nagyban-egészen azonban szabályként állapítható meg, hogy a gazdasági helyzet nyomasztó volta, a felemelkedés lehetetlensége, a társadalomgazdaságtani értelemben vett tőke gyűjtésének nehézsége, az életmód igénytelensége, az intelligencia és műveltség hiánya stb. nagyobb születési arányszámban érzeti a maga hatását.

A faji és vallási különbségnek eltérő hatása a születések számára közvetlenül ki nem mutatható, hanem itt is csak a gazdasági alapokon eszközölt osztály tagozódás alapján végzett kutatás, az egyéni akaratra befolyó tényezők figyelembevételével, adhat megbízható s az okokat feltáró eredményeket.

Az állam és a társadalom érdekei a lehető nagyarányú népszaporodást kívánják, de e kívánalommal az egyéni kívánalom, sőt akarat ellentétbe kerül ott, ahol az egyén gazdasági — vagyoni — érdekeiről van és lehet szó, ez állami óhajttással a magasabb osztályok mind biztosan képesek dacolni és érdekeiket azzal szemben gondosan megővni, míg az alacsonyabb osztályok, mivel ily egyéni érdekeik legtöbbször nincsenek, az állam és társadalom óhajttásának, annak minden tudata nélkül is, a gazdasági szükségszerűség kényszerítő parancsára tesznek eleget.

Ha a Malthus elmélete abstrakte véve nincs is híján a logikai igazságnak, ténybeli érvényessége hiányzik és fog hiányozni a jövőben, aminthogy a múltban is nagyrészt hiányzott az, mert nincsenek meg azok az előfeltételek, amelyek alapján ő e törvényt megalkotta. Mivel azonban a népesedés jelenségeire nem egyedül természeti, hanem épp társadalmi tények folynak be, a gazdasági és így a társadalmi fejlődés mai iránya pedig előreláthatólag nem fog a jövőben sem fog megváltozni: ezeknek az előfeltételeknek bekövetkezése is kizártnak mondható.
